ISSN 1450–6696

MUSEUM OF VOJVODINA, NOVI SAD

WORK OF MUSEUMS OF VOJVODINA

59

NOVI SAD
2017

МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ, НОВИ САД

РАД МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ

59

НОВИ САД
2017.

РАД МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ 59

Главни и одговорни уредник: др Драго Његован

Издавачки савет:
Проф. др Дејан Микавица, Универзитет у Новом Саду
Проф. др Ђура Харди, Универзитет у Новом Саду
Проф. др Јована Милутиновић, Универзитет у Новом Саду
Др Душица Бојић, Историјски музеј Србије
Владимир Ђукановић, Музеј Републике Српске, Бања Лука
Др Весна Марјановић, Висока школа струковних студија, Кикинда
Др Андреј Милин, Музеј банатског села, Темишвар
Др Ференц Немет, Учитељски факултет, Суботица
Мр Ервин Дубровић, Музеј града Ријеке
Мр Драгојла Живанов, Галерија Матице српске, Нови Сад
Др Миомир Кораћ, Археолошки институт САНУ, Београд

Уредница: мр Лидија Мустеданагић

Редакција:
Др Предраг Бајић, новија историја
Мр Тијана Станковић-Пештерац, археологија
Мр Катарина Радисављевић, етнологија
Сузана Миловановић, старија историја
Ана Олајош, конзервација
Александра Стефанов, историја уметности
Владимира Станисављевић, педагогија
Зоран Вељановић, Музеј присаједињења 1918.

Седиште редакције:
Музеј Војводине, Дунавска 35, тел: +381 21 420.566; 520.135 (факс)

Секретар редакције: мр Дарјуш Самии

Лектура и коректура: мр Гордана Ђилас, мр Лидија Мустеданагић

Лектура енглеског текста и превод на енглески: Љубица Јанков, Агенција „Светионик“

Технички уредник: Иван Кукуров

Штампа: SAJNOS DOO, Нови Сад

Тираж: 500 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

069 (497-113)

РАД Музеја Војводине = Work of Museum of Vojvodina / главни и одговорни уредник Драго Његован. – 1994, бр. 36–. – Нови Сад : Музеј Војводине, 1994–. Илустр. ; 30 cm

Наставак публикације Рад Војвођанских музеја.

ISSN 1450–6696

COBISS.SR–ID 28648204

ШТАМПАЊЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ ОМОГУЋИО ЈЕ
ПОКРАЈИНСКИ СЕКРЕТАРИЈАТ ЗА КУЛТУРУ, ЈАВНО ИНФОРМИСАЊЕ И ОДНОСЕ СА ВЕРСКИМ ЗАЈЕДНИЦАМА
АП ВОЈВОДИНЕ, НОВИ САД

ИЗДАЈЕ МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ, НОВИ САД, ДУНАВСКА 35, 2017.©
www.muzejvojvodine.org.rs

САДРЖАЈ – CONTENTS

Археологија – Archaeology

Александар Медовић: Археоботаничка башта Музеја Војводине • The Archaeobotanical Garden of the Museum of Vojvodina. 7

Tijana Stanković-Pešterac: Priapus – scattered finds of a complex deity • Пријап – раштркани налази сложеног божанства 23

Историја – History

Никола Миливојевић: „Österreichische Chronik“ Јакоба Унреста о Јовану Капистрану и опсади Београда 1456. године • „Österreichische Chronik“, Jakob Unrest about John of Capistrano and the siege of Belgrade in 1456. 45

Гордана Буловић: Апотекарске јединице мере и мерни апарати у Војводини • Pharmacy measurement units and measuring instruments in Vojvodina 55

Ференц Немеш: Први аеромитинг у Новом Саду – „летачки дани“ 11. и 12. маја 1913. • The First Aero Meeting in Novi Sad 71

Предраг Бајић: Дисидентски покрет у Српском/Југословенском добровољачком корпусу 1917. године • Dissident movement in Serbian/Yugoslav Volunteer Corps 79

Жарко Димић: Проблеми са смештајем породице и штаба генерала П. Н. Врангела и руских избеглица у Сремским Карловцима 1920–1922. • Problems with the Accommodation of the Family and the Headquarters of General P. N. Vrangel and Russian Refugees in Sremski Karlovci 1920–1922 91

Предраг М. Вајагић: Банско веће Дунавске бановине • Council of the Danubian Banate 101

Филип Крчмар: Тодор Манојловић и његово наслеђе у зрењанинским установама културе • Todor Manojlović and his legacy in cultural institutions of Zrenjanin. 119

Етнологија – Ethnology

Тања Ђуђић: Колекција алатки и справа за прераду конопље у Музејском комплексу Кулпин • The Collection of tools and equipment for hemp processing at the Kulpin Museum Complex 133

Рајка Грубић: Жене у занатској делатности у Великом Бечкереку – Зрењанину • Women in craft activity in Veliki Bečkerek – Zrenjanin 153

Педагогија – Pedagogy

Владимира Станисављевић: Едукативни програми Музеја Војводине • Educative Programmes in the Museum of Vojvodina. 169

Нумизматика – Numismatics

Снежана Добрић: Колекција порцеланског новца из Нумизматичке збирке Музеја Војводине • • The Collection of porcelain money from the Numismatic Collection of the Museum of Vojvodina 181

Музеологија – Museology

Isidora Rajić, Uglješa Stankov, Miroslav Vujičić: Evaluacija veb-sajtova muzeja i galerija u Novom Sadu • • The evaluation of the Websites of the Museums and Galleries in Novi Sad 191

Из музеја и галерија – From Museums and Galleries

Мср Сташа Арсеновић-Копривица:, Историја, култура и традиција војвођанских Словака 199

Зоран Вељановић, Од злата кошница – Изложба *Благо из кошнице – Од Музеја Матице српске до Музеја Војводине 1847–1947–2017*. 203

Душан Миљковић: Срем у светлости васељене – Фотографије Слободана Шушњевића у Музеју Војводине. 206

Др Милан Томић:, Наше жуто злато– Изложба *Историјат гајења кукуруза* у Музејском комплексу Кулпин 208

Јелена Добровић-Бојановић: Скандинавски дизајн стакла у 20. веку – Изложба *Додир стакла* у Музеју Војводине, 21. март – 21. април . . . 211
Мр Лидија Мустеданагић: Један поглед на изложбу Милана Пивничког – Музеј Војводине, 7–17. март 2017. . . . 212
Мр Тијана Станковић-Пештерац: Оживљени Авари – Изложба у Немзети музеју у Будимпешти . . . 214
Мр Лидија Бељ: Сарадња Музеја Војводине на изложби *Ново доба: живот мајке и бебе у неолиту Балкана* . . . 216
Mr Lidija Mustedanagić: Riskanatan naziv, škakljiva tema, upečatljiva građa . . . 217
Мр Лидија Мустеданагић: У славу оца Србије . . . 220

Прикази – Surveys

Миле Игњатовић: Представљање монографије Милана Пивничког„Бележење и претварање стварног живота у уметничко дело“ . . . 223
Мр Тијана Станковић-Пештерац: Фајдоново издање *Музеја уметности* из 2011. године на српском језику . . . 225
Милкица Поповић: Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944. Четврта група масовних злочина (Срем). *Политичке власти у „НДХ“, њихов представник у Срему др Јакоб Еликер и њихови злочини*, приређивач др Драго Његован, Нови Сад 2016. . . . 227
Jovan Paunović: *Hronika Bele Crkve 1717–2017*. Živana Ištvanića . . . 229
Проф. др Владан Гавриловић: Реч поводом зборника радова *Змај – Друштво српских књижевника, новинара и уметника 1904–2014*. . . . 230

Извештаји – Reports

Филип Форкапић: Конференција заједнице средњоевропских техничких музеја . . . 233
Станко Трифуновић: Поводом друге Руско-српске археолошке конференције *Словени у свету Балкана и Источне Европе: историјско-археолошка панорама* . . . 235

In memoriam

Ана Олајош: Јожеф Ердељи (1934–2017) . . . 239
Марија Јовановић: Академик Никола Тасић (1932–2017) . . . 241
Др Предраг Медовић: Бернхард Хензел – Bernhard Hänsel (1937–2017). . . . 244

РЕЦЕНЗЕНТИ

Мр Тијана Станковић-Пештерац
Мр Лидија Мустеданагић
Зоран Вељановић
Мр Рајка Грубић
Др Весна Марјановић
Др Драго Његован
Далибор Недвидек
Наталија Вуликић

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА

Детаљно техничко упутство за припрему и опремање прилога које намеравате да објавите у Раду Музеја Војводине, можете пронаћи на сајту Музеја Војводине: *www.muzejvojvodine.org.rs*.

UDC: 58:069.029]:069.5(497.113 Novi Sad)
503(497.113)

АРХЕОБОТАНИЧКА БАШТА МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ

Александар Медовић, Музеј Војводине, Нови Сад

Апстракт: Модерна археологија се бави „реконструкцијом живота“ у прошлости. Један од важних сегмента прошлости представља однос људи према природном окружењу и начин на који су га они обликовали према својим потребама. Археоботаничка башта Музеја Војводине посвећена је обичним људима, жељним да упознају све оне биљне врсте које су некадашњи житељи, углавном праисторијских насеља на подручју данашње АП Војводине, користили у свакодневном животу. У њој своје место налазе само оне врсте чији су фосилизовани (угљенисани) остаци документовани археоботаничким анализама на археолошким локалитетима у покрајини, али и централној Србији. Оно што издваја Археоботаничку башту од осталих башта сличног типа у Европи је доступност њеног садржаја на интернету 24 сата дневно, 365 дана у години. Циљ виртуалне баште није само да се забележи и документује раст и развој биљака „од сетве до жетве“, већ да се посетиоцима музеја пруже информације за сваку биљну врсту, прилагођене речнику шире публике.

Кључне речи: археоботаника, археоботаничка башта, ботаничка башта, археологија, музеј, археолошки парк, виртуални музеј, културно наслеђе, природно наслеђе, парк природе, експериментална археологија, мултидисциплинарност, популаризација науке.

Увод

Археоботаника је саставни део модерне археологије. Модерна археологија се бави „реконструкцијом живота“ (Miladinović-Radmilović i Vitezović 2016), односно изучавањем свих сегмената живота људи од праисторије до ране историје. Новија интердисциплинарна истраживања у археологији омогућила су научницима да значајно прошире своја сазнања о људским активностима у прошлости. Археолошка наука је коначно превазишла расправу о типолошким облицима керамичких посуда и њиховим класификацијама која је доминирала у српској археологији прошлог века. Овај приступ решавању проблема у археологији је још током шездесетих година 20. века критикован у свету (Binford and Binford 1968). Почев од тада егзактне, природне науке, заузимају све већи удео у археолошким истраживањима.

Један од важних сегмента наше прошлости представља однос људи према природном окружењу и начин на који су га они обликовали према својим потребама. Тај однос се временом мењао, од неандерталца, преко појаве првих савремених људи – ловаца и сакупљача у палеолиту и мезолиту, па све до појаве првих ратара и сточара у неолиту.

Више од осам миленијума човек у Европи узгаја житарице, уљарице и махунарке. Неке биљке је издвојио из природе и узгајао како би од њих добио врпце за прављење тканина, а поједине због добијања пигмената за фарбање тканина и јела. Селекцијом и оплемењивањем биљака настајале су нове, са гледишта ратарских произвођача, биљке побољшаних особина, док су у периферним областима остале и опстале неизмењене, „првобитне“, локалне популације најстаријих биљних култура. Семе ових првобитних култура данас је доступно оплемењивачима биљака, бројним банкама гена, али и заинтересованим археоботаничарима. Поједине самониклe биљке које су људи још у праисторији користили за „лечење“ и данас се користе у народној медицини.

Археолошка наука и музеји

Развој археолошке науке нису пратили музеји у земљи. У последње време осећа се све већи већи раскорак између сталних поставки музеја, са једне стране, и научних достигнућа, са друге. Сталне поставке настајале су пре више од три деценије, када су науке попут археоботанике, археозоологије, антропологије у нашој земљи биле више егзотична имена, него што су имале значајнију улогу у археолошким истраживањима. Стога не чуди да су уређене у маниру „старе археолошке школе“, где се артефактима даје кључна улога (Кумовић и Смиљанић 1997). Ове поставке више подсећају на продавнице кухињског посуђа. Додуше, најчешћи налази на археолошким локалитетима и јесу керамичке посуде. Оне су све до

данас остале незамењиве за припремање хране. Међутим, сталне поставке красе само најлепши примерци керамичких посуда, али и остали археолошки предмети, који дају искривљену, улепшану слику свакодневног живота људи.

Сталне поставке углавном допуњују илустрације са цртежима како појединих археолошких објеката, тако и насеља, али и фотографије самих налазишта. Осим тога, изложбе употпуњују прегледне мапе распростирања појединих праисторијских култура, односно културних стилова. Међутим, све то је недовољно како би се дочарао свакодневни начин живота пре више од неколико векова. Само на основу керамичког материјала немогуће је пратити економски развој, развој уметности и буђење духовних сфера од почетка насељавања човека на ове просторе. Многи сегменти живота остали су недоречени, а ипак их могуће реконструисати на основу најновијих интердисциплинарних сазнања. У позицији смо чак да осетимо „укус и мирис“ појединих оброка који су припремани пре више хиљада година (Medović 2008). Међутим, овакве кулинарске реконструкције могуће је изводити повремено, поводом значајних јубилеја или манифестација, као што су *Ноћ музеја* или *Музеји Србије, десет дана од 10 до 10*.

Археоботаника и музеји

Први археоботаничари у нашој земљи били су страни држављани. Њиховом учествовањем на неколико већих археолошких истраживања 70-их и 80-их година прошлог века започето је прикупљање и доношење „археоботаничког материјала“ у музеје. Међутим, угљенисана семена и плодови биљака третирани су више као атракција него као археолошки артефакт истог ранга као нпр. „уломак веће посуде, рађене руком са примесама песка и ситно ломљене керамике“. Веће количине угљенисног материјала користиле су се за декорисање изложених предмета (керамичке посуде, питоси, или жрвњеви) на сталним поставкама, или тематским изложбама (сл. 1). Археологија на сталној поставци Музеја Војводине представљена је у три просторије. Археоботанички материјал је изложен у свега три витрине (једна се налази на делу изложбе посвећене локалитету Феудвар, односно бронзаном и гвозденом добу, а две у витринама посвећеном млађем гвозденом добу са локалитета Гомолава. Презентација археоботаничког материјала нпр. у Националном археолошком музеју у Атини (Грчка), није далеко одмакла од оне у Музеју Војводине (сл. 2).

Слика 1. Стална поставка Музеја Војводине — угљенисане житарице и модерни еквиваленти праисторијских култура као „декорација“ праисторијских посуда.
Fig. 1. Carbonized and modern equivalents of prehistoric crops as „decoration“ of prehistoric vessels at the permanent exhibition of the Museum of Vojvodina.
(Фото: А. Медовић)

Ретки су музеји у Европи који су отишли корак даље у презентовању тог материјала. Они су својим посетиоцима приредили „посебне атракције“, тако што су им омогућили да под лупом погледају неколико пута увећана фосилизована семена и плодове биљака (нпр. Земаљски музеј покрајине Рајне, Трир, Немачка) или да вишеструко увећаним фотографијама археоботаничких налаза украсе зидове на сталним поставкама (нпр. Археолошки музеј на Тасосу, Лименас, Грчка).

Међутим, пре двадесет година десио се преокрет у презентовању резултата археоботаничких истраживања. У музејској башти Природњачког и археолошког Музеја Тургау у Фрауенфелду у Швајцарској, формирана је прва археоботаничка башта. На око 300 м^2 расту прастаре врсте житарица, заборављено поврће, уљарице, мирисно ароматично и лековито биље као и живописне коровске врсте (Naturmuseum und Museum für Archäologie Thurgau 2016). Одлазак у музеј једини је начин да се ова башта посети. Додуше, двадесетогодишњи јубилеј ће се обележити бројним активностима у башти, од специјализованих, тематских изложби (нпр. о лековитим биљкама и дрогама из античког периода), фото конкурса за најлепшу фотографију у башти, па све до дечјих радионица (жетва и прављење хлеба на начин како су то наши преци радили у млађем каменом добу).

Свега 15 км северније од Фрауенфелдама, у суседној Републици Немачкој, у Гајнхофену постоји још једна археоботаничка башта. Тамо се налази Археоботаничка лабораторија при Заводу за заштиту споменика културе где се анализирају остаци биљака са археолошких истраживања у покрајини Баден-Виртемберг. Акценат ове баште је стављен на културе које се узгајају у средњој Европи последњих 7.000 година. У башти се налази и мали *арборетум* – посађено је неколико старих сорти воћака. И поред постављених легенди за поједине биљке препоручује се стручно вођење кроз башту. Не постоји интернет презентација баште, већ само реклама у оквиру представљања свих ботаничких башти на Боденском језеру (Tourismus Untersee 2016).

У Европи постоје и специјализоване археоботаничке баште које се везују само за одређени период, као што је то случај са баштом викиншког музеја Хајтабу, на самом северу Немачке, у Шлезвигу (Schloss Gottorf 2016), или су нпр. везане за откриће Еција (Ötzi), леденог човека у Алпима (Archeo Parc Schnalstal 2016). У појединим археопарковима изводе се експерименти који укључују коришћење појединих биљака које су биле доступне у праисторији. Тако се нпр. у Матрика музеју и археоопарку у Сазхаломбати у Мађарској, у реконструисаном бронзанодобном насељу, изводе експерименти бојења вуне са „праисторијским биљкама“ („Matrica“ Múzeum és Régészeti Park 2016). Археопаркови постају све популарнији у Европи, али и Србији (нпр. Виминацијум код Костолца, Археопарк Плочник). Ничу углавном у ретко насељеним срединама где питање простора не представља велики проблем. За разлику од њих, музеји у градским срединама суочавају се са

Слика 2. Пример излагања археоботаничког материјала у свету: поставка Националног археолошког музеја у Атини, Грчка – изложени „уљенисани плодови“ са неолитских и бронзанодобних налазишта.

Fig. 2. An example of the archaeobotanical material presentation: permanent exhibition in the National Archaeological Museum of Athens – carbonized seeds and fruits from the Neolithic and the Bronze Age sites.

(Фото: Ancient Foods – Facebook Community)

проблемом скученог простора. Археопаркови су удаљени од великих градских центара, те се до њих може стићи само аутомобилима или аутобусима. Управо је лака приступачност музеја у великим градовима њихова огро мна предност у односу на удаљене археопаркове.

Музеј Војводине из Новог Сада иде у корак са савременом археолошком науком. Међу кустосима овог музеја запослени су један археоботаничар и један археозоолог. Ово је јединствен пример у Србији, не само за музеје, већ и за све археолошке институције у земљи. Ангажовањем домаћег стручњака у музеју, као и његовом ангажовању на археолошким истраживањима широм земље и иностранству, створени су, осим археоботаничке базе података, и предуслови за промене у размишљању на тему представљања информација до којих се дошло научним истраживањима на тлу, пре свега, данашње Војводине.

Слика 3. Жетва једнозрне пшенице, јул 2012.
Fig. 3. Harvest of the einkorn wheat, July 2012
(Фото: Т. Станковић-Пештерац).

Популаризација археологије

Повећање броја наука и научних дисциплина у археологији са собом је довело до повећања стручних израза и појмова који су широј публици углавном непознати. Појавила се потреба да се археолошка „шпанска села“ прилагоде речнику обичних људи. Почела су да се појављују прва издања научно-популарних штива о археологији за одрасле са домаћом тематиком (Medović 2001; 2006; Медовић 2014, Medović 2015) и за децу (Тасић 2008; Борић 2015). Овај тренд у науци заживео је и музејској струци (Велендечић и др. 2014; Велендечић и Станковић-Пештерац 2015; Balj i Stanisavljević 2014; Радосављевић и Сремац 2013). Интересантно је навести како се рекламира књига др Предрага Медовића *Војводина у праисторији од неандерталаца до Келта* на сајту Књижара.ком (Knjižara.com 2016):

Живот праисторијских људи на простору Војводине протекао је у сталном и узбудљивом напетку. О томе, нажалост, шира јавност не зна много, скоро ништа. Стручна литература је практично недоступна, узто и неразумљива. Научне расправе су упућене само археолозима. Ретке вести о археолошким догађајима у новинама, на радију и телевизији су непотпуне да би их шира публика у потребној мери разумела. Јављају се периодично, када дође до некоі важноі открића.

Археоботаничка башта Музеја Војводине

Археоботаничка башта Музеја Војводине посвећена је обичним људима, жељним да упознају све оне биљне врсте које су некадашњи житељи, углавном праисторијских насеља на подручју данашње АП Војводине, користили у свакодневном животу. У њој своје место налазе само оне врсте чији су фосилизовани (угљенисани) остаци документовани археоботаничким анализама на археолошким локалитетима у покрајини, али и централној Србији. Списак литературе везан за досадашња археоботаничка истраживања у Србији сумирале су Д. Филиповић и Ђ. Обрадовић (Filipović and Obradović 2013). Биљни налази са археолошких локалитета углавном се везују за привредне активности древних житеља — пре свега за пољопривредне. Приликом одабира биљака стављен је акценат на ратарске културе. Међу њима доминирају житарице, зрнасте махунарке и уљарице. Осим тога, у башти су представљене коровске врсте

које су употребом модерне механизације већим делом ишчезле са војвођанских њива. Башту красе и биљке тзв. синантропне вегетације.[1] Посебна пажња посвећена је ароматичном и лековитом биљу, али и самониклом воћу.

Ботаничка башта? – Археоботаничка башта Музеја Војводине по свом садржају спада у ботаничке баште. Функција велике ботаничке баште Јевремовац у Београду (Јовановић 1998), арборетума Покрајинског завода за заштиту природе у Новом Саду (Pokrajinski zavod za zaštitu prirode 2016) и много мање Археоботаничке баште Музеја Војводине донекле је слична. Све три, поред великог едукативног значаја имају улогу у очувању угрожених биљних врста Србије и Балканског полуострва. Битна разлика Археоботаничке баште у односу на друге две је да она у себи садржи иницијалне биљне културе са којима је човек започео да урушава, односно прилагођава своје природно окружење својим потребама. Звучи парадоксално, али дошли смо у ситуацију да чувамо оне биљке чијом култивацијом смо означили почетак краја природне потенцијалне вегетације, односно оне вегетације која би се развила да није било људске интервенције. Биљне врсте са којима је започета неолитска револуција у међувремену су ишчезле са њива којима владају велике, компјутеризоване ратарске машине и могу се пронаћи још тек у неким тешко приступачним, планинским пределима. Оне су део нашег културног наслеђа и као такве се морају сачувати.

Историјат баште – Иницијалну капислу за стварање Археоботаничке баште у Музеју је представљала изложба *Господари плине и жита* и учешће археоботаничара у њеној реализацији (Јовановић и др. 2011). Изложба је отворена 26. октобра 2011. године, а само неколико дана раније 50 зрна најстарије култивисане пшенице код нас, једнозрне пшенице (*Triticum monococcum* L.), посејано је на површини од једног квадратног метра у Лапидаријуму Музеја Војводине. Ту је на површини од 459 м^2 изложено девет римских камених споменика (Kostreš i Udicki 2013). Зрна једнозрне пшенице потичу из једне израелске банке гена, а у посед археоботаничара дошле су као дар Института за ратарство и повртарство у Новом Саду. Тридесет осам недеља касније пшеница је пожњевена репликом бронзанодобног српа од јеленског рога на којем су били усађени кремени ножићи (сл. 3).

Слика 4. Дивљи грашак у цвату, април 2013.
Fig. 4. Wild pea in bloom, April 2013
(Фото: А. Медовић)

Успех једнозрне пшенице дао је подстрек да се настави са узгојем, посматрано из данашње перспективе, крајње необичних ратарских култура. Крајем 2012. године, на месту где је расла једнозрна пшеница посејан је дивљи грашак (*Pisum elatius* Stev.) који представља карику између правих дивљих врста и гајеног грашка; он се налази на пола пута од самоникле врсте до гајеног усева (сл. 4). Зрна грашка такође су дар Института за ратарство и повртарство у Новом Саду. Ова врста грашка пронађена је приликом експедиције овог инстутута у долини реке Пчиње 2012. године. Плодна сарадња са др Александром Микићем из ове установе довела је до тога да Археоботаничка башта Музеја Војводине дође у посед осталих познатих зрнастих махунарки које су узгајане у праисторији у средњој Европи. Исти институт заслужан је и за набавку биљака уљарица које се данас налазе у башти.

Hordeum vulgare nudum
Голозрни јечам

Слика 5. Пример леґенде из Археоботаничке баште Музеја Воводине са Кју-Ар кодом.
Fig. 5. An example of QR label from the Archaeobotanical Garden of the Museum of Vojvodina
(Фото: А. Медовић).

До сада је остварена значајна сарадња са многим научним институцијама, фирмама и појединцима у земљи и иностранству: Министарство пољопривреде савезне америчке државе Неваде (Nevada Department of Agriculture), Институт за праисторију и рану историју Кристијан Албрехт Универзитета из Кила, Немачка (Institut für Ur- und Frühgeschichte der CAU Kiel), *Аґростемин* д.о.о. Београд, Институт за воћарство и виноградарство из Сремских Карловаца, пољопривредно газдинство Јевтић, Бачко Градиште.

Међутим, највећи број биљних врста које се данас налазе у башти прикупио је археоботаничар Музеја Војводине приликом теренских истраживања.

До 2016. године у башти је било посејано укупно седам житарица, седам махунарки, пет уљарица, дванаест врста воћака, односно орашица, десет врста ароматичних, односно лековитих биљака и шеснаест представника коровске, односно рудералне вегетације (види Каталог биљака у Археоботаничкој башти Музеја Војводине на крају). Осим једногодишњих и вишегодишњих зељастих биљака, башту краси и мали арборетум од седам дрвенастих врста самониклог воћа и две врсте лијана.

Легенде у Археоботаничкој башти – Легенде су саставни део не само у музеолошкој пракси, већ је уобичајен метод обележавања биљних врста у ботаничким баштама. Савремена технологија у виду тзв. Кју-Ар кодова (QR Code) омогућила је стварање „сајбер баште“. Осим латинских назива, на легендама се налазе народна имена биљака, као и Кју-Ар кодови (сл. 5). Након што корисници упере мобилни телефон на Кју-Ар код, биће прослеђени на интернет презентацију Археоботаничке баште, где ће им се приказати „лична карта“ биљне врсте коју су одабрали. Пре употребе, корисници морају да имају инсталирану бесплатну интернет апликацију за мобилне телефоне. Употреба Кју-Ар кодова у музеологији је релативно нова. Овај облик употребе модерних технологија пре свега ближи је младим људима, али га у међувремену прихватају све старосне структуре корисника мобилне телефоније.

Међутим, главни изазов приликом израде легенди за башту представљао је материјал од којих се праве. Наиме, материјал је требало да буде релативно јефтин, а уједно веома издржљив. Само у 2016. у башти се налазило 48 биљних врста: једна биљна врста на 1 м^2. Број врста ће се у наредним годинама повећавати тако да ће се увећавати трошкови израде

легенди. С обзиром на то да се неке од врста налазе у башти преко целе године (вишегодишње зељасте и дрвенасте врсте) предуслов је да легенде морају да издрже све метеоролошке услове.

Првобитна идеја је била да се компјутерски одштампане легенде само пластификују. Легенде су потом, из финансијских разлога, али и због уклапања у амбијент баште, рајснадлама биле причвршћене за кочеве направљене од дрвета тисе које се налазило у Лапидаријуму. Међутим, врло брзо се испоставило да овакве легенде не могу дуго да опстану. Након прве кише вода је продрла у легенде и потпуно навлажила папир који је почео да буђа. Проблем са „буђавим цедуљама" на археолошким истраживањима одавно постоји и натерао је археологе да пронађу решења. Оно је нађено у тзв. водоотпорним папирним фолијама које су отпорне на УВ зрачење, а могу се штампати обичним штампачима. Користећи та сазнања и добру вољу партнера на истраживању археолошког локалитета Борђош код Новог Бечеја решен је и проблем буђајућих легенди у Археоботаничкој башти.[2]

Страшило – Као што би свака башта требало да има страшило, тако и археоботаничка има једно. Зове се Пријап. Скулптура Пријапа у Археоботаничкој башти (сл. 6) није случајно изабрана. С обзиром да се башта налази у Лапидаријуму музеја, окружена римским споменицима, сматрали смо да би било примерено да има античку позадину. Идеално решење је пронађено у теракоти Пријапа из Хртковаца (сл. 7). Страшило представља увећану копију овог налаза (размера 1:7). У техници папир-маше израдили су је ученици 3. разреда Школе за дизајн „Богдан Шупут" у Новом Саду (смер ликовни техничар) – З. Арђелан, А. Уљхази и Ј. Чичевски, под вођством професорице Ђ. Ачаи. Завршни слојеви на скулптури су изведени у акрилној техници. Скулптура Пријапа чува башту од априла 2013. године.[3]

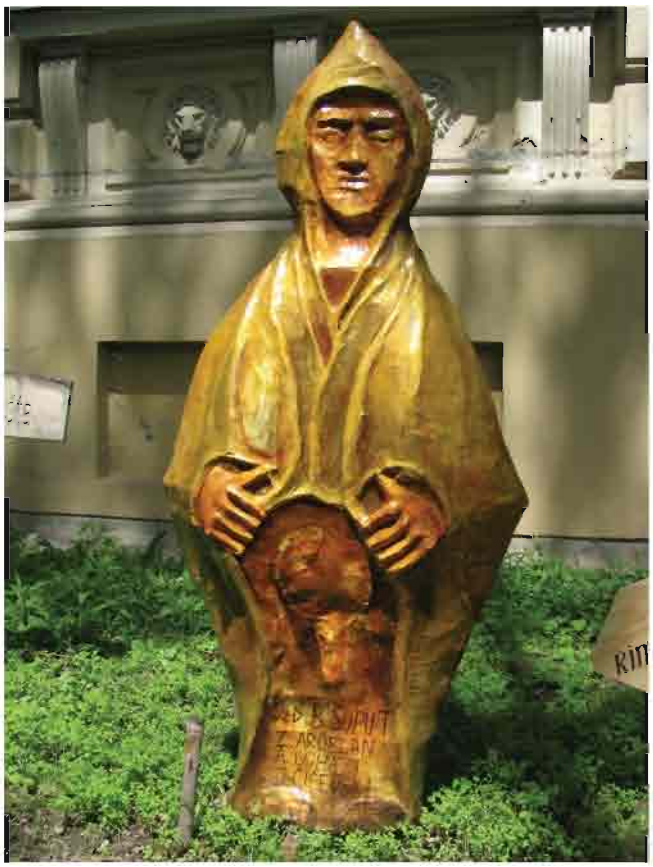

Слика 6. Страшило Пријап у Археоботаничкој башти.
Fig. 6. Garden's scarecrow — a paper mache sculpture of Priapus.
(Фото: А. Медовић).

Слика 7. Теракота са представом Пријапа из Хртковаца.
Fig. 7. A Roman terracotta figure of Priapus from Hrtkovci

Слика 8. Жиī Археоботаничке баште Музеја Војводине.
Fig. 8. Trademark of the Archaeobotanical Garden of the Museum of Vojvodina

Сајбер башта Музеја Војводине – Оно што издваја Археоботаничку башту од осталих башта сличног типа у Европи је доступност њеног садржаја на интернету 24 сата дневно, 365 дана у години. Пројекат „сајбер баште“ је започет још 2011. године и у складу је са новим музеолошким концептом (Gavrilović 2007). Циљ виртуалне баште је да се забележи и документује раст и развој биљака „од сетве до жетве“ (Muzej Vojvodine 2016). То даје могућност корисницима интернета да вегетациони циклус једне биљке, који траје и по неколико месеци, сажму у кратки временски интервал, од једног до два минута. Све ово не би било могуће да Музеј Војводине нема информатичара за одржавање свог веб сајта.[4] Флексибилност у креирању музејске веб странице омогућава „рад у ходу“. Предност веб сајта над друштвеним мрежама се пре свега огледа у прегледности садржаја. Музеји и ботаничке баште ретко мењају садржај својих веб презентација, а актуелности размењују искључиво путем друштвених мрежа.

Биљке се фотографишу у различитим развојним стадијумима.[5] Фотографисање се врши једном камером – Canon, PowerShot SX100 IS. Тако се задржава квалитет фотографија са идентичним димензијама (3264x2448 пиксела). Како би се ухватили и најситнији делови биљака углавном се фотографише у тзв. „макро моду“. Одабране фотогорафије се након постављања заштитног знака/жига Археоботаничке баште (сл. 8) постављају на веб страницу Музеја предвиђену за одређени биљни таксон у флеш презентацији (фото слајд-шоу) – iSpring Free. Претходно се врши компресија фотографија којом се смањује величина фајла, што је у складу са добрим примером праксе на интерент презентацијама. Све фотографије се архивирају и чувају у дигиталној фототеци Археоботаничке баште.

Сваку биљну врсту уз ову флеш презентацију прати опис прилагођен речнику шире публике. Опис садржи најбитније карактеристике одређеног таксона: латинско име, народно име, опис биљке, наводе о употреби биљке од прошлости до данас, као и подаци на којим археолошким локалитетима и у којим периодима су пронађени угљенисани/минерализовани остаци биљака. Осим тога читаоцима/посетиоцима сајта се нуди шира слика улоге појединих таксона у региону, Европи и шире. За сваки таксон су наведени и њихови дародавци. Од 2017. године садржај веб

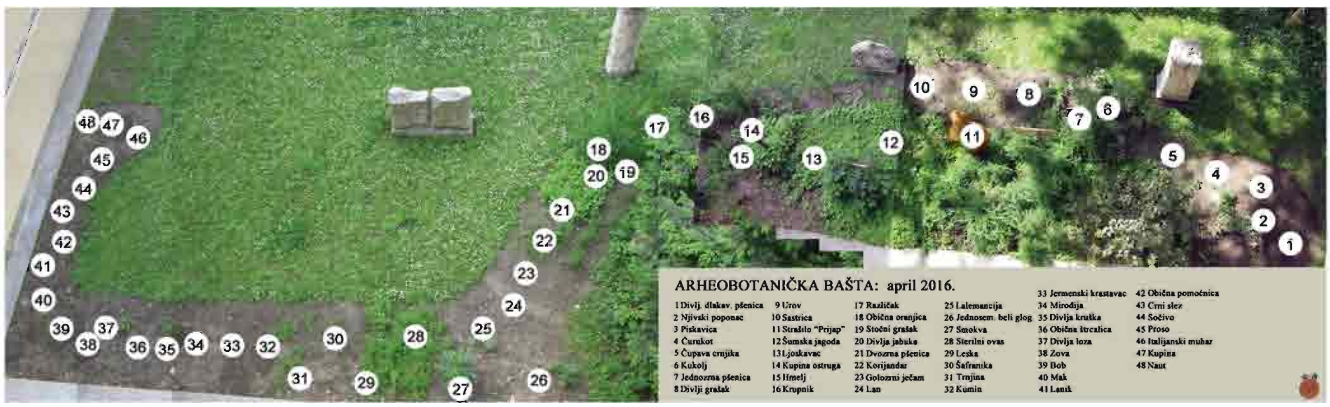

Слика 9. Мапа Археоботаничке баште са уцртаним положајем свих биљних врста у 2016. години.
Fig. 9. Map of the Archaeobotanical Garden of the Museum of Vojvodina from 2016
(Фото: А. Медовић)

странице Музеја посвећен Археоботаничкој башти биће проширен са преводима описа појединих таксона на енглески језик. Осим тога предвиђено је да се садржај допуни библиографским записима.

До сада (23. децембар 2016.) је на сајту представљено 28 биљних таксона: шест житарица; шест зрнастих махунарки; пет уљарица; пет биљних врста коровске и синантропне вегетације; три врсте ароматичног и лековитог биља; три врсте самониклог воћа.

Посетиоци сајта Музеја могу да пронађу мапу Археоботаничке баште (сл. 9) како би им се олакшало сналажење у простору. Почев од 2014. године, на сајту су биле приказане три мапе. Оне се сваке године мењају, у зависности од новог распореда, односно плодореда у башти.

Проблем одржавање плодности земљишта – Сменом култура у времену и простору се одржава плодност земљишта у башти. Један од главних проблема баште представља ђубрење парцела. Ђубрење природним, стајским ђубривом, не би било прикладно, пошто се башта налази у самом центру града. Принуђени смо да плодност баште одржавамо сталном ротацијом зрнастих махунарки. Изузетно важан сегмент у одржавању плодности преставља и анализа земљишта. Сарадња са Лабораторијом за земљиште и агроекологију при Институту за ратарство и повртарство у Новом Саду започета је још 2012. године када је урађена и прва анализа земљишта из баште након сетве једнозрне пшенице.

Улога медија у промовисању Археоботаничке баште – Од самог почетка медији су били укључени у реализацију пројекта Археоботаничка башта. Испоставило се да је тема археоботаника, преточена у живе примерке „праисторијских“ биљака које расту у центру Новог Сада, заинтересовала бројне медијске куће у земљи. Показало се да је башта била интересантна не само штампаним, већ и телевизијским медијима. Наслови попут *Ове биљке су јели неандерталци: Необична пољопривреда у башти Музеја Војводине* – (Блиц, 31. 7. 2016), или *Грашак стар 46.000 година* – (РТВ, 18. 7. 2013) свакако су утицали на афирмацију баште, али и подизање рејтинга Музеја Војводине међу грађанима Србије.

Експериментална археологија и археоботаника

Експериментална археологија је област археологије која је у последње време, са правом, доживела процват. Ради се о веома практичној методи опонашања древних техника и метода израде артефаката и њихове евентуалне употребе како би се тестирале археолошке интерпретације (Mathieu 2002). Ова тестирања важна су не само археолозима, већ и другим научницима из области које су проистекле из ње. Допринос археоботанике екприменталној археологији се огледа пре свега у прецизној идентификацији биљног материјала у појединим археолошким периодима. Без овога није могућа симулација древних пољопривредних активности и метода – начину сетве, плодореду, жетви, постжетвеним процесима обраде усева и др.

Праисторијска кухиња – реконструкција оброка од биљних састојака – Следећи логични корак у пројекту *Археоботаничка башта* је питање: какав укус су имали оброци направљени од прастарих биљних намирница. Принос пожњевених биљних култура из баште је мали и омогућава тек прављење оброка за највише две до три особе. На основу рецепата које су реконструисани археоботаничким истраживањима (Medović 2008) плодови из баште су искоришћени за припремање праисторијских оброка. Цео процес припреме снимљен је камером високе резолуције, постављен на Ју Тјуб (YouTube) канал и повезан линком са музејским сајтом (Музеј Војводине 2016). С једне стране припрема хране са намирницама из баште пружа додатан, непроцењив извор информација највише археоботаничарима, али и археолозима (осим укуса и мириса указује и на практичне проблеме у припреми хране), а са друге стране представља атракцију за знатижељнике који цео процес могу да прате онлајн.

Целокупан пројекат, који обухвата не само узгој биљака већ и припрему оброка од њених производа, обухваћен је у телевизијској емисији *Пешказање* која се приказује на РТ Војводина (*5казање*, 28. 11. 2014).

Пројекат „Археоботаничка башта будућности“

Тренутно се обрадиви део баште простире на око 60 м^2. Има облик латиничног слова С (сл. 9). Археоботаничка башта прати површину која се до 2000. године налазила под украсним жбуњем. Ова површина се редовно окопавала, тако да је земљиште растресито што у многоме олакшава радове у башти. То је био пресудан чинилац за даље ширење и развој баште.

Међутим, Музеј Војводине заслужује архитектонско уређење своје предбаште достојно реномеу ове значајне установе културе. У априлу 2013. године у помоћ су пристигли студенти завршне године дипломских академских студија на предмету Пејзажна архитектура 1, при Департману за архитектуру и урбанизам Факултета техничких наука Универзитета у Новом Саду. Циљ ових младих стручњака је била израда студије Археоботаничке баште Музеја Војводине, односно креирање новог градског простора који би допринео повезивању урбаног окружења и музејске зграде. Комплексност оног што би релативно мали простор археоботаничке баште требало да представља у будућности огледа се у томе што би она морала да повеже историјске ритмове, са једне стране, са сезонским променама и свакодневним процесима у башти, са друге (Kostreš i Udicki 2013). Чињеница да основни елеменат обликовања простора чине биљке које се код нас гаје вековима, али да се оне налазе између римских споменика, подстакла је студенте на неку врсту игре са временом.

Студентски радови на ову тему били су изложени на изложби у децембру 2013. године у Музеју Војводине, а награђени рад (сл. 10) ће бити реализован, надамо се ускоро. Изложбу је пратио каталог неоуобичајеног изгледа и формата у којем су нашли место сви радови на ову тему (Kostreš i Udicki 2013).[6]

Реализацијом овог пројекта Музеј Војводине не само да би добио уређени простор у којем би било могуће реализовати активности најразличитијег типа, већ би овом несвакидашњом атракцијом преузео лидерску позицију у презентацији археолошког наслеђа не само међу музејима у Србији, већ и региону.

Закључак

Археоботаничке баште по свом садржају спадају у ботаничке баште, али се од њих битно разликују по намени. Њихова улога састоји се у презентацији културног наслеђа које се везује за оне биљне врсте на којима почива ратарска производња у последњих осам миленијума, али и за оне врсте које су људи сакупљали у природи у истом периоду.

Слика 10. Награђени рад на тему Археоботаничка башта Музеја Војводине (С. Медић и И. Ђурић).
Fig. 10. Award-winning preliminary design for the Archaeobotanical Garden of the Museum of Vojvodina (S. Medić and I. Đurić)

Иако у Европи постоји неколико археоботаничких башти, сад већ више од две деценије, ниједна од њих није „видљива“ широј јавности. Не постоји ниједна штампана публикација, па чак ни веб презентација која би пружила нешто више података о појединим биљним врстама које се налазе у њима. О постојању ових башти сведоче штури чланци у локаланим новинама, или рекламе на интернет презентацијама музеја, односно археопаркова, или локалних туристичких организација. Још увек се на археоботаничке баште гледа као на нешто „занимљиво“, док је акценат њихове презентације стављен на стручно вођење током вегетационог периода.

Археоботаничка башта Музеја Војводине је широм отворила врата виртуалног света. Путем интернет презентације постала је „видљива“ 24 сата, 365 дана у години. Веб презентација, осим што пружа основне податке о биљним врстама које се налазе у њој, кроз фотографије прати њихов раст и развој „од сетве до жетве“. До сада је створена позамашна фото документација о некадашњим биљним културама која су сејане од праисторије до средњег века на подручју данашње Србије. Ово је до сада јединствен пример представљања археоботаничке баште у Европи. Нове технологије олакшавају приступачност информацијма и обичним посетиоцима баште. Преко Кју-Ар кодова који се налазе поред биљака у башти, а који се очитавају путем паметних телефона, посетиоци долазе до информација које је немогуће срочити на релативно малом простору које пружају уобичајене легенде. Предност археоботаничке баште у односу на баште сличног типа је да се она једина налази у центру великог града. Самим тим, омогућена је приступачност већем броју публике.

НАПОМЕНЕ

[1] Биљке које расту на вештачким стаништима које је створио човек – куће, баште, фарме, ђубришта итд.

[2] Овом приликом желим да се захвалим колегама са Института за праисторију и рану историју Кристијан Албрехт Универзитета у Килу, Немачка, на донацији овог папира/фолије.

[3] Страшило је стајало у башти Музеја Војводине до краја 2016. године

[4] Овом приликом желим да се захвалим веб мастеру Клаудији Петровић дугогодишњој на срадњи.

[5] Овом приликом желим да се захвалим Милици Ђукић на фотографијама једнозрне пшенице из сезоне 2011–2012.

[6] Овом приликом желим да се захвалим свим студентима на предивним идејама за решење Археоботаничке баште, а посебно њиховим менторима, доц. др Милици Костреш и др Ирини Удицки.

КАТАЛОГ БИЉАКА

у Археоботаничкој башти Музеја Војводине разврстаних по функционалним групама (стање 12. септембра 2016):

Житарице:

1. једнозрна пшеница (*Triticum monococcum* L.)
2. двозрна пшеница (*Triticum dicoccon* Schrank L.)
3. голозрни јечам (*Hordeum vulgare* L. var. *nudum*)
4. крупник (*Triticum spelta* L.)
5. обична, мека, пшеница (*Triticum aestivum* L.)
6. просо (*Panicum miliaceum* L.)
7. италијански мухар (*Setaria italica* [L.] Beauv.)

Махунарке/варива:

1. дивљи грашак (*Pisum elatius* M. Bieb.)
2. боб (*Vicia faba* L.)
3. наут (*Cicer arietinum* L.)
4. састрица (*Lathyrus sativus* L.)
5. сочиво (*Lens culinaris* Medik.)
6. уров (*Vicia ervilia* [L.]Willd.)
7. повртарски грашак (*Pisum sativum* L.)

Уљарице:

1. лалеманција (*Lallemantia iberica* [Bieb.] Fischer & C.A. Meyer)
2. лан (*Linum usitatissimum* L.)
3. мак (*Papaver somniferum* L.)
4. обични ланик (*Camelina sativa* [L.] Crantz.)
5. шафраника (*Carthamus tinctorius* L.)

Воће/орашице:

1. љоскавац (*Physalis alkekengi* L.)

2. шумска јагода (*Fragaria vesca* L.)
3. дивља јабука (*Malus sylvestris* [L.] Mill.)
4. леска (*Corylus avellana* L.)
5. бели глог (*Crataegus monogyna* Jacq.)
6. смоква (*Ficus carica* L.)
7. трњина (*Prunus spinosa* L.)
8. дивља крушка (*Pyrus pyraster* [L.] Burgsd.)
9. зова (*Sambucus nigra* L.)
10. јерменски краставац (*Cucumis melo* var. *flexuosus* [L.] Naudin.)
11. дивља лоза (*Vitis vinifera* ssp. *sylvestris* [C.C. Gmel.] Hegi)
12. купина (*Rubus fruticosus* L. sp. agg.)

Зачини/ароматичне/лековите биљке:

1. коријандар (*Coriandrum sativum* L.)
2. хмељ (*Humulus lupulus* L.)
3. пискавица (*Trigonella foenum-graecum* L.)
4. чурукот (*Nigella sativa* L.)
5. чупава црњика (*Nigella damascena* L.)
6. кумин (*Cuminum cyminum* L.)
7. мирођија (*Anethum graveolens* L.)
8. црни слез (*Malva sylvestris* L.)
9. бели слез (*Althaea officinalis* L.)
10. обично врапсеме (*Lithospermum officinale* L.)

Корови/рудералне биљке:

1. дивља длакава пшеница (*Dasypyrum villosum* [L.] Candargy)
2. купина оструга (*Rubus caesius* L.)
3. лепљиви мухар (*Setaria verticillata* [L.] P. Beauv.)
4. кукољ (*Agrostemma githago* L.)
5. њивски попонац (*Convolvulus arvensis* L.)
6. њивски различак (*Centaurea cyanus* L.)
7. обична орањица (*Descurainia sophia* [L.] Webb ex Prantl)
8. сточни грашак (*Pisum arvense* L.)
9. стерилни овас (*Avena sterilis* L.)
10. обична штрцалица (*Ecballium elaterium* [L.] A. Rich.)
11. обична помоћница (*Solanum nigrum* L.)
12. цикорија (*Cichorium intybus* L.)
13. обична пепељуга (*Chenopodium album* L.)
14. булка (*Papaver rhoeas* L.)
15. коприва (*Urtica dioica* L.)
16. мушка боквица (*Plantago lanceolata* L.)

Изложбе везане за Археоботаничку башту Музеја Војводине

Археоботаничка башта је учествовала или била предмет неколико тематских изложби:

1. Изложба *Господари ђине и жита*, реализована од октобра 2011. до фебруара 2012. године (Јовановић и др. 2011).
2. Изложба радова студената Факултета техничких наука Департмана за архитектуру и урбанизам на тему идејног решења археоботаничке баште, реализована 2013. године. Изложба је била резултат сарадње између Музеја Војводине и Универзитета у Новом Саду (сл. 11).
3. Изложба *Ботаника за принцезе и витезове*, реализована 2014. године (сл. 12). Изложба је била резултат сарадње Музеја Војводине и Предшколске установе „Радосно детињство“ из Новог Сада и представљала је завршну фазу једногодишњих едукативних програма за

Слика 11. Позивница за отварање изложбе студентских радова на тему Археоботаничка башта Музеја Војводине (Kostreš i Udicki 2013).

Fig. 11. Invitation to the opening of the architecture student exhibition: Archaeobotanical Garden of the Museum of Vojvodina (Kostreš i Udicki 2013)

децу предшколског узраста на тему археоботанике, користећи бајке, као део нематеријалне културне баштине. На овај јединствени и оригинални начин, деци предшколског узраста приближили смо биљке које су се гајиле у прошлости, од праисторије до средњег века

4. Учешће у пројекту *Битка за бебе*. У току манифестације *Ноћ музеја*, 2013. године, прикупљена су средства за ову хуманитарну акцију уз промоцију „праисторијског теста за трудноћу", производ из Археоботаничке баште Музеја Војводине.
5. Перфоманс *Праисторијска вечера*, реализован у току манифестације Ноћ музеја, 2014. године, у сарадњи са ЈКП Тржница из Новог Сада.

Слика 12. Радови деце предшколских установа у Новом Саду на тему Ботаника за принцезе и витезове; боб из Археоботаничке баште.
Fig. 12. Preschool children's drawings on the topic Botany for princesses and knights and broad bean from Archaeobotanical Garden of the Museum of Vojvodina. (Фото: А. Медовић)

Слика 13. Реконструкција праисторијских и античких оброка од састојака из Археоботаничке баште Музеја Војводине: Праисторијска вечера, Ноћ музеја 2014. – „Ецијеве" рођенданске тортице, „Венцингетроиксов" хлеб, „Скитске" земичке...
Fig. 13. Reconstruction of prehistoric and classical antiquity cooking practices with plant ingredients from the Archaeobotanical Garden of the Museum of Vojvodina: Prehistoric dinner, The Long Night of Museums 2014 – "Ötzi the iceman's birthday cake", "Bread of Vencingetorix", "Scythian bread"... (Фото: И. Медовић)

ЛИТЕРАТУРА

Борић, Душан. *Лепенски Вир: насеље дунавских риболоваца*. Београд: Креативни центар, 2015.

Велендечић, Слађана; Тијана Станковић-Пештерац и Јована Милутиновић. *Музеј по мери детета – археологија: Интерактивни радни листови за самостално истраживање археолошког дела сталне поставке Музеја Војводине*. Нови Сад: Музеј Војводине, 2014.

Велендечић, Слађана и Станковић-Пештерац, Тијана. *Музејска лепезица*. Нови Сад: Музеј Војводине, 2015.

Јовановић, Марија; Тамара Јовановић-Шљукић, Далибор Недвидек, Александар Медовић, Светлана Блажић и Дарко Радмановић. *Господари глине и жита* (каталог изложбе). Нови Сад: Музеј Војводине, 2011.

Јовановић, Слободан. Ботаничка башта „Јеврем-овац", јединствени споменик природе Србије: на прагу трећег миленијума. *Заштита природе* 50 (1998): 71–78.

Кумовић, Младенко и Смиљанић, Милутин (ур.). *Музеј Војводине: стална поставка / The Museum of Vojvodina: permanent exhibition*. Нови Сад: Музеј Војводине, 1997.

Медовић, Предраг. *Нови Сад: Од неандерталаца до Турака*. Нови Сад: Прометеј, 2014.

Музеј Војводине, Праисторијска кухиња <http://www.muzejvojvodine.org.rs/index.php/praistorijska-kuhinja > 23. 09. 2016.

Радосављевић, Анђелка и Сремац, Радован. *Водич за мале праисторичаре*. Шид: Галрија слика „Сава Шумановић" Шид, 2013.

Тасић, Ненад. *Винча: насеље првих земљорадника*. Београд: Кративни центар, 2008.

ArcheoParc Schnalstal. *Ausstellungen* <http://www.archeoparc.it/ueber-uns/ausstellungen/ > 21. 9. 2016.

Balj, Lidija i Stanisavljević, Vladimira. *Praistorija u Muzeju Vojvodine: Vodič za deca i početnike*. Novi Sad: Muzej Vojvodine, 2014.

Binford, Sally R. and Binford Lewis R. (eds). *New Perspectives in Archeology*. Chicago: Aldine, 1968.

Filipović, Dragana and Obradović, Đurđa. *Archaeobotany at Neolithic Sites in Serbia: A Critical Overview of the Methods and Results*, in: N Miladinović-Radmilović and S Vitezović (eds) *Bioarchaeology in the Balkans: Balance and Perspectives*. Belgrade: Srpsko arheološko društvo, Sremska Mitrovica: Blago Sirmijuma, 2013: 25–55.

Gavrilović, Ljliljana. Cyber Museum: Tools for Heritage Protection. *Proceedings of the Regional Conference ICOM SEE: Condition of the Cultural and Natural Heritage in the Balkan Region, Vol. 1, Kladovo, Serbia, 23-27 October 2006* (Mila Popović-Živančević ed). Belgrade: National Museum (2007): 147–151.

Knjižara.com. *Knjige* <http://www.knjizara.com/Vojvodina-u-praistorij i-od-neandertalaca-do-Kelta-Predrag-Medovic-1 13857 > 22. 9. 2016.

Kostreš, Milica i Udicki, Irina (ur.). *Studija arheobotaničke bašte Muzeja Vojvodine* (katalog izložbe). Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka, Departman za arhitekturu i urbanizam, 2013.

Mathieu, James R. (ed). *Experimental archaeology, replicating past objects, behaviors and processes*. Oxford: BAR International Series 1035, 2002.

„Matrica" Múzeum és Régészeti Park. *Archeological Park – Sights of the Archaeological Park* < http://www.matricamuzeum.hu/regeszeti_park/sights> 21. 9. 2016.

Medović, Predrag. *Praistorija na tlu Vojvodine*. Novi Sad: Prometej, 2001.

Medović, Predrag. *Vojvodina u praistoriji: Od neandertalaca do Kelta*. Novi Sad: Platoneum, 2006.

Medović, Aleksandar. *Preistorijska večera – „Prosoto" uz pivo* (katalog izložbe). Novi Sad: Muzej Vojvodine, 2008.

Medović, Aleksandar. *Arheobotanički vodič kroz Novi Sad*. Novi Sad: Platoneum 2015.

Miladinović-Radmilović, Nataša i Vitezović, Selena (ur.). *Bioarheologija na Balkanu: Metodološke, komparativne i rekonstruktivne studije života u prošlosti*. Beograd/Sremska Mitrovica: Srpsko arheološko društvo/Blago Sirmijuma, 2016.

Muzej Vojvodine. *Arheobotanička bašta u Muzeju Vojvodine* <http://www.muzejvojvodine.org.rs/index.php/lat

/arheobotanicka-basta-u-muzeju-vojvodine>, 28. 4. 2016.

Naturmuseum und Museum für Archäologie Thurgau. *Museumsgarten.* <http://www.naturmuseum.tg.ch/xml_82/internet/de/application/d14768/f14775.cfm> 28. 4. 2016.

Pokrajinski zavod za zaštitu prirode. *Arboretum Pokrajinskog zavoda.* <http://www.pzzp.rs/sr/prirodnjacka-zbirka-i-izlozba/arboretum-pokrajinskog-zavoda.html> 28. 4. 2016.

Schloss Gottorf 2016. *Haithabu: Zeitreise in die Welt der Wikinger.* <http://www.schloss-gottorf.de/haithabu/das-museum> 6. 5. 2016.

Tourismus Untersee. *Schaugarten Archäobotanischer Garten.* <http://www.tourismus-untersee.eu/Media/Attraktionen/Schaugarten-Archaeobotanischer-Garten> 6. 5. 2016.

Medović Aleksandar

THE ARCHAEOBOTANICAL GARDEN OF THE MUSEUM OF VOJVODINA

Summary

The Archaeobotanical Garden of the Museum of Vojvodina was founded in 2011. It is dedicated to people who are eager to learn about the plant species which were used in everyday life by the inhabitants, who lived mainly in prehistoric settlements of today's Province of Vojvodina and Central Serbia. Only the species whose fossilized (primarily charred) remains were archaeobotanically documented at the archaeological sites in the country can be grown here.

Archaeobotanical gardens and common botanical gardens can be distinguished, not as much by their content, but rather by their purposes. The role of the archaeobotanical garden is to present – through main crops and gathered fruits of the last eight millennia – the cultural heritage of a certain region. Although they exist for more than two decades (there are several archaeobotanical gardens in the Central Europe), none of them is "visible" on the internet. Their existence can be traced in the articles of local newspapers, in the advertisements within websites of some museums, archaeological parks or local tourist organizations. Mostly, the attention is paid on the expert guidance during the growing season. Archaeobotanical gardens are still regarded as something "just interesting" that usually accompanies more "insightful things" at the archaeological parks, e.g. the reconstructed house from the Neolithic period.

Archaeobotanical Garden of the Museum of Vojvodina is "virtually visible" at any time of the year. The website of the Museum provides basic information about plant species. Through photo slide shows, one can also follow the growth of the plants as well as the development "from sowing to harvesting". This is a unique example of how to present archaeobotanical gardens in the Central Europe. Also, new technologies allow easier information accessibility to the visitors. Placed within the garden, QR Codes offer information of a particular plant species to smart phone users as well.

Since it is located in the centre of the city, Archaeobotanical Garden of the Museum of Vojvodina allows easier access for a large number of visitors.

UDC: UDC 7.046.1/.2 (37+38)

PRIAPUS – SCATTERED FINDS OF A COMPLEX DEITY

Tijana R. Stanković-Pešterac, MA, Muzej Vojvodine, Novi Sad

Abstract: In this paper, the interpretation of a complex Graeco-Roman deity of Priapus is based on the interdisciplinary approach. Different aspects of this ithyphallic fertility god and garden protector have been given through the analysis of diverse archaeological artefacts, from the inscriptions to the sculptures made in various materials. Besides a detailed review of the mythological background, a special attention is however paid to the possibility of using the Roman literature for the purposes of the reconstruction of the Priapic ritual.

Key words: Priapus, fertility god, terracotta, garden protector, *The Satyricon*.

Introduction

A piece of red terracotta figurine with traces of white engobe was found during the archaeological excavations in the village of Hrtkovci in 2006 (T. I/1). Due to its small preservation level, previous inadequate identification does not surprise. Namely, the artefact has been documented as a lamp handle or acroterium (Inv. No. H 1497). With a detailed research of the existing iconographic representations of the Graeco-Roman deities, we concluded that this terracotta is presenting Priapus. According to the analogies, it has been determined that these and si milar terracottas with the representation of Priapus have also been found in other parts of Roman Panonnia and that Sirmium was one of the cities in which they were produced.

Priapus is a multifunctional deity with a rich mythological background, originating from the Hellespont, whose meaning has been changed from the Greek to Roman period. According to the fragments of the written documents, his ritual had an orgiastic character. Based on the fundamental principles of the interpretative archaeology and the fact that modern archaeology is an interdisciplinary science, in this paper, among other things, we are considering the possibilities obtained by the analysis of the Roman literary works in the reconstruction of the elements of the Priapic ritual.

The representations of Priapus that have been found by now are numerous, as well as the inscriptions with his name. They testify that this deity was diffused in Roman times and that it was respected not only in rural but also in urban areas. The representations are made of different materials, their iconography is mostly standardized, but with diverse artistic values, which depended on the skill of the masters who made them and the buyers' wealth.

Representations of Priapus

A detailed insight of the available bibliography confirmed the existence of numerous representations of Priapus throughout the vast Roman Empire. These are mainly sculptural representations – statues, statuettes, herms and relief panels, but sometimes also objects of the applied art, such as lamps, vases, gems, etc. They are made of different materials – wood, terracotta, marble, bronze, and sometimes lead.

Artistic quality of these representations varies. The simplest were made in the workshops of the local masters, often very roughly realized and small, such as the terracotta of Priapus from the village of Hrtkovci and from the Roman Sirmium. It can be assumed that they were ordered and bought by the poorer population and that they had the function of consecrated gifts (*ex-voto*) (Brukner, 1987: 38). Here, we can conclude that there were numerous statuettes made of wood, made with the same purpose and the same iconography, about which we have a confirmation in the 10th Epigram of the poetry collection *Carmina Priapeia*. Priapus replies to the girl who laughs at him because he is wooden and says (http://www.thelatinlibrary.com/priapea.html):

Insulsissima quid puella rides?
non me Praxiteles Scopasve fecit,
non sum Phidiaca manu politus;
sed lignum rude vilicus dolavit
et dixit mihi 'tu Priapus esto'.
spectas me tamen et subinde rides:

nimirum tibi salsa res videtur
adstans inguinibus columna nostris.

What are you loughing at, you daft girl?
I was not made by Praxiteles or Scopas;
I was not polished by the hand of Phydias.
As coarse wood the farm-steward carved me,
And he said to me: "Be Priapus!"
Yet you look at me and laugh?
Only too well do you regard as a joke
The column standing in my groin."

As a material, wood is cheap and easily dissolved, and hence most often it is not preserved in the archaeological layers. In another epigram, Martial (6.73), however, says that Priapus is not made by rude farmer and doesn't look like a wood because he is made of eternal cypress and so it is worthy of the hand of Phidias (Stewart, 1997: 576).

From the aforementioned verses, we can see that Priapus has been submitted to ridicule. There is nothing unusual about that if we consider his classical iconography – most often presented as a bearded and haired god without a pallioum, revealing his phallus by lifting his fruit-filled mantle. This iconography originates from Hellenistic pattern and was very popular in the Roman Imperial times (Menzel, 1975: 99). Also, there is an opinion that in the Roman world, everything that was considered to be indecent or obscene in the sexual terms was most often related to the rough art (Stewart, 1997: 576).

Marble statues with Priapus' attributes and fresco representations appear in the houses of wealthy Roman citizens, the most famous of which can be seen in Pompeii. Such sculptures are placed in the gardens and the gardens of Roman houses, which are in line with one of the many functions of Priapus: its function as a garden god who ensures the fertility of plants and protects the garden from the thieves.

Occasionally there are epigraphic monuments with inscriptions mentioning Priapus.

There are many examples of this deity in bibliography from various fields (archaeology, art history, literature, etc.). However, based on the experience of the museums from our country, it should be assumed that museum deposits often hide valuable items that have not been published. We have no insight in such findings, so it is difficult to claim about the possible centres of the Priapus' cult with precision.

Based on the published material from Salona, Aenona and Siscia, we can assume a great significance of this deity in Roman Dalmatia. On the other hand, the centre for the Lower Pannonia was most certainly Sirmium and Viminacium for the province of Upper Moesia. From the territory of Roman Dacia, the material from Alba Iulia stands out, while in the Lower Moesia cities of Callatis and Thomis, and from Raetia – Augsburg and Vürzburg. All stated above is only a small piece of the puzzle.

Terracottas

Compared to many other Priapus' representations, terracottas are relatively rare. In the Italian centres, the terracotta of Priapus from Pompei is mentioned in literature, dated in the period from the 1st to the 2nd century AD, showing a common iconography – a bearded and haired god with a hat on his head, lifting his mantle with fruits to reveal his enormous phallus (T. V/4) (Johns, 2002: 50). However, terracottas weren't made only in bigger centres, but also in the provinces, in the kilns of less important vici. From the territory of the province of Pannonia, E. Bónis mentions the potter's settlement of Bicsérd (Baranya County), where the figures of Venus, Priapus and pigeons have been found beside the kilns of the workshops. There were three kilns at Bicsérd dated to the turn of 1st and the 2nd centuries, which were used for the manufacturing of the painted ware and terracottas (Bónis, 1980: 364, 368).

Terracottas from the village of Hrtkovci

The above mentioned piece of the terracotta figurine of Priapus (Inv. No. H 1497) was found during the archaeological excavations in Hrtkovci in 2006 (T. I/1). This village has shown many traces of human life and activity since the Early Neolitic, but the figurine was found at the site of Vranj, at low depth of only 25 cm, above the layers of a Roman villa rustica from the 3rd and the 4th centuries AD. Taking into account this is a ploughing area (sometimes deep ploughing, up to 60 cm), the catch was recognized as circumstantial. It has been dated to the 1st and 2nd centuries AD, based only on the analogy from Sremska Mitrovica and an earlier find from Hrtkovci. The terracotta is partially preserved – the upper part of the body, but without a head, within the height of 8.6 cm, the width of 6.9 cm and the thickness of 2.2 cm. The front side shows mantle ribs and two recesses which separate hands from the body, indicating the figure supports the mantle to reveal the phallus. The back side of the terracotta is

roughly performed. Refined clay was used for its manufacture, red fired, while white traces between the ribs indicate that white clay slip–engobe was applied as well.

The other terracotta of Priapus (Inv. No. H 760) originates from the same site. It was found during the archaeological excavations in 1994 (trench 2/94, the 7th layer). Better preserved, consisting of the upper part of the body above the elbows, 10.5 cm in height, it was also made of red fired clay, with traces of red slip (Dautova-Ruševljan, 2016: 15, 17). The figurine shows the same iconography as the terracottas from Sirmium (Даутова-Рушевљан, 1996: 187–189). It has a face of an older man, who probably used both arms to lift his mantle to disclose his phallus. Comparison with the Sirmium terracottas is reasonable, due to the fact the villa rustica in Hrtkovci was situated in the vicinity of Roman Sirmium, being the part of its wider territory. Almost identical terracotta, which is disposed in the Museum of Srem (Inv. No. A/1323), has been found at the St. Syneroth cemetery (T. II/2).

Both of the terracottas from Hrtkovci present an ithyphallic male divinity with a mantle – *pallium* and a hat – *palliolum*. According to their manufacture, they can be identified as a work of a local craftsman. Though having the same iconography, it is obvious that two examples do not originate from the same mould.

Terracottas of Priapus from Sirmium

Exactly twelve terracotta fragments from the archaeological collections of the Museum of Srem, identified as the images of Priapus, were published (Pejović, 1995: 37–51; Тресканица-Ђировић, 2007: 97–111). They are also considered to be chance finds, scattered within the territory of the town of Sirmium, most of them being only partially preserved. One of the terracottas was chronologically placed in the reign of Titus, based on the coin from 71–81 AD. However, O. Brukner dates these objects to the Julio-Claudian period, interpreting them as a need of rural communities for the land – fertility and prosperity in general. These needs are clearly symbolised in the figure of the god Priapus (Brukner, 1987: 38). Iconography and manufacture of the terracottas from the Museum of Srem coincide with Priapus' terracottas from Hrtkovci. They are moulded naturalistically and represent the deity with a hood and a mantle, while showing his phallus. One of these terracottas is completely preserved, although broken and presented in a standing position with the common mantle and hood below under which his curly hair is visible. His mantle is shaped into the base on the lower part, and the arms are schematically shown (T. II/1) (Pejović, 1995: 40). Some of the fragments are only the profiled base with stylized feet and only hypothetically can be interpreted as the figures of Priapus. Terracotta with inventory number A/4912 (T. II/3) is probably the same as the example A/1323, and it was preserved from rectangular pedestal to the neck: it represents the usual iconographic scheme – Priapus in the standing position revealing his phallus. The other, somewhat less preserved, also reveals the phallus, above which round fruit with different dimensions can be seen A/4907 (T. II/4) (Тресканица-Ђировић, 2007: 99). One of the terracottas, preserved from the neck to the thighs was found on the site Number 40 and dated according to the coin of Titus in the period from 79–81 (Pejović, 1995: T. VIII/3). Here, Priapus with partially uncovered hands holds phallus (Pejović, 1995: 46, Cat. No. 10, T. III/3). With the insight to the terracotta collection in the Museum of Srem, there has been found one fragment without data which originates from the excavations of 1988 (T. II/5), as well as one with the number Z 4664 (T. II/6), which resembles our fragments from the village of Hrtkovci. By the analysis of all known Priapus terracottas from Sirmium and Hrtkovci, we can assume that three originate from the same mould, and that the fourth (H 1497) from Hrtkovci, although iconographically identical, probably doesn't come from the same mould.

The emergence of terracottas with the image of the Priapus within the territory of the Roman province of Pannonia does not surprise when we take into account its agricultural character and the characteristics of Priapus as the deity of fertility.

In ancient sources, Pannonia is mentioned as a forested, mountainous and wetland area, and indirectly, as basic economic branches, agriculture and trade are mentioned (Perinić-Muratović, Vulić, 2009: 166). Within the area of Limes dominated divinities who praised bravery and military successes, such as Jupiter, Mars, Victoria, Hercules and others. On the other hand, religious beliefs of agricultural communities were limited to the fertility gods, including a whole range of similar gods. In this sense, it is hard to distinguish the difference between Silvanus and Priapus. Priapus with a basket or a branch full of fruits, emphasizes his phallus, as a symbol of fertility and potency. Agricultural communities had sacred places dedicated to fertility gods, not only to Priapus and Silvanus, but also to Silvana, Diana, the Nutrices and

Fortuna as the goddess of abundance whose cult exceeded the cult of Isis, the fertility and seed goddess (Thomas, 1980: 180).

The Romanized natives and the small Roman farmers, as well as the soldiers of the mixed blood, manufactured cult objects, altars, statues of gods and votive reliefs in a manner which can hardly be called artistic. The landowners, the members of the equestrian class, the members of administration, as well as the rich merchants, when settling down to Pannonia, brought with them their classical statues of gods, often highly artistic. They also followed their home customs: placing statuettes of gods and lares inside their houses, in small niches built in the walls. On the table III (Fig. 1) a votive panel with a representation of Priapus in relief which originates from Savaria can be seen.

Changes in the religion life of Pannonia followed an intensive and rapid development of the Province (Thomas, 1980: 185). Here, as well as in the other provinces of the Roman Empire, the religious system was very complex. Since the beginnings of the romanization, it has been related to the merging of autochthonous divinities and the divinities of the Roman pantheon, later becoming even more complicated with the penetration of the Oriental cults and more evident syncretism. It is possible to follow the religious concepts and beliefs of the autochthonous inhabitants only through their romanized form – *interpretatio romana*.

Inscriptions

The funerary stela made of limestone from the village of Popinci, situated in the vicinity of the Roman Bassianae is dedicated to Priapus. It is deposited in the Museum of Vojvodina as a part of its Epigraphic collection (Inv. No. 19). The stela has a partially preserved inscription field and a relief above, which represents a left foot (T. III/2). The monument, discovered in deep ploughing (in 1986), presumably comes from a nearby area, opulent with pottery fragments, iron tools and diverse Roman building material (stone, brick and tegulae fragments). These traces probably indicate the possible existence of a Roman villa rustica bellow the surface. The stela is dated to the 3rd century AD by Dautova-Ruševljan, based on stylistic characteristics, manufacture and the inscription text itself (Dautova-Ruševljan, 1990: 624). We read the name of the dedicant and a gentil last name Vettius, which seems to be common in Roman provinces: Priepo Vettius Martianus et Iuli –

...RIEPO
VETTIVS
MARTIANVS
ETIVLI...

There are two well known inscriptions from the territory of the Roman province of Dalmatia and the town of Solin (Roman Salona). The first was dedicated by a certain Sempronius Ursus (CIL III 8683). When published in 1933, it was the only known inscription dedicated to Priapus (Marić, 1933: 67). The stela with another inscription was discovered during the rescue excavations of town walls in Salona: PRIAPO AVG(sto) S(acrum). L(ucius) CORNELIVS LVPIO. AEDEM AMPLIAVIT. V(otum). S(olvit). It has probably been related to enlargement of the temple of Priapus, but subsequently built into the city walls, marking its secondary use – *spoliae* (Mardešić, 1999–2000: 148). The inscription with the epithet Pantheus originates from the territory of the province of Dacia, the town of Alba Iulia (Roman Apulum) and it has been dated according to the name of the dedicant in 235 AD (В. Даутова-Рушевљан, 1996: 188; Nutu, Chiriac, 2005–2006: 219). Originating from the same site, a bronze statue of Priapus was discovered during the archaeological excavations of the settlement. It has been found in the object from the late 2nd and the early 3rd century, related to the canabae, a Roman settlement which developed after the rule of Septimius Severus from the Legio Gemina XIII fortification (Moga, Ota, Gheorghiu, 2008: 33).

Analogies

Classical type statues of Priapus are also documented in Augsburg (Parlasca, 1954: 293–299), Vürzburg (Menzel, 1975: 99, pl. 38–49), the Collection of the National Library in Paris (Babelon, Blanchet, 1895: 215–217, Nr. 499–506) and Kunsthistorisches museum in Vienna (T. III/9). The 13.5 cm tall bronze statue, kept in the Kunsthistorisches museum, is dated to the period between the 1st century BC and the 3rd century AD and originates from the unknown site. Four Priapus images are kept in the Maximilian Museum (Augsburg): two of them in terracotta and two in bronze, all of them being imported to the province of Raetia. One of the terracotta fragments of Priapus has been discovered within a grave, dated to the 2nd and the 3rd centuries AD and related to the temple of Künstlerhof. It is made of refined grey clay which has also been used for terracotta manufacture in Roman Italy (Parlasca, 1954: 295).

A bronze figurine of a standing Priapus is disposed in Martin von Wagner-Museums in Vürzburg. Its iconography of a bearded and haired Priapus, without a palliolum, revealing his phallus by lifting his fruit-filled mantle, originates from Hellenistic pattern, favoured in imperial Rome (Menzel, 1975: 38–49).

The Collection of the National Library in Paris includes five bronze figurines of Priapus, a vessel handle (Cat. No. 506) and a herm of priapic Hermes with emphasized eyebrows and a mantle hanging down his hands and torso. As an outcome of the religious syncretism, these figurines are presented with different symbols, such as a horn of plenty (Cat. No. 504), an upside down alabastron (Cat. No. 503), a moon above the head as a symbol of the Egyptian goddess Isys (Cat. No. 501) and a grotesque head crowned with ivy (Cat. No. 499) (Babelon, Blanchet, 1895: 215–217).

With the assumption that these objects were properly identified as representations of Priapus, a diversity of the attributes can also be interpreted as the result of the syncretism in the Roman religion.

There are two published bronze figurines of Priapus from the collections of the National Museum in Belgrade, originating from the unknown site, but most certainly from the territory of the Upper Moesia province. These are the cast bronze statues of classical iconography, products of provincial and serial production. The first is a standing statue (Inv. No. 2795/III), dated from the 2nd–3rd century (T. III/4), and the other is a seated one (Inv. No. 2796/III), dated to the 3rd century AD (T. III/5). In both cases, Priapus is depicted with a fuzzy hair, beard and mustache, but one of them with petasus on the head too (Величковић, 1972: 57, 58, Cat. No. 84, 85).

A carnelian and chalcedony gem from the unknown site is kept in the same museum, showing a satyr seated on the rock in front of Priapus' monument (Inv. No. 1797/II). The monument is placed on a high pedestal as a reduced ityphallic figure. Behind it, there is a depiction of a large amphora. Considering Priapus' relations with Satyrs and Sileni in Graeco-Roman mythology, such composition is not surprising (Кузмановић-Нововић, 2007: 153).

One partially preserved marble statue of Priapus from Viminacium (National Museum of Požarevac, Inv. No. 1571) is dated to the 3rd and the beginning of the 4th century. Since the figure is roughly curved, it is assumed to be the product of a local craftsman as a reduced model of an ithyphallic Priapus with a raised apron showing his genitals (Пилиповић, 2011: 173; Tomović, 1992: 114, No. 171, Fig. 47/1).

The Belgrade City Museum also deposits a standing bronze Priapus' statue (AA/4783), damaged by fire. It is dated to the 2nd and the 3rd century AD with the classical iconography: Priapus is bearded and haired and his hands are lifting the loincloth, revealing the phallus (Пилиповић, 2011: 179; Крунић, 1997: 38, Cat. No. 22).

From another site in Viminacium, there is also a bronze figurine of ityphallic Priapus from the 2nd and the 3rd century AD. The figure rises from a stylized handle with the erected phallus and fruits in its loincloth (T. III/6, 6a). Here, Priapus' hair and beard are rich, his face is a face of a middle-aged man, and there is also a wreath on his head. It is a roughly made, but expressive statue, indicating possible Alexandrian workshop manufacture (Спасић-Ђурић, 2002: 67, 71, Fig. 44; Пилиповић, 2011: 180, Cat. No. 76).

From the territory of the Roman province of Dalmatia, Priapus' representations are found at the sites of Salona (today Solin), Aenona (Nin) and Siscia (Sisak), and kept within the collections of the Croatian National Museum and Archaeological Museum in Split.

Besides a fragment of stela, a small, incompletely preserved bowl with a figure of Priapus also originates from Salona. It is a Corinthian bowl with a hollow foot and a relief frieze depicting a few ritual scenes, such as the initiation scene or the scene with fruit sacrifice and libation made by the priest, etc. (Mardešić, 2009: 97). Finds of the Corinthian small bowls are very frequent from the coasts of France and Spain to the Southern Russia, being dated from the second half of the 2nd century to the beginning of the 4th century AD (Mardešić, 2009: 95).

In Salona we find another classical Priapus' figurine, made of bronze and also dated to the 2nd and 3rd century, identified as a provincial product. The figure is classical: Priapus stands on a cylindrical pedestal, with a body and bearded head covered with a long mantle, holding a mantle filled with fruits and uncovering the phallus (Županić-Protić, 1988: 31).

Another example is the image of Priapus, found in the village of Gladnice near Mravinci (in the vicinity of Salona), dated to the 1st and 2nd century and considered to be an imported object. The figure is classical, with a goatee and a pointed hat (Županić-Protić, 1988: 31).

A famous composition consisting of the statue of a half-nude Venus and a small Priapus statue originates from a possible sanctuary of Venus Ansotica, in Roman Aenona (T. IV/1, 1a). Iconographically, this composition derives from a Hellenistic prototype, generally associated to the terracotta figures from Myrina (Cambi, 1980:

274, 275). Within a sculptural group, a smaller statue is often created to support the larger one. In this case, however, it is obvious that Venus-Priapus composition is made as the integral part of the cult (Medini, 1984: 11). Made from Carrara marble, but roughly, it is assumed that the composition has been partially made in Italy, then transported and completed at Aenona (Cambi, 1980: 276). According to one of the votive inscriptions and the manufacture of the composition itself, it is dated to the 1st century AD (Cambi, 1980: 277). Based on the inscriptions which originate from the above mentioned sanctuary, this sculptural group is considered to be the example of *interpretatio Romana* of the Ilyrian cults (such as Venus-Iria, Apollo-Tardenus, Bindus-Neptunus, Silvanus--Maglenus, Silvanus-Messor). An inscription mentions the name Ansotica (domestic name), and the second one – Veneri Ansoticae, showing that *interpretatio Romana* has already been finalized (Rendić-Miočević, 1955: 8).

J. Medini wrote about an interesting bronze lamp with the image of Priapus found in a female grave at Aenona. Here, Priapus is bearded, wearing a hat, and while his thick legs are fairly spaced, his phallus represents the mouth for fuse. On the front side of the mantle, there is an ornament consisted of a letter V with a silver inlay which ends with incised and gilt circle. The nearest analogies are the examples of lamps from Vindonissa, Lugdunum and Bad Bertrich (today in Trier), of which one is from Autunno and the other from Amiens. Based on them, a lamp from Aenona has been dated to the 1st century. Medini supposed that the territory of Gaul could be the place where these lamps were produced (Medini, 1964: 146, 147).

In 1905, J. Brunšmid published a marble bust identified as Priapus (Cat. No. 50). It is preserved partially: the upper half of torso without hands presents a bearded man with a hat on his head, dressed in clothes with sleeves and a mantle (Brunšmid, 1905: 237). The same author has also mentioned one locally produced marble panel from Sisak representing a chunky Priapus with a slightly damaged face, a beard and fuzzy hair. The upper part of his body is nude, and he is lifting a mantle to reveal his phallus (Brunšmid, 1905: 69). Brunšmid has also written about a limestone panel from Siscia with Priapus, considering it as a local product (Cat. No. 127). The figure presented here is with damaged face, bearded and haired, in en face position and chubby. The upper part of the body is naked, while lower part has a mantle revealing the genitals (Brunšmid, 1905: 69).

Besides images of Priapus made in bronze, stone and terracotta, three images made in lead are also published (Bauer, 1936: 24, 25). The first one, well preserved, shows somewhat unusual iconography. As a result of religious syncretism, the figure is presented with large breasts and goat legs, being associated with Hermaphrodite and Pan (T. III/7). A raised right hand held an object, which is lost today and the left one holds some roughly made fruits. Based on the manufacture of this figure, we can assume its local production. It was found by chance in Roman Siscia (Brunšmid, 1905: 231, Cat. No. 58).

The other two almost identical small lead statuettes (T. III/8) are roughly made as well: their genitals are emphasized and their heads are now missing (Bauer, 1936: 24).

We can see the resemblance with other locally produced lead figurines from the territory of Pannonia, which represent different deities. They seem to be differently interpreted, but generally they are cosidered to be votive offerings (Dautova-Ruševljan, 2006: 336). Among them, there is also a woman-child representation, which has been excavated in Sirmium villa urbana and identified as a composition of Afrodite with Priapus. Based on coin finds, it is dated to the 3rd century AD, as one another, which has probably been made in the same workshop (Parović-Pešikan 1971, 33, pl. XVII, 64, 64a).

Mythology

The complexity of Priapus in the Roman religious images obviously lies in its mythological background. There is a rather unique opinion of Richard Payne Knight that worshiping of Priapus amongst the Romans originates from the Egyptians. In the form of the Sacred Bull Apis, they worshipped generative Power of Nature. As the syllable *pri* or *pre* signifies principle, production, natural or original source, the word Priapus may be translated as principle of production or of fecundation of Apis. According to Macrobius, the corresponding deity amongst the Egyptians was called Horus, the personification of the sun. This Horus is depicted as a winged youth, with a sceptre in his right hand, holding phallus in the left one, equal in size to the rest of his body. The phallus was the ancient emblem of creation and representation of many gods (Smithers, Burton, 1890: http://burtoniana.org/books/1890-Priapeia/priapeia.pdf).

Roman sources have mentioned different phallic representations, but it has been rarely spoken of their function in public or private life. Nevertheless, some

information came from Juvenal, Petronius and Pliny. They have written about glass recipients in the form of phallus, about phalloi made in gold, silver and even dough. Pliny has mentioned that phallus used to hang as an amulet from children's neck or from the walls above the shops' door (Spasić-Đurić, 2008: 157). It is also known that during triumphal ceremonies, a large phallus has been attached under the triumphal coaches of high officers. Its function was to neutralize the evil eye (Marcade, 1969: 20).

Perhaps we should look for the traces of the same symbology in the domain of ethnology. At the end of the 18th century, Sir William Hamilton noted that women and children of the lower social classes at Naples and its surroundings wore some kind of amulets or dress ornaments in the shape of phallus to protect themselves from the evil eyes (*malocchio*). These objects are very similar to those which were worn by the ancient inhabitants of this area, probably for the very same purpose, related to the cult of Priapus.[1] He has been assured that, but very lately, the priests have put an end to the wearing of such amulets in Calabria and other distant provinces of this Kingdom. The city of Isernia, one of the most ancient cities of the Kingdom of Naples, was related to the worshipping of Priapus in its specific form. An annual fair dedicated to the St. Cosmus and Damianus took place in Isernia and it was interpreted by Sir Hamilton as the feast of the modern Priapus. The fair lasted for three days and included a procession, in which the waxen *ex-voti* were carried and publicly exposed for sale. These *ex-voti* represented phalloi of different sizes. The Holy Unction with the oil of St. Cosmo was practised at the great altar of the local church. The oil was prepared by the same receipt as that of the Roman ritual and it was known by its invigorating quality: the loins and other body parts used to be anointed with it.[2] The city of Isernia was mostly destroyed in the earthquake of 1805 and it seems that the traces of the cult recorded by Sir Hamilton, were gone together with the disaster.

On the other hand, superstition of this kind remained in its different forms on the territories of Southern and Western Europe, from the Roman times to the Middle Ages (Wright, 1865: 117). An antiquarian and the eminent author, Thomas Wright recorded in 1865 many different examples of Priapus' images from Pompei and Herculaneum, as well as from the territories of France, Germany, Belgium, England, Ireland and almost every part of Europe. By a new essay and rich illustations, he supplemented Knight's book from 1786.

The popularity of the Egiptian and the Eastern cults emphasized sexual symbols in the mysteries related to the fertility of plants, animals and humans, associating the concepts of birth, sexuality and death (Marcade, 1969: 33).

From their beginnings, the Romans were familiar with some fertility cults of the phallic character, such as the Italic deity Mutinus Titinus or Mutunus Titunus and somewhat later, a deity called Liber (Spasić-Đurić, 2008: 161). According to St. Augustine, the phallus used to be consecrated in the temples of Liber and Libera: "... at the places where roads crossed each other the rites of Liber were celebrated with such unrestrained turpitude, that the private parts of a man were worshipped in his honour. Nor was this abomination transacted in secret that some regard at least might be paid to modesty, but was openly and wantonly displayed. For during the festival of Liber this obscene member, placed on a car, was carried with great honour, first over the crossroads in the country, and then into the city..." (Augustine, 2009: 203, 7. 21).

In the classical era Mutunus was replaced by Priapus as the most popular agrarian divinity, whose wooden statues could have been seen in numerous villages. From the perspective of iconography, the images of Priapus have always been grotesque: with lifted mantle, Priapus reveals his enormous phallus. By character, Priapus was an ugly and deformed deity, shamed even by his own mother Aphrodite. However, according to Roman poetry, it seems he was beloved by Roman people. This can be supported by the Priapeia, famous collection of obscene poems dedicated to Priapus, whose authorship is yet uncertain (Knight, 1865: 14). Ithyphallic deities such as Priapus, had a protective role, which naturally developed from their fertility-bringing functions. At the same time, their nature could have also allowed hostile or aggressive aspects, so they could have frightened and harmed people. The essential power of such divinities lied in the phallus alone, which also could have had two-way roles. Since the Paleolithic, when carved representations of male genitals appeared in the cave paintings, many different cultures, from primitive societies to highly developed ones, have commonly respected or worshipped phallus.

In many cases, it is difficult to establish the source of the phallic symbolism or its meaning, due to the fact that these images could have arisen either on conscious or subconscious level (Johns, 2002: 62). A great number of objects with the images of male genitals have survived

from the Graeco-Roman world. They have been interpreted mostly as the apotropaic symbols, rather than the erotic. In this respect, there are some interesting finds such as tiny gold finger-rings with the image of phallus in relief. It is assumed that they were intended to protect from evel and bring good luck to small children. Alternatively, these rings could have been worn by the adults on a chain as a pendant (Johns, 2002: 63).

In Greek mythology, Priapus is a rural fertility god, generally accepted as the son of Afrodite and Dionysus (Graves, 1955: 69). According to the ancient records, his father could have also been Zeus, Adonis and Hermes, and his mother could have been Chione, Dione or Percote (Graves, 1955: 70). Aphrodite, in love with Dionysus, followed him on his way towards India, but she left him soon and went to Lampsacus, where she gave birth to his child Priapus (Knight, 1865: 14). The child was born extremely ugly: with large tongue, swallowed stomach and enormous genitals. It was Hera who had given him the obscene appearance, in disapproval of Aphrodite's promiscuity (Graves, 1955: 69). Disgusted, the goddess left her child in the mountain where a shepherd found him, delighted with his discovery, hoping his abnormality will bring him plant and cattle fertility.

The lustful Priapus troubled many mortal women, as well as the goddesses. He tried to violate the nymph Lotis while sleeping, but she was saved by a braying donkey, subsequently killed by Priapus. That was the reason why the devotees had sacrificed donkeys to Priapus (Цермановић-Кузмановић, Срејовић, 1992: 360). The same legend is also related to the goddess of Hestia. Drunken Priapus once tried to violate her at a rustic feast attended by accident or in token of mourning; it is kindled afresh with the aid of a fire-wheel (Graves, 1955: 75). Graves considers that Priapus' attempt to violate her is an anecdotal warning against sacrilegious ill-treatment of women guests who have come under the protection of the domestic or public hearth: even the ass, a symbol of lust, proclaims Priapus' criminal maliciousness (Graves, 1955: 76). It has been told that donkey saved the goddess Vesta and her devotees used to adorn donkeys with flowers on her festive day. There is one more story related to a donkey and Priapus: Dionysus gave voice to donkey in gratitude, so he bragged about his enormous penis, challenging Priapus to kill him (Цермановић-Кузмановић, Срејовић, 1992: 360).

Some early Greek writers, such as Homer or Hesiod do not mention Priapus, so we can assume that his cult was more related to the later period (Knight, 1865: 14). R. Graves mentioned that Eros (sexual passion) had been a mere abstraction to Hesiod. The most famous shrine of Eros was at Thespiae, where Beotians worshipped him as a simple phallic pillar – the pastoral Hermes or Priapus, under a different name (Graves, 1955: 58). Pausanias mentioned that Priapus was a gardener and carried a pruning-knife (Graves, 1955: 69).

Originally, Priapus was worshipped in Lampsacus and on the Hellespont (hence the epithet Hellespondiacus). Starting with the 4th century, Priapus became popular in all Greek and Mediterranean countries (Цермановић-Кузмановић, Срејовић, 1992: 360). He was considered to be a gentle god who loves music and drinking, who takes care of cattle fertility, bee swarming, about fields, woods, vineyards, gardens and orchards. He was also a god of physical love, who advised and protected lovers and gave fertility to women. Priapus had abilities to take away sexual power from those who disrespected him (that is what Petronius wrote about in his *The Satyricon*), but also had the abilities to heal them. He was believed to have apotropaic powers and as a divinised phallus, protected from spells and evil eyes. (Цермановић-Кузмановић, Срејовић, 1992: 360). He was believed to have prophetic powers as well and sometimes he was mentioned in plural. As Priapus had many different attributes, like some other fertility gods, the Orphics related him to their mythical Dionysus, Hermes, Helios, etc. The Attic legends associated Priapus to the local sensual creatures, such as Conisalus, Orthanes and Tychon, while in Italy, he was linked with Mutunus as a personification of Nature's fructifying power (Knight, 1865: 14).

Ritual – possibilities of the reconstruction through the analysis of literary works

Of all the profane polytheistic rites, none were more furiously condemned by the Christian propagators than the obscene ceremonies performed within Priapus' cult. The forms and ceremonials of a religion were not considered as symbolic representations of some hidden symbolic meaning. Even the form itself, under which the god was represented, appeared to them a mockery of all piety and devotion, and more fit to be placed in a brothel than a temple (Knight, 1865: 14). Describing a Roman rite in which the newly-married bride was ordered to sit upon Priapus in the celebration of marriage, St. Augustine says: "But why am I saying this, when Priapus, too, is there, a male to excess, upon whose immense and most unsightly

member the newly-married bride is commanded to sit, according to the most honorable and most religious custom of matrons?" (Augustine, 2009: 178, 6. 9). He listed Priapus as those „divinities whom the Romans have partly received from foreigners, and partly consecrated by home-grown rites…" (Augustine, 2009: 49, 2. 14). Describing the resemblance between mythical and civil theology, St. Augustine says: „For what else do those images, forms, ages, sexes, characteristics of the gods show? If the poets have Jupiter with a beard and Mercury beardless, have not the priests the same? Is the Priapus of the priests less obscene than the Priapus of the players? Does he receive the adoration of worshippers in a different form from that in which he moves about the stage for the amusement of spectators?" (Augustine, 2009: 174, 6. 7).

Even though the research of the Roman stone monuments with the inscriptions and other archaeological material, the ancient sources and literature revealed an abundance of data about the cult and myth of Priapus, a little is undoubtely certain about Priapic ritual. It is well known that sacrifices in blood were made, as well as bloodless. A donkey, a goat, a sheep, a pig and a fish were sacrificed, but there were also offerings such as: wreaths of flowers, wheat ears, various fruits, bean porridge, honey and milk, all in accordance with his mythical character (Цермановић-Кузмановић, Срејовић, 1992: 360).

Based on the essential principles of the interpretative archaeology and the fact that modern archaeology is an interdisciplinary science, in this paper, we shall analyse possibilities obtained by the study of Roman literary works in order to reconstruct the elements of a Priapic ritual.

The orgiastic rituals were often described in classical poetry due to the fact they are mysterious and grotesque. It is not certain whether mysteries of Priapus were described in Petronius' *The Satyricon* (16–26,6) or this depiction should be considered as an author's literary fiction, related to the persistant tendency towards the Priapic themes in Roman literature. These mysteries perhaps should be understood as a type of the Bona Dea ritual, which was reserved for women (Tommasi Moreschini, 2007: 121, 122; Шалабалић, 2007: 237). Organized and conducted by a lascivious matron, the ceremony is interpreted as an obscene and all night long orgies that involved male participants as well (Tommasi Moreschini, 2007: 121, 122).

From the aspect of the Priapic ritual study, the most important part of *The Satyricon* is the *Quartilla's Cure*. The keyframe is to question whether Petronius described the actual ritual practice of the Priapic cult, if he used only his imagination to create mystical atmosphere, or whether he took some elements from the cult for the literary purpose (Quinn, http://www.arespress.com/AresPages /Quart.html). Since it is rather difficult to establish the difference between reality and fiction, especially when it comes to this complex literary work, it seems that most of the scholars considered these questions pointless. Nevertheless, the interpretations are numerous. Some of them even categorically exclude the possibility of realistic description of the Priapic ritual in *The Satyricon*. Others argue that there may be a reflection of reality in *The Satyricon*, since the Apuleius' *Metamophorses* from the 2nd century AD, even though considered to be a comic novel, are often used as a source for the study of the initiation in the cult of Isis (http://www.thelatinlibrary.com/apuleius/apuleius11.shtml).

Sometimes the Quirtilla's scene is seen as a reflection of Petronius' own psychosexual interests (Sullivan, 1968: 34, 251), or as Petronius' need for scene's theatricality, common for the Roman stage (Panayotakis, 1995: 36, 42), etc.

We can point out some of the facts, based on the exceptional translation in the Serbian language and detailed analysis of *The Satyricon* by R. Šalabalić. The basic comic motif of *The Satyricon* is the Priapus' fury (*gravis ira Priapi*), in which the god pursues the leading character making him sexually impotent in key moments of the drama. It is considered to be Petronius' parody to Homer's *Odyssey* and the Poseidon's anger towards Odysseus in particular. The fury of Priapus expressed towards Encolpius is related to some insults he makes upon the god (most of them being done by accident), for which he is being punished each time. The climax is the intrusion to the secret ceremony of Priapus conducted by the priestess Quartilla. The secret service takes place on the site called sacellum, which is identified by R. Šalabalić as some kind of a cave temple, perhaps situated on the road which lead from Napoli to Puteoli. From the dialogues, it can be concluded that the rite represents a secret and a lascivious night ceremony. It was forbidden to interrupt it and the punishment was drastic: long-lasting and multiple sexual abuse, which may be interpreted as the initiation ritual (Quinn, http://www.arespress.com/AresPages/Quart.html).

Most of *The Satyricon* is not preserved.[3] However, it can be assumed that when he interrupted the service, the leading character Encolpius probably committed

theft by stealing something from the sanctuary. This would naturally cause Priapus' anger, considering the fact this was the god whose statues had been erected in Roman gardens to scare away birds and thieves (some of *the Priapeia* have spoken about this).

In *The Satyricon*, the ritual rape is conducted by the priestess and carried out by the so called cinaedus. This is a Latin word of Greek origins, with undoubtedly obscene meaning. The priestess determines the beginning, duration and course, as well as the end of the rite (Шалабалић, 2007: 238). There is partially preserved part of *The Satyricon*, which probably shows the starting point of the initiation. It has a description in which the hands and the legs of Encolpius and Askyltos are banded. According to some fresco representations, it is possible that banding was the part of the ritual. Drinking was also included in the ritual. Expensive wines have been consumed in large amounts, but also an aphrodisiac called *satyrion*. It can be assumed that the satyrion had some hallucinogenic and highly intoxicating properties which could have helped a devotee to endure torturous rites (Quinn, http://www.ares press.com/AresPages/Quart.html).

If we take *The Satyricon* literally, we can assume that ritual rape (performed by cinaedus), was followed by the ritual purification – oil massages and clothes changing (*The Satyricon*, 21), and then by the ritual feast, consisting of numerous meals and drinks. When a devotee would have fallen asleep, completely drunk, a cymbalestra would have shown up. With her instrument (cymbals), she would have announced a new engagement of cinaedus and the ritual rape again. The last part of the Quirtilla's scene refers to a horrifying rite which can be seen as a kind of sexual initiation ritual. This ritual, the children "wedding" which included actual sexual intercourse and defloration. The ritual weddings of children or some sort of sexual initiation were common in the mystery cults of the Antiquity (Burkert, 1987). St. Augustine condemned Priapus' cult because it raised the early loss of innocence (Augustine, 2009: 6. 9), which is also the case with the initiation in the bacchanalia in some Dionysian rites.

A segment from the fourth part of *The Satyricon*, called *the Croton* refers to the Encolpius' punishment. Since Priapus has made him impotent, devastated Encolpius says a prayer in verses. With a solemn hymn, he is referring to the deities related to Priapus: Bacchus as the Priapus' father, Dione, as the Priapus' mother, the Nymphs, whose companion he is. The islands of Lesbos and green Thasos are mentioned as his cult centres and Hylepos (in English translation Hypaepa) as an ancient city at the slopes of the mountain of Aipos in Lydia (Шалабалић, 2007: 276, 277):

Of Bacchus and the nymphs, companion boon,
Whom fair Dione set o'er forests wide
As God: whom Lesbos and green Thasos own
For deity, whom Lydians, far and wide
Adore through all the seasons of the year;
Whose temple in his own Hypaepa placed,
Thou Dryad's joy and Bacchus', hear my prayer!
To thee I come, by no dark blood disgraced,
No shrine, in wicked lust have I profaned;
When I was poor and worn with want, I sinned
Not by intent, a pauper's sin's not banned
As of another! Unto thee I pray
Lift thou the load from off my tortured mind,
Forgive a light offense!
(Petronius, *The Satyricon*, 133)

As we can see, here Encolpius asks Priapus to forgive him the theaft of his temple because he was misguided by his misfortune and poverty. As a sign of gratitude, he promisses to sacrifice him a goat, suckling pigs and lots of wine. We consider this to be a rather realistic description (Cermanović-Kuzmanović, Srejović, 1992: 360).

When fortune smiles
I'll not thy glory shun and leave behind
Thy worship! Unto thee, a goat that feels
His primest vigor, father of the flocks
Shall come! And suckling pigs, the tender young
Of some fine grunting sow! New wine, in crocks
Shall foam! Thy grateful praises shall be sung
By youths who thrice shall dance around thy shrine
Happy, in youth and full of this year's wine!
(Petronius, *The Satyricon*, 133)

Besides Petronius' *The Satyricon*, in the Roman literature, another work related to Priapus can be distinguished – a work know as the *Carmina Priapeia*. It represents a collection of short poems in the form of epigrams, most of which were written by the unknown authors. They appear in the early editions of Vergil, and some connect them with Ovidius. However, it is generally believed that this poetry collection is the work of the group formed in

the house of Mecena (also known as the patron of Horace), who entertained themselves by writing verses in the garden temples dedicated to Priapus. Martial and Petronius added a few epigrams, but some poems were also written by Catullus, Tibullus, Cinna, Anser. The work is mainly composed of laureate monologues spoken by Priapus himself, written in a ridiculous and satirical manner. He pronounces threats in verse, which glorifies his urban function – the function of a garden god, who prevented plunder and encouraged the vegetation fertility (Knight, 1865: 14). These epigrams were attached to the statues of the god, most often in the form of the irregularly modelled phallus made of wood, or those more sofisticated, that the rich Romans put into their gardens.

Priapus as the garden protector

Priapus came a long way from the original Greek form of a rural fertility god in Lampsacus, to the Roman god with two varieties: a town god, garden protector and a rural god in Italy and distant Roman provinces. The life in town dictated a mild transition and Priapus became a protector of gardens who scared away thieves and influenced the land fertility. His statues were erected in Roman gardens as some kind of scarecrows.

Exploring a phenomenon of the Roman garden, W. F. Jashemski discovered that it was related to many aspects of Roman life. Many private and public buildings, such as temples, baths, theatres, palestrae and tombs included luxurious gardens. Sometimes they consisted of vineyards, orchards, vegetable fields or flower gardens. The garden was also an integral part of a private house and a significant factor in its development. A large archaeobotanical database comes from Pompei, informing us about different wood species and miscellaneous seeds, fruits and pollens (Jashemski, 1981: 3, 4).

The herms were quite common sculptural form that adorned Roman gardens especially when it comes to the compositions with the depiction of sacrifice.[4]

The most representative images of Priapus in Pompei are the examples from the House of Vetii. Besides the famous fresco from the vestibule which shows a standing Priapus next to a basket of fruit, engaged in weighing his phallus (T. V/1), there is also a marble statue used as a fountain (T. IV/3) and now exhibited in cubiculum, near the kitchen. Twelve fountains, bronze and marble statues occupied a garden in the center of the villa. Among them, a bronze fountain of Priapus was exposed, but it hasn't been preserved by this day. Brothers of Vetii (Aulus Vettius Conviva and Aulus Vettius Restitutus) were freedmen who made their fortune by making flower garlands and by producing vine and olive oil for parfumes. This is why there are many representations of nude cupids and erotes on the lavishly decorated walls of the villa (Petersen, 2011: 5; Clarke, 2003: 99; McKay, 1980: 51).

The story of the two owners of the Villa of Vetii much resembles the literary character of a freedman, created by Petronius in a chapter of *The Satyricon* called *Trimalchio's Feast*, the manuscript found in Trogir, a historic town on the Adriatic coast of Croatia, in the middle of the 17th century as a counterpart of the 12th century French manuscript. There is a description of a feast organized by a wealthy freedman Trimalchio, whose character presents Petronius' mockery of a new social class – parvenue (newly rich) (Шалабалић, 2007: XXV). If we consider a large picture of human nature, this character is so realistic that it is applicable to any society, at any historical moment.

From the aspect of Priapus' phenomenon, *Trimalchio's Feast* implies some interesting moments. A part of this chapter gives a very detailed description of sophistically prepared meals served to the guests: "At the corners of the tray we also noted four figures of Marsyas and from their bladders spouted a highly spiced sauce upon fish which were swimming about as if in a tide-race…". The figures of Marsyas on Trimalchio's salver combine characteristics of Marsyas as a symbol of freedom, Sileni, his brothers from the company of Dionysus' and ithyphallic Priapus. This has been interpreted as Trimalchio's obviously confused comprehension of Roman deities (Шалабалић, 2007: 249).

Another moment from Trimalchio's Feast is also related to Priapus. Namely, when the feast bursts and delicate meals are served, the narrator says: „When my glance returned to the table, I noticed that a dish containing cakes had been placed upon it, and in the middle an image of Priapus, made by the baker, and he held apples of all varieties and bunches of grapes against his breast, in the conventional manner. We applied ourselves wholeheartedly to this dessert and our joviality was suddenly revived by a fresh diversion, for, at the slightest pressure, all the cakes and fruits would squirt a saffron sauce upon us, and even spurted unpleasantly into our faces. Being convinced that these perfumed dainties had some religious significance, we arose in a body and shouted, Hurrah for the Emperor, the father of his country!" (*The Satyricon*, 60). Based on this quotation, it is possible to

conclude that Priapus' iconography has already been accepted by the Roman people. Also, saffron sauce could have been used in the ritual purposes, within the cult of Priapus (Шалабалић, 2007: 261). There is a bronze statue of Priapus from Pompei (T. V/5), dated to the 1st century AD, which shows Priapus pouring oil on his phallus, with the left arm lifting his mantle (Johns, 2002: 42).

In the Naples' National Archaeological Museum another fresco from Pompei is kept. Here, Priapus is presented with the attributes of Mercury – caduceus and winged sandals, as well as the enormous phallus (T. V/2).

From the famous Villa of the Papyri in Herculaneum, a beautiful bronze bust is well known. Previously misinterpreted, it was considered to be of Greek origin and dated to the 5th century BC (Hill, 1981: 86).

Garden descriptions form an important part of Latin literary traditions. Since Homer, gardens in the ancient literature often show some strong erotic associations, being related with female sexuality in particular. The wall surrounded the garden can be recognized as a symbol of virginity, as it can be seen in the wedding hymn (epithalamium) as in Catullus' epigram No. 62, where the virginal bride is compared to a flower secluded in an enclosed garden. In the literary tradition, flowers are frequently associated with sexuality, virginal purity and its vulnerability. And the gods traditionally related with the garden confirm these erotic associations: Priapus, Venus, the Pans and the nymphs (Myers, 2008: 388).

As one of the proofs for Priapus' function of a garden divinity, we can use a description from the *Appendix Vergiliana*. The *Appendix Vergiliana* is a collection of short poems, written in Latin and affiliated to the period of Vergil's life or just after his death. Based on their literary qualities, even in Late Antiquity, these poems were assigned to Vergil, although the question of their authorship remained unsolved. The second piece of the *Vergilian Appendix* is called *The Copa (The Innkeeper* or *The Barmaid)* and gives a depiction of a Roman tavern garden. This poem is a hedonic invitation to the life of pleasure, put in words of a Syrian woman Surisca who keeps an inn. Together with her seducing dance, she describes the charm of her inn and invites guests to walk in, to eat, to drink and spend the day merrily (Mooney, 2008; Tenney, 1922: 2). She is a foreigner, and this, combined with her dance and her drunkenness, suggests that her offer is an erotic one by its nature. As she describes, her tavern garden consists of ornamental paintings, cool bowers of shady reeds, a babbling stream, garlands of flowers, fruits, nuts, vegetables and vines. The echoes of Vergil's *Eclogues* (pastoral poems) along with the allusions to other authors, underline the literary nature of the description. A statue of Priapus with his enormous phallus and small huts for privacy underline the erotic charm of the garden (Myers, 2008: 388).

Conclusion

Priapus is a complex Graeco-Roman divinity. Given its many functions, the great distribution and the fact that we are observing it from today's point of view, with all restrains of a modern man, we approached this phenomenon with the interdisciplinary point of view.

As an ityphallic divinity, it shows duality, which is not uncommon in the ancient world. On the one hand, Priapus has a protective role, he cares about people, fertility of the fields and cattle, while on the other, causes fear and evil. His representations are numerous and they can be found throughout the vast area occupied by the great Roman Empire. These images have various artistic values and are made in different materials. We can assume that there has been a large number of wooden statues, which were not preserved by now. Even though it is hard to make the assumption about the centres of the Priapic cult, based on the character of this deity, it can be concluded that Priapus is highly respected in areas where the economy was based on agricultural production.

In respect to the rich mythological background, the ritual complexity can be assumed together with the possible orgiastic character. Since we do not have other written documents which would confirm this, in the analysis of the ritual, ancient literature can be used, but always considering the general character of the literary works and the artistic freedom of their authors.

Due to his appearance, Priapus has always been an artistic inspiration – in graphics, sculpture, paintings (from Jacopo de' Barbari (T. VI/3), Pietro Bernini (T. VI/1), Francisco de Goya (T. VI/2) and others), and also in literature. Amongst many historical and mythical characters of the Antiquity and Middle Ages, which he revives, François Rabelais includes also Priapus, about whom he wrote as of a good master in the French gardens (Rable, 2000: 126), which is the evidence of existence of the Priapus' figures in the gardens of the Renaissance France.

In Roman times, Priapus was also a garden protector, so his statues have been set in the gardens of the Roman citizens with the intention to assure them fertility and protect them from thieves. According to this, today

we can admire to some Priapi which adorned the houses of the rich Romans in Pompeii and Heculaneum.

In order to understand all the functions and the Roman perception of Priapus, in this paper, we have used miscellaneous sources and methodologies to overcome the time gap between the past and present and become more objective explorers of the past.

NOTES

[1] As an addition to the book *A Discourse on the Worship of Priapus and its Connection with the Mystic Theology of the Ancients* by Richard Payne Knight in 1865, *An Account of the Remains of the Worship of Priapus, Lately Existing at Isernia, in the Kingdom of Naples in two Letters* was printed in London, in 1786. These two letters are the evidence of the existence of the cult of Priapus in the city of Isernia, which belonged to the Kingdom of Naples. The first letter, from 1781 was written by Sir William Hamilton, His Majesty's Minister at the court of Naples, to Sir Joseph Banks, President of the Royal Society. As it is stated, Sir Hamilton sent an authentic evidence together with the letter: a votive phallus, made of vax. He also made a collection of both the ancient and modern phallus amulets, which he subsequently donated to the British museum. The second letter is written in Italian by an unknown author which resided in Isernia (*Lettera da Isernia nell' anno 1780*), as a source for Sir Hamilton's conclusions. This letter is about annual fair, which the author classifies as *Fiera della classe delle perdonanze* – the fair of the forgiveness, noting that followers sell *ex-voti* of wax, which represent *membri virili* of various dimensions and shapes, as well as less numerous representations of other parts of the body: legs, hands, palms and face.

[2] Sir Hamilton informs us that the oil has been used to cure diseases in the Antiquity too. He cites Tertullian who wrote about a Christian called Proculus. This Proculus has cured the Emperor Severus of a distemper using the oil, and for this service, the Emperor kept him in his palace as long as he lived.

[3] Only one-fifth of *The Satyricon* is preserved, or even maybe one-seventh. The forgeries have appeared due to the high popularity of this novel in France and the most famous one was the forgery of Nodot from 1692.

[4] At first, herms were the aspect of the god Hermes (Mercury), though herms of other divinities also occurred as well as herms of profane character. The concept almost certainly developed from simple stones, which were at first used as boundary markers and later were put to protect the land and the possession, becoming decorative in time. These boundary markers had a form of a human head carved in a round, on the top of a simple angular pillar, with a pair of male genitals, usually erected. There are many herm representations on Greek painted pottery, which show a few themes: a sculptor and the process of herm manufacture, and herms as crowned with garlands or presented with offerings. In Roman period, herms were the sculptural type used to represent Priapus, and were shown on Arentine and Samian pottery in the 1st and 2nd century AD. It is possible that at this time, there may have been some conflation of Hermes in this form and Priapus (Johns, 2002: 52).

BIBLIOGRAPHY

Augustin, A., *Država božja,* Podgorica 2004.

Augustine, St., *The City of God*, Massachusetts 2009, https://books.google.rs/books?id=IwGePQYd4l0C&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false.

Babelon, E., Blanchet, A., *Les Bronzes Antiques de la Biblioteque Nationale*, 1895, 215–217.

Bauer, A., Rimska olovna plastika s osobitim obzirom na materijal pohranjen u Hrvatskome Narodnom muzeju, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva* N. S. XVII 1936, 1–35.

Bónis, É. B., Origin of the potter's craft and early pottery, in: Lengyel, A., Radan, G. T. B., *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980, 357–381.

Brukner, O., Importovana i panonska keramička produkcija sa aspekta društveno-ekonomskih promena,

u: *Počeci romanizacije u jugoistočnom delu provincije Panonije*, Novi Sad 1987, 28–44.
Brunšmid, J., Kameni spomenici Hrvatskoga Narodnog muzeja u Zagrebu, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva* 5/1905, 209–240.
Brunšmid, J., Kameni spomenici Hrvatskoga Narodnog muzeja u Zagrebu, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, Zagreb 1905, 37–106.
Burkert, W., *Ancient Mystery Cults*, London 1987.
Величковић, М., *Римска бронзана пластика у Народном Музеју*, Београд 1972.
Graves, R., *The Greek Myths*, London 1955.
Grevs, R., *Grčki mitovi*, Beograd 1995.
Dautova-Ruševljan, V., Novi nalazi epigrafskih spomenika iz Srema, *Arheološki vestnik* 41, 1990, 623–630.
Даутова-Рушевљан, В., Теракота Пријапа из Хртковаца, *Зборник Народног музеја* XVI/1 1996, 187–189.
Dautova-Ruševljan, V., Rimski olovni predmeti iz Srema, *Glasnik SAD* 22 (2006), 333–353.
Dautova-Ruševljan, V., *Rimski period u Hrtkovcima*, Novi Sad 2016.
Županić-Protić, J., Antička bronzana plastika iz Arheološkog muzeja u Splitu I, *VAHD* 81/1988, 21–32.
Jashemski, W. F., *Gardens of the Roman Empire,* Vol. I, 2008, http://drum.lib.umd.edu/bitstream/1903/8703/24/GRE1.pdf.
Johns, C., *Sex or Symbol? Erotic Images of Greece and Rome*, London 2002.
Knight, R. P., *A Discourse on the Worship of Priapus and its Connection with the Mystic Theology of the Ancients*, London 1865.
Крунић, С., *Античка бронза Синидунума*, Београд 1997.
Кузмановић-Нововић, И., Представе Диониса и његовог тијасоса на римским гемама из Србије, *Архаика 1*, 2007, 149–156.
Mardešić, J., Istočni trakt gradskih zidina Salone. *Opvsc. Archaeol.* 23–24, 1999–2000, 143–153.
Mardešić, J., Neki oblici istočnomediteranske reljefne keramike iz Arheološkoga muzeja u Splitu, *VAPD 102*/2009, 93–108.
Марић, Р., *Антички култови у нашој земљи*, Београд 1933.
Marcade, J., *Roma Amor: esej o erotskim elementima u umjetnosti Etrušćana i Rimljana*, Rijeka 1969.
Medini, J., Rimska brončana plastika u Arheološkom muzeju u Zadru, *Diadora* 4/1964, 143–181.
Medini, J., Autohtoni kultovi u razvoju antičkih religija u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Dometi* 5/1984, 7–29.
Menzel, H., Römische Bronzen des Martin von Wagner–Museums in Würzburg, *JRGZM* 22/1975, 96–105.
Moga, V., Ota, R., Gheorghiu, R., Alba Iulia, jud. Alba (Apulum II), in: *Cronica Cercetarilor arheologice din Romania, Campania 2007*, M. V. Angelescu, F. Vasilescu (ed.), Bucuresti 2008.
Mooney, J. J., *Apendix Vergiliana, The Minor Poems of Virgil in English translation*, 2008, www.virgil.org.
McKay, A. G., *Römische Häuser, Villen und Paläste*, Zürich, Freiburg, Raggi 1980.
Myers, K. S., Representation of Gardens in Roman Literature, in: *Gardens of the Roman Empire,* Vol. I, 2008, http://drum.lib.umd.edu/bitstream/1903/8703/24/GRE1.pdf.
Nutu, G., Chiriac, C., A Bronze Herm of Priapus in a Private Collection, *PEUCE, S. N.* III–IV 2005–2006, 217–230.
Panayotakis, C., *Theatrum Arbitri. Theatrical Elements in the Satyrica of Petronius*, Leiden, 1995.
Parlasca, K., Italische Terrakottafragmente aus Augsburg, *Germania* 32, 1954, 293–299.
Parović-Pešikan, M., Excavations of a Late Roman villa at Sirmium, *Sirmium* 2 (1971), 15–51.
Pejović, Z., Terakote iz Zbirke Muzeja Srema, *Zbornik Muzeja Srema* 1/1995, 37–51.
Petersen, L. H., *The Freedman in Roman Art and Art History*, Cambridge 2011.
Петроније, А., *Сатирикон,* Суботица 2007.
Petronius, A., *The Satyricon, Complete*, Ebook 2006, http://history-world.org/petroniussatry.pdf.
Perinić-Muratović, Lj., Vulić, H., Razmatranja o Silvanovom kultu u Panoniji povodom nalaza žrtvenika u Vinkovcima, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 26/2009, 165–180.
Пилиповић, С., *Култ Бахуса на централном Балкану,* Београд 2011.
Rable, F., *Gargantua i Pantagruel,* knj. II, Beograd 2000.
Rendić-Miočević, D., Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama s područja Dalmata, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* X/1955, 5–43.

Smithers, L. C., Burton, R., *Priapeia, sive diversorum poetarum in Priapum lusus or Sportive Epigrams on Priapus by divers poets in English verse and prose,* Burton, 1890, http://burtoniana.org/books/1890-Priapeia/priapeia.pdf.

Спасић-Ђурић, Д., *Виминацијум, главни град римске провинције Горње Мезије*, Пожаревац 2002.

Спасић-Ђурић, Д., Фалички мотиви из Виминацијума, *Гласник САД* 24 (2008), 121–174.

Stewart, P., Fine Art and Coarse Art: the Image of Roman Priapus, *Art History,* Volume 20, Issue 4, 1997, 575–588.

Strelan, R., *Strange Acts, Studies in the Cultural World of the Acts of the Apostles,* Berlin 2004.

Sullivan, J. P., *The Satyricon of Petronius. A Literary Study*, Indiana, 1968.

Tenney, F., *Vergil, a Biography*, New York 1922.

Thomas, E. B., Native and "classical" gods, in: Lengyel, A., Radan, G. T. B., *The Archaeology of Roman Pannonia*, Budapest 1980, 177–206.

Tomović, M., *Roman sculpture in Upper Moesia*, Beograd 1992.

Тресканица-Ћировић, С., Необјављене теракоте из збирке Музеја Срема, *Зборник Музеја Срема* 7/2007, 97–111.

Cambi, N., Enonska Venera Anzotika, *Diadora* 9, Zadar 1980, 273–283.

Цермановић-Кузмановић, А., Срејовић, Д., *Речник римске и грчке митологије*, Београд 1992.

Clarke, J. R., *Art in the the Lives of Ordinary Romans. Visual Representation and Non-elite Viewers in Italy, 100 B.C.–A.D. 315,* London 2003.

Tommasi Moreschini, C. O., Orge e orgiasmo nel mondo antico: alcune note, *Kervan – Rivista Internazionale di studii afrosiatici*, 4/5 (2007), 113–129.

Hill, D. K., Roman Domestic Garden Sculpture, in: Macdougall, E. B., Jashemski, W. F., *Ancient Roman Gardens,* Washington 1981, 83–94.

Шалабалић, Р., Петронијево дело кроз векове, у: Арбитер, П., *Сатирикон*, Суботица 2007.

Шалабалић, Р., Преглед садржине сачуваних фрагмената *Сатирикона*, у: Арбитер, П., *Сатирикон*, Суботица 2007.

Quinn, D. P. *Quirtilla's Cure*, http://www.ares press.com/AresPages/Quart.html.

Wright, T., *On the Worship of the Generative Powers in the Middle Ages of Western Europe*, London 1865.

http://www.thelatinlibrary.com/apuleius/apuleius11.shtml

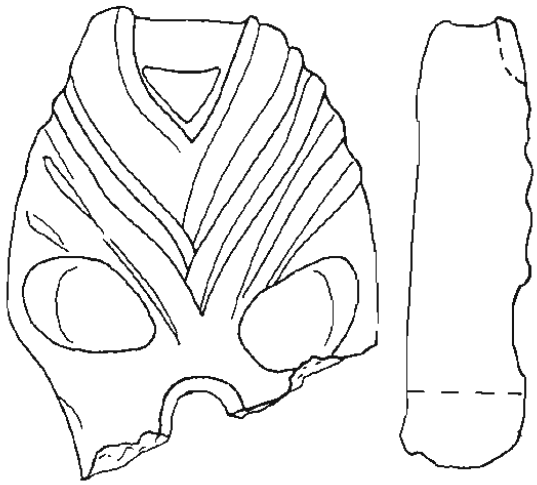

1

2

T. I *Terracotta figures of Priapus from the Museum of Vojvodina*

Terracotta figures of Priapus from the Museum of Srem **T. II**

1

2

3

4

5

6

6a

7

8

9

T. III *Inscriptions and analogies*

1

1a

3

Analogies

T. IV

1

2

3

4

5

T. V *Priapus' images from Pompei and Herculanum*

1

2

3

Priapus in art

T. VI

Мр Тијана Станковић-Пештерац

ПРИЈАП – РАШТРКАНИ НАЛАЗИ СЛОЖЕНОГ БОЖАНСТВА

Резиме

Пријап је сложено грчко-римско божанство. Узимајући у обзир његову вишезначност, велику распрострањеност и чињеницу да га посматрамо из данашњег тренутка, са свим ограничењима модерног човека, овом феномену смо приступили интердисциплинарно.

Као једно итифалично божанство, нимало неуобичајено за антички свет, он показује двојност. Са једне стране, има заштитну улогу према људима, стара се о плодности њива и стоке, а са друге, изазива страх и зло. Његове представе су бројне и проналазе се широм простора које је некада заузимало велико Римско царство. Различитих су уметничких вредности и изведене су од најразличитијих материјала, при чему можемо претпоставити да их је велики број био направљен од дрвета, те се стога нису очувале до данашњих времена. Иако је тешко извести закључак о евентуалним центрима Пријаповог култа, на основу његовог карактера, могуће је закључити да је у великој мери поштован у пределима у којима се привреда заснивала на пољопривредној производњи.

Богата митолошка подлога наводи на закључак о сложености ритуала, који је вероватно имао оргијастички карактер. У недостатку других писаних доказа који би говорили томе у прилог, у анализи ритуала може се користити античка књижевност, али увек имајући у виду општи карактер литерарних дела и уметничку слободу њиховог аутора.

Због своје појаве и карактера, Пријап је одувек представљао инспирацију у уметности – графици, скулптури, сликарству, па и књижевности. Тако, Франсоа Рабле, међу бројним митским и историјским ликовима антике и средњег века, које оживљује у свом ремекделу *Гаргантуа и Пантагруел*, укључује и Пријапа, за којег на једном месту каже „добри госпар Пријап, онај велики наводитељ на зло свеколике женскадије по грчким рајским градинама и француским вртовима“, што сведочи о фигурама Пријапа и у вртовима ренесансне Француске.

У римско време, Пријап је великим делом био и заштитник вртова, те су његове статуе постављане у вртове римских грађана са намером да им дају плодност и заштите их од лопова. Захваљујући томе, у данашње време можемо да се дивимо неколицини представа Пријапа које су красиле куће богатих римских грађана у Помпеји и Херкулануму.

Да бисмо разумели све функције и римско поимање Пријапа, у овом раду смо користили различите изворе и методе, како би премостили јаз између прошлости и будућности и постали што објективнији истраживачи прошлих времена.

UDC: 94(497.11 Beograd) "1456": 929 Unrest J.

„ÖSTERREICHISCHE CHRONIK" ЈАКОБА УНРЕСТА О ЈОВАНУ КАПИСТРАНУ И ОПСАДИ БЕОГРАДА 1456. ГОДИНЕ

Никола Миливојевић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, докторанд, johnnynrv@gmail.com

Апстракт: Описујући опсаду Београда (*Kryechischen/Chryechischen Weyssenburg*) 1456. године, Јакоб Унрест у свом делу *Österreichische Chronik* износи вести о крсташкој војсци и њеном предводнику Јовану Капистрану (*brueder Hanns (den) man nendt Capistranum*), Капистрановим заслугама за победу у бици код Београда, као и о Капистрановој смрти у Футогу на дан Св. Северина (*Futta, an sannd Severintag 56. Jare*). Поређењем вести изнетих у *Österreichische Chronik* са вестима из савремених извора и уз помоћ водећих ставова историографије, настојаћемо да изнете чињенице ставимо у одговарајући историјски контекст.

Кључне речи: Опсада Београда 1456, Јован Капистран, Јакоб Унрест.

О раном животу, друштвеном статусу и образовању Јакоба Унреста зна се релативно мало. Претпоставља се да је рођен у Баварској око 1430. године.[1] Образовање нижег духовника највероватније је стекао у некој од манастирских школа. Као свештеник регензбуршке дијацезе први пут се помиње 8. октобра 1466. године. Служио је 34 године као духовник у манастиру Свети Мартин на Техелсбергу.[2] Био је викар манастира Светог Урбана код Глансига и хроничар манастира Марије Сал. Током своје свештеничке службе у Корушкој био је очевидац османских упада, сељачког устанка и Угарско-аустријског рата. Преминуо је 1500. гоодине у Техелсбергу.[3]

Јакоб Унрест је иза себе оставио вредан историјски извор – *Аустријску хронику* (*Österreichische Chronik*). Писана је аустријско-баварским дијалектом у периоду од 1466. до 1499. године. Дели се на: *Аустријску, Корушку и Угарску хронику*. Вести о угарској средњовековној историји забележене су у *Угарској хроници. Угарска хроника* се наставља на *Аустријску* и *Корушку хронику* и представља јединствени приказ историје Угарске од владавине хунског кана Атиле до краја владавине угарског краља Матије Корвина.[4]

Данас о делу Јакоба Унреста постоји обимна научна литература. Научници су се први пут заинтересовали за Унрестово стваралаштво након прве публикације текста *Хановерског рукописа*, који је садржао текстове *Аустријске* и *Корушке хронике* 1724. године, од стране Симона Фридриха Ханаха. Много већу пажњу научници Унресту посвећују тек после Кронесовог проналаска текста *Угарске хронике* 1880. године. Више од половине века након тога Карл Гросман започео је рад на обједињењу трију хроника у јединствену целину. Публикацијом обједињене *Аустријске хронике* и израдом њене рецензије 1957. године оне почињу да заокупљају ширу пажњу историографије, изван дотадашњих оквира немачке и аустријске историографије.[5]

Алфонс Лотски истиче Унрестову одличну обавештеност, у неким стварима чак и много бољу од Томаса Ебендорфера, упркос чињеници да се он налазио у удаљеном корушком планинском селу Св. Мартин, изолованом од остатка света.[6] Слично мишљење деле и каснији историчари Карл Гросман, Ерих Цолнер и Адолф Армбрустер.[7] По њима, права вредност Унрестовог дела лежи у његовом одличном познавању политичких прилика у Аустрији и околним земљама. Франц фон Кронес мишљења је да је Унрест своја обавештења о дешавањима на тлу Угарске црпео из ранијих угарских извора. Међу њих Кронес, Гросман и Амрбрустер убрајају *Chronicon Budense*, *Chronicon pictum Vindobonensis*, *Celjsku hroniku*, као и многе друге непознате изворе који данас више нису доступни. Своја обавештења о дешавањима у Јужној Угарској и на Балкану током XV века преузимао је из дела Јаноша Туроција.[8]

Већина историчара која се бавила Унрестовим животом и делом сагласна је са мишљењем да је он дете свога времена који својим ставовима не одступа од средњовековног начина размишљања. Са друге стране Гросман и Армбрустер примећују Унрестову потребу да пронађе међусобну узрочност изнетих чињеница и догађаја, смести их у одговарајући

временски и просторни контекст, да са одређеном дозом просуђивања одвоји вероватне од невероватних вести. Кронес, Гросман, Армбрустер, Золнер, Нојман и Хан слажу се још у томе да Унрестово дело има велику важност као прва историја Угарске на немачком језику, којом је завршен период аустријске средњовековне историографије.[9]

Јакоб Унрест у *Аустријским хроникама*, у оквиру одељка *Угарске хронике из доседа турских* и одељка *Дешавања из прве половине владавине цара Фридриха III до 1468.* даје вести о опсади Београда од 3. до 22. јула 1456. године и крсташком предводнику Јовану Капистрану. Анализом садржаја ових одељака употпуњавамо нашу слику о Унрестовом односу према овом историјском догађају и улози Јована Капистрана у њему.[10] У *Угарској хроници* читамо следеће:

Тада је прелат и кнез постао губернатор Угарске, и био је носилац краљевских права у Угарској, Јанош Хуњади, узвишене дужности. Био је војвода Седмоградски, и вршио је краљевску дужност и мудро владао осам година. Много је тога против Турака учинио и често је из Угарске излазио и учинио краљевску моћ већом него што ју је, када је дошао, затекао. Он је са Римским краљем и његовом земљом заратио у Доњој Штајерској, и у Корушку и када су Турци почели пуцати на Београд, он је тамо био присутан заједно са својим помагачима, тврђава беше опкољена и гађана, на тај начин да су се сукобљени могли међусобно гледати; Турци који су били испред моста тврђаве с њиме се борише, а у среду у четири ишчекивао се њихов јуриш, у једанаест сати уздајући се у Бога и своје умеће, витешки он успе да одбрани тврђаву. И ту дође свети брат Ханс са поприличном неколици- ном и све Турке који су ту били смештени растури, да беху у таквом расулу као да турски цар ту није дошао и то се деси како рачунамо хиљаду четиристо и LVI године.[11]

Исти догађај забележен је у *Аустријској хроници* следећим речима:

У то доба приближили су се Турци Београду с великом силом с копна и на води Дунава са галијама и другим бродовима и пуцаше из њих из великих и малих артиљеријских оруђа и правише велику штету Београду и засипаше са великим избацивачима на оне који беху у горњем делу затворени, сравнише тај део до земље, а јуришом учинише велику штету онима који ту беху затворени. У то доба дошао је из италијанских земаља један свети човек, познати брат Ханс, који је у младости познавао светог Бернхарда. Исти брат Ханс, човек познат као Капистран, који прође кроз Корушку, Штајерску и Аустрију; учинио је велики утисак на окупљене, на стубове постави грехе, на све болне мужеве и жене, који су сатима испред њега певали. Много је проповедао у свим градовима широм земље и пратило га је коначно и монаштво, које је припадало његовом реду и придржавало се истих правила, до Јуденбурга, до Св. Преинсберга код Ланкавица и до Граца и осталих градова. Овај исти свети брат Ханс кренуо је у то време путем Беча и Угарске; заједно са духовницима, свештеницима и студентима, као и мноштвом лаика, доби крст против Турака и прискочи Београду у помоћ. Ту су се улогоровали Турци с великом силом. Како је он живео светим животом, тако он у Богу попут звезде као знак засја, да свој борбени наум у Богу оствари.

У то доба постојао је губернатор у Угарској, познати Јанош Хуњади, који је такође много добра учинио. И како рачунамо 1400. и 56, на дванаести дан месеца јула око или пре поднева поче јуриш на утврђење. Тада дође брат Ханс са својим помагачима и позва у бој са покличом у име Исусово и у име мученика Божијих и тако своје помагаче наведе да прискоче у помоћ. Затим је чуо да је алибегових Турака било педесет на једног хришћанина, стога затражи од Бога милост, да он све невернике и остале побије, као и све друге Турке, који беху у месту и који умираху, бежаше и оставише иза себе велику и малу грађу, и меру пуну злата и сребра и нешто шатора са златним и сребрним залихама; оставише их запаљеним како не би хришћанима пали у руке. Турци су напустили мноштво бродова и предаше се сами у страху да не буду убијени.

Стога је брат Ханс са својим људима гонио Турке који су били у бегу и много више их побио док су бежали и из тога много страдалих произађе. И окршаји беху се одужили током дана од осмог часа па све до деветог часа у ноћи. Након тога повукоше се Турци испред разјарених хришћана, а они који беху побијени, сахрањени су и пронађоше вечити мир код цркве светог Михаела, док је део њих завршио у Дунаву. Након тога тај исти брат Ханс у Угарској учини јако много чудеса и преминуо је и наставио је да чини многа велика чуда и био је сахрањен у манастиру браће његовог реда. Надаље кажу да је погинуло, иако за хришћане још увек није познато колико их је било,

тридесет хиљада и 44 и невероватних 40 хиљада од 13 хиљада паде. И брат Ханс преминуо је након тога у Угарској и лежао је у једном граду, познатом као Футог, на дан Светог Северина.[12]

На основу упоређивања ова два одељка уочавамо неколико битних одступања. То се превасходно односи на саму дужину текста. До одговора на ово питање долазимо испитивањем положаја *Угарске хронике* у односу на *Аустријску хронику* као целину. Већина научника која се бави Унрестовим стваралаштвом сагласна је у мишљењу да је *Угарска хроника* настала након *Аустријске* и *Корушке хронике* и да је писана у периоду од 1490. до 1497. године. Гросман и Армбустер мишљена су да је Унрест од 1493, паралелно са писањем *Угарске* почео свој рад и на допуњавању *Аустријске хронике*, који је трајао све до 1499. године. Допуњавајући *Аустријску хронику* Унрест у њу из *Угарске хронике* преписује на сличан, или чак идентичан начин, делове везане за дешавања на тлу Угарске и Балкана током друге половине XV века, а заједно са њима и овај одељак везан за опсаду Београда 1456. године.[13]

Вестима које у свом делу износи Јакоб Унрест иде у прилог већина извора која се бави овим догађајем. Велики број подударности Унрестово дело има са казивањима учесника опсаде Београда фрањевачког фратра Ђованија де Таљакоција и Николе од Фаре.[14] Поред тока борби на сличан начин описан је лик Јована Капистрана. Унрестов начин излагања сличан је по свом хронолошком и тематском начину излагања и Пиколоминију у његовим *Коментарима*.[15] И поред подударности са другим изворима, Кронес, Гросман и Армбрустер слажу се да је Унресту као главни извор послужило исцрпно казивање *Chronica Hingarorum* Јаноша Туроција о овом догађају. Кронес износи претпоставку да је Унрест до Туроцијевог текста морао доћи у кратком временском периоду након његове прве штампе 1488. године.[16]

Анализом одељака Унрестових хроника и Туроцијеве хронике уочавамо да је Унрест хронолошки и тематски доследно преписао Туроцијево казивање. Слично Туроцију, Унрест своје казивање започиње доласком Османлија испред Београда, почетком блокаде са копна и река, бомбардовањем и разарањем града из опсадних машина. За разлику од Туроција, Унрест се не задржава дуже на описивању ових дешавања. Изоставља вести везане за опште прилике у Угарској, османске припреме за опсаду и психолошки ефект опсадних машина на опкољене.[17]

У овом делу одељка *Аустријске хронике* у очи упадају називи за два географска појма: Београд и реку Дунав. Београд се у његовој хроници појављује у два облика, као *Kryechuschen Weyssenburg* и *Chryechischen Weysennburg*[18] (*Бели град*).[19] Туроци за Београд користи назив *Nandorfehervar*, док се он у средњовековним изворима јављао још под именима: *Uizzinburch, Alba Greca, Alba Bulgarica, Nandor Alba, Belgrad, Belgrado, Namdror Alba, Castelbiancho* итд.[20] На другој страни, Унрест не преузима ни Туроцијев назив за реку Дунав. Дунав се у *Аустријској хроници* јавља под називима: *Thonaw, Tanaw, Tonaw, Tahawn, Tanawn, Tahnaw i Tauhnaw*. Лингвист Калеви Тарваинена, који је део своје каријере провео радећи на језичкој анализи Унрестове и других баварских хроника XV века, истиче да је овакав облик назива за реку Дунав проистекао из јужнокорушког дијалекта XV века – дијалекта области у којој је Унрест провео већи део свог живота.[21] Примећујемо да је при преписивању Туроцијевог казивања о рекама на којима лежи Београд, Унрест изоставио помен реке Саве.[22]

У *Аустријској хроници* Унрест надаље казивања *Chronica Hingarorum* допуњава биографским подацима о Јовану Капистрану и његовом раду на тлу аустријских земаља пре доласка у Угарску. На овом месту се уочавају тачно изнети детаљи о Капистрановом пореклу и раном животу, који се поклапају са подацима забележеним у делима Капистранових биографа Таљакоција, Николе од Фаре, Јеронима из Удина и Кристофора из Варесеа.[23] Описујући догађаје из Капистрановог живота који су претходили бици код Београда, Унрест их ређа хронолошки правилно, али изоставља да уз њих убележи датуме. Сликовито описује Капистранове ватрене проповеди широм Аустрије, Корушке и Штајерске, њихове последице на локално становништво и његов пут од Јуденбурга до Граца.[24] Преузима Туроцијево казивање о саставу крсташке војске, али се с њиме не слаже по питању њиховог географског порекла. Насупрот Туроцију који тврди да је део крсташа пристигао из Пољске (*de partibus Polonicalibus*), Унрест тврди се највећи део њих прикључио Капистрану управо на територији Аустрије.[25] Историографија је доказала да су обојица делимично у праву. Јохан Хофер, Балинт Хоман, Енгел Пал, Вилмош фон Жолнај, Момчило Спремић, Јованка Калић и Петер Рокаи слажу се да су поред Аустријанаца и Пољака у састав крсташке војске ушли и Угри, Срби и Чеси.[26] У *Аустријској хроници* Унрест изоставља да наведе податке о

бројности крсташке војске.[27] Туроци процењује да се у њој налазило неколико стотина људи,[28] а Таљакоцијо наводи да је крсташа укупно могло да буде око 60.000.[29] Поредећи различите савремене изворе и мишљења научника Јованке Калић, Бабингера и Фон Жолнаја, закључујемо да је ова бројка засигурно претерана и да се реалан број крсташа кретао од 10 до 20 хиљада војника.[30]

Након изложеног, нужно је размотрити порекло изнетих података. Улазећи дубље у текст оригинала *Хановерскої рукописа*, који садржи *Угарску* и *Аустријску хронику*, Кронес 1871. године уочава трагове других, нама непознатих извора из којих је Унрест могао да црпи своја обавештења о овим догађајима. До истог закључка дошао је и Гросман поређењем хановерског са бечким рукописом *Хронике* 1923. године. Гросман сматра да је Унрест део својих сазнања о дешавањима на Балкану током средине XV века црпео из новинских извора и усмених сазнања. Армбустер одлази толико далеко у својим тврдњама сматрајући управо новине и усмене изворе његовим главним извором обавештења о опсади Београда. Није искључено да је Унрест током писања овог одељка пред собом имао неку од првих биографија Јована Капистрана штампаних 1476. године.[31]

Унрест у даљем тексту даје ближи хронолошки оквир описаним догађајима. Наводи да су се они одиграли у време губернерства Јаноша Хуњадија 1456. године. Прави грешку приликом датирања почетка одлучујућег боја за Београд. Уместо 21. Унрест бележи да је до њега дошло током 12. јула у осам часова у току преподнева. Опис даљег тока битке не одступа од онога који је у свом делу дао Туроци. Капистран улази у бој са својом војском у одлучујућем тренутку позивајући Бога и свеце у помоћ и тако даје превагу хришћанској војсци и доприноси њиховој победи над Османлијама. Како би што више глорификовао хришћанску победу, Унрест наводи податак да је однос нападача наспрам бранилаца био: *funnfzig Turckhen an ainen Christen warn.*[32] Његово претеривање оповргавају други савремени извори и ставови модерне историографије. Користећи се различитим савременим изворима Енгел Пал сматра да је са султаном пред Београдом могло да буде улогоровано максимално 60 или 70 хиљада војника и пратње, док Јованка Калић број бранилаца у тренутку османског јуриша 21. јула процењује на 12.000.[33] Таљакоцијо сведочи како су Османлије своје војнике поређале тако да су стално могли да у Београд убацују *свеже* војнике, што је значило да су и они из првих и последњих бојних редова могли да учествују у бици.[34]

Пажњу завређује Унрестов назив за командира османских снага – *алибеї*.[35] Иза тог назива крије се командир румелијских снага османске војске беглербег Даји Караџа паша. Није искључено да је Унрест своја обавештења о Караџи поред Туроција, који га у својој хроници брка са анатолијским војводом, преузео и из непознатих новинских и усмених извора. Овој тврдњи прикључујемо мишљење Тарваинена, по коме је ова реч у Унрестову хронику дошла посредством контакта са локалним словенским језиком.[36]

Унрестов опис крсташког противудара и османског повлачења потврђују други савремени извори. Вести преузете из *Chronice Hunganorum* поново проширује јаснијим хронолошким одредницама. По њему обрачун са Османлијама изван градских зидина трајао је од осам ујутру до 21 час увече,[37] што се поклапа се ставовима Јованке Калић и Вилмоша фон Жолнаја. Детаљно описујући ове догађаје Унрест се показао боље обавештеним од свог претходника. Посебно нас изненађује његов опис сахране османских војника крај цркве Св. Михаела у близини Београда и изношењем броја погинулих у току битке. Занимљиво је да се нико до сада у науци није бавио бројем погинулих током ове битке. Већина историчара се, ослањајући се на Туроцијева сведочанства, задржала на уопштеној бројци од неколико хиљада палих са обе стране, не упуштајући се у даља истраживања.[38]

Своје казивање о бици код Београда Унрест у *Аустријској хроници* завршава вестима о Капистрановој смрти. Капистран пре смрти чини многа чуда и исцељења које на сличан начин описују Туроци и Капистранови биографи.[39] Унрест правилно бележи да је Капистран преминуо на дан Св. Северина 23. окобра 1456. године.[40] Греши приликом записивања места његове смрти. Капистраново тело уместо у фрањевачком самостану Свете Марије у Илоку[41] по Унресту лежи „in ainer stat, gennant Futta".[42] Немогуће је са највећом сигурношћу утврдити којим се он извором водио приликом записивања овог погрешног податка. Мало је вероватно да му је на располагању било писмо папског легата у Угарској у време описиваних догађаја Карвахала, у којем он извештава папу о Капистрановој смрти. Кархавал у свом писму правилно извештава папу о Капистрановој смрти, а писмо шаље из краљевског града Футога. Уколико је

Унрест стварно имао ово писмо при руци, можда је приликом тумачења његовог латинског текста помешао место слања са местом Капистранове смрти.[43] Надаље, Унрест у својим хроникама ни на једном месту не наводи да је имао ово писмо пред собом, што у својим истраживањима хроника искључују научници Кронес, Гроссман и Армбрустер. Стога је врло вероватније је да је Унрест до ових података дошао посредством неког непознатог извора.[44]

Из свега горе изнесеног потребно је укратко се осврнути на сам карактер Унрестовог описа опсаде Београда и Капистранове улоге у њој.

Унрестова *Аустријска хроника* без сумње има за циљ оправдавање Капистранове канонизације. Капистранов утицај на коначни исход битке види се из чињенице да поред његовог и Хуњадијевог имена ни на једном месту не наилазимо на имена других бранилаца Београда, Ласла Кињижија и Михајла Силађија. Вођен од стране Божије невидљиве руке Капистран даје коначну превагу у крсташкој победи. Унрестов став према Капистрану утолико је разумљив уколико узмемо у обзир његово духовно образовање и време у којем је стварао. Његово дело било је само једно у низу многобројних дела којима се покушавало да се што пре издејствује и оправда Капистранова канонизација.[45] На овакав став утицали су и извори на које се ослањао приликом састављања свог дела, пре свега мислимо на Туроција који за Капистрана каже да „му име заслужује да буде записано у каталогу светаца“.[46]

Анализа одабраних одељака *Аустријске хронике* показала је да и поред тога што је њеног аутора од описаних догађаја раздвајала велика временска и просторна дистанца, он је ипак успео да изнесе обиље вести које потврђују други извори. Унрест за разлику од својих претходника одлази корак даље, саставивши своје дело на немачком народном језику, настојећи при томе да описане догађаје стави у одговарајући историјски и временски оквир и да вести, колико је то било могуће, провери из више извора пре него што о њима изнесе свој суд. Управо из тог разлога намеће се обавеза да се Унрестовим хроникама и његовим описима јужноугарског поднебља и Балкана у будућности посвети много већа пажња.

НАПОМЕНЕ

[1] Јакш износи претпоставку да је Унрест рођен између 1420 и 1430. године. Jaksch, August von, „Zur Lebensgeschichte Jakob Unrests“, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichts- forschung,* 4, Innsbruck, 1883, 463.

[2] Кронес претпоставља да је Унрест намештење у Св. Мартину добио 1469. године и да је у њему служио пуних 35 година. Krones, Franz von, *Jacob Unrests Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn*, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 1, 1880, 343–345.

[3] Jaksch, August von, n. d, 463; Krones, Franz von, „Die Österreichische Chronik von Jakob Unrest mit Bezug auf die einzig bisher bekannte Handschrift der kgln. Bibliothek zu Hannover“, *Archiv für österreichische Geschichte*, 48, 1872, 423–530; Obersteiner, Jakob, „Zur Biographie von Jakob Unrest“. *Carinthia I. Geschichtliche und volkskundliche Beiträge zur Heimatkunde Kärntens*, 143/1, 1953, 948–51; Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik,* Herausgegeben von Karl Grossmann, MGH, Hannover, 1957, VIII–XII; Lhotsky, Alphons, *Österreischiche Historiographie*, R. Oldenbourg Verlag, München, 1962, 57; Lhotsky, Alphons, *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs,* Hermann Böhlaus Nachf, *Graz-Köln*, 1963; Armbuster, Adolf, „Jakob Unrests Ungarisches Chronik“, *Revue Romanine D'Histoire*, 1974, 475; Neumman, Wilhelm, „Jakob Unrest, Leben, Werk und Wirkung“. *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein im späten Mittelalter*, 1987, 681–685; Dopsch, Heinz, Jakob Unrest. *Lexikon des Mittelalters*, 2000, 1260–1261; Spychala, Leslaw, „Jakob Unrest“, *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, Vol. 2, Edited by Graeme Dunphy, Leiden-Boston, 2010, 1462/3.

[4] Armbuster, Adolf, n. d., 476–480; Krones, Franz von, *Jacob Unrests Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn*, 349–355. Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik*, XIII-XX.

[5] Krones, Franz von, *Die Österreichische Chronik von Jakob Unrest mit Bezug auf die einzig bisher bekannte Handschrift der kgln. Bibliothek zu Hannover*, 423-530; Krones, Franz von, *Jacob Unrests Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn*, 339–356; Unrest, Jakob,

Österreichische Chronik, XXIX–XXXVIII; Armbuster, Adolf, n. d., 474-5; Spychala, Leslaw, Jakob Unrest, *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, Vol. 2, 1462–3.

[6] Lhotsky, Alphons, *Österreischiche Historiographie*, 57.

[7] Armbuster, Adolf, n. d., 475–479 ; Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik,* Herausgegeben von Karl Grossmann, XXVII–XXIX; Zöllner, Erich, *Die Quellen der Geschichte Österreich*, Österreichischer Bundesverlag, Wien, 1982, 108–9.

[8] Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik*, XVI--XVIII; Armbuster, Adolf, n. d., 476–480; Spychala, Leslaw, Jakob Unrest, *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, Vol. 2, 1462–3.

[9] Krones, Franz von, *Jacob Unrests Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn*, 355–6; Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik,* XVII–XIX; Armbuster, Adolf, n. d., 480; Zöllner, Erich, *Die Quellen der Geschichte Österreich,* 108–9; Neumman, Wilhelm, Jakob Unrest, *Leben, Werk und Wirkung*. y: *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein im späten Mittelalter,* 1987, 685–690.

[10] Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik*, 1–34, Armbuster, Adolf, n. d., 49–508.

[11] *Do erweltn die prelatn vnd fürsten zu Vngern ainen gübernator, das ist ainen stathalter des kunigreichs zu Vngern, gennant Johannes von Huniad, saliger gedachtus. Der was hertzog zu Sybenburgen, der hat das kunigrech wol vnd weyslich regirt acht jar. Der hat vil vechten wieder die Türkn getan vnd die offt aus Vngern vertribn, vnd pracht das kunigresch zw pesser wirden, dan er es gefunden het. Er hat auch wider die Romischn kunig vnd seine landt gekrigt in der nydern Steyrmarch, vnd in dem Craften vnd als die Turkhn zu Kriechischweyssenburg lagn vnd die purgk daselbs abschossn auf den grundt, darine er ist gewesb vnd mit seinen gelffern, mit der Turkhn gefochten, wan die purgkh was als gar angeschossen, das man vnd man ain einander ansehen mocht vnd die Turkn vor der purkh huebn an zefechten mit den in der purgkh an ainen mittiehn vmb vier, vnd vachtn an dem sturm vntz an // den Pfintztag, auf effn zeyt gab im vnd deb seinen God die gnadt und kraft, das sy die purgkh ritterlich behielten. Jnn dem kham der salig man bruder Hanns mit etlich ereutzern vnd lehgen die Turkn all darnider, das der Turkn kayser in solche verzaguns nie khomen ist vnd geschehn, do man zalt tausns vierhundert vnd LVI jar*. Armbuster, Adolf, n. d., 504.

[12] *Zw den zeiten zuegen die Turckhen fur Kryechiscgen Weyssenburg mit gorsser macht auf dem lannde und wasser Tanawn mit galeynn und anndern scheffen und prachten mit inn grossen zewg und klain puchsen allerly und machten veld fur Chryechischen Weysennburg und schussen mit grossen puchsen der mawr an dem geschloss einem micheln tail ganntz eben ad dem grundt und tetten strum mit grossem schaden an den, die in dem gesloss warn. Zw dem zeyten cham auss Walischen lannden ein saliger man, genandt prueder Hanns, ein junger des lieben heyligen sannd Bernhardin. Deselb brueder Hanns (den) man nendt Capistranum, der zoch durch Kernndten, Strtt und Osterreich; der tet vil gross zaychen an petrysen, an plindten, an krumppen, mannnen und weyben, dei von stund'en vor seinen augen gesund wurden. Er predigt vil und in allen stetten durch die lanndt und im volgten nach etlich munich, die nach im vil klosster mit dem almusen in seinen orden und regel gepaut, als zu Judennburgk, auf sannd Preinsperg bey Lankawitz und zu Gratz und an anndern stetten. Derselb salig pruder Hanns cham zw dem zeyten gein Wienn und gein Vngern; der pesamt sich mit etlichen geystlichen, munichn, priestern und studennten, auch etwo vil layen, die das krawtz wieder die Turckhen hetten an sich genomen, und kam gen Kryechrsschen Weyssenwurgk zuhilff. Da lagen die Turkhen mit grosser macht. Wann er was so aines heyligen lebenns, das im Got ain zaychen an ainem sternn lyess erscheinen, das im Got in seinem vechten wolt beistenn.*

Nwn was zw den zeyteb zu Hungern ein guber-bator, genanndt Janusch von Hunet, der auch vil guets bey dem vechten tett. Und als man zalt 1400 und 56, and dem zwekffften tag des monats Juli umb acht vor mittag tetten die Turckhen ainen hafftigen sturben and dem geschloss. Dazu kam prueder Hanns mit seinen helffern und heub an zu vechten mit dem namen Jhesus und trueg

die marter Gots varan und sein helffer vachten in nach; auch zu hilff. Nun hort, das alibeg funnfzig Turckhen an ainen Christen warn, doch gab in Got die gnad, das sy die unngelaubigen all ershlugen und niderlegeten, Und da (das) nun ersahen die anndern Turckhen, die noch in veldt und nacht and dem sturben warn, die fluhten und lissen da den grossen und klainen zweg,dye scheff, vil goldt und sylber und manigen zeldt von guldien und sylberin tuechern; und lyess sy all prennen darumb das die Christen damit nicht zu sunden kamen. Der Turkhen lieffen vill den scheffen zw und erannchkhtn sich selbs, wann sy all vor sorgen todt warden.
Also eylt brueder Hanns mit den seinen (den) fluchtigen Turckhen wol vier meyl nach und toten der vil an der flucht, also das ir lutzl darvon chamen. Und das vechten und necheylen werd von der achtenn stundt im tag untz auf dye newnten stunt in der nacht. Darnach nam man den zewg und werr, das die Turckhen verliessen und die frumen Christen, die da erschlagen werden, pegrueb mann zu sannd Michelskirchen in den ewigen fryd, dye ungekazbligen warff man inn die Tannaw. Darnach tett derselbig prueder Hanns im lannd zu Hungern vil gross zaichen und ist da gestorben und teut aber vil gross zaichen und ist warden vil clöster mit pruedern seines ordenns. Nun sagen dye bey dem vechten sind geweseb, das der Christen nicht mer synn gewesen, dann drewntausend und 44 und der ungelawbigen sind gewesen pein 40 tausent und sind erschlagen worden mit der hanndt 13 tausent. Und bruder Hanns starb darnach zu Vnngern und ligt in ainer stat, gennant Futta; an sannd Severintag 56. jare.- Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik*, 7–9.

[13] Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik*, XVII; Armbuster, Adolf, n. d., 475; Spychala, Leslaw, Jakob Unrest, *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, Vol. 2, 1462–3.

[14] Fara, Nicolaus de, *Vita et gesta beati Johannis a Capistrani,* 1523, 49–55; Utino, Hieronymus de, *Vita et gesta beati Johannis a Capistrani,* 1523, 144–151; Varisio, Christophorus de, *Vita et gesta beati Johannis a Capistrani*, 1523, 76–78; Waddingo, Luke, *Annales Minorum seu trium ordinum*, Tomus XII, Typis Rochi Bernabò, Romae, 1735, 340–400.

[15] Lesca, Giussepe, *I Commentarii Rerum Memorabilium quae temporibus suis contigerunt di Enea Silvio Piccolomini (Pio II),* Tipografia T. Nistri e C, Pisa 1893, 77–79; Piccolomini, Eaneus Silvius, *Commentarii rerum memorabilum quae temporibus suis contigerunt,* Prof. Dr Darcy Carvalho, Camenae Index Operis, San Paulo, Brasil, 2014, 566–7.

[16] Krones, Franz von Jacob Unrests, *Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn*, 352–354; Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik*, XVI–XVIII; Armbuster, Adolf, n. d., 476–7.

[17] Thwrocz, Johannes de, *Chronica Hungarorum, Scriptores rerum Hungaricum*, Pars prima, Typis Joannis Thomae nob. de. Trattnern, caes. reg. aluae typographi et bibliopolae, Vindobonae, 1766, 338–339; Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik*, 7–8; Thuróczi, János, *Magyar krónika,* Fordította Geréb Lászlo, Monumenta Hungarica I, Magyar Helikon, Budapest, 1957, 61; Калић, Јованка, *Историја Београда*, 1, СКЗ, Београд, 1967, 189–202; Спремић, Момчило, Калић, Јованка, „Султан Мехмед Освајач и Србија“, у: *Историја српског народа*: *Доба борби за очување и обнову државе, 1371–1537*, 1982, 289–302; Thuróczi, János, *A Magyar krónika*, Fordította Horváth János, Helikon Kiado, Budapest, 1986, 296–7; Јиречек, Константин, *Историја Срба*, прва књига до 1537. године, Просвета, Београд, 1988; Thuróczy, Janos, *Hronicle of the Hungarians*, Volume II. Indiana Universety, Bloomington, 1991, 174–176.

[18] Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik*, 7–8.

[19] Калић, Јованка, „Европски путописци о Београду“, у: *Београд у делима европских путописаца*, 2003, 9–16.

[20] Thwrocz, Johannes de, *Chronica Hungarorum, Scriptores rerum Hungaricum*, Pars prima, 338; Thuróczy, Janos, *Hronicle of the Hungarians*, Volume II, 173; Брокијер, 1950, 132–3; Thuróczi, János, *Magyar krónika,* 61; Unrest, 1957, 7–10; Thuróczi, János, *A Magyar krónika*, 1986, 296; Калић, 2003, 13–15; Јовић, 2003, 33–34; Калић, Јованка, „Опис Београда у XV веку“, у: *Зборник Филозофског факултета*, Књига 12, 1978, 516–521; Калић, Јованка, „Европски путописци о Београду“, у: *Београд у делима европских путописаца*, 2003, 9–16.

[21] Tarvainen, Kalevi, „Zur Wortgestal in Bayrischen Croniken 15 Jahrhunderts, Jakob Unrest Österreichische Chronik im vergleich mit drei anderen Bairischen Chroniken“, *Studia Philologica Jyväskyläensia* V, Jyväskyläensia, 1968, 47.

[22] Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik,* 7–9.

[23] Fara, Nicolaus de, *Vita et gesta beati Johannis a Capistrani*, 12–49; Utino, Hieronymus de, *Vita et gesta beati Johannis a Capistrani,* 83–144; Varisio, Christophorus de, *Vita et gesta beati Johannis a Capistrani*, 7–78; Waddingo, Luke, *Annales Minorum seu trium ordinum*, Tomus XII, 340–400; Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik*, 8.

[24] Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik*, 8; Lhotsky, Alphons, Giovanni Capistrano*, Die Haupt und Residenzstadt Wien, Sammelwesen und Ikonographie der Österreichische Mensch,* R. Oldenbourg Verlag, München, 1974, 45–55.

[25] Thwrocz, Johannes de, *Chronica Hungarorum, Scriptores rerum Hungaricum*, Pars prima, 340; Thuróczi, János, *Magyar krónika*, 62–3; Thuróczi, János, *A Magyar krónika*, 1986, 298; Thuróczy, Janos, *Hronicle of the Hungarians*, Volume II, 177; Robson, Michael, *The Fraciscans in the middle ages*, Boydell press, Woodbridge, 2006, 213–215.

[26] Hóman, Balint, Szekfű, Gula, *Magyar történet, A magyar nagyhatalom – A magyar renaissance – Mohács*, III, Királyi Magyare gyetemi nyomida, Budapest, 1928; Zsolnay, Vilmos von, *Janos von Hunyadi und die Vertedigung Belgrads 1456*, Inougural Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde Philosophischen Fakultät der Johannes Gutenberg, Universität Mainz, Mainz, 1963, 136; Hofer, Johannes, *Johannes Kapistran. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche.* Neue Bearbeitung, Verlag Kerle, Heidelberg, 1964–65; Калић, Јованка, *Историја Београда*, 1, 197; Спремић, Момчило, Калић, Јованка, *Султан Мехмед Освајач и Србија*, 289–302; Pál, Engel, *The realm of St. Stephan, A History of medieval Hungary 896–1526*, I. B. Tauris Publishers, London – NewYork, 2001, 295; Рокаи, Петер, Ђере, Золтан, Пал, Тибор, Касаш, Алесандар, *Историја Мађара*, Clio, Београд, 2002, 90–91.

[27] Navodi samo podatak da se ne zna tačan broj krstaške vojske. Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik*, 9.

[28] Thwrocz, Johannes de, *Chronica Hungarorum, Scriptores rerum Hungaricum*, Pars prima, 340; Thuróczi, János, *Magyar krónika*, 63, Thuróczy, János, *Hronicle of the Hungarians*, Volume II, 177.

[29] Waddingo, Luke, *Annales Minorum seu trium ordinum*, Tomus XII, 340–400.

[30] Бабингер, Франц, *Мехмед Освајач и његово доба,* Алгоритам, Београд, 2010.

[31] Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik*, XXVII, XXIX–CCCXVII, Armbuster, Adolf, n. d., 476–478.

[32] Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik*, 9.

[33] Калић, Јованка, *Историја Београда*, 1, 133, 205; Спремић, Момчило, Калић, Јованка, *Султан Мехмед Освајач и Србија*, 289–302; Pál, Engel, n. d., 296.

[34] Waddingo, Luke, *Annales Minorum seu trium ordinum*, Tomus XII, 340–400.

[35] Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik,* 9.

[36] Tarvainen, Kalevi, „Studium zum Wortschatz der Österreichichen Chronik Jakob Unrests“, *Studia Philologica Jyväskyläensia* I, Jyväskyläensia, 1966, 126–7.

[37] Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik*, 9.

[38] Thwrocz, Johannes de, *Chronica Hungarorum, Scriptores rerum Hungaricum*, Pars prima, 343; Thuróczi, János, *Magyar krónika*, 64; Zsolnay, Vilmos von, *Janos von Hunyadi und die Vertedigung Belgrads* 1456,145; Калић, Јованка, *Историја Београда*, 1, 209–210; Thuróczy, Janos, *Hronicle of the Hungarians*, Volume II, 180–182.

[39] Fara, Nicolaus de, *Vita et gesta beati Johannis a Capistrani*, 60–64; Utino, Hieronymus de, *Vita et gesta beati Johannis a Capistrani,*152/153; Varisio, Christophorus de, *Vita et gesta beati Johannis a Capistrani*, 77–78; Thwrocz, Johannes de, *Chronica Hungarorum, Scriptores rerum Hungaricum*, Pars prima, 345; Thuróczi, János, *Magyar krónika,* 65, Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik,* 9; Thuróczi, János, *A Magyar krónika*, 1986, 303; Thuróczy, János, *Hronicle of the Hungarians*, Volume II, 186; Waddingo, Luke, *Annales Minorum seu trium ordinum*, Tomus XII, 340–400.

[40] Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik,* 9.

[41] Andrić, Stanko, „Crkvene ustanove srednjovekovnog Iloka“, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, Vol 29, 1996, 21–39; Andrić, Stanko, *Čudesa Svetog Ivana Kapistrana: povijesna i tekstualna analiza,* Slavonski Brod, Osijek: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Matica Hrvatska Osijek, Osijek, 1999, 69.

[42] Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik*, 9.

[43] Mirce, János, *Adalék Capistránoí sz, János életéhez,* Esztergom, 1870, 218–19; Fraknói, Wilhelm, „Cardinal Carvajal's Legationen in Ungarn 1448–61“, *Ungarische Revue*, heft 1, Budapest, 1890, 136.

[44] Krones, Franz von, *Jacob Unrests Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn*, 349–356; Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik*; Armbuster, Adolf, Jakob, n. d., 475–478.

[45] Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik,*, IX, XIII, 7–9.

[46] Thwrocz, Johannes de, *Chronica Hungarorum, Scriptores rerum Hungaricum*, Pars prima, 345; Thuróczi, János, *Magyar krónika*, 65; Lhotsky, Alphons,Giovanni Capistrano*, Die Haupt und Residenzstadt Wien, Sammelwesen und Ikonographie der Österreichische Mensch,* 45–55; Thuróczi, János, *A Magyar krónika*, 1986, 303; Thuróczy, Janos, *Hronicle of the Hungarians*, Volume II,186; Zölner Erich, *Geschichte Österreich*, Von den Anfängen bis Gegenwart, Verlag Geschichte und Politik Wien, 1984, 150; Zöller, Erich, Schüssel,Therese, *Povijest Austrije*, Brabant, Zagreb, 1997, 95.

ИЗВОРИ

Fara, Nicolaus de, *Vita et gesta beati Johannis a Capistrani,* 1523, 12–69.

Piccolomini, Eaneus Silvius, *Commentarii rerum memorabilum quae temporibus suis contigerunt,* Prof. Dr Darcy Carvalho, Camenae Index Operis, San Paulo, Brasil, 2014.

Lesca, Giussepe, *I Commentarii Rerum Memorabilium quae temporibus suis contigerunt di Enea Silvio Piccolomini (Pio II)*, Tipografia T. Nistri e C, Pisa 1893.

Mirce, János, *Adalék Capistránoí sz, János életéhez*, Esztergom, 1870, 218–19.

Thwrocz, Johannes de, *Chronica Hungarorum, Scriptores rerum Hungaricum*, Pars prima, Typis Joannis Thomae nob. de.Trattnern, caes. reg. aluae typographi et bibliopolae, Vindobonae, 1766, 47–360;

Thuróczy, Janos, *Hronicle of the Hungarians*, Volume II. Indiana Universety, Bloomington, 1991.

Thuróczi, János, *Magyar krónika*, Fordította Geréb Lászlo, Monumenta Hungarica I, Magyar Helikon, Budapest, 1957.

Thuróczi, János, *A Magyar krónika*, Fordította Horváth János, Helikon Kiado, Budapest, 1986.

Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik,* Herausgegeben von Karl Grossmann, MGH, Hannover, 1957

Utino, Hieronymus de, *Vita et gesta beati Johannis a Capistrani,* 1523, 70–82.

Varisio, Christophorus de, *Vita et gesta beati Johannis a Capistrani*, 1523, 83–172.

Waddingo, Luke, *Annales Minorum seu trium ordinum*, Tomus XII, Typis Rochi Bernabò, Romae, 1735.

Брокијер, Бертрардон де ла, *Путовање преко мора,* Народна књига, Београд, 1950.

ЛИТЕРАТУРА

Armbuster, Adolf, „Jakob Unrests Ungarisches Chronik“, *Revue Romanine D'Histoire*, 1974, 473–508.

Andrić, Stanko, „Crkvene ustanove srednjovekovnog Iloka“, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, Vol. 29, 1996, 21–39.

Andrić, Stanko, *Čudesa Svetog Ivana Kapistrana: povijesna i tekstualna analiza,* Slavonski Brod, Osijek: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Matica Hrvatska Osijek, Osijek, 1999.

Dopsch, Heinz, Jakob Unrest, *Lexikon des Mittelalters*, 2000, 1260–1261.

Fraknói, Wilhelm, „Cardinal Carvajal's Legationen in Ungarn 1448–61“, *Ungarische Revue*, heft 1, Budapest, 1890, 1–143.

Hofer, Johannes, *Johannes Kapistran. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche*. Neue Bearbeitung, Verlag Kerle, Heidelberg, 1964-65.

Jaksch, August von, „Zur Lebensgeschichte Jakob Unrests“. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung,* 4, Innsbruck, 1883, 261.

Krones, Franz von, „Die Österreichische Chronik von Jakob Unrest mit Bezug auf die einzig bisher bekannte Handschrift der kgln. Bibliothek zu Hannover“, *Archiv für österreichische Geschichte*, 48, 1872, 423–530.

Krones, Franz von, „Jacob Unrests Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn“, Im: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 1, 1880, 355–372.

Lhotsky, Alphons, *Österreischiche Historiographie*, R. Oldenbourg Verlag, München, 1962.

Lhotsky, Alphons, *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs,* Hermann Böhlaus Nachf, *Graz–Köln*, 1963.

Lhotsky, Alphons, Giovanni Capistrano, *Die Haupt und Residenzstadt Wien, Sammelwesen und Ikonographie der Österreichische Mensch,* R. Oldenbourg Verlag, München, 1974, 45–55.

Pál, Engel, *The realm of St. Stephan, A History of medieval Hungary 896–1526*, I. B. Tauris Publishers, London–NewYork, 2001.

Robson, Michael, *The Fraciscans in the middle ages,* Boydell press, Woodbridge, 2006.

Spychala, Leslaw, Jakob Unrest, *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, Edited by Graeme Dunphy, Vol. 2, Leiden–Boston, 2010, 1462–3.

Tarvainen, Kalevi, „Studium zum Wortschatz der Österreichichen Chronik Jakob Unrests“, *Studia Philologica Jyväskyläensia* I, Jyväskyläensia, 1966.

Tarvainen, Kalevi, „Zur Wortgestal in Bayrischen Croniken 15 Jahrhunderts, Jakob Unrest Österreichische Chronik im vergleich mit drei anderen Bairischen Chroniken“, *Studia Philologica Jyväskyläensia* V, Jyväsky läensia, 1968.

Zöllner, Erich, *Die Quellen der Geschichte Österreich*, Österreichischer Bundesverlag, Wien, 1982.

Zölner Erich, *Geschichte Österreich*, Von den Anfängen bis Gegenwart, Verlag Geschichte und Politik Wien, 1984.

Zöller, Erich, Schüssel, Therese, *Povijest Austrije*, Brabant, Zagreb, 1997.

Zsolnay, Vilmos von, *Janos von Hunyadi und die Vertedigung Belgrads 1456*, Inougural Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde Philosophischen Fakultät der Johannes Gutenberg – Universität Mainz, Mainz, 1963.

Бабингер, Франц, *Мехмед Освајач и његово доба,* Алгоритам, Београд, 2010.

Јиречек, Константин, *Историја Срба*, прва књига до 1537. године, Просвета, Београд, 1988.

Калић, Јованка, *Историја Београда,* 1, СКЗ, Београд, 1967.

Калић, Јованка, „Европски путописци о Београду“, у: *Београд у делима европских путописаца*, 2003, 9–16.

Рокаи, Петер, Ђере, Золтан, Пал, Тибор, Касаш, Алесандар, *Историја Мађара*, Clio, Београд, 2002.

Спремић, Момчило, Калић, Јованка, „Султан Мехмед Освајач и Србија“. у: *Историја српског народа: Доба борби за очување и обнову државе, 1371–1537*, СКЗ, Београд 1982, 289–302.

Österreichische Chronik Jakob Unrest of John of Capistrano and the siege of Belgrade in 1456.

Nikola Milivojević, MA

ÖSTERREICHISCHE CHRONIK, JAKOB UNREST ABOUT JOHN OF CAPISTRANO AND THE SIEGE OF BELGRADE IN 1456.

Summary

Describing the siege of Belgrade (*Kryechischen/Chryechischen Weyssenburg*) in 1456, Jakob Unrest in his work *Österreichische Chronik* presented news about the Crusader army and its leader John of Capistrano (*Brueder Hanns (den) man nendt Capistranum*), Capistrano's credits in the victory of the Battle of Belgrade, as well as the news of Capistrano's death in Futog on the day of St. Severin (*Futte, an Sannda Severintag 56. Jare*). By comparing the news presented in the *Österreichische Chronik* with the news from contemporary sources and with the help of leading attitudes of historiography we tried to put all the facts in the appropriate historical context.

UDC: UDC 614.27:069.5 (497.113)

АПОТЕКАРСКЕ ЈЕДИНИЦЕ МЕРЕ И МЕРНИ АПАРАТИ У ВОЈВОДИНИ

Гордана Буловић, Музеј Града Новог Сада

Апстракт: Стручна обрада колекције мерних аналитичких апарата и справа на систематски начин приказује историјски развој рада апотекара у лабораторијама. Тек са појавом државних фармакопеја крајем XVIII века, које представљају званична упутства издата од стране санитетских државних органа којих су се морали придржавати апотекари при прављењу, испитивању и складиштењу лекова и помоћних лековитих средстава, уводи се и строга контрола над радом фармацеута. Такође, у многим фармакопејама постојала су упутства о владању и о идеалима која мора поседовати апотекар радећи у корист болесника, а све на част своју и своје струке. Колекцију мерних аналитичких апарата и справа чини 61 предмет. Већина њих је прикупљена 60-их, 70-их и 80-их година XX века поклоном и откупом од апотекарских установа, самих фармацеута, као и њихових породица. Сви предмети су из збирке Музеја фармације – депанданса Музеја града Новог Сада.

Кључне речи: аустријски закон о здравству, Герхард ван Свитен, отварање апотека, фармакопеје, бечка либра, бечка апотекарска фунта, јединствени метрички систем, мерење тежине и запремине у фармацији, мерење и вагање у апотекама, врсте вага, аналитички апарати, каталог апотекарских апарата и справа.

Уређење здравствених прилика у нашим крајевима који су били саставни део Аустријског царства у XVIII веку

Након Карловачког мира (1699), а потом и Пожаревачког мира (1718), односно протеривањем Турака са територије данашње Војводине и успостављањем чврсте границе између Аустрије и Турске, у крајевима северно од Саве и Дунава долази до сређивања здравствених прилика. У овим областима важило је аустријско законодавство.

По одлуци цара Карла VI, а потом и царице Марије Терезије, у Војној граници, при сваком генералату, организоване су здравствене комисије (Sanitatshoffcommission) да би 1776. године, сви здравствени послови били стављени у дужност Дворском ратном савету.

Први закон о здравству у Аустрији донет је за време владавине Марије Терезије, са циљем боље здравствене заштите становника која би омогућила здравију и бројнију популацију и која би дечији морталитет свела на минимум. Овај стручни посао био је поверен Герхарду ван Свитену,[1] који је 17. октобра 1770. обелоданио Централни санитетски закон *Normativum generale in re sanitatis*,[2] односно *Централни санитетски закон*, са важењем за целу Царевину и њој прикљученим земљама. Овим законом посвећена је велика важност здравственој служби, уведен је и одржаван ред у подручју здравства. Њиме је предвиђено отварање што већег броја апотека, а такође је професионално и законодавно регулисан њихов рад. У мирнодопском стању, уведена је чак и смртна казна за оне који се не придржавају здравствених прописа. Новим законским мерама санитет је подељен на војни и грађански, јасно су дефинисани послови лекара, апотекара, бербера и бабица, а за отварање апотека била је потребна концесија.

Током 1773. године издата је царска наредба, по којој је свака жупанија морала имати по једног лекара, жупанијског хирурга, апотеку и апотекара, које је требало да плаћа из сопствених прихода, као и из ратног пореза. У периоду владавине аустријског цара Јосифа II (1780–1790), долази до побољшања санитетског законодавства, па Дворска канцеларија 1789. године издаје *Regulativum,* који је са *Normativum*-ом чинио целину. Са мањим допунама ови закони су важили до 1870. године.

На овај начин уређеним законодавством, Аустрија је у XVIII веку имала дефинисану политику спрам здравствене службе и здравствених установа. То доводи до отварања првих апотека. Према званичном попису из 1746. године, на територији целе Мађарске било је 30 апотека. Једна од њих била је Прва новосадска апотека Томе Андрле,[3] а спомињу се и две

заостале манастирске апотеке. Апотекари су били малобројни, а торбарење лековима је представљало честу појаву. Иако је законом из 1764. године било забрањено, оно се ипак задржало све до 1835. када је строгим казненим мерама дефинитивно престало.

Након Прве новосадске апотеке, у Војводини се отварају апотеке по градовима – Земун, Сомбор, Суботица, Зрењанин, Вршац, Рума, Бечеј. У раду апотека строго се водило рачуна о придржавању важећих прописа о квалитету лекова, стручном и квалитетном раду, таксама (Taxa medicamentorum), вођењу стручних књига и о свим обавезама по уредбама и законима. Њихов рад се одвијао под будним оком градских, жупанијских и државних власти. За отварање апотека морала се тражити дозвола од Градског представништва, а надзор о раду био је обавезан и веома строг. Магистрати градова у Војводини, код давања препоруке за отварање апотеке, водили су рачуна о потреби отварања, о локацији и реону рада, као и о објективним економским могућностима да се апотека од своје зараде издржава.

Апотеке су морале бити смештене у зградама са прикладним просторијама, у којима су се могле прикупљати, чувати, справљати и продавати лековите материје, а осим тога морале су имати просторије за стан апотекара, за његову породицу и његовог помоћника:

Апотека треба да има таван за сушење биља, комору за чување резервног материјала, подрум и лабораторију са потребном апаратуром за израду лекова; најзад, адекватан простор за апотеку у ужем смислу, официну са потребним намештајем за смештање посуда, за држање лекова и уређајем и прибором за израду лекова по рецепту. Сталне посуде за држање лекова морале су имати сталне натписе.[4]

Фармација као професија, у XVIII и почетком XIX века, није имала своје цеховско удружење, него је спадала у слободне занате, односно, касније, у концесионарне занате. Таквим занатима, за своју делатност, била је потребна дозвола градских или жупанијских власти, које би потом по препоруци Министарства одобравале или одбијале захтеве. Овакве дозволе су се издавале онима који су поседовали дипломе о завршеним студијама на неком од факултета у земљи. Рад слободних заната који се односе на здравље (хирурзи, бабице, апотекари и бербери), били су под директном контролом и прегледом лекарских и полицијских органа.

Законодавство у фармацији

Фармакопеје, или како су их још називали диспензаторијe или антидотаријe, потичу из старих времена. Оне су огледало времена у којем су настајале и имале су велику улогу у научном развитку апотекарства. Фармакопеја (*pharmakopoiia*) је званични списак упутстава, издат од стране санитетских државних органа, којих се морају придржавати апотекари при прављењу, испитивању и складиштењу лекова и помоћних лековитих средстава. Ове прописе, кроз време, издавали су појединци, корпорације, градови или области, али увек са сврхом да упуте апотекара у вештину фармацеутског рада. Оне су званично важиле само на територији тих области у којима су објављиване. Аутори ових прописа били су угледни учитељи струке који су хтели да уздигну апотекара у научном и моралном погледу. Тако је у многим фармакопејама постојало упутство о владању и о идеалима која мора поседовати апотекар радећи у корист болесника, а све на част своју и своје струке. Та деонтолошка поглавља давала су нова обележја струци. Тек крајем XVIII века, када се уводе државне фармакопеје, апотекареве дужности постају јасно прописане посебним законима. Јавила се потреба уједначавања прописа по питању апотекарске струке.

Године 1729. излази *Dispensatorium Pharmaceuticum Austriaco-Viennense* и представља прву званичну фармакопеју, која се дуго времена примењивала у апотекама и на нашим територијама у оквиру Аустријске царевине. Цар Карло VI наређује да се ових прописа цела царевина мора тачно придржавати како би уједначила начин справљања лекова, а тиме сачувала животе болесника. У овим прописима за апотекаре врло се оскудно спомињу апарати за припрему наведених препарата.

Године 1774. излази *Pharmacopoea Austriaco-Provincialis* на латинском језику, а 1790. на немачком. Ове фармакопеје су биле у употреби на територији Мађарске, па тако и у Војводини, а важиле су и почетком XX века. Занимљиво је да у обе ове фармакопеје нема спомена о прибору и апаратима за израду лекова у апотекарским лабораторијама. Друго издање аустријске фармакопеје изашло је 1814, треће 1820, четврто 1834, пето 1855, шесто 1869, седмо 1889. и осмо 1906. године.

Од 1779. године *Pharmacopoea Austriaco-Provincialis* важила је и за територију Угарске. Оваква

одлука је изазвала велике протесте Збора професора Пештанског медицинског факултета, али је све било узалуд, јер је ова уредба остала на снази све до 1872. године, када је издата прва мађарска књига лекова *Pharmacopoea Hungarica,* штампана у Будимпешти 1871. године. Друго прерађено издање ове књиге лекова објављено је 1888, уз додатак о новом систему мерења у метрима и килограмима, мада је овај нови систем мера ступио на снагу у Мађарској још 1. јануара 1876. године. *Pharmacopoea Hungarica Editio tertia* изашла је 1909. године у Будимпешти, четврто издање 1934. године.

Национална фармакопеја Хрватске и Славоније објављена је 1888. и од тада се примењивала у Срему. Друго издање ове фармакопеје изашло је 1901. године.

Како се временом број апотека у Србији повећавао (1880. године у Србији постоје 34 приватне и једна државна апотека), 1. новембра 1881. године ступила је на снагу *Pharmacopoea Serbica Editio prima.* Ова фармакопеја важила је све до 1. јануара 1909. године, када је ступила на снагу *Pharmacopoea Serbica Editio secunda*, штампана 1908. године у Београду.

У другу српску фармакопеју уведена је јединица мере за тежину – килограм (kg). Рађена је по узору на тада најновије издање Шведске фармакопеје. У њој су примењени принципи Бриселске конвенције и свих принципа тада доступних знања из савремене науке и модерне терапије. Да је ова фармакопеја била савремена и добро урађена најбоље илуструје чињеница да је она важила још и у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, а потом и у Краљевини Југославији, све до 1933. године.

На дан уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу, на територији новонастале државе, било је у употреби неколико фармакопеја. На територији пређашње Краљевине Србије користила се *Pharmacopoea Serbica Editio secunda* из 1908. године. На територији раније Хрватске и Славоније кориштена је *Pharmacopoea Croatico-Slavonica editio secunda* из 1901. године. Важећа фармакопеја за територију Бачке, Баната, Барање и Међимурја била је *Pharmacopoea Hungarica Editio tertia* из 1909. године, а на територији некадашње Краљевине Црне Горе, потом у Босни и Херцеговини, Далмацији и Словенији у употреби је била *Pharmacopoea Austriaca Editio VIII.*

Због неуједначености прописа и напретка медицине и фармације, постојеће фармакопеје постале су недовољне. Било је потребно увести једнообразност при справљању и издавању лекова, па је све ово нагнало тадашњег првог министра Народног здравља др Уроша Круља да, по реферату државног хемичара др Владимира Брунетија од 5. децембра 1918. године, затражи формирање комисије са задатком да се изради једна, за целу територију нове државе, заједничка фармакопеја. Тада је већ формирано Министарство народног здравља усвојило ове предлоге, те је др Урош Круљ 29. децембра 1918. године образовао комисију за израду јединствене фармакопеје. Временом се број чланова комисије, угледних фармацеута задужених за њену израду увећавао, чак је Министарство народног здравља предвидело тираж на српском, хрватском и словеначком језику, као и набавку потребних средстава путем кредита који би ушао у редован буџет Министарства.

Године су пролазиле, рад комисије се одужио, а израда нове јединствене фармакопеје за територију Краљевине СХС није била довршена. Због тога је Министар народног здравља др Славко Милетић усвојио предлог Комисије, те је својом одлуком од 18. маја 1926. године, актом Ап. Бр./23263 решио да се друго издање *Српске фармакопеје* (*Pharmacopoea Serbica Editio secunda* из 1908) уведе у употребу и то од 1. септембра 1926. године, на целој територији Краљевине, без икаквих измена.

Како је од образовања прве комисије и од израде текста, па до редиговања у духу српскохрватског књижевног језика протекло доста времена (седам година) и како овај текст, по речима његових аутора, не би могли усвојити, то је Министар народног здра- вља 1925. године формирао нову комисију. Она је имала задатак да цео пређашњи елаборат узме у разматрање и изради нацрт нове фармакопеје. Међутим, ни 1932. године посао око писања фармакопеја није био готов, па је министар разрешио и ову комисију дужности и именовао нову. Тако је посао око прве *Југословенске фармакопеје – Pharmacopoea Jugoslavica*, завршен 1933. године. Штампана је као званично издање Министарства социјалне политике и народног здравља, а трошком Апотекарске коморе Краљевине Југославије. Њена примена била је обавезујућа за целу територију Краљевине од 1. јануара 1935. године.

Друга Југословенска фармакопеја – *Pharmacopoea Jugoslavica, Editio secunda*, под насловом *Фармакопеја ФНРЈ* ступила је на снагу 1. јануара 1953. године.

Бечка апотекарска либра и увођење метричког система

Током XVIII века у апотекама на територији Војводине примењује се стари систем мера прописан у бечким диспензаторијима и фармакопејама. Тако *Dispensatorium Pharmaceuticum Austriaco-Viennense* из 1729, децидирано одређује мере које морају да се користе у апотекама, као што је основна мера за течност бечка либра, а мера за тежину бечка апотекарска фунта.

Прописи из 1756. и 1761. године, у новије доба сматрају се за границу до које се разматра развитак бечког система тегова, посебно бечке фунте. Прва утврђена мерења тежине постојећих прототипова бечких тегова рађена су 1756. године. Патентом аустријског цара Јосипа II од 11. априла 1761. одређено је да се апотекарска фунта рачуна према трговачкој фунти (libra ponderis civilis), са којом је у размеру као 3:4. Она тежи 3/4 те фунте или 12 унца (unciae). Тако је одређена тежина апотекарске фунте од 420,012 g, што представља 3/4 бечке трговачке фунте, којој је тада утврђена тежина од 560,06 g.[5]

Сва накнадна мерења, па и оно из 1871. године, рађено у простору без присуства ваздуха, није битно променило тежину бечке апотекарске фунте, али је тада прецизно утврђена на 420,04 g.

Pharmacopoea Austriaca Provincialis из 1774. године наводи као апотекарски тег нову већу фунту. Чини се да апотеке нису поштовале одредбу о новој мери, јер се године 1783. поновно, под претњом најстроже казне, тј. казне одузимања апотекарске концесије, одређује да се стари апотекарски тегови морају уништити и да се убудуће морају употребљавати само нови тегови. У том периоду је стара фунта нестала из употребе. Разлика у тежини нове и старе фунте износи око 1/7, а то се свакако одражавало и на формирање цене лекова.

После Француске револуције 1789. постојао је покушај да се уведе метрички систем, тј. да се изаберу јединице које би чиниле приметно побољшање над неуједначеним произвољним јединицама које су постојале раније, а чије су вредности често зависиле од региона.

У овом периоду, најзначајнија јединица била је један метар за дужину,[6] док је првобитна основна јединица за масу у метричком систему био грам , али је ово убрзо промењено на килограм.[7] Јединица за температуру је постала центиград или обрнути Целзијусов град, што значи да је живина скала подељена на 100 једнаких делова, између тачке леда и тачке кључања чисте, дестиловане воде.

У периоду увођења метарског система мера, територија данашње Републике Србије налазила се у неколико држава. Како је Аустро-Угарска у том периоду била двојна монархија, чији су делови имали извесна посебна права, ни у областима које су се налазиле у оквиру те двојне монархије није метарски систем уведен у исто време. Раније је уведен у области које су административно припадале Аустрији. Метарски систем мера уведен је 23. јуна 1872. године Законом о мерама и теговима који је важио само за Аустрију. Међутим у оним областима које су биле под заједничком угарском круном, ове мере су уведене нешто касније. Тако је у Војводини метарски систем мера уведен тек Законом од 17. априла 1874. Почетак обавезне примене и аустријског закона и оног за земље угарске круне почео се примењивати 1. јануара 1876. године.

У Србији XIX века упознавање са метарским системом почело је доста рано и пре завођења реформских закона, као уосталом и у другим земљама. У многим документима метарске мере, као и тежинске мере декадног система, помињу се у разним приликама још пре њиховог званичног увођења. Законом од 1. децембра 1873. године и у Србији се уводи метарски систем мера. Комисија у којој је био тадашњи професор Велике школе Емануел Јосимовић, предложио је да се *уведе декадни метрички систем познат по целом свету.* Нове мере се нису лако одомаћиле и нису биле радо прихваћене. Међутим, овај Закон се морао обавезно примењивати од 1. јануара 1880. године.

Механичке операције у фармацији

Механичке операције су они радови у фармацеутској пракси за добијање и справљање лекова. При овим радњама не мења се физичко стање и хемијски састав супстанце лека. У механичке операције убраја се: мерење, одмеравање, сејање, филтрирање, пулверзирање, декантовање, центрифугирање, цеђење, класификација и пресовање.

Мерење и ваґање – Једна од најчешћих механичких операција којом се служе апотекари јесте мерење и вагање. Мерење се врши по тежини, запремини,

дужини и по површини у зависности од врсте материјала који треба мерити. За сва мерења код нас је обавезан метарски систем. Јединица тежинске мере је килограм (kg), односно литар (l).

1. Тежински се мере чврсте материје као и течности које могу бити мерене и запремински. Већина вага служи само за упоређивање тежина. То је разумљиво пошто тежина појединих тела није једнака и константна на свим деловима Земље. Како су ваге и тегови врло важан реквизит једне апотеке, свака је морала имати аналитичке, тара ваге, ручне и децималне ваге. Све ваге су једнаких крака, сем децималне која има неједнаке краке. Свака добра вага мора испуњавати опште услове: да је стабилна и уравнотежена, да је тачна и да је осетљива.

Код вагања потребноје придржавати се принципа: да се вагати не сме пре него што су полуге ваге у мирној, односно статичкој равнотежи; да се тегови морају стављати на тањириће ваге увек са посебним штипаљкама, да тегове увек треба стављати на тањириће ваге од најтежег ка најлакшем, а никада обрнуто и да се свако вагање увек мора контролисати.

Одредити тежину или одвагати једно тело значи одредити његову масу. Како је код нас јединица тежинске мере килограм (kg), стога се служимо следећим мерама: хектаграм (hg), декаграм (dkg), грам (g), дециграм (dg), центиграм (cg) и милиграм (mg).

Тара ваґа је фармакопејом прописана вага једнаких кракова. Служи за мерење чврстих и течних материја. Дозвољена носивост је обично 1.000 грама. Ова вага, у већини случајева, стоји на рецептурском пулту, служи за мерење које се врши тако што се прво обави *тарирање* (мора се одредити чиста тежина боце или посуде пре паковања или пуњења), потом се теговима одмери тежина која ће се сипати у боце или судове све док казаљка ваге не покаже да су тасови у равнотежи. Вагу чине: ормарић, основна плоча, хоризонтална полуга на ослонцу, три призме. Једна призма је на средини полуге на којој се налази казаљка која балансира. Крајње призме служе као ослонци о које се вешају тасови.

Ручна ваґа, као и претходна, има двокраку полугу и ослонац на средини полуге. Вага је ослоњена на виљушкасту дршку на чијем дну је лежиште за полугу и казаљку (иглу). На крајевима полуга висе тасови обешени на ланац или канап. Ручних вага има разних величина и носивости, почев од 1 грама па до 1.000 и више грама. Тасови су им од рога, метала или слонове кости, у пречнику од 3 cm, па на више.

У фармацеутској пракси овим вагама се мере чврсте супстанце, нарочито прашкови и чајеви. Пре и после сваког мерења неопходно је тасове ваге и гајтане добро обрисати. Отровне супстанце јаког мириса потребно је мерити посебним ручним вагама.

Прецизну или аналитичку ваґу први пут захтева VII аустријска фармакопеја из 1889. године. Ово су најтачније ваге за мерење малих количина неке супстанце. Изузетно је велика осетљивост ових вага чија је носивост до 200 g.

Децимална ваґа служи само за мерење већих количина које се не могу мерити ручном или тара вагом.

Пре увођења метарског система, за мерење су се употребљавали тегови по бечком систему и разликовали су се од оних који су се користили у грађанству. При прегледу апотека посебно се обраћала пажња на испитивање тегова, односно да ли су и када званично жигосани (баждарени). Стари систем тегова примењиван је све до 23. јуна 1872. године, када је уведена јединица мере килограм. Прописи да се рецепти морају преписивати не више у старим мерама него у грамима важећи је у нашим апотекама од 31. децембра 1879. године.

У зависности од тога на којој ваги одмеравамо, користе се и разне тежине тегова. *Теґови* који се употребљавају за тара вагу и ручне ваге су од 0,01, 0,02, 0,05, 0,10, 0,20, 0,50 грама, затим од 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 и 200 грама. Тегови од 0,01 до 0,50 g израђени су обично од алуминијума и бакарног лима у три облика, да би се међусобно боље разликовали. Тегови од 1 до 200 g израђени су од месинга, док су тегови од 500 g, 1 kg и више израђени од гвожђа и служе већином за мерење на децималној ваги. За аналитичку вагу употребљавају се тегови од 0,01 до 50 g. Тегови од 1 до50 g су позлаћени, да би се што боље сачували. Ови тегови, као и сви остали тегови, нарочито они испод 1 g, узимају се пинцетом, а не руком. Тегови од 200 g морају да буду званично жигосани (баждарени) и чешће контролисани на тачност.

2. Мерити једну течност по запремини значи одредити њен волумен узимајући као јединицу мере литар (l). Израђени судови за ова мерења су шупљи и обично градуисани.

Судови које се употребљавају код волуметријских одређивања (бирете, пипете, тиквице за одмеравање) као и термометри, морају бити баждарени од надлежног државног или од државе овлаштеног завода и морају бити означени жигом који се не може избрисати, а којим се потврђује да је баждарење проведено.

Код фармацеутских операција мере се и течности већином тежински, грамима, а не по запремини, па се тако под делом неке течности подразумевају грами, а не кубни сантиметри течности. Тежинска мерења течности врше се на тара ваги или ако су у питању велике количине, онда се мерење врши на децималној ваги. Прво се измери суд (тарира) у коме ће се течност одмерити, па се онда мери количина течности.

Када су мале количине течности немерљиве вагањем, тада се количине мере капима. Ово је више апроксимативно него прецизно мерење. Фармакопеје табеларно наводе течности које се обично мере капима и одређује број капи за грам сваке од тих течности. Брзина којом протичу капи кроз нормалну капаљку утицала је на тежину капи. Под нормалном капаљком (усвојена конвенцијом у Бриселу 1926.) југословенска фармакопеја је прописала да доњи део капаљке има пречник 3 mm, а пречник отвора је 0,6 mm. То значи да овако искапано 20 капи дестиловане воде тежи 1 грам.

У диспензаторијима из XVIII века количине за лекове биљног порекла означавали су са *M.I.* – Manipulus unus (колико захватиш са једном шаком) и *P.i.* — Pugillus unus (колико стане међу три прста). Како су ове мере доста непоуздане, било је предвиђено да се за Manipulus рачуна пола Uncie, а за Pugillus једна Drachma.

Течне материје као вода, вино, шпиритус, сирће, разни сокови, млеко, требало је премеравати, док је остале течности требало вагати. *Mens.I.* Mensura una је количина чија је тежина једнака 48 унце; *Cehl.I.* Cochleare unum је пуна кашика и тежи пола унце; *Gutt.I.* Gutta una једна кап је отприлике тешка један грам.

Аналитички апарати у фармакопејама

Лабораторијско посуђе за волуметријску анализу (одмерне тиквице, бирете и пипете) први пут прописује *Pharmacopoeia Hungarica* из 1871. године. Термометри се у пописима за аналитички прибор први пут спомињу у *Првој српској фармакопеји* 1881. године. Микроскоп прописују све фармакопеје од 1888. године, временом са увећањима од 100 до 400 пута. Ареометри (инструменти којима се брзо утврђује густина течности) помињу се од 1812, у првој аустријској фармакопеји, па све до 1836. У предговорима ових фармакопеја препоручују се ареометри по Мајснеру (Meissner).

Да апотеке нису баш поштовале ове прописе сведоче и записи са прегледа апотека где се констатује да апотеке немају Мајснерове ареометре и наређује се да их набаве у року од четири месеца. Вероватно је да су временом апотеке увеле у употребу ареометар, пошто је убрзо ступио на снагу и закон о баждарењу.

Министарском наредбом од 1. априла 1853. године апотеке су биле у обавези да алкохолметар (инструмент за мерење нивоа алкохола у различитим растворима) мора бити баждарен. Ова наредба важила је за територију Српске Војводине, Хрватске и Славоније.[8] У попису аналитичког прибора ареометри се први пут спомињу у *Првој српској фармакопеји* из 1881. као и у свим наредним.

НАПОМЕНЕ

[1] Gerhard van Swieten (Леиден, 1700 – Беч, 1777), холандски лекар, од 1745. лични лекар аустријске царице Марије Терезије, а од 1748. декан Медицинског факултета у Бечу, где је спровео реформу наставе (теоријска настава повезана са болничким радом, те је основао прву универзитетску клинику). На његов подстицај основан је 1769. године први медицински факултет у данашњој Мађарској (у Трнави – данас Словачка, 1777. пресељен у Будим, а 1784. у Пешту), на којем су студирали и многи људи са територије данашње Војводине. Постао је руководилац целокупне здравствене службе Аустрије, коју је потпуно реорганизовао.

[2] Милан Мићић, „Прописи о апотекама у Аустријском 'Normativum Sanitatis' из 1770. године", *Фармацеут*, бр. 4, 1972.

[3] У Петроварадинском шанцу (данас Новом Саду) је 1740. године постојала јавна апотека, коју је држао Тома Андрла и звала се „Код црног Арапина". Сматра се да је ово прва јавна апотека на територији Војводине.

[4] Андрија Мирковић, *Фармација у Срему од 1750–1850. године*, Београд 1960, 38.

[5] Herkov, Zlatko, *Libra medicinalis ponderis Viennensisi,* Zbornik Historijskog instituta JAZU, Vol. 5, Zagreb 1963, 51–70.

[6] Један метар је првобитно дефинисан да буде једнак 1/10.000.000 раздаљине од пола до екватора дуж меридијана који је пролазио кроз Париз. Касније је направљена шипка од платине са попречним пресеком у облику слова X, како би послужила као стандард за дужину једног метра који може лако да се провери.

[7] Килограм је дефинисан као маса 0,001 m^3 чисте дестиловане воде када је најгушћа, на +3,98°C. Један литар износи је такође 0,001 m^3. До 1799, произведен је цилиндар од платине да служи као стандард за килограм. Килограм је једина основна јединица која није редефинисана у вези са немењајућим природним феноменом.

[8] Архив Војводине, Ф Српска Војводина, фасц. 196 (1854–1858), бр. 26 и 28.

ЛИТЕРАТУРА

Berendes, Julius, *Das Apothekenwesen*, Stuttgart 1907.

Влајинац, Милан, *Речник наших старих мера у току векова*. Научно дело, Београд, 1961–74. I (1961), II (1964), III (1968), IV (1974).

Đaja, S., *Galenska farmacija*, Medicinska knjiga, Beograd–Zagreb 1952.

Марјановић, В., *Прва писана дела српске фармације*, сепарат, Архив за фармацију бр. 2, Београд 1961.

Мирковић, Андрија, *Фармација у Срему 1750–1850*, докторска теза, Фармацеутски факултет Београд, 1960.

Мићић, Милан, „Прописи о апотекама у Аустријском 'Normativum Sanitatis' из 1770. године", *Фармацеут*, бр. 4, 1972.

Mićić, Milan, *Farmacija u Sremu 1795–1918*, Matica srpska, Novi Sad 1987.

Schelenz, Hermann, *Geschichte der Pharmazie*, Berlin 1904.

Šifer, Vladimir, *Osnovi galenske farmacije*, Beograd 1937.

Herkov, Zlatko, *Libra medicinalis ponderis Viennensisi,* Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Vol. 5, Zagreb 1963, 51–70.

Изједначење Срп. Фармакопеје, *Глас апотекарства*, Нови Сад 1926, год VIII, бр. 4–6, 151–153.

Мере на тлу Србије кроз векове, САНУ, Београд 1974.

ИЗВОРИ

Архив Војводине, Фонд Српска Војводина

Музеј града Новог Сада, Музеј фармације, архивска грађа

Pharmacopoea Serbica Editio prima, Belgradi 1881.

Pharmacopoea Serbica Editio secunda, Београд 1926.

Pharmacopoea Jugoslavica 1933, Beograd 1934.

Pharmacopoea Hungarica Editio sekunda, Budapest 1888.

Pharmacopoea Hungarica Editio tertia, Budapest 1909.

Pharmacopoea Hungarica Editio IV, Budapest 1934.

Pharmacopoea Austriaca Castrensis, Vienae 1795.

Pharmacopoea Austriaca Editio tertia, Vindobonae 1820.

Taxa medicamentorum in Pharmacopoea Austriaca Editio tertia, Ofen 1822.

Österreichische Militär-Pharmacopöe, Wien 1859.

ИНТЕРНЕТ САЈТОВИ

https://books.google.rs/books?id=P68S66zT_tgC&pg=PA38&hl=sr&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false (посећено 21.3.2017.)

http://digital.slub-dresden.de/werkansicht/dlf/7451/1/ (посећено 11.12.2016)

КАТАЛОГ

1. Микроскоп Carl F. W. Reichert Беч „C. Reichert Wien, № 16533“, са окуларима № 3 и Homog. im. 1.25,
Димензије: микроскоп са увученим тубусом 25 cm
Датирање: крај XIX века, Радионица Carl F. W. Reichert, Беч
Инв. бр. МФ-2004

2. Рекламни барометар фирме Bayer са мерним стубом од –30 до 50° C степени, дужине 53 cm
Димензије: 19,8 x 109 cm
Датирање: крај XIX века, Bayer
Инв. бр. МФ-2006

3. Апотекарски термометар резбарен са живиним стубом и месингана градуисана скала
Димензије: 120 x 24,5 x 7,5 cm
Датирање: крај XIX века
Инв. бр. МФ-1869

Микроскоп, кат. бр. 1

4. Апотекарски месингани тегови за тарирање тежине 1 g – 20 dkg
Датирање: Средња Европа, прва половина XX века
Инв. бр. МФ-1950

5. Апотекарски месингани тегови за тарирање тежине 1 g – 20 dkg
Датирање: Аустрија, крај XIX века
Инв. бр. МФ-1554

6. Апотекарска тара вага за официну са пехаром, 1 kg
Димензије: 58 x 35,5 x 66 cm.
Датирање: Средња Европа, почетак XX века
Инв. бр. МФ-1884

7. Апотекарска тара вага за официну са попрсјем богиње Дијане, 1 kg
Димензије: 53 x 22,5 x 62 cm
Датирање: Средња Европа, почетак XX века
Инв. бр. МФ-1553

8. Милиграмска вага са аретирањем помоћу узице
Димензије: дужина 29 cm; ширина 19 cm; висина 10,5 cm
Датирање: средња Европа, почетак XX века
Инв. бр. МФ-1885

9. Прецизна вага
Димензије: сандук 36,2 x 28,6 x 19,3 cm; стуб са теразијама: 22,3 x 19 cm, тасови: висина 10,5 cm, пречник 7 cm.
Датирање: Средња Европа, почетак XX века
Инв. бр. МФ-1886

10. Прецизна вага
Димензије: сандук 41,5 x 39,5 x 21 cm; стуб са теразијама: 21,5x18,5 cm, тасови су висине 18,5 cm, са подлогом за мерење r = 8,6 cm.
Датирање: Средња Европа, крај XIX века
Инв. бр. МФ-2029

11. Стона децимална вага
Димензије: 23,5 x 25,8 x 18,2 cm
Датирање: Средња Европа, почетак XX века
Инв. бр. МФ-1888

12. Ручна вага 6 g
Димензије: краци 11,2 cm, полуга 8,3 cm,
тас ø 3,8 cm,
Датирање: почетак XX века, Hermann Steinbuch,
Wien
Инв. бр. МФ-1974

13. Ручна вага 5 g
Димензије: краци 10 cm, полуга 8,4 cm, тас ø 3 cm
Датирање: почетак XX века, Техника Београд
Инв. бр. МФ-1976

14. Ручна вага 20 g
Димензије: краци 14,5 cm, полуга 10,6 cm,
тас ø 5,4 cm
Датирање: почетак XX века, Комбин
Инв. бр. МФ-1983

15. Ручна вага 100g
Димензије: краци 20 cm, полуга 13,5 cm,
тас ø 8 cm
Датирање: почетак XX века, Техника Београд
Инв. бр. МФ-1985

16. Ручна вага са помичним тегом 1–250 g
Димензије: краци 14,8 cm, полуга 7,5 cm,
тас ø 4,9 cm
Датирање: почетак XX века
Инв. бр. МФ-1986

17. Ручна вага са помичним тегом 10 cg
Димензије: краци 15 cm, полуга 6 cm,
тас ø 4,8 cm
Датирање: почетак XX века
Инв. бр. МФ-1987

18. Ручна вага 2 g
Димензије: краци 10 cm, полуга 7,5 cm,
тас ø 3 cm
Датирање: почетак XX века, Hermann
Steinbuch, Wien
Инв. бр. МФ-1988

19. Ручна вага 1 g
Димензије: краци 9,5 cm, полуга 7,5 cm,
тас ø 2,8 cm
Датирање: почетак XX века
Инв. бр. МФ-1989

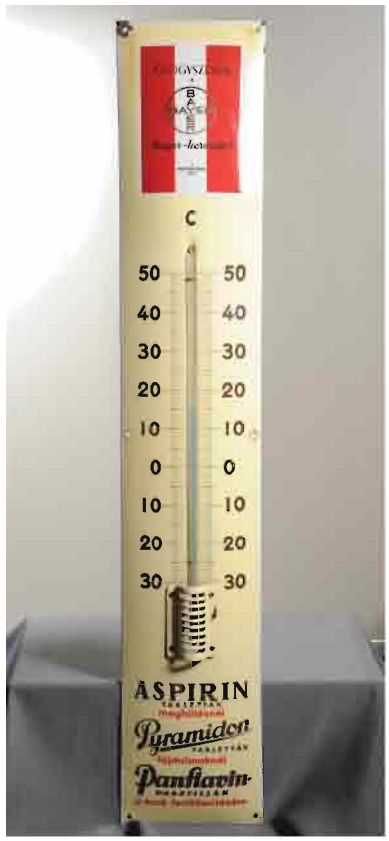

Рекламни барометар фирме Bayer, кат. бр. 2 (горе).
Апотекарски термометар резбарен, кат. бр. 3.

Теїови, кат. бр. 4 (лево); Теїови, детаљ, кат. бр. 5.

Тара ваїа, кат. бр. 6 (їоре, лево); Апотекарска стара ваїа, кат. бр. 7 (їоре, десно); Милиїрамска ваїа кат. бр. 8 (доле, лево);Прецизна ваїа, кат. бр. 9 (доле, десно).

20. Ручна вага 100 g
Димензије: краци 18 cm, полуга 13,4 cm, тас ø 8 cm
Датирање: крај XIX века
Инв. бр. МФ-1990

21. Ручна вага са металним тасовима од 5 dkg
Димензије: краци 13,2 cm, полуга 10,7 cm, тас ø 6,8 cm
Датирање: почетак XX века, Steinbuch Budapest
Инв. бр. МФ-1991

22. Ручна вага са металним тасовима од 200 g
Димензије: краци 8 cm, полуга 10 cm, тас ø 8 cm
Датирање: почетак XX века
Инв. бр. МФ-1992

23. Гарнитура тасова за ручне ваге за ATROPIN: SULFUR, VERATRIN, SUBLIMAT, STRYCHNE: NITRIC, ACID: ARSENIC.
Датирање: Brüder Willner, фабрика порцелана, мајолике и фајанса, Teplitz, Bohemia, крај XIX века
Димензије: r 4,8 – r 5 cm
Инв. бр. МФ-1982, 1982/1; 1982/2; 1982/3; 1982/4; 1982/5

24. Стаклена мензура „Dr. Lohnstein“, градисана скала од 0,10 до 0
Датирање: Аустрија, почетак XX века
Димензије: пречник 2 cm и 4 cm; висина 14 cm
Инв. бр. МФ-240

25. Посуда са три грла за хемијске реакције, сса 300 gr
Димензије: пречник 8 cm; висина 14,5 cm
Датирање: крај XIX века, Средња Европа
Инв. бр. МФ-253

26. Термометар за инфузу дигиталис градуисан од 20 до 120°C
Димензије: 1 x 23,5 cm
Датирање: XIX век, Немачка, „Jenaer Normalglas“, Јена
Инв. бр. МФ-312

27. Термометар градуисан од +10 до +110°C.
Димензије: пречник 0,6–2,2 cm; дужина 30 cm
Датирање: крај XIX века, Немачка
Инв. бр. МФ-1527

28. Аеромометар за +15°C градуисан 0–100 и са целзијусовом живином скалом 0–30°C.
Димензије: касета 55 x9 x8 cm; цилиндар: 4 x 5,5 x 51,5 cm; ø 7,1 cm; аерометар: 2 x 1,5 x 30 cm; ø 1 cm

Тасови ручне ваге, кат. бр. 23.

Стаклена мензура, кат. бр. 24.

Датирање: крај XIX век, Средња Европа
Инв. бр. МФ-1518, 1518/1

29. Аерометар за специфичну тежину градуисан од 700 до 1.000, за температуру до +12°R.
Димензије: пречник 1 cm; дужина 43,5 cm
Датирање: крај XIX века, Аустрија, „Heinr. Kappeler Jun. In Wien.“, Беч
Инв.бр. МФ-1521

Порцеланска мензура, кат. бр. 33 (горе); Порцуланска мензура од 20 gr, кат. бр. 35.

30. Аерометар градисан од 700 до 2.000 за температуру до +14°R
Димензије: пречник 0,6–3 cm; дужина 43,5 cm
Датирање: крај XIX века, Немачка
Инв. бр. МФ-1522

31. *Алкохолметар* градуисан од 70 до 100 са живином градном скалом од –10° до +30°R
Димензије: пречник 0,6–2 cm; дужина 44 cm
Датирање: крај XIX века, „SCHMUTZ ES KLINGER, KOMOSAN“, Словачка, Кошице
Инв. бр. МФ-1523

32. Албуминометар по Есбаху, градуисан од 0,5 до 12 C
Димензије: пречник 1,5 cm; дужина 16 cm
Датирање: XX век, „PULA“, Хрватска, Пула
Инв. бр. МФ-1943

33. Порцуланска мензура од 50 gr градуисана 25–50 gr
Димензије: 6,5 x 10 x 6,3 cm; ø 4,6 cm
Датирање: Праг, око 1860. године
Инв. бр. МФ – 270

34. Керамичка мензура 1/8 L.
Димензије: 4,5 x 7,5 x 8 cm; ø 6,5 cm
Датирање: Средња Европа, половина XIX века
Инв. бр. МФ-273

35. Порцуланска мензура од 20 gr
Димензије: 3,4 x 4,3 cm; ø 2,9 cm
Датирање: Немачка, око 1920. године
Инв. бр. МФ-336

36. Стаклена боца с пипетом сса 50 g
Димензије: ø 3,8 – 6,5 – 2 x 13 cm
Датирање: Средња Европа, XX век
Инв. бр. МФ-449

37. Стаклена боца с пипетом сса 20 g
Димензије: ø 2,5 – 5 – 2 x 11 cm
Датирање: средња Европа XX век
Инв. бр. МФ-450

38. Стаклени филтер олук градуисан од 00 до 200 ccm.
Димензије: пречник 2,3–3,3 cm; висина 32,5 cm

Датирање: крај XIX века, Средња Европа
Инв. бр. МФ-1399

39. Стаклени филтер олук градуисан од 00 до 200 ccm
Димензије: пречник 2–3,8 cm; висина 26,4 cm
Датирање: крај XIX века, Средња Европа
Инв. бр. МФ-1400

40. Стаклени филтер олук градуисан одозго на доле, од 0 до 180 ccm
Димензије: пречник 4,5–5 cm; висина 18,5 cm
Датирање: крај XIX века, Средња Европа
Инв. бр. МФ-1401

41. Стаклени филтер олук градуисан одозго на доле, од 0 до 180 ccm
Димензије: пречник 3,1–4,7 cm; висина 18,4 cm
Датирање: крај XIX века, Средња Европа
Инв. бр. МФ-1402

42. Бирета градуисан од 0 до 10 ccm
Димензије: пречник 0,9–5,4 cm; висина 29,5 cm
Датирање: крај XIX века, Средња Европа
Инв. бр. МФ-1403

43. Стаклени филтер олук градуисан одозго на доле од 0 до 190 ccm
Димензије: пречник 1,7–4,3 cm; висина 23,5 cm
Датирање: крај XIX века, Средња Европа
Инв. бр. МФ-1550

44. Стаклени филтер олук градуисан одозго на доле од 0 до 130 ccm са пипаљком
Димензије: пречник 2–4 cm; висина 19,1 cm
Датирање: крај XIX века, „THAN FÉLE BŰRETTA BÁLDERONI ÉS TÁRSA, BUDAPEST, Мађарска
Инв. бр. МФ-1551

45. Бирета од 5 ccm
Димензије: пречник: 0,7 cm; дужина 28 cm
Датирање: прва половина XX века, Средња Европа
Инв. бр. МФ-1915

46. Биретаса постољем до 50 ccm
Димензије: пречник: 1,5 cm, постоље 2–8 cm; висина 45 cm
Датирање: прва половина XX века, Средња Европа
Инв. бр. МФ-1916

47. Трбушаста пипета од 5 ml
Димензије: пречник 0,4–1,1 cm; дужина 39 cm
Датирање: крај 19. века, „SCHOTT MAINZ JENA GLASS“ 5 ml ex 20°A. Немачка, Јена
Инв. бр. МФ-1535

48. Трбушаста пипета од 15 ccm, A+15°C
Димензије: пречник 0,4–2 cm; дужина 36 cm
Датирање: крај XIX века, Аустрија
Инв. бр. МФ-1536

49. Трбушаста пипета од 10 ccm
Димензије: пречник 0,2–1,5 cm; дужина 34,5 cm
Датирање: крај XIX века, Аустрија
Инв. бр. МФ-1537

Стаклене боце са пипетом, кат. бр. 36 и 37.

50. Трбушаста пипета од 25 ccm, до 20°C
Димензије: пречник 0,2–2,2 cm; дужина 45,5 cm
Датирање: крај XIX века, D & V Hamburg, Немачка
Инв. бр. МФ-1540

51. Пипета од 25 ml, до 20° C
Димензије: пречник: 0,5–1,5 cm; висина 45 cm
Датирање: прва половина XX века, Средња Европа
Инв. бр. МФ-1919

52. Стаклена мензура од 1.000 ml са стопицом, до 20°C
Димензије: пречник 10 cm и 4,5–13,5 cm; висина 28,5 cm
Датирање: између 1922. и 1946. године, САД, Охајо, Кембриџ
Инв. бр. МФ-1873

53. Стаклена епрувета од 30 ccm, до 20°C
Датирање: крај XIX века, Средња Европа
Димензије: пречник 2–2,4 cm; дужина 17,5 cm
Инв. бр. МФ-1874

54. Стаклена епрувета од 25 ccm, до 20°C
Димензије: пречник 1,4–2 cm; дужина 22 cm
Датирање: XX век, „TOS“, Средња Европа
Инв. бр. МФ-1876

55. Стаклена епрувета градуисан од 0,01 до 0,1 ccm
Димензије: пречник 0,5–1,5 cm; дужина 9,5 cm
Датирање: XX век, „PULA“, Хрватска, Пула
Инв. бр. МФ-1879

56. Лабораторијска балон боца од 50 gr
Димензије: пречник 1,4–5 cm; висина 10 cm
Датирање: XX век, Средња Европа
Инв. бр. МФ-1906

57. Лабораторијска тиквица од 25 ml, до 20°C
Димензије: пречник 1–3,5 cm; висина 12 cm
Датирање: XX век, TOS, Средња Европа
Инв. бр. МФ-1945

58. Три трбушасте пипете од 5, 20 и 50 ccm
Датирање: крај XIX века, Ausbh, Аустрија
Димензије: пречници: 0,4–1,2 cm, 0,5–2 cm и 0,5–2,5 cm; дужине 32 cm, 40 cm и 45 cm
Инв. бр. МФ-1936/1/2

59. Пипета са два трбуха од –2 до 0 ccm
Димензије: пречник: 0,8–1,8 cm; дужина 30 cm
Датирање: XX век, Средња Европа
Инв. бр. МФ-1939

60. Микроскопско стакло
Димензије: 2,2 x 2,2 cm
Датирање: 60-те године XX века, VEB GLAS-WERKE; ILMENAU TH.“, Немачка
Инв. бр. МФ-1946

61. Дрвени сталак за епрувете са 15 кружних отвора
Димензије: пречник: 14–19 cm; висина 64 cm
Датирање: крај XIX века
Инв. бр. МФ-1935

Gordana Bulović

PHARMACY MEASUREMENT UNITS AND MEASURING INSTRUMENTS IN VOJVODINA

Summary

As at the beginning of the new century, the territory of today's Vojvodina was part of the Austrian Empire, the Austrian legislation was in force on this territory. In terms of arranging health conditions, the biggest move was made by Gerhard van Sviten, in 1770, when the first law on health in Austria was passed in *Normativum generale in re sanitatis*, or the *Central Medical Act*. The law regulated the complete health service, and therefore the work of pharmacies and pharmacists was clearly defined. Their work took place under the watchful eye of the town, county and state authorities.

The official list of instructions, issued by sanitary state authorities, which pharmacists had to follow when making, testing and storing medicines and subsidiary medicinal products are called pharmacopoeias.

The first official pharmacopoeia, which the entire Austrian empire had to cling to strictly in order to equate the way of making drugs, came out as *The Dispensatorium Pharmaceuticum Austriaco-Viennense* in 1729, and in 1774 *The Pharmacopoea Austriaco-Provincialis* which was published in Latin. These pharmacopoeias were also used on the territory of Hungary and in Vojvodina as well, and they were also valid at the beginning of the 20th century.

During the 18th century, in the pharmacies on the territory of Vojvodina, the old system of measures was applied. The basic measure for liquid was Viennese libra, and the weight measure was Viennese pharmacy pound.

After the French Revolution in 1789, the introduction of the metric system began. In that period, the most significant unit was a meter for the length, while the original basic unit for the mass in the metric system was a gram, but this was soon changed to a kilogram. During the introduction of the metric system of measures, the territory of today's Republic of Serbia was located in several countries; therefore the metric system was not introduced at the same time in all areas. Thus, on the territory of present-day Vojvodina, the metric system of measures was introduced only by the law of April 17th, 1874, and by the law of December 1st, 1873, a metric system of measures was introduced in Serbia.

This led to synchronizing the work in pharmacy laboratories for mechanical actions (measuring, dosing, sowing, filtering, pulverizing, decanting, centrifuging, straining, classifying and pressing), as well as in preparation of laboratory glassware for the purpose of volumetric analysis (dosing flasks, burettes and pipettes).

UDC: 797.55(497.113 Novi Sad) "1913"

PRVI AEROMITING U NOVOM SADU – „LETAČKI DANI" 11. I 12. MAJA 1913.

Ferenc Nemet, Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku, Subotica, Univerzitet u Novom Sadu, ferenc.nemet@magister.uns.ac.rs

Apstrakt: Za Novosađane, kao i za sve Vojvođane, svakako je predstavljao senzacionalan događaj i izuzetan vizuelni doživljaj prvi aeromiting („Krilatićska utakmica", „Repülőnapok" „Flugfeste") u Novom Sadu, održan 11. i 12. maja 1913. na aerodromu Jugovićevo, pod pokroviteljstvom nadvojvode Josifa. Ovaj rad sažima upravo taj događaj, koji je po svom karakteru bio pionirski poduhvat, a koji je izazvao veliku pažnju ne samo stanovnika Novog Sada, već i šireg regiona.

Ključne reči: Aeromiting, Novi Sad, „Krilatićska utakmica".

Izgradnja aerodroma u Novom Sadu (1912–1913)

Do izgradnje prvog (vojnog) aerodroma u Novom Sadu došlo je odlukom austrougarskih vojnih vlasti, koji su iz određenih vojno-strateških razloga insistirali na tome. Vrhovni komandant tadašnje austrougarske vojske potpukovnik Franc Konrad fon Hecendorf (1852–1925) se još počev od 1909. zalagao da, sa vojno-bezbednosnog aspekta, na kritičnim graničnim područjima, budu stacionirane zračne snage (najpre baloni, potom i avioni), koje bi u slučaju potrebe mogli trenutno da dejstvuju. Hecendorf je insistirao na izgradnji tri aerodroma: u Pšemislu, Gorici i Novom Sadu.

Odluku o izgradnji aerodroma u Novom Sadu austrougarske vojne vlasti donele su u leto 1912. godine, a nadzor izvođenja radova, koji su započeti u proleće 1913. godine, poveren je vrsnom stručnjaku, oficiru i pilotu Ištvanu Petrociju (1874–1957). On je bio prvi mađarski vojni pilot, pronalazač i organizator obuke vojnih pilota austrougarske vojske. Interesantna epizoda vezana za igradnju aerodroma bila je da je vest o tome najpre objavio jedan novosadski list, a potom su ga preuzele skoro sve novine u Vojvodini. Problem je nastao zbog toga što se radilo o najavi izgradnje vojnog objekta, dakle radilo se o poverljivoj vojnoj informaciji, a to su novinari očigledno smetnuli s uma. Tako je u proleće 1913. državno tužilaštvo u Segedinu podiglo optužnice protiv svih štampanih medija koji su objavili ovu vest, tretirajući odgovorne urednike skoro kao veleizdajnike. Srećom, tužilaštvo je ubrzo procenilo da nije opravdano kažnjavati i zatvarati novinarske urednike, budući da je štampa slobodna!

Teren za igradnju površine 150 jutara Ministarstvo vojske Austro-Ugarske zakupilo je još decembra 1912. godine na pustari Isailovo (Sajlovo), severozapadno od grada (danas se ono nalazi unutar kasarne Majevica na Detelinari). Ištvan Petroci je po naredbi svojih pretpostavljenih vojnu eskadrilu (četiri aviona tipa Etrih Taube, tri pilota, jedan mehaničar i 31 vojnik-poslužilac) smestio na vojni poligon, pretvoren u trenažnu pistu „Lajošveld", pored Petrovaradinske tvrđave sa koje su uzletali i sletali, obavljajući svoje redovne vojno-izviđačke zadatke, ali i braneći, u slučaju potrebe, vojni aerodrom u izgradnji. Njihov prvenstveni zadatak bilo je izvođenje izviđačkih letova, nadgledanje, nadziranje južnih granica Austro-Ugarske prema Srbiji, a po izričitoj naredbi bilo im je zabranjeno da se upuštaju u vazdušne vatrene okršaje. Petroci je inače zvanično prekomandovan u Novi Sad 9. februara 1913. godine u 3. petrovaradinsku vojnu eskadrilu (Flugpark – Fp. 3).

Kako su radovi na izgradnji aerodroma lepo napredovali, vojne vlasti su aprila 1913. godine, svega mesec dana pre održavanja aeromitinga, Petrocija po specijalnom zadatku prekomandovali u Beč, u komandaturu vojne zračne flote. Uprkos tome, on je uzeo učešće na atraktivnoj novosadskoj aero-manifestaciji, održavši predavanje o razvoju avijacije. Novosadski aerodrom potom posetio je tek u proleće 1914. godine, da bi izvršio inspekciju 5. novosadske vojne eskadrile, koja je bila stacionirana na novom aerodromu. Poseta je upriličena zbog potrebe pojačanog nadzora vojnih objekata, koja je bila generisana povećanjem ratne opasnosti i ratne psihoze.

Novi Sad i pripreme za prvi aeromiting (april–maj 1913)

Već krajem aprila 1913, kada je igradnja novosadskog aerodroma privedena kraju, u novosadskoj ali i vojvođanskoj štampi pojavljuju se članci koji najavljuju

planski razvoj avijacije i organizovanje velelepne avio--smotre u Novom Sadu.

Promocija novoizgrađenog vojnog aerodroma imala je trojaki cilj: da demonstrira tada najsavremeniju austrougarsku vojnu letačku tehniku, a uz to i nadmoć vojne sile u pograničnim oblastima, da posluži kao polazna osnova za šire popularisanje i razvoj civilne avijacije u čitavoj državi i da se u vezi sa tim pokrene zemaljska akcija prikupljanja sredstava za igradnju aerodroma i pokretanje avio-industrije, kao i da skrene pažnju na pionirsku ulogu Novog Sada u razvoju tada još nove, savremene vojne i civilne oblasti – vazduhoplovstva.

Aeromiting u Novom Sadu je i pre i posle njegovog održavanja zaokupljao pažnju tadašnje ne samo lokalne štampe, već i listova u čitavoj zemlji, a manifestacija je najavljivana pomalo senzacionalistički, kao događaj od posebnog državnog značaja, uz to i kao hvale vredan, pionirski poduhvat.

Novine su već krajem aprila 1913. u svojim člancima detaljno najavljivale buduća dešavanja, naglašavajući da se ona organizuju u Novom Sadu radi „uspona aviatike", budući „da je opštepoznato da kod nas danas još nema aviatike." Glavni pokrovitelj manifestacije bio je nadvojvoda Jozef Avgust (1872–1962), sin Jozefa Karla Ludviga iz Habsburško-Lotaringijske loze, koji je i lično prisustvovao ovom događaju.

U sveobuhvatnim pripremama bilo je uključeno pre svega tadašnje rukovodstvo grada, na čelu sa glavnim županom Belom Matkovićem. Ugarski Aero-savez je još u aprilu 1913. godine zamolio Matkovića, da inicira, pokrene i organizuje zemaljsku akciju prikupljanja sredstava za razvoj avijacije, što je on i prihvatio. Tako je već pre održavanja novosadskog aeromitinga napravljena velika reklama u medijima da grad Novi Sad prvi inicira i podržava razvoj avijacije, izgradnju aerodroma i fabrike aviona. Grad se u tom kontekstu veliča kao pokretač akcije. Titeleski list *Čajkaš* (*A Csajkás*) u svom opširnom uvodniku 27. aprila 1913. o tome piše: „Novi Sad je prvi spoznao značaj i važnost razvoja aviatike, koje je izraz kulturnog uzdizanja i razvoja nacije, pošto je zarad tog plemenitog cilja, s oduševljenim požtrvovanjem omogućio izgradnju prvog aerodroma u Ugarskoj." List nadalje piše o tome da je akcija prikupljanja sredstava za razvoj civilne avijacije, na čijem čelu je stajao glavni župan Matković sa svojom suprugom, već zaživela. Po celoj zemlji kruže spiskovi za prikupljanje sredstava i doniraju se pare za unapređenje avijacije. Prikupljanje sredstava, što je poprimilo široku društvenu akciju, trebalo je da posluži osnivanju jednog novčanog fonda za razvoj avijacije, iz kojeg bi se postepeno izgradila potrebna aero--infrastruktura: aerodromi, hangari, škole za pilote, fabrike za izradu aviona i avionskih motora, mehaničarske radionice, naučne institucije za ispitivanje letačke sposobnosti raznih tipova aviona itd.

Zašto je bila potrebna široka društvena akcija za razvoj avijacije? Zbog toga što je u Ugarskoj, u periodu

1. Prigodni štampani program novosadskih „Letačkih dana". (Foto: Kolekcija Ferenca Nemeta).

pionira avijacije situacija bila znatno lošija nego u drugim evropskim zemljama. Dok su druge države i imućniji pojedinci prepoznali i finansijski potpomagali uspon avijacije, dotle se u Ugarskoj javno mnjenje dosta indiferentno odnosilo prema tom pitanju i izostala je potrebna (institucionalna) finansijska podrška. Zbog toga je aeromiting u Novom Sadu poslužio da se pokrene široka akcija prikupljanja sredstava za razvoj ove (tada nove i veoma perspektivne) delatnosti, i to ne samo u vojnoj već i u civilnoj sferi. Plan je bio da se u prvoj fazi osnuje centar avijacije u blizini Budimpešte sa aerodromom, koju bi koristili kako u vojne, tako i u civilne svrhe, a unutar koje bi se igradili potrebni hangari, mehaničarski punktovi, škola za pilote, avio-industrija, pa čak i muzej avijacije(!), te da ovaj centralni aerodrom bude povezan sa novoizgrađenim aerodromima širom zemlje, kako bi se stvorio jedan celovit sistem vazdušnih puteva koji objedinjuje vazdušni saobraćaj u čitavoj zemlji. Da je akcija, koju je pokrenuo Bela Matković u dosta kratkom roku, urodila plodom, svedoči i činjenica da je još te iste, 1913. godine, u Budimpešti osnovana prva fabrika za izgradnju aviona (Magyar Repülőgépgyár Rt. – Ungarische Flugzeugfabrik Aktien Gesellschaft), a u proleće 1914. u Asodu i druga fabrika aviona i avionskih motora (Magyar Lloyd Repülőgép-és Motorgyár) čime su stvoreni solidni temelji za brži uspon ugarske avio-industrije.

Novosadski aerominting najavljivan je kao „zemaljska aviatičarska proslava“, te je shodno tome organizovan i prevoz, uvođenjem vanrednih vozova koji su prevozili publiku do Novog Sada. Tako su posebni vozovi M.A.V.-a (Ugarske Državne Železnice) kretali iz Bečeja, Titela i drugih pravaca prema Novom Sadu. Pošto su organizatori bili pripremljeni za veliki broj gostiju, tj. gledalaca, dogovoreno je da se zbog jednostavnije kontrole umesto ulaznice koriste prigodne značke koje su važile za sva gradska sportska i druga događanja (sem narodnog veselja, predavanja i koncerta) 11. i 12. maja 1913. godine. Značke crvene boje važile su za sedišta prve klase, a prodavale su se po ceni od šest kruna. Značke ljubičaste boje bile su namenjene za sedišta druge klase (tri krune), gledaoci sa žutim značkama imali su pristup sedištima treće klase, a četvrtaste, plave značke bile su namenjene za organizovane posete đaka. Ulaznice su (po ceni od dve krune) izdavane za narodno veselje, predavanje o avijaciji i koncert koji je usledio nakon toga. Značke i ulaznice zainteresovani mogli su kupiti na centralnoj biletarnici u gradskoj kući u Novom Sadu kod Lajoša Gebela, na mestu održavanja manifestacije, ali i u svim većim gradovima i mestima u Vojvodini i okruženju. Organizatori su se valjano pobrinuli i o smeštaju mnogobrojnih gostiju. Tako su uspostavljena tri punkta u gradu za njihov smeštaj. Centralni punkt bio je u gradskoj kući i predvodio ga je dr Imre Marceković, koji je primao prijave i rezervacije tri dana pred početak manifestacije i organizovao smeštaj za grupe i pojedince po veoma povoljnim cenama. Za pojedinačno pristigle goste iz raznih

2. Prigodna razglednica sa aeromitinga. (Foto: Kolekcija Ferenca Nemeta).

3. Jedan od pilota-učesnika: Milan Uzelac. (Foto: Kolekcija Ferenca Nemeta).

krajeva zemlje brinuo je odbor za smeštaj, postavljen na železničkoj stanici i jedan na dunavskom pristaništu. Upriličeno je i jedno prigodno izdanje, višejezični spomen album na tridesetak strana, objavljen u Budimpešti u štampariji Vilmoša Kunštedtera sa prigodnim tekstovima viđenijih javnih ličnosti. Od poznatijih Novosađana u ovom albumu (pored ministara, državnih sekretara, političara, pisaca i poslanika) bili su zastupljeni svojim kratkim, prigodnim tekstovima dr Vladimir Demetrović (gradonačenik Novog Sada), Anton Hadžić (umirovljeni predsednik Matice srpske), Viktor Flat (penzionisani glavni župan grada Novog Sada), dr Mihajlo Polit-Desančić (advokat, političar i urednik), Bela Matković (glavni župan grada Novog Sada), kao i čelnice novosadskih ženskih društava (gđa Dusing, gđa Ernst, gđa Piuković, gđa Plavšić, i gđa Subotić). Bio je to prigodan poklon koji je posetioce dugo potom podsećao na ovu impozantnu manifestaciju.

Prema saopštenju organizatora, pozivnice za ovaj aeromiting nisu razaslate, već je građanstvo o mestu, datumu i programu manifestacije informisano putem plakata i objava, kao i putem štampe.

Bogat i raznovrstan program

Ako pažljivo analiziramo program novosadskih „letačkih dana“, ovu manifestaciju možemo okarakterisati kao trojaku, *aero-sportsko-kulturnu*, budući da je ona bila sastavljena od raznorodnih, ali kvalitetnih i interesantnih programskih sadržaja.

Organizatori su u dva dana smestili dosta raznovrstan i atraktivan sadržaj. „Avijatičarska“ događanja u Novom Sadu (koja su bila na programu 12. maja 1913. godine počev od dva sata popodne) bila su sledeća:

– Uzlet monoplana na visinu od 500 metara (pilot: Bela Lošonci);

– Uzlet biplana na visinu od 500 metara (pilot: Karolj Banfild);

– Prikaz pilotskog ispita na monoplanu (pilot: Andraš Aleksej);

– Uzlet biplana na 1.000 metara i njegovo spuštanje poniranjem i u brišućem letu (pilot: Karoly Banfild);

– Let monoplana preko Dunava (preko Petrovaradina i Kamenice do Beočina) na visini od 1.200 metara (pilot: Jožef Šohar);

– Uzlet monoplana na 500 metara, s tim što se svako povećanje visine od 100 metara obeležavalo pucnjem (pilot: Kurt Vilhelm);

– „Cvetni korzo“ na nebu (piloti: Milan (Emil) Uzelac, Jožef Šohar, Bela Lošonci i Andraš Aleksej).

Ovo je sadržaj *izvedenog* programa aeromitinga sa spiskom pilota-učesnika, koji se neznatno razlikovao od ranije *najavljivanog* programa i spiska učesnika. Veče pre toga, 11. maja 1913. godine u 20 časova, u restoranu „Kovač“, Ištvan Petroci je održao predavanje o istoriji avijacije, uz projekciju fotografskih slajdova. Sve u funkciji popularizacije i razvoja avijacije.

Od sportskih manifestacija planiranih kao prateće manifestacije aeromitinga, svakako treba izdvojiti fudbalsku utakmicu između momčadi Novosadskog Atletskog Kluba (U. T. C.) i momčadi novosadske vojne mornarice koja se 11. maja 1913. godine pre podne održala na (tada novom) stadionu U. T. C. Potom su, istoga dana popodne između 15 i 18 h, veslači novosadskog „Danubiusa“ organizovali tamičenje regate na Dunavu, nakon koje je usledila i atraktivna vežba dunavske vojne flotile. Sledećeg dana, 12. maja 1913. godine, pre podne u 9.30 sati, na stadionu U. T. C. pomorski oficiri organizovali su utakmicu hokeja na travi, a potom i atletska takmičenja.

Od kulturno-zabavnih sadržaja svakako treba spomenuti nastup orkestra 6. pešadijskog puka (11. maja ujutru u 8 h), kao i koncert vojnog orkestra u centru Novog Sada, od 11.30 do 12.30, istoga dana. Članice četiri novosadska ženska udruženja su gledaocima prodavala

cveće na glavnom trgu, a uveče u 20 časova u restoranu „Kovač“, održala je solistički koncert gospođa Majer, posle čega je izveden kabare. Uveče u 21 čas na glavnom gradskom trgu održano je narodno slavlje: postavljene su četiri bine na kojima su prikazivani kabare i umetničke predstave. Osim vatrometa, jedan od svakako najatraktivnijih događaja bilo je i takmičenje za najlepši izlog, koju su organizovali novosadski trgovci i zanatlije.

Četrdeset hiljada gledalaca na aeromitingu

Danima još pre početka manifestacije gosti sa svih strana pristizali su u Novi Sad. Ugarska Državna Železnica, očekujući veliki broj putnika, ne samo da je pojačala svoje linije u pravcu Novog Sada, već je i uvrstila u saobraćaj i posebne vozove. Gosti su naravno pristizali i Dunavom. Organizatori su posebnu pažnju poklanjali kako smeštaju gostiju tako i organizovanju njihovog prevoza do mesta aeromitinga. Organizovali su posebnu liniju na relaciji Novi Sad – Kisač sa dvadeset putničkih vagona, kojima su pristigle goste prevozili (u više navrata) do železničke stražarske kućice br. 177, odmah do novosadskog aerodroma. Kretanje ovog specijalnog voza bilo je sinhronizovano sa pristizanjem vozova iz pravca Budimpešte i Beograda. Bilo je zaista opravdano organizovanje ove posebne linije, budući da je po proceni tadašnje štampe ovom događaju u Novom Sadu prisustvovalo oko 40.000 hiljada gledalaca.

Aeromiting je upriličen na prvi i drugi dan rimokatoličkog verskog praznika Duhovi (11. i 12. maj) i tokom ta dva dana Novi Sad je bio u fokusu javnog mnjenja i novinskih izveštavanja. Delom i zbog aeromitinga, a delom i zbog prisutnih visokih zvanica.

Dana 11. maja izjutra redovnim vozom iz Budimpešte za Novi Sad krenuo je nadvojvoda Jozef sa članovima vlade. U pratnji su mu bili ministar odbrane Šamu Hazai, državni sekretar Gustav Kalman, grof Sapari, kao i drugi visoki zvaničnici. Po izveštajima novosadske *Zastave* trebalo je da stigne i „ministar predsednik“ Lukač, koji navodno nije došao zbog toga „jer mu je poručeno da bi moglo da dođe do demonstracija, a pošto na utakmicu dolazi i nadvojvoda Josif, demonstracije protiv zloglasnog Lukača mogle su vrlo neprijatno uticati na nadvojvodu.“

Na stanici u Subotici, gde se voz nakratko zaustavio, eminentne goste u kraćem govoru pozdravio je glavni župan dr Šandor Purgli i gradonačelnik dr Karolj Biro. Na stanici u Vrbasu je kompozicija takođe nakratko zastala, gde se gostima obratio Ištvan Semze mlađi, glavni župan Bač-Bodroške županije, kao i drugi zvaničnici županije i Vrbasa. U Novom Sadu na prigodno okićenoj železničkoj stanici, u čast nadvojvode bio je postavljen prigodni vojni paradni špalir, nakon čije smotre je primio raport vojnih zapovednika. Nadvojvoda Josif je za tu priliku bio obučen u oficirsku vojnu uniformu. Potom su uglednog gosta pozdravili srpski patrijarh Lukijan, pravoslavni episkop novosadski Mitrofan Šević, predstavnici ostalih verskih zajednica, glavni župan grada Novog Sada Bela Matković, najveći veleposednik županije grof Rudolf Kotek, Geda Dunđerski, grof Rudolf Bela Zići, predsednik Aero-saveza Ugarske, gradonačelnik Vladimir Demetrović, kao i predsednici raznih novosadskih udruženja.

Sa stanice gosti su fijakerima stigli u gradsku kuću gde je Bela Matković sa suprugom upriličio svečani ručak za 150 osoba. Posle ručka gosti su fijakerima stigli na novosadski aerodrom, koji je bio opasan kordonom, a koje je okruživalo oko četrdesetak hiljada gledalaca. Na pisti je bilo šest aviona i „Krilatićska utakmica“, kako je pisala tadašnja štampa, uglavnom se odvijala po unapred najavljenom programu i što je takođe bilo važno – bez incidenata.

O atmosferi na manifestaciji rečito govore i tadašnji novinski izveštaji. Tako je dopisnik kulskog lista *Bácskai Közérdek* napisao i sledeće:

„Svugde je vladao red. Karte su do poslednje bile rasprodate, čak ih i nije bilo dovoljno. Kao da je čitava Bačka zakazala sastanak na aerodromu; na svakom koraku mogli ste sresti prijatelje i poznanike.

Prvi avion je već zabrujao kada je nadvojvoda stigao. S obe strane aviona vojnici su pridržavali podupirače avionskih krila, sve dok se motor nije zagrejao i dostigao odgovarajući broj obrtaja. Tada su vojnici pustili krila i avion je brzo krenuo napred nekih pedesetak metara; jednostavno se odvojio od zemlje i počeo je da se podiže sve više iznad aerodroma, leteći kao ogromna ptica, a potom se spiralnom putanjom spustila sigurno na zemlju, tamo odakle je i krenula. – Svi oni koji još nisu videli ovo perspektivno čudo ljudske genijalnosti sa oduševljenjem i ushićenošću pratili su svaki pokret aviona.“

Na Novosadskom aeromitingu uzeli su učešće najbolji tadašnji vojni piloti, pioniri vazduhoplovstva: potpukovnik Milan (Emil) Uzelac (1867–1954), komandant austrougarskih vojnih vazdušnih trupa (k.u.k Luftfahrtruppen, LFT); kao predavač Ištvan Petroci (1874– 1957) prvi mađarski vojni pilot, pronalazač, organizator obuke

vojnih pilota austrougarske vojske; potom vrsni, već dokazani vojni letači – Bela Lošonci, Karolj Banfild, Andraš Aleksej, Jožef Šohar i Kurt Vilhelm.

Njihovim vratolomijama i letačkom umeću, prema svedočenju tadašnje štampe, divilo se 40.000 gledalaca. Od pilota svojim bravurama isticao se Milan Uzelac o čijem podvigu je vojvođanska štampa izveštavala još danima ranije. Naime, Uzelac je (dolazeći u Novi Sad) svojim dvokrilcem uzleteo rano izjutra iz Fišhamenda, pored Beča i bez sletanja stigao za tri časa, preletevši oko 410 kilometara, čime je postavio austrougarski rekord. Njegov let su tada zapazili i građani Kule. Osim Uzelca, pre početka aeromitinga pažnju je skrenuo na sebe i pilot Bela Lošonci, koji je 9. maja 1913. godine svojim monoplanom izvodio probne letove nad Novim Sadom, na koje je poveo i slikara Zoltana Ditriha. On je izveo tada još retko viđene egzibicije: uzleteo je na visinu od 1.200 metara praveći krugove od svega tridesetak metara, potom se svojim avionom u brišućem letu usmerio prema dunavskom mostu koji je preleteo za svega nekoliko metara, a nakon toga se spustio još bliže površini Dunava, te je preleteo jedan brod dunavske flotile, i to toliko blizu da ga je skoro doticao. Nakon toga se ponovo vinuo u visine i spustio pred svoj hangar na Novosadskom aerodromu. Nakon ovog bravuroznog izvođenja mnogi su mu čestitali na letačkom umeću.

Na samom mitingu, po oceni publike, svojim nastupom istakao se Milan Uzelac koji je „svojim izvanrednim letom izazvao opštu pažnju". Potom, Karolj Banfild čiji je let „ostao nezaboravan u sećanju gledalaca", kao uostalom i letovi ostalih učesnika. Prema novinskim izveštajima lista *Tolnai Világlapja* bilo je to „lepo takmičenje... Bio je divan i izvanredan prizor videti kako odjednom pet aviona kruži, leti, podiže se, ponire i leće u vis. Četrdesetak hiljada gledalaca je zahvalnim i oduševljenim aplauzom i gromkim uzvicima nagrađivao hrabre pilote."

Nije na odmet napomenuti i to da je novosadske avijatičarske bravure zabeležilo i nekoliko fotografa, te zahvaljujući njima imamo danas dragocena foto-dokumenta o ovom pionirskom poduhvatu. Tako je fotoreporter Balint napravio nekoliko snimaka za budimpeštanki list *Tolnai Világlapja,* fotografije za *Vasárnapi Ujság* snimo je Đula Jelfi, a snimke za list *Ország-Világ* načinio je novosadski fotograf B. Ditmar, naslednik čuvenog fotografa Jozefa Singera. Pretpostavljamo da je upravo Ditmar bio autor i serije prigodnih razglednica sa novosadskog aeromitinga.

Prema kazivanju novosadskog *Branika* narodna zabava u centru grada „je bila vrlo raskalašna, jer se pio silan šampanjac, i bila je i neka predstava samo za muške, ali je bilo na njoj više ženskih nego muških." Dopisniku *Branika* se takođe „dopala divna rumena atila Gede Đunđerskog." Interesantan je detalj da je dopisnik *Budapešti Hirlap*a „zapazio na toj zabavi srpske devojke u svili i kadifi sa papučama na nogama i na biciklu!" Novosadska *Zastava* izveštava da je od propratnih dešavanja, takmičenje za najlepši izlog bila uspešna i veoma zanimljiva manifestacija i da je „silan svet vrveo po pijaci i posmatrao divne izloge naših trgovina."

Nadvojvoda Josif, koji je bio lični gost grofa Koteka, nakon završetka aeromitinga, 12. maja popodne, požurio je sa svojim domaćinom u lovačku kuću obližnje Kotekove šume. Tamo je obukao lovačko odelo, pa je još do večeri stigao da odstreli šest srndaća, nakon čega je usledila večera u Kotekovom dvorcu. Sutradan rano izjutra u 4 h nadvojvoda je sa svojim domaćinom nastavio lov u futoškim šumama, tokom kojeg je ustrelio još 14 srndaća, što je veoma oraspoložilo visokog gosta. Nakon doručka se u pratnji grofa Koteka odvezao na novosadsku železničku stanicu, gde je vozom otputovao za Budimpeštu. Na stanici su se od njega oprostili i glavni župan Matković i gradonačelnik Demetrović.

Novosadski aeromiting je kao manifestacija u potpunosti uspeo, te je ostvaren i cilj koji se njime želio postići: popularizacija avijacije među stanovništvom. Odmah nakon održavanja aeromitinga, još maja 1913. godine, kao priznanje za zasluge oko popularizovanja avijacije, glavni župan Novog Sada Bela Matković, na vanrednoj sednici Ugarskog aerosaveza izabran je za počasnog predsednika. Ali, bilo je i drugih pozitivnih efekata, od kojih možemo navesti nekoliko interesantnih vezanih za Vojvodinu. Nekoliko drugih gradova je odmah krenulo da sledi primer Novog Sada. Tako je grad Bečej još za vreme održavanja Novosadskog aeromitinga, 11. maja 1913. godine najavio da će poznati mađarski pilot Mihalj Sekelj već u junu održati „letački dan". Da se radilo o ozbiljnoj nameri, svedoči i činjenica da je pomenutom pilotu za to izdata i dozvola lokalnih vlasti kao i policije, i bilo je potrebno samo odrediti pogodno mesto za uzletanje i sletanje aviona. Gradski čelnici su Sekelja pozvali u Bečej, da na licu mesta odredi pogodni teren, budući da je bilo mišljenja da je prostor vašarišta nedovoljno velik za tu namenu. Ali budući da se Sekelj ni početkom jula 1913. nije pojavio u Bečeju da odredi mesto za sletanje aeroplana, ovaj „letački dan" ostao je nerealizovan. Više sreće

imali su Senćani, koji su 8. juna organizovali veoma uspešan „letački dan“ na kojem je svojim monoplanom učestvovao mladi talentovani mađarski pilot Ištvan Doboš. On je tri puta leteo iznad Sente, izvodeći razne bravure: kruženje, osmice i obrušavanja u besprekornom stilu. Njegov nastup trajao je oko sat vremena, i prilikom zadnjeg uzletanja gledaoce je iz vazduha posipao cvećem. Čak je mimo programa, i sutradan pre podne, izveo nekoliko letačkih bravura iznad grada. U jesen 1913. i Sombor se kao grad pridružio popularizaciji avijacije: sredinom septembra 1913. godine najavio gostovanje pilota Antala Lanjija koji je trebalo da izvede letove sa somborskog hipodroma u trajanju od dva sata.

O novosadskom aeromitingu 1913. godine izrečeno je mnogo lepih, prigodnih misli, od kojih je jedna suprruge Bele Matkovića, glavnog župana grada Novog Sada: „Čeličnoj ptici se ne divimo samo kao napretku tehnike. Osećamo da ona i u duhovnoj sferi otvara jednu novu eru: renesansu humanizma“.

LITERATURA

Branik, br. 85, 14. maj 1913: 2–3.
Zastava, br. 94, 27. april 1913: 2.
A Csajkás, br. 21, 25. maj 1913: 2.
Tolnai Világlapja, br. 21, 25. maj 1913: 1–3.
Vasárnapi Ujság, br. 20, 18. maj 1913: 389.
Ország-Világ, br. 22, 25. maj 1913: 521–522.
Bácskai Közérdek, br. 19, 11. maj 1913: 2; br. 20, 18. maj 1913: 2.
Óbecsei Újság, br. 22, 25. maj 1913: 2.
Repülőnapok Újvidéken. 1913. (Prigodan album novosadskog aeromitinga)
Csanádi-Nagyváradi-Winkler: *A magyar repülés története*, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1977, bővített kiadás.
M. Szabó Miklós, Szabó József, *Mozaikok a magyar katonai repülés évszázadából*. Hazánk dicsőségére – 160 éves a Magyar Honvédség, szerkesztőbizottság elnöke: Dr. habil. Holló József Ferenc, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2008

Ferenc Nemet

THE FIRST AERO MEETING IN NOVI SAD

Summary

The decision to build an airport in Novi Sad was made by the Austro-Hungarian military authorities in summer of 1912, and the construction was completed by the end of April 1913. At the same time, in Novi Sad but also in Vojvodinian press of that time, the articles that announced the planned development of aviation and organization of the magnificent aero meeting in Novi Sad followed each other. The aero meeting, held on May 11th and 12th, 1913, attracted close attention not only of the then local press but also of the newspapers in the whole country, and the manifestation was announced somehow sensationalistically, as an event of special state significance, along with a praiseworthy, pioneering undertaking. The grandiose event had a multifunctional goal, among other things, to draw attention to the pioneering role of Novi Sad in the development of then new, modern military and civilian area – aviation. Thus, even before the grand aero meeting was held in Novi Sad, a large media advertisement was made that the town of Novi Sad was the first to initiate and support the development of aviation, the construction of an airport and an aircraft factory. In that context, the town is eulogized as the driving force of the action. Then, a worldly action of fundraising campaign for the development of civil aviation was launched. The first aero meeting in Novi Sad was attended by 40,000 spectators and this information indicates the public's extraordinary attention that it caused. The manifestation of "flying days" was, by its very nature, aero-sport-cultural, since it was composed of diverse, but high-quality and interesting programme content. The event was attended by Archduke Josef together with members of the Hungarian government. The best military pilots - air force pioneers, including Lieutenant Colonel Milan (Emil) Uzelac (1867–1954), the commander of the Austro-Hungarian military air force, took part in the event. With this aero meeting, just before the First World War, Novi Sad bravely entered a new era, the era of aviation.

UDC: 355.087.2 (497.11) „1917"

ДИСИДЕНТСКИ ПОКРЕТ У СРПСКОМ/ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ДОБРОВОЉАЧКОМ КОРПУСУ 1917. ГОДИНЕ

Предраг Бајић, Музеј Војводине, Нови Сад

Апстракт: Српски/Југословенски добровољачки корпус је јединица формирана од ратних заробљеника родом из југословенских земаља у саставу Аустро-Угарске, махом Срба из Босне, Херцеговине, Лике и Војводине, у Русији, у пролеће 1916. године. Његов задатак је био да се ангажује на румунском ратишту. Борбе које је 1. дивизија тог корпуса водила током септембра и октобра 1916. довеле су до знатних губитака. Појавила се потреба за попуном ове и формирањем нове дивизије. У недостатку добровољаца приступило се присилној мобилизацији. То је у Корпус довело велики број антијугословенски опредељених Хрвата и Словенаца, који су отворено дестабилизовали дисциплину у јединици, већ уздрманој узалудним губицима и револуционарним врењем у Русији. Тако је настао „дисидентски покрет", чије су акције довеле до тога да је само маја 1917, након референдума спроведеног по наређењу команданта Корпуса, јединицу напустило око 12.500 људи. Овај рад је покушај да се да приказ историјске генезе „дисидентског покрета".

Кључне речи: Први светски рат, добровољачки покрет, национално питање, Добруџа, Фебруарска револуција, Октобарска револуција.

Увод

Српски добровољачки корпус, каснији Југословенски добровољачки корпус, јединица српске војске формирана претежно од добровољаца, аустро-угарских војника, на румунском ратишту током Првог светског рата, није још увек, више од сто година од свог формирања, у потпуности историјски, па ни војно-историјски обрађена. Штавише, цело румунско, а посебно добруџанско ратиште, је у историографији Првог светског рата, осим наравно румунске, прилично занемарено. На пример, у волуминозној монографији *Први светски рат* Петра Томца (Београд, 1973) румунском ратишту посвећено је само седам страница.

Једна од особености ове јединице је појава тзв. „дисидентског покрета", који је био последица специфичне војно-политичке ситуације у којој се Корпус нашао. Основни узроци појаве овог покрета били су: револуционарно врење у Русији, узајамно неповерење официра из српске војске и добровољаца-пребега, нарочито оних који нису били Срби, сукоби струја у српском официрском кору и, као најважнији, субверзивна делатност прохабзбуршких и антисрпских елемената, након што је у јесен 1916. Корпус попуњен присилно мобилисаним ратним заробљеницима јужнословенског порекла.

Последице појаве овог покрета биле су бројне. Најмерљивија је чињеница да је маја 1917, након плебисцита, око 12.500 људи напустило Корпус. „Дисидентски покрет" је са политичког аспекта значајан због тога што је прејудицирао многе проблеме, пре свега националне супротности, који су се манифестовали у Краљевини СХС/Југославији у периоду између два светска рата.

Формирање Добруџанског ратишта и Прве српске добровољачке дивизије

Румунија је дочекала почетак Првог светског рата као чланица Централних сила, са побочном лозом немачке царске династије Хоенцолерн на престолу. Међутим, њене аспирације и национални интереси су били у потпуној супротности са њеним међународним статусом. Она је полагала право на територије насељене румунским живљем на подручју Аустро-Угарске, пре свега на Трансилванију, Крашо-северинску жупанију и Банат. Тражила је и корекцију границе са Бугарском у Добруџи, подручју између горњег тока Дунава и Црног мора. Стога се, нарочито након преласка Италије у супротни табор и ступања у рат на страни Антанте, све више почело увиђати да ће и Румунија склопити споразум са Антантом.

Још пре тога, у пролеће 1915, постојали су планови да Румунија уђе у рат на страни Антанте. Након што је, после опсаде отпочете још у јесен претходне године, након руског тријумфа код Лавова 22. марта

1915. пала тврђава Пшемисл, Аустро-Угарска је била озбиљно уздрмана.[1] Русија је предузела офанзиве против Аустро-Угарске и Турске, које су се, међутим, завршиле неуспехом. Идеја тих операција је била да руске трупе продру на румунску територију, да би се преко Румуније и Србије спојиле са савезничким трупама које су се на Галипољу бориле против немачко-турских снага. Но, неуспех те офанзиве, а затим руски крах у операцији „Горлице-Тарнов" (мај–септембар 1915) поколебале су румунски двор.[2] Одлука о уласку у рат одложена је за годину дана.

Тек након успеха нове велике руске офанзиве против Аустро-Угарске, тзв. „Брусиловљеве офанзиве" (јун–септембар 1916),[3] Румуни су одлучили да ступе у рат. Дана 28. августа 1916. објавили су рат Аустро-Угарској, а три дана касније њој објављује рат Бугарска. Након тога су Румунији објавиле рат Немачка и Турска.[4]

Могућност скорог стварања новог ратишта на Балкану заинтересовала је и Владу Краљевине Србије. Још у претходном периоду, пре српског војног слома и повлачења преосталих јединица преко Албаније на Крф, велики број пребега и ратних заробљеника, припадника словенских народа Аустро-Угарске, тј. огромном већином Срба, јављали су се као добровољци у српску војску и били пребацивани у Србију. До почетка, заједничког немачког, аустро-угарског и бугарског напада на Србију, октобра 1915, из Русије је у Србију пребачено око 3.500 добровољаца.[5] У питању су били претежно национално свесни људи, који су већ раније, или после Сарајевског атентата, били прогањани, или изложени некој врсти репресалија. Био је ту и велики број људи који су, напросто, престали да као своју домовину осећају Аустро-Угарску, у којој су већ увелико били грађани другог реда, лишени многих елементарних права.[6] Знатан је био и број припадника српских културних и других национално опредељених организација, као и припадника соколског покрета, који је од свог настанка био под паском власти.[7]

У заробљеничким логорима у Русији су се налазиле још десетине хиљада потенцијалних добровољаца, у приликама кад је, услед повлачења српске вој-ске и окупације Србије, нестала могућност да они буду пребачени у Србију. Тада се појавила идеја да се од њих формира јединица која би се, у саставу руске војске, борила на румунском ратишту.[8] Ту идеју је брзо прихватио и руски војни врх, па и сам цар Николај II, који је и лично обишао српске добровољце током њихове обуке у Одеси, 22. маја 1916.[9]

Та јединица је провобитно формирана као одред, али када се видело колико је људи заинтересовано да ступи у њу, почело се размишљати о формирању пука.[10] Убрзо се увидело да добровољаца има довољно и за читаву дивизију, па је она напослетку и формирана, под именом Прва српска добровољачка дивизија.[11] Командни састав су јој чинили српски официри послати из Грчке. За команданта дивизије постављен је пуковник Стеван Хаџић, а за начелника штаба пуковник Војин Максимовић.[12] Дивизија је организована по руском устројству, са две пешадијске бригаде од по два пука, инжењеријом, коњицом и артиљеријом. Артиљерију су чинила два руска дивизиона. На дан почетка борби, 28. августа, дивизија је имала 15.983 војника и старешине, а 6. септембра 16.568. Војници су били аустро-угарски пребези из свих делова монархије са знатнијом српском популацијом, првенствено из Лике и Босанске крајине, као и из свих делова данашње Војводине, понајвише из Баната.[13]

Румунска војска кренула је у офанзиву у два правца. Главни правац, преко Карпата у Трансилванију, предузела је групација коју су чиниле I, II и Северна армија, под командом генерала Константина Презана.[14] Помоћни правац напада, у Добруџу, извеле су јединице III армије, под командом генерала Александруа Авереску. У саставу ових трупа налазио се и руски 47. корпус, у чијем саставу је била 1. српска добровољачка дивизија.[15]

Борбе на добруџанском ратишту почеле су 31. августа 1916. године. Бугарска команда имала је намеру да својом III армијом, појачаном немачким јединицама из састава VI армије и једним турским корпусом, потисне Румуне из пограничног подручја. Кључ румунског фронта била је тврђава Туруткај, коју је бранило 28.000 људи. Са друге стране, генерал Авереску је намеравао да потисне Бугаре ка југу, са основним планом да преко градића Добрич продире ка Варни.

Формирање Друге српске добровољачке дивизије и Српског добровољачког корпуса

Први окршај у којем су учествовали делови 1. српске добровољачке дивизије (1. бригада, односно 1. и 2. пук) водио се 7. септембра у близини Добрича. У њему су потучена два бугарска пука из састава 6.

видинске дивизије. Бугари су имали 2.371 избаченог из строја, а погинула су им оба команданта пукова и три команданта батаљона. Из строја им је избачено још 78 официра. Српски пукови имали су 1.343 избачена из строја, од тога 689 из 1. пука, који је први уведен у борбу.[16]

На жалост, у исто време Румуни губе тврђаву Туруткај, те тако овај велики успех остаје без ефекта.[17]

У следећем окршају, на линији Хардалиј – Теке Дереси, 13–14. септембра, 1. дивизија је задржала напад две бугарске дивизије, изгубивши 651 припадника, од тога 48 погинулих и 85 „несталих". Нестали су углавном извршавали самоубиство након тешког рањавања, да не би живи пали у заробљеништво, или би били одсечени од своје јединице, па јој се накнадно прикључивали.[18]

Можда највећи успех у борбама на Добруџи постигнут је 18–20. септембра, код Кокарџе и Соуси Али-беја, где су бугарским трупама нанети страховити губици од преко 6.000 људи.[19]

У овим борбама 1. српска добровољачка дивизија претрпела је тешке губитке. Већ након боја код Соуси Али-беја имала је 4.210 избачених из строја, од тога 280 погинулих, 3.346 рањених и 584 нестала.[20]

Већ тада је пуковник Хаџић тражио попуну и убрзање обуке добровољаца,[21] које је, ионако, због ратних прилика, а и чињенице да су добровољци већ прошли обуку као аустро-угарски војници, била готово максимално скраћена, на свега шест недеља. Хаџићевом захтеву се није могло изаћи у сусрет у пуној мери, јер напросто довољно нових добровољаца није било. Добијено је само око 2.000 људи, који, по речима комнаданта Корпуса, генерала Живковића, „нису сасвим проверени, већ на брзину доведени на заклетву српском краљу."[22]

У то време се већ увелико радило на формирању 2. добровољачке дивизије и Српског добровољачког корпуса, за чијег команданта је одређен познати војсковођа Михајло Живковић, командант одбране Београда 1915. године. Друга дивизија и Српски добровољачки корпус формирани су званично 20. септембра 1916.[23]

За разлику од 1. дивизије, 2. дивизија је била добровољачка само по имену. Пошто није било довољно добровољаца за њено формирање, део људства за њу је био присилно мобилисан из редова ратних заробљеника јужнословенског порекла, махом Хрвата (око 9.000), те Срба (око 7.000) и Словенаца (око 4.000), уз нешто Чеха и Словака.[24]

Међу мобилисаним Хрватима и Словенцима је било и људи отворено прохабзбуршке оријентације. Њихов долазак у редове српског добровољачког корпуса је један од узрока појаве дисидентског покрета.[25]

Друга дивизија није укључена у борбу. И даље је сав терет борби био на 1. дивизији. Након борби са Бугарима, уследило је и успешно огледање са турским јединицама, 2–6. октобра код Амзаче. Тамо је разбила турску 25. низамску дивизију, која се, према речима бугарског генерала Катарџијева, панично разбежала.[26] У тим борбама дивизија је имала нових 1.020 избачених из строја, од тога 115 погинулих, 727 заробљених и 178 несталих.[27]

Напослетку, у борбама вођеним код Енџи Махале и Едилкјоја, 19–21. октобра, који су практично били колико-толико организована повлачења свих савезничких трупа из Добруџе, дивизија је изгубила нових 1.435 припадника, од чега чак 472 нестала, уз 128 погинулих и 835 рањених.[28] А до повлачења преко Дунава дивизија је имала око 53% састава избаченог из строја.[29]

Атмосфера у Русији у време Фебруарске револуције

Почетком 1917. године у целој Европи се осећала изнуреност дугим и тешким ратом. Можда најтежа ситуација била је у Русији. Русија је уочи Првог светског рата имала прилично велику стопу индустријског раста. Само у периоду од 1893. до 1897. године он је износио задивљујућих 161,2%.[30]

Но, ипак је још увек била претежно аграрна земља, а њена пољопривреда је имала готово средњовековну организацију, засновану на великој примени људске радне снаге, са веома мало механизације. Стога је у земљи било много озбиљних проблема: пореска презадуженост становништва, велики проценат неписмених (у појединим губернијама и до 85%), лош материјални положај радништва, национално питање (забрана коришћења пољског, украјинског и белоруског језика), итд. На то се надовезао и војни неуспех у рату са Јапаном 1904/5. Незадовољне су биле и више класе; племство централизмом, а црква мешањем државе у црквена питања. Весна Алексић закључује: „Једном речју, елемената за незадовољство било је на све стране."[31]

Рат је изискивао мобилизацију великог дела радно способног мушког становништва, што је изазвало недостатак радне снаге на велепоседима, а као последица тога појавила се несташица животних намирница, нарочито у градовима.

Однос официра из Србије према добровољцима из Војводине као један од узрока незадовољства трупа

Један од фактора који су негативно утицали на односе и дисциплину у Српском добровољачком корпусу био је однос официра српске војске према војницима, који су практично сви били некадашњи аустро-угарски војници. Иако је већина њих, нарочито у 1. дивизији, добровољно променила страну да би се борила за слободу српског народа у целини и припајање свог завичаја Србији, и преко ње будућој заједничкој југословенској држави, српски официри су према њима често имали презрив и одбојан став. Отворено су их ниподаштавали и вређали. Тако, на пример, Обрад Хорњак сведочи да је капетан Јордан Николић „муштрао“ своју чету, састављену од добровољаца из Лике и „псовао им швапску мајку.“ Узрок таквом Николићевом понашању било је његово рањавање у борбама са 79. личком региментом 1914. године.[32]

Постоје мишљења која износе и неки добровољци у својим сећањима, да је неповерење српских официра у добровољце било прави разлог што војници 1. српске добровољачке дивизије, односно њене 1. бригаде, нису уочи боја код Добрича добили шаржере за пушке, па су их практично користили као једнометне острагуше. Тако, на пример, добровољац Илија Шуњка у својим записима наводи: „Нами нисмо дали кад смо пошли из Рене да носимо шаржере. 150 метака без шаржера, јер су у нас сумљали ђе смо били аустријски војници“.[33]

Званично објашњење је било да у руском ратном плену није било довољно пушака са шаржерима. Тачно је, додуше, да су многе пушке, па и друго оружје аустро-угарског порекла из руског ратног плена, биле некомплетне и неисправне. У сваком случају, након победе код Добрича су свим војницима 1. српске добровољачке дивизије подељени шаржери.

Неповерење према добровољцима-пребезима из аустро-угарске војске било је повремено присутно и на Солунском фронту. О томе сведоче и мемоари Панте Драшкића, који га је и сам отворено испољавао.[34]

Субверзивна делатност прохабзбуршки и антисрпски оријентисаних Хрвата и Словенаца

Као што је већ речено, 2. дивизија је при формирању допуњена до пуног састава присилном мобилизацијом ратних заробљеника јужнословенског порекла. Међу њима је било око 9.000 Хрвата, 4.000 Словенаца и 7.000 Срба, уз известан број Чеха и Словака, који су се сви јавили добровољно. Када је крајем 1916. формирана посебна добровољачка јединица од Чеха и Словака, Чехословачка легија, неки од њих су, уз дозволу команде Корпуса, прешли у њу.[35]

Присилна мобилизација за формирање 2. добровољачке дивизије довела је у дотле прилично хомогену јединицу и не мали број прохабзбуршки оријенти-саних Хрвата и Словенаца, а било је и оних југословенски оријентисаних, али противника уједињења под српском династијом. Српски официри су се, са правом, жалили да они подривају морал у јединици, која је већ и тако била начета револуционарним врењима у околини.

Интересантан, мада не сасвим поуздан извор, представљају мало позната сећања једног добровољца, припадника 1. српске добровољачке дивизије, др Славка Диклића. Он је своја сећања публиковао 1932. у Осијеку, под насловом *Путничке биљешке југословенскої ратної добровољца. Од Добруџе до Солуна преко Далекої истока*.[36] Славко Диклић био је родом из Осијека, правник по струци. Још знатно пре рата био је запажен по свом националном раду. Био је, поред осталог, иницијатор формирања осијечког соколског друштва „Српски соко“, основаног 4. јуна 1905.[37]

Из Диклићевог путописа није прецизно познато како је он доспео у 1. српску добровољачку дивизију. Извесно је да је био резервни аустро-угарски официр, јер је и у Добровољачкој дивизији имао чин потпоручника. Деловање „дисидената“ у 1. српској добровољачкој дивизији Славко Диклић овако описује:

Ти официри поднијели су у форми рапорта петицију команданту Дивизије, у којој траже, да се поред српских, уведу у пукове и хрватске и словеначке заставе и емблеми, да се одвоје војници у јединице по племенској разлици и др., како не би Добровољачка Дивизија носила искључиво карактер српске војске. Иако им је речено, да то није могуће провести из многих војничких и политичких разлога

и да је преурањено упуштати се у рјешавање предмета, које ће коначно да рјеши наше будуће народно представништво, „дисиденти“ се нису смирили и задовољили оваковим одговорима... Револуционарне реформе у руској војсци употријебили су наши „дисиденти“ ван редова добровољачких јединица, да траже промјену имена сада већ организованог Корпуса у „Југословенски Добровољачки Корпус“, измјену српског грба и оснивање „комитета војника“ у свима јединицама... У Петрограду почима излазити лист дисидената „Југославија“, пун бјесних нападаја на наш Корпус, сијући тиме мржњу међу браћом, чему су се радовали само наши непријатељи у Русији и ван њених граница.[38]

Српски официри су у јединицама такође често апеловали на неоптерећивање ионако сложене ситуације у Корпусу питањем послератног уређења земље. Обрад Хорњак је оставио сећање на разговор свог команданта пука, пуковника Стојана Поповића, са једним „капетаном Хрватом“, о томе да не треба подривати морал јединице политичким расправама, већ то оставити за после рата. Пуковник Поповић је том капетану рекао: „Оставимо политику за после рата! Знаш, тад ће бити две велике шатре, па они који су за Велику Србију нека уђу у једну, а они који су за Југославију нека уђу у другу! Којих буде више, нека они одлуче!“[39]

Али, Фебруарска револуција није била узрок појаве „дисидентског покрета“, већ само погодан оквир за његову ширу, а некажњену, манифестацију. Јер, антисрпских иступа међу Хрватима у 2. дивизији било је и пре Фебруарске револуције. Већ 5. новембра 1916, само месец и по дана након формирања 2. дивизије, дошло је до озбиљног сукоба. Тада је већа група војника и официра Хрвата из 4. чете 1. батаљона 5. пука 2. добровољачке дивизије, претходно одбивши ручак, дигла побуну уз узвике: „Живјела Аустрија! Доље Србија! Доље краљ Петар!“. На крају је дошло до оружаног окршаја између ових побуњеника и других војника из те чете. У том окршају погинуло је 13 људи, а двадесет је рањено.[40]

Један од учесника тог, или неког другог сличног крвавог обрачуна,[41] био је и већ више пута помињани Илија Шуњка. У својим записима он га овако описује: „Они се увече договоре ујутру док дође дежурни официр да га убију. Ујутру дежурни кад је дошо прошо четврту чету, видијо све је устало и било спремно. Било му сумњиво. Кад је прошо трећу чету одпозове дежурне четне да им саопшти дужности. Они га стану давити. Он запомаже, ми притрчимо у другу чету и зграбимо њине пушке. Они се збуне и нагрну бјежати на врата, али удри ђе кога стиже. Њи је било четрнаест мртви и то све полупане главе.“[42]

Овај Шуњкин опис даје утисак о припреми завере већег обима и ширих циљева, али прилично неспретно изведеној. Околност да је прва мета био дежурни официр, тј. лице које практично врши дужност команданта јединице (у овом случају 1. батаљона 5. пука) од повечерја до јутарње смотре, доводи до претпоставке да су завереници намеравали да побуне цео батаљон, ако не и комплетан пук. Но, као да су се у својој средини осећали превише сигурно, па нису предузели никакве мере заштите и покривања своје акције, те је брза и енергична акција Срба-добровољаца угушила побуну за кратко време.

Недуго затим, 23. новембра, група Хрвата из 7. пука је, у намери да убије српског капетана Танасковића, грешком убила свог командира чете, Чеха Рудолфа Штолфа.[43]

Сви ови догађаји били су јасна индикација да идеја југословенства међу Хрватима и Словенцима није ни приближно тако свеобухватно прихваћена као што су то Југословенски одбор и српска влада сматрали. Али, превагнули су политички мотиви, а националне несугласице, па и дијаметрално супротни циљеви су свесно гурани под тепих, са образложењем да не треба додатно отежавати ионако политички тешку и деликатну ситуацију у којој се корпус налази.

Питање даље ангажованости корпуса и дисидентски покрет

Једно од питања која су додатно уносила немир међу припаднике Српског добровољачког корпуса било је и питање даљег ангажовања корпуса у случају његовог остајања у Русији. Постојала је могућност да он поново буде ангажован на румунском ратишту, што је изазивало незадовољство војника, због лоших искустава у садејствима са румунским трупама у Добруџи 1916, нарочито код Кокарце.

Колико су већ током борби у Добруџи српски војници били огорчени на слабо држање румунских трупа сведочи део из извештаја команданта 2. пука 1. бригаде, потпуковника Драгутина Милутиновића од 11. новембра 1916. Говорећи о атмосфери међу војницима након повлачења из Добруџе, потпуковник

Милутиновић је нагласио: „Нико није могао да појми и схвати смисао и циљ ових крвавих бораба у којима се узалуд трошио цвет српске и југословенске снаге... Прво што је изазвало сумњу то је невешто и невојничко држање румунске војске...

Сав терет бораба је пао на наша леђа пошто Румуни бегају, а Руса мало".[44]

Поред тога, Срби из Баната су били додатно узнемирени могућношћу да својом борбом потпомогну аспирације Румуније на Банат до Дунава и Тисе, како јој је било обећано Лондонским уговором. Међу њима се причало: „Зашто да ратујемо за Румунију, која нам оспорава Банат?"

Ова околност је додатно подстакла ширење дисидентског покрета међу војницима из Војводине уопште, а Баната посебно. Може се приметити да је међу Србима из Војводине био много већи проценат оних који су се на плебисциту изјаснили за напуштање јединице, него међу Личанима и Босанцима.

Официрски кор 1. бригаде 1. дивизије Корпуса оштро се успротивио плановима за ново ангажовање Корпуса у Румунији, позивајући се управо на незадовољство војника Банаћана. Истакли су да би, након истицања непосредног интереса Румуније за припајање западног Баната, области коју највећим делом настањује српски живаљ, ратовање српских добровољаца, међу којима се налази и велики број Банаћана, за румунску националну идеју постало бесмислено.[45]

Велики противник поновног ангажовања корпуса на румунском ратишту био је и сам генерал Живковић. Он је од министра војног затражио преиспитивање раније одлуке о слању Корпуса на румунско војиште, наглашавајући да би „поновно слање српских добровољаца у рат за румунске интересе довело... до растурања корпуса и потпуног распада прокламованих јужнословенских националних циљева".[46]

Генерал Живковић је, дакле, у потпуности подржао документ официрског кора 1. бригаде 1. дивизије, проширивши га додатним политичким аргументима.

Даљи развој ситуације показао је да су ова становишта генерала Живковића и официра 1. бригаде 1. дивизије била потпуно оправдана. Заправо је баш одлука да се Корпус пребаци на Солунски фронт и укључи у састав српске војске дефинитивно примирила духове у већем делу његових припадника Срба.

Српски добровољачки корпус у плановима Југословенског одбора

У време када се расправљало о томе да ли даљи опстанак Корпуса има икаквог смисла, за његово очување су се највише залагали чланови Југословенског одбора, нарочито Хрвати. Они су сматрали да би једна оваква, национално мешовита, релативно велика и снажна јединица, могла бити нуклеус будуће југо- словенске војске. Штавише, они су, без обзира на огромне проблеме који су се јавили већ при формирању 2. добровољачке дивизије, планирали да формирају још два добровољачка корпуса.[47]

Покушало се да се одбојност Хрвата и Словенаца умањи преименовањем корпуса. Преименован је у Добровољачки корпус Срба, Хрвата и Словенаца, а незванично се обично називао Југословенски корпус. Интересантно је да је његов нови назив антипицирао касније усвојено име нове заједничке државе.

Чланови Југословенског одбора који су деловали у Петровграду били су забринути и агитацијом српских официра-црнорукаца, пре свих Душана Семиза, Матије Благотића и Александра Срба. Они су, нарочито након „солунског процеса", напуштали Корпус и формирали сопствене јединице, а међу војницима и старешинама који су остали у Корпусу вршили агитацију да им се придруже.

Међу члановима Југословенског одбора појавила се забринутост да би то могло да доведе до потпуног расформирања Корпуса. Стога су подржали став команде Корпуса да је, ради његовог очувања, потребно да он из револуцијом захваћене Русије буде пребачен на Солунски фронт, и да се тамо укључи у српску војску.

Плебисцит о останку у Југословенском добровољачком корпусу

Почетком маја 1917, тачније од 8. маја током наредних неколико дана, у Корпусу је спроведен плебисцит о останку. Наређење за спровођење плебисцита издао је 3. маја командант корпуса генерал Михајло Живковић.[48] Сваки припадник Корпуса имао је да се лично изјасни да ли жели да остане у Корпусу, или да га напусти. Ово је један од ретких оваквих случајева у војној историји, плод вишеструко парадоксалне ситуације у којој се Корпус нашао.

Колики је замах узео дисидентски покрет сведоче и успомене Обрада Хорњака. Када је у пуку у

којем је он служио почетком маја 1917. спроведен плебисцит, од 200 људи из његове чете само 12 се изјаснило да остаје у Корпусу. По Хорњаковим речима, из тог пука „само је личка чета нетакнута била.“[49]

На плебисциту се за напуштање корпуса изјаснило 12.735 војника. Њихов национални састав је био: 7.352 Србина, 3.782 Хрвата, 1.241 Словенац и 360 „осталих“. Од тога их је 11.169 било из 2. дивизије, а само 1.576 из 1. дивизије.[50]

Генерал Живковић је напокон успео да убеди све надлежне команде да је даљи опстанак Корпуса у револуцијом и смутњама захваћеној Русији немогућ и да његово људство не жели да се поново ангажује у Румунији, те да је једини пут за опстанак Корпуса његово што хитније пребацивање на Солунски фронт.

Октобарска револуција и Југословенски добровољачки корпус

Крајем августа 1917. почело је пребацивање јединица Југословенског добровољачког корпуса за Грчку. Прва бригада се пребацила возом за Архангелск, одатле бродом, преко Енглеске, за Француску и Тунис. Затим је, након попуне, опоравка и преоружања, јануара 1918. пребачена на Солунски фронт.

Ни одлука о пребацивању Корпуса на Солунски фронт није прекинула агитацију „црнорукаца“. Током концентрације ради поласка на пут, дана 16. септембра, мајор Душан Семиз је међу њима агитовао да не иду на Солунски фронт, већ да се придруже његовој јединици, тј. руској војсци. Семиз је тврдио да је стање на Солунском фронту рђаво, да се Французи лоше односе према српским војницима, а да је 150 официра разрешено дужности и стављено пред суд „по жељи престолонаследника Александра и српске владе“, при чему је очигледно мислио на „солунски процес“. Обећавао је свима који пређу у његову јединицу унапређење и да неће ићи на фронт.[51] На његов наговор, Корпус је тог дана напустило 298 официра, подофицира и војника.[52]

Прва бригада се, преко Москве, Јарославља и Вологде, пребацила до Архангелска, одакле је, после 11 дана пловидбе, стигла у Њукасл. Одатле је касније пребачена у војне кампове у Француској и северној Африци. После попуне, одмора и обуке, пребачена је на Солунски фронт.[53]

Много драматичнији и дужи био је пут 2. бригаде. Када је железнички транспорт са њом био надомак Москве, избила је Октобарска револуција. Нове власти, као и раније, неповерљиве и подозриве према добровољцима, задржале су бригаду дуже време у централном Сибиру. Тек неколико месеци касније добили су дозволу да продуже за Далеки исток, да би, након двомесечне пловидбе око читаве Азије на два трговачка брода адаптирана за превоз трупа, стигли 10. марта 1918. у Суец. Затим су возом пребачени у Александрију и Порт Саид, одакле су бродовима пребачени на Солунски фронт. У Солун су упловили 16. марта око 9 увече.[54]

Током тог транспорта један део војника ове бригаде, њих око 150, ступило је у другој половини јануара 1918. у редове царистичких козака забајкалског есаула Семјонова, који је покушао да у Манџурији и долини Амура организује велику војну формацију, али је разбијен у борбама са црвеноармејцима.[55] Ово се може сматрати као последњи одјек „дисидентског покрета“ у јединицама Југословенског добровољачког корпуса.

Положај „добруџана“ у Краљевини СХС – Југославији

Након завршетка рата одмах се почело са спровођењем обећања да ће добровољци у српској војсци добити земљу одузету од велепоседника, пре свега у Војводини и Славонији. Већ 1919. о томе је донет и одговарајући закон.

Међутим, статус добровољаца добили су само они од њих који су непосредно ступили у српску војску или дошли на Солунски фронт. Добровољци са Добруџе нису били предвиђени као насељеници по овој основи. Разлог за то је била стрепња да су они сувише комунистички индоктринирани, те да, због некадашњих национално-политичких прилика у Корпусу, нису заслужили да буду третирани као други добровољци.

Напомињем да је та мера у супротности са обећањем из Крфске декларације да ће „*сви добровољци* (курзив П. Б.) у знак признања после рата у ослобођеној отаџбини добити право на део обрадиве земље.“[56] Подсећам да је Декларација објављена 20. јула 1917, дакле у време када је ситуација у Југословенском добровољачком корпусу већ била добро позната српској Влади, два и по месеца након плебисцита и када су већ вршене припреме за пребацивање Југословенског добровољачког корпуса на Солунски фронт. Без обзира на све то, у Резолуцији је

дато цитирано обећање, без икаквих резерви. Додуше, тада још није избила бољшевичка Октобарска револуција.

„Добруџани“ су се дуго борили за исправљање ове неправде. Интересантно је да су у томе од почетка имали подршку „солунаца“, који су већ марта 1920. на великој конференцији посвећеној питању спровођења аграрне реформе у Новом Саду подржали захтев „добруџана“ да се и њима призна право на добровољачки статус.[57]

Право на добровољачки статус са „добруџане“ тражио је и Никола Пашић лично, готово до краја живота, последњи пут званично 1924. године. Он је почетком 1923. примио једну делегацију добровољаца, коју је предводио новинар *Заставе* Ст. Ј. Баркић, познат под псеудонимом Маргићанин.[58] Он је често у *Застави* нападао власти због неправедног третмана „добруџана“. Жестоко је нападао ниподаштавање оних „који учествоваше у борбама, који пролише крв, чија браћа и другови оставише кости тамо далеко.“[59]

У одбрану права „добруџана“ укључио се и СРНАО. Један од његова два новосадска листа, *Северна Србија*, писао је крајем 1925. године: „Треба признати право свакоме ко је био добровољац и не треба допустити да се закон изиграва. Потребно је да наши добровољци стицањем права својине на добивеној земљи могу ту земљу што боље обрађивати, те тиме користити и себи и држави.“ О „добруџанима“ се говори као о „хиљадама честитих српских синова, који су одушевљено ступили у борбу против наших непријатеља у Добручи.“[60] Иницијатива за признање статуса аграрних интересената добровољцима са Добруџе било је и у 1926. години.

Но, све је то остало без резултата, тако да у Краљевини СХС – Југославији „добруџани“, сем оних који су били на Солунском фронту, или успели да добију статус аутоколониста – месних аграрних интересената,[61] нису добили земљу.

Закључак

Сви проблеми који су оптерећивали југословенску државу у периоду између два светска рата појавили су се већ у Српском/Југословенском добровољачком корпусу. То се нарочито односи на национално питање, а у његовом оквиру на став Хрвата и Словенаца према самој идеји њеног стварања, а затим и унутрашњим питањима, пре свега организацији нове државе. Сигнала да Хрвати и Словенци нису толико пројугословенски оријентисани било је више него довољно. Присилно мобилисани заробљеници хрватске и словеначке националности свакако су били репрезентативнији узорак хрватског и словеначког јавног мнења него чланови Југословенског одбора. Данас можемо само да нагађамо какве би се мере предузеле и одлуке донеле да су ове чињенице узете у обзир у довољној мери већ тада.

„Дисидентски покрет“ је био јасна политичка манифестација, пре свега, тих ставова. Специфичан положај Корпуса, у страној земљи, под савезничком врховном командом, у земљи захваћеној револуционарним превирањима, пружио је прилику да се тај процес размахне у знатно већој мери него што би то било могуће у нормалним условима.

Велики допринос ширењу „дисидентског покрета“ дала је делатност незадовољних српских официра симпатизера и припадника „Црне руке“, нарочито после „Солунског процеса“, као и незадовољство међу трупама могућношћу да Корпус поново буде ангажован на румунском ратишту.

Но, да је главни извор „дисидентског покрета“ антијугословенски и антисрпски став раширен у присилно мобилисаним Хрватима и Словенцима, најјасније говори резултат плебисцита из маја 1917. године. Готово 90% људи који су се на њему изјаснили за напуштање Корпуса били су из 2. дивизије, која уопште није била ангажована у борбама. Тамо где је било највише разлога за незадовољство, у јединицама које су ратовале, гинуле и гладовале, било је најмање незадовољних.

Појава „дисидентског покрета“, уз чињеницу да се један део добровољаца са Добруџе придружио Црвеној армији (али, много мањи број од оних који су се придружили разним царистичким формацијама), била је главни разлог што „добруџани“, осим оних који су касније били на Солунском фронту, нису добили статус добровољаца – аграрних интересената у краљевини СХС/Југославији.

НАПОМЕНЕ

[1] Р. Томас, *Prvi svetski rat 1914–1918*, 76–98. У тим борбама Руси су заробили око 230.000 аустро-угарских војника, махом пребега јужнословенског, тј. у огромној већини српског порекла.

[2] *Исто*, 226–245.

[3] *Исто*, 361–374.

[4] А. Пантев, *Нова Бугарска (1878–1919)*, у: *Историја Бугарске*, Београд 2008, 293.

[5] И. Петровић, *Српски добровољачки покрет 1912–1918,* Београд 2008, 129.

[6] М. Мицић, *Незапамћена битка – Српски добровољци у Русији 1914–1918,* Ново Милошево 2016, 31–34; З. Вељановић, *Југославија – потреба или заблуда,* Кикинда 2006, стр. 66–68.

[7] В. Шешум, *Соколски покрет у Војводини 1869–1941,* Нови Сад 2016, 168, 226. и 241. О забранама рада соколских организација, прогонима, хапшењима и суђењима припадницима соколских српских организавија видети на странама 42–49, 58–59, 71, 91–93, 170, 173, 182, 189, 194, 196, 218–221 (Сремска Митровица; у њој је био распуштен и „Хрватски соко", а његови чланови прогањани, јер су заштитили објекат српског „Соколског друштва Сремска Мировица" од планираног напада франковачких експонената), 223–225 (Стара Пазова, где су прогањани и словачки соколи, припадници једине словачке соколске организације у Аустро-Угарској. Молбу за оснивање словачке соколске организације у Бачком Петровцу, 1912. године, власти су одбиле; *Исто*, 249), 226, 259.

[8] И. Петровић, *Српски добровољачки покрет 1912–1918*, Београд 2008, 202–204.

[9] *Исто*, 210; М. Мицић, *Незапамћена битка*, 95–96.

[10] И. Петровић, н. д., 202–204; М. Мицић, н. д., 75–83.

[11] И. Петровић, н. д., 204–206.

[12] Обојица су својевремено били руски питомци, па су одлично познавали руску војну доктрину.

[13] М. Мицић, н. д., 101.

[14] Р. Томас, н. д., 630–632; М. Мицић, н. д., 99.

[15] М. Мицић, н. д., 99.

[16] *Исто*, 102.

[17] *Исто*, 103–104.

[18] *Исто*, 105–106.

[19] Подаци команданта 4. преславске дивизије, генерала Тошева, М. Мицић, *Незапамћена битка*, 108.

[20] В. Максимовић, *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926,* Београд 1926, стр. 99–112.

[21] *Исто*, стр. 118.

[22] М. Мицић, *Незапамћена битка,* стр. 114–115.

[23] *Исто*, стр. 123.

[24] *Исто*, стр. 124.

[25] О антисрпским ексцесима и агитацији детаљније у одељку 5.

[26] М. Мицић, *Незапамћена битка*, 112.

[27] *Исто*, 114.

[28] *Исто*, 115.

[29] И. Комненовић, *Прва српска добровољачка дивизија – заставе, похвале и одликовања,* зборник радова са међународне конференције „Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату", Нови Сад, 29–30. октобар 2014, 388.

[30] V. Aleksić, *Istorija Rusije,* Beograd 2010, стр. 135.

[31] *Исто*, 138.

[32] М. Мицић, *Незапамћена битка*, 92; *Српски добровољци 1914–1918*, 66.

[33] М. Мицић, н. д., 92–93.

[34] П. М. Драшкић, *Моји мемоари,* припредио Душан Т. Батаковић, Београд 1990, 204–228.

[35] М. Мицић, н. д., 128–129. Према подацима Петра Опачића, на које се позива и Милан Мицић, у Корпусу је почетком 1917. било 257 Чехословака.

[36] Примерак Диклићевог путописа чува се у Етнолошком одељењу Музеја Војводине, у колекцији Јелице Беловић – Бернациковске. На њега ми је, током припреме изложбе *Добруџански ратници*, скренула пажњу колегиница мр Катарина Радисављевић, на чему јој овим путем још једном захваљујем.

[37] В. Шешум, н. д., 210.

[38] S. Diklić, *Putničke bilješke*, 19.

[39] М. Мицић, *Српски добровољци*, 67.

[40] М. Мицић, н. д., 126.

[41] Милан Мицић претпоставља да је у питању исти сукоб и наводи Шуњкина сећања као његов опис. Приметна су, међутим и нека неслагања (нпр. један догађај се одвија после ручка, други рано ујутро, пре јутарње смотре; Шуњка спомиње једног више погинулог, а не спомиње рањенике), што ме упућује на претпоставку да су у питању два слична догађаја из истог периода.

[42] М. Мицић, *Незапамћена битка,* стр. 126, нап. 287. По свему судећи, израз „полупане главе" значи да су завереници били усмрћени ударцима кундака, а не ватром. Овај опис спомиње једног погинулог више, а не оставља могућност за додатних 20 рањених, који се спомињу у извештају о догађају од 5. новембра. Једно је сигурно, у питању је иста јединица, 4. чета 1. батаљона 5. пука 2. дивизије.

[43] Исто, 125–126.

[44] М. Мицић, *Незапамћена битка*, 118.

[45] Н. Поповић (прир.), *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, зборник докумената, Београд 1977, док. бр. 199, 280–282.

[46] *Исто*, док. бр. 203, 285–286.

[47] *Југословенски добровољци у Русији*,139; М. Мицић, *Незапамћена битка*, 127.

[48] М. Мицић, н. д., 136–137.

[49] М. Мицић, *Добровољци – животи, сећања*, 68.

[50] М. Мицић, *Незапамћена битка*, 137.

[51] Ово обећање је, свакако, чак и да је Семиз то заиста намеравао, било неодрживо.

[52] М. Мицић, н. д., 143. и напомена 324 на 143–144.

[53] S. Diklić, *Putne bilješke*, 24.

[54] *Исто*, 26–145.

[55] S. Diklić, н. д., 48, 55–56.

[56] З. Вељановић, *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941*, у: *Бачка кроз векове*, Вукова задужбина, Београд 2014,150.

[57] *Застава*, 4. и 7. март 1920; С. Бјелица, *Војвођански радикали и „добровољачко питање" у Краљевини* СХС, у штампи; И. Петровић, *Српски добровољачки покрет*, 396–403.

[58] С. Бјелица, н. д., стр. 12.

[59] *Исто*, 10.

[60] *Северна Србија*, бр. 20, од 27. 12. 1925. Према: С. Бјелица, н. д., 12.

[61] Свакако се на њих мисли у цитираном чланку у *Северној Србији* када се каже „већ је приличном броју добруџанских добровољаца додељена земља". (С. Бјелица, н. д., 12)

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Aleksić, Vesna, *Istorija Rusije,* Beograd 2010.

Бјелица, Слободан, *Војвођански радикали и „добровољачко питање" у Краљевини СХС,* рукопис у штампи.

Вељановић, Зоран, „Аграрна реформа и колонизација у Бачкој 1918–1941", у: *Бачка кроз векове*, Вукова задужбина, Београд 2014, 149–172.

Вељановић, Зоран, *Југославија – потреба или заблуда,* Кикинда 2006.

Diklić, Slavko, *Putničke bilješke jugoslovenskog ratnog dobrovoljca. Od Dobrudže do Soluna preko Dalekog istoka",* Osijek 1932.

Драшкић, Панта М., *Моји мемоари,* прир. Душан Т. Батаковић, Београд 1990.

Застава, Нови Сад, март 1920.

Комненовић, Илија, *Прва српска добровољачка дивизија – заставе, похвале и одликовања,* зборник радова са међународног скупа „Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату", Нови Сад, 29–30. октобар 2014, 377–391.

Максимовић, Војин, *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, Београд 1926.

Мицић, Милан, *Незапамћена битка – Српски добровољци у Русији 1914–1918*, Ново Милошево 2016.

Мицић, Милан, *Сирски добровољци 1914–1918 – животи, сећања,* Ново Милошево 2016.

Пантев, Андреј, *Нова Бугарска (1878–1919), Историја Бугарске,* прир. Срђан Пириватрић, Београд 2008, 229–304.

Петровић, Илија, *Српски добровољачки покрет1912–1918*, Београд 2008.

Поповић, Никола (прир.), *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, зборник докумената, Београд 1977.

Tomac, Petar, *Prvi svetski rat 1914–1918,* Beograd, 1973.

Шешум Велимир, *Соколски покрет у Војводини 1869–1941,* Нови Сад 2016.

Predrag Bajić

DISSIDENT MOVEMENT IN SERBIAN/YUGOSLAV VOLUNTEER CORPS

Summary

The "Disident Movement" is an anti-Serbian and anti-Yugoslav movement in Serbian / Yugoslav Volunteer Corps. This unit was formed in Russia, with the main purpose of involving volunteers, prisoners of war from the Austro-Hungarian army on the Eastern Front in the First World War. In the fighting, in the area of Dobrudža, during September and October 1916, the first division of these Corps had severe losses. For the purpose of filling the unit, the Russian military authorities forcibly mobilized a large number of Croats and Slovenes who were still loyal to Austria-Hungary. They organized a political movement in the Corps. Under their influence, together with some other unfavorable circumstances (propaganda of "blackhanders", the revolution in Russia, resentment among soldiers, especially the Banat Serbs, due to the political goals of Romania), about 12,500 people left the Corps in May 1917.

UDC: 325.254:32 (497.113=82)„1920/1922"
929 Vrangel P. N.

ПРОБЛЕМИ СА СМЕШТАЈЕМ ПОРОДИЦЕ И ШТАБА ГЕНЕРАЛА П. Н. ВРАНГЕЛА И РУСКИХ ИЗБЕГЛИЦА У СРЕМСКИМ КАРЛОВЦИМА 1920–1922.

Жарко Димић, Архив САНУ, Сремски Карловци

Апстракт: Након пораза царске војске од бољшевика, завршетком грађанског рата створио се огроман број емигранта. Овај проблем је прихватила да реши „савезница" Европа. Значајан контингент избеглица прихватила је Краљевина СХС-а. Тако се у Београду настанило око 10.000 људи, док је на просторе Баната, Бачке, Срема и Барање смештено око 8.000 људи. За своје црквено, војно и политичко седиште Руска заједница је изабрала Сремске Карловце. Приликом доласка представника Руске заједнице, њихове пратње и породице наишле су на многобројне проблеме, пре свега на мале смештајне капацитете.

Кључне речи: Сремски Карловци, генерал барон Петар Николајевић Врангел, др Стеван Симеоновић-Чокић, Градски стамбени уред у Сремским Карловцима.

Да су Сремски Карловци српски, духовни, политички, културни и просветни центар, знало се и у царској Русији Петра Великог већ почетком XVIII века. Приликом Трећег привилегованог изборног сабора, одржаног 1713. године у Карловцима, за митрополита је изабран будимски епископ Викентије Поповић и том приликом за седиште митрополије коначно су, у односу на дотадашњи Крушедол, изабрани Карловци да би и онај заостали административни део био нешто касније пренет у Карловце након спаљивања манастира Крушедол од стране Турака почетком Аустро- турског рата 1716. године.[1] У овом периоду започињу све тешње и плодније везе између српске и руске цркве, а затим и шире, посебно током сеобе Срба у царску Русију средином XVIII века. Ова сарадња прве, трајне и богате плодове донеће на пољу просвете, културе, писмености и уметности, богато и примерно огледаће се широм Карловачке митрополије, док ће Сремски Карловци или Српски Сион бити центар ових вишевековних односа и сарадње. Први светски рат, а затим и Црвена револуција, као и ликвидација руске царске породице, покренули су огромне миграције, а са њима и велике жртве, пре свега тадашње руске елите, а са њом и, рекли бисмо простог руског народа. У овој одисеји или егзодусу Руси су се „развејали" по многим земљама света, па су тако стигли и у скоро све кутке Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Некима је то била само успутна станица, а некима трајно уточиште. Заостала и у ратовима (Балкански и Први светски) разорена млада краљевина (првенствено Србија) примила је до 50.000 руских избеглица, гостољубивије од било које земље Европе (савезнице у светском рату) и у оквирима својих могућности пружила им уточиште и потпору.[2]

Најбројнија руска заједница од око 10.000 људи настанила се у Београду. У главном граду Краљевине СХС задржала се главнина интелектуалног потенцијала, док је на просторе Баната, Бачке, Срема и Барање упућено и смештено око 8.000 људи. Говорило се међу Русима у Карловцима да им је одавде Русија ближа када се у њу буду враћали, а та их нада дуго до краја није напуштала него да у повратак крену из Београда, Зајечара или из Дубровника и сл. Први Рус који је стигао у Карловце и ту, нажалост, и остао је Петар Хорошунов, војник 248. пука руске војске из града Керча, губернија Тавријска, који је стигао са групом српских војника заробљеника; овде у Карловцима је преминуо од болести и сахрањен је заједно са њима на православном Доњем гробљу на Магарчевом брегу.[3] Прва скупина руских избеглица у Карловцима није била бројна. До 12. фебруара 1921. године овде се настанило 16 Руса, тзв. Српске евакуације из Одесе (пролећа 1919. године), ниједан избеглица енглеске евакуације из Новоросијска (пролеће 1920) и свега 20 Руса француске евакуације са Крима (новембар 1920) – укупно 36 душа.[4] Према попису становништва новооснованe Краљевине СХС у Сремским Карловцима живело је 5.907 становника, од којих је било 50 Руса.[5] За председника ове, тек формиране „руске колоније" изабран је судија Иван Павлович Фјодоровски.[6] Да би се олакшао смештај руских избеглица,

влада Краљевине СХС тј. Министарство унутрашњих дела формирало је државну комисију за смештај руских избеглица; Свети синод СПЦ је формирао слично тело, тако су у Карловцима смештене две „кохерентне“ скупине избеглица. Захваљујући њима, примећује понајбољи познавалац овога питања Аљоша Арсењев, ово место добија посебан значај међу мноштвом колонија руских емиграната у нашој земљи.[7] Многи од њих имаће запажену улогу у верском и војно-политичком животу целокупне руске дијаспоре. Прву групу чинили су високи и угледни јерарси Руске православне цркве. Почетком фебруара 1920. године, група руских епископа распоређена је и смештена по многобројним фрушкогорским манастирима. На заузимање патријарха српског Димитрија, фебруара 1921. године, из Цариграда је у Карловце стигла Виша привремена руска црквена управа у егзилу (формирана у новембру 1920. године на територији Цариградске патријаршије). Предводио их је митрополит Кијевски и Тахицки Антоније (Храпавицки). Руским јерарсима и црквеним администраторима патријарх Димитрије уступио је просторије у десном приземном крилу монументалног тзв. новог Патријаршијског двора. Секретари управе били су: правник Екзакустодијан Иванович Махароблидзе и богослов Тихов Александрович Аметистов.[8] Подсетићемо да је у Београду 13. маја 1919. године извршено уједињење свих српских православних области, а 30. августа 1920. године свечано је у Сремским Карловцима, у великој дворани Патријаршијског двора, проглашена Српска патријаршија, црквени центар је постао Београд, а Сремски Карловци само привремено седиште (до 1936. године).[9] Након завршетка зграде Патријаршије у Београду, администрација се сели дефинитивно у Београд, док у Карловцима Двор остаје до данас летња резиденција српског патријарха.

Другу групу, која је средином јуна 1921. године стигла у Карловце, чинило је особље штаба Главнокомандујућег руске армије, генерала П. Н. Врангела. Први је у Карловце стигао начелник Штаба, генерал лајтнант Алексеј Петрович Архангелски са тридесетак породица виших официра, а у јесен 1921. у Карловцима се настанио помоћник главнокомандујућег, коњички генерал Павел Николајевич Шатилов, са породицом. Међутим, долазак генерала Врангела и његове породице у Карловце се одужио из неколико разлога. Први је да је генерал Врангел скупљао своју разасуту породицу тако да је средином марта 1922. у Београд допутовао П. Н. Врангел, из Дрездена – његови родитељи, а из Париза супруга са троје деце и дадиљом (син Алексеј родио се касније у Београду).[10] Други разлог је био наћи у Сремским Карловцима одговарајући смештај за генерала и његову велику породицу. С обзиром на то да је одлучено да и Штаб руске армије буде смештен у Карловцима са многобројним високим официрима и њиховом пратњом и администрацијом, проблем је за малу варош био веома озбиљан.

У допису Министарства унутрашњих дела, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Одељење за Хрватску и Славонију, пов. Х. С. бр. 508 од 13. јуна 1921. године, под ознаком „хитно!“ упућено градском начелнику, а тада је начелник био др Стеван Симеоновић – Чокић,[11] каже се:

„Државна комисија за смештај руских избеглица одлучила је да у Сремским Карловцима смести Штаб генерала Врангела и финансијске чланове његовог Штаба са породицама, којима је дозвољен долазак у нашу земљу.

Господин градски начелник нека изволи издати потребна наређења да овим избеглицама у погледу њиховог смештаја у вароши и у погледу чињења свих могућих олакшица иду у свему на руку.

Они су већ почели пристизавати.

По наредби Министра унутрашњих дела,

Начелник Д. Генчић[12]“

Овај документат потврђује сву хитност да се уреди смештај војне врхушке руске емиграције у Сремским Карловцима. Официри задужени за смештај при Штабу главнокомандујућег руске армије дана, 4. марта 1922. године, број 155, у Сремским Карловцима извештавају карловачког градоначелника Стевана Симеоновића – Чокића: „да ће 15. марта /у среду/ у Сремске Карловце стићи око 9 часова главнокомандујући руске армије генерал Врангел, о чему Вас обавештавамо. У потпису: генерал-мајор Шатилов, док се за помоћника 'квартермистра' Штаба потписује поручник Соколов“,[13] вероватно се ради о будућем капетану Николају Васиљевићу Соколову.[14]

Проблем стана за генерала Врангела почео се решавати још почетком јануара 1922. године. На адресу Градског стамбеног уреда у Сремским Карловцима стигла је „брзојавка“ или телеграм из Београда,

који гласи: „У вези акта од 29. (децембра) овог мјесеца, пов. бр. службено настамбе да се хитно реквирира одговарајући стан за генерала Врангела и његову свиту.“[15]

Како се читава ствар компликовала, видимо из писма које је поверенику Градског стамбеног уреда у Сремским Карловцима писао секретар Министарства за социјалну политику са седиштем у Београду, Душан Томашевић. Писмо је послато 23. јануара 1922. године и гласи:

„Поштовани г. Поверениче,

Најлепше Вас молим да г. сенатора изволите обавестити да питање стана за г. Врангела није још депласирано. Наиме, по повратку мом из Карловаца неки овд[ашњи] листови донели су нотицу да ће г. Врангел прећи у Варну, те сам ја телефонски само известио Министарство спољни послова да су за њега у месту нађени станови. Изгледало је, по затишју, да он неће ни доћи и да је то политички депласирано. Међутим, прекјуче је Министарство спољних послова затражило писмени извештај о томе и ја сам им дао опаску. Као што сам са г. Секретаром имао, у извештају сам такође нагласио да би најбоље било да се г. Врангелу уступи потребан број соба у Патријаршији, двору или згради црквр.[них] фондова пошто потпада под непоср.[едну] компетенцију Министарства и да смо у том смислу упутили и ми већ један акт госп. Министру вера. По томе свему закључујем да је ово питање још актуелно, те да га г. сенатор има у виду.

Уверавајући Вас у своје одлично поштовање мо им да изручите мој поздрав г. сенатору.

У Београду 23. јан. 1922. године

Душан Томашевић,
секр. Мин. соц. пол.“

Двадесетак дана раније из Министарства за социјалну политику Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у допису Стамбеном уреду у Сремским Карловцима, бр. 19/VI, од 4. јануара 1922. године, стигао је допис следеће садржине:

„По жељи Краљевске владе има се неизоставно и без икаквог одуговлачења припремити стан за г. Генерала Врангела и његову свиту у Карловцима.

Стога се упућује г. Душан Томашевић, секретар овог Министарства, да у споразуму са тим Уредом ово без икаквог изговора изврши и потребан стан за Генерала Врангела припреми, који за неки дан долази.

О извршењу ће Уред депешом известити ово Министарство.

Помоћник Министра соц. политике
(*потпис нечитак*)“

Истог дана, дакле 4. јануара 1922. године примљен је и заведен овај допис код Градског стамбеног уреда у Сремским Карловцима под бројем 5/1922. У документу је у доњем делу руком остављена примедба да су се споразумели са Министарством и да ће јавити када Врангел дође. Такође да су заједно (са Д. Томашевићем) већ неке собе прегледали. У Ср. Карловцима 5. I 1922. Извештај о слободним собама за становање и његовим домаћинима.[16]

I	Г-ђа уд. Јос. Живановић	2 мебл. собе
II	Жарко Живановић	1 празна
III	Матин Ј. Пот.	1 соба
IV	Пера Нићифоров	1 меб, 1 празна
V	Милун Поповић	1 меблирана (3 кревета)
VI	Код Милице Јанковић	1 празна
VII	Болница	1 соба (1 кревет) може и 2
VIII	Г-ђа Гојковић	2 собе (1 са меблом за дочек)
IX	Мита Жикић	2 празне

Понуда баш и није много обећавала, али у следећем допису Министарства социјалне политике број 284 од 13. фебруара 1922. године, упућеном Одбору за станове у Сремским Карловцима који гласи: „У одговору на депешу од 10. тек. месеца извештава се тај Одбор да се за генерала г. Врангела припреме нађене 3 меблиране собе, а за свиту 11 које моблираних које без мебла – нађене у присуству секретара овог Министарства г. Томашевића. О учињеном поднети извештај.“

На крају дописа посебно је наглашено и два пута (писаћом машином писан је текст) подвучено: „Врло је хитно!“ У потпису: „По наредби Министарства социјалне политике – Начелник Одељења за станове, др Милосав Стојадиновић“.

Затим, 20. фебруара 1922. године стиже телеграм Одбору за станове у Карловце, који гласи: „Београд, 20. 2. Одговорите овим путем на тражење бр.

271 од 9. (фебруара) тек. месеца бр. 344, начелник др Милосав Стојадиновић". На одбор за становање, како је у овом случају наслављено у телеграму, врши се стални притисак да се проблем што брже реши. Карловчани нису могли одговорити захтевима, били су некако збуњени, што видимо из одговора на телеграме у којима је начелник Стојадиновић притискао локалну власт и захтевао решење овог горућег проблема смештаја генерала Врангела. Тако у одговору на телеграм од 10. II 1922. Стамбени уред у Карловцима извештава Министарство социјалне политике у Београду да је: „Тражење стана за генерала Врангела овде безуспешно – општији извештај отпослат".

Следећи телеграм из Београда је од 30. јануара 1922. године, упућен Одбору за становање и гласи: „Осигурајте одмах, нађите станове за генерала Врангела и његову свиту и о учињеном овим путем поднесите извештај. Начелник Др Милосав Стојадиновић". Већ истог дана шаље се одговор начелнику Министарства социјалне политике др Милосаву Стојадиновићу: „Неколико станова за Врангела имаде у комбинацији. Не знам колико станова треба и колика је свита. Станови су скупи, познато је то и Вашем изасланику". Министарство социјалне политике у допису бр. 271, од 9. фебруара 1922. године упутио је допис Одбору за станове у Сремским Карловцима следећег садржаја:

„Кабинет председника Министарског савета актом П. М. бр. 419, од данас, извештава да је од предложених комбинација од стране овог Министарства, односно стана за генерала г. Врангела и његову свиту усвојена та по којој се има настанити у нађеним им становима у Ср. Карловцима.

Са тога се препоручује том одбору да све станове које је председник тог одбора нашао са г. Томашевићем, секретаром овог Министарства, осигура за г. Врангела и потом одмах извести ово Министарство да би могло поднети тражени извештај о томе Кабинету.

Послато 11. II 1922. из Београда.

По наредби Министарства социјалне политике, начелник Одељења за станове,

др Мил. Стојадиновић."

У Карловцима је допис примљен 13. II 1922.[17] Из Карловаца Градски станарски уред под бр. 19/1922 од 12. фебруара 1922, шаље Министарству социјалне политике, Одељењу за становање у Београду следећи одговор:

„На број 271 од 9/2.1922 и 284 од 13. 2. 1922.

Поводом тамошњег налога да се осигурају собе за г. генерала Врангела и његову свиту, који би имали доћи у Срем. Карловце овим се извешћује следеће:

У Карловцима нема таквих станова, који би се већ сада могли осигурати пре него што је генерал Врангел са својом свитом приспео, јер осигурање станова значи потпуна погодба довршена са кућевласницима, који ако незнају цене закупнина не одлучују се добре воље и у начелу издавати станове у закуп. Тек кад станодавци потпуно и сигурно сазнаду, ко има да се усели, те шта ће у име закупнине и месечно добијати и шта напокон имају исти станодавци са своје стране од намештаја да даду, може се говорити о неком осигурању станова. Имаде таквих случајева где би се поједини станодавци због повеће закупнине с којом рачунају као приходом, скучили и задовољили се за себе и за своју породицу са мање просторија, јер им само висока закупнина може импоновати. Иначе исти станодавци стављају обично такове приговоре, који су формално према станаринској уредби оправдани, али за конкретни случај не практични. Сваки од ових станодаваца брани своју компетенцију стамбених просторија, која је основана на самој уредби о становима и која Уредба доста либерално прописује стамбену компетенцију, те тако погодује појединим станодавцима.

Стога се управо мора купити од истих станодаваца један део стамбених просторија, који спадају у њихову компетенцију и то само да како за велику закупнину, за коју ови просторије стамбене издају.

Господину секретару Томашевићу је познато да у овом граду влада велика оскудација на становима, да је он сам заједно са управитељем Станаринскога уреда обишао неколико улица где би имали бити нађени станови за генерала Врангела и његову свиту, па се и сам уверио да ови станови који су пронађени могу се тек у комбинацију узети за речену сврху, али да прилике нису такове да се могу исти станови осигурати, јер о то доба до данас имаде дакако и промена, јер нису се могли ови станови напросто резервисати и чувати за случај кад генерал Врангел са својом свитом буде дошао.

Најбоље би било да тамошњи изасланик пред сам долазак генерала Врангела, као и о самоме

доласку буде у овом граду, те да се увери о конкретним приликама овога места уколико се тиче настањења генерала Врангела и његове свите.

Како се види ово питање не може се поуздано решити док се све прилике утаначе, не испитају, јер иначе не може бити говора о правом осигурању станова. У потпису Станарског уреда

(*потпис нечитак*)[18]"

Као што видимо, појавио се озбиљан проблем на релацији Београд – Сремски Карловци. Но обе стране су упорне да се овај горући проблем што хитније реши. Већ 22. фебруара 1922. године из Министарства социјалне политике стиже Станарском уреду у Сремске Карловце предмет са назнаком:

„Стан за генерала барона г. Врангела и његову свиту

Из извештаја који је у питању стана за генерала барона г. Врангела и његову свиту поднео г. Душан Томашевић, секретар овог Министарства, види се да је за генерала барона г. Врангела нађен, уз пристанак сопственика, стан од три меблиране собе. Поред тога нађено је за свиту генерала барона г. Врангела једанајест соба (овде-онде) које меблиране које без мебла. Неки од сопственика нађених меблираних дали су, такође, свој пристанак. Други пак, као и сопственици празних соба, не би пристали без принудних законских средстава уступити их. У највише случајева, пак, могућно је било спровести реквизицију.

Господин Томашевић је ради налажења стана за именоване ишао и у Нови Сад и нашао да су тамо релативно много тешке стамбене прилике него ли у Сремским Карловцима. И Министарство спољних послова од свију предложених комбинација за њихов стан усвојило је као најбољу ову у Срем. Карловцима. Министарство вера актом бр. 483, од 13. тек. месеца известило је ово Министарство да је апсолутно немогућно доделити им стан у зградама Нар. Црквв. Фондова и Патријаршијског двора.

Разуме се да генерал барон Врангел и његова свита неће становати бесплатно; и да ће, свакако далеко више платити него што се у месту обично плаћа. Онде пак, где није било драговољног пристанка потребно је одмах спровести реквизицију како би до доласка њиховог (28. тек. месеца стижу у Београд) решења о томе постала извршном. Ради тога Министарство се већ неколико пута обраћало томе Уреду.

Међутим, у последњем одговору свом под бр. 19 од 18. тек. мца, тај уред напомиње да у Срем. Карловцима нема таквих станова, који би се већ сада могли осигурати пре него што би генерал барон г. Врангел са својом свитом тамо приспео. Затим се наводи како је потребно да се закуподавци стесне, јер се по Уредби о становима, која је доста либерална не би могла спровести реквизиција а они би, опет на стешњавање пристали, само дакако за велику закупнину, итд.

И тако, ово питање које је у први мах изгледало свршено и ван дискусије представљено је сада као нерешено пошто је за његово решење потребно један или више дана погађања и ценкања генерала барона г. Врангела и његове свите са закуподавцима. Ово се не сме допустити услед оправданих непријатности које би држава имала у односу према генералу Врангелу чије задржавање у нашој земљи – много политички обзира. Циљ је да он и свита до доласка имају где одсести. Питање закупнине свакако неће играти пресудну улогу, јер се сме предпоставити способност њиховог плаћања. Г. управитељ тог Уреда и г. Томашевић постигли су начелан споразум о томе са закуподавцем стана за генерала барона г. Врангела, а са још неколицином там.[ошњих] виђенијих грађана за стан свите – те је овакав уговор Уреда сада непојмљив.

Генерал барон г. Врангел са свитом пристиже у Београд 28. тек. месеца, а вероватно ће одмах наставити пут за Срем. Карловце. Са тога Министарство препоручује Уреду да живо настане те обнови постигнут начелан споразум са закуподавцима (оне собе за чије уступање није се могао добити пристанак одмах реквирирати) како би се до одређеног дана осигурао стан да би имали где одсести.

Скреће се пажња Уреду и на нађене собе у варошкој болници које треба очистити и прекречити.

О учињеном поднети одмах извештај Министарству како би до одређеног дана могло обавестити Министарство спољних послова. [Допис је писан руком, ћирилицом. У потпису:] По наредби, Министра социјалне политике, начелник Одељења за станове др Милан Стојадиновић".

Овај прилично хитан и доста јасан допис Министарства у Карловцима је запримљен под бројем

28/1922 од 25. II 1922.[19] Први пут се помиње и конкретно решење да се у болници припреме собе за долазак генерала Врангела и свите. У међувремену јављају се и представници Штаба главнокомандујуће руске армије. Дана 28. фебруара 1922. године, број 128, са назнаком „одмах", упућен је допис на адресу „Сенатора града Сремских Карловаца", у којем моле да се не отказују адресе 11 соба обезбеђених за свиту генерала Врангела, о чему је Министарство социјалне политике обезбедило руског посланика у Београду, са нечитким потписима генерала-мајора и помоћника квартермистра Штаба – пуковника.

Проблеми са смештајем руских избеглица у Карловцима су настављени. Тако наилазимо на документ који је градском Сенатору упутила Канцеларија више руске црквене заграничне управе, који гласи:

„Канцеларија више руске црквене управе посто не имау стана и гнездити се у соби % стана – г-жи Зејковић, кућа др-а Секулића, Секретара овој Управе Е. И. Махароблидзе, који је живе са своим женом.

Сада г-жа Зејковић оће прећи у кући г-на Николића стан свештеника Шимића и полак стана сагласна издати за канцеларију и стан Секретару ове Управе Е. Махароблидзе.

Пошто давати стан зависи од Вас, молим Вас лепо, господин Сенатор, не откажите љубазности препоставити ослобођену кућу г-на Николича, г-же Зејковић и за канцеларију у Више Црквене Управе са његовој Секретарем г-ном Махарабадзе. Ваша љубазност да ће олакшање Канцеларији црквене Управе, које има пуно посла за то, шта обавештава све руски спархје и црквене обштине за иностраним у свему смиру, али не има стан.

Призљевам на краи Божие благословије.

У потпису: Митрополит Антониј (Храпавицки) митрополит Кијевски и Галицки, председник Руске црквене управе".

Запримљено код Градског становног уреда 30. IV 1922., број 97/1922. У допуни стоји: „Решено под бр. 871/1922., РЕ. 1215/1922".

Приметили смо да се за кратко време руска администрација прилагођава тадашњем српско-хрватском језику. О тешкоћама на које наилазе руске избеглице у Карловцима, који су били смештени у одређене станове, сведочи и писмо Владимира Розова, професора Богословије Св. Сава у Карловцима, упућено Станарском уреду:

„Част ми је замолити Станарски уред да ми он додели за смештај моје породице стан од једне или две собе са кујном. Нарочито бих молио да мене упишу за првога кандидата на стан у кући бр. 28, у којом сада станује Рус Покровски,[20] ако би он напустио овај стан.

Истина, ја сам још 1921. године добио стан у кући бр. 268[21] са учешћем и помоћи поштованог господина Сенатора, али сад се ова кућа руши и споља и унутра, а осим тога у овом стану једна собица, у коју се пролази кроз моју кујну, остављена је газди, а то је врло незгодно и за мене и за газду и ова се незгода осећа у току времена све више и више.

У Сремским Карловцима, 12. септембра 1922. године.

Учтив Владимир Розов,

професор Богословије Св. Саве".

На другој страни истог писма стоји да је запримљено 13. IX 1922. године под бројем 210/1922, код Градског стамбеног уреда. На истој страни налази се и одговор, тј. решење ове молбе: „Ср. Карловци, 4. X 1922. Пошто је молитељ добио прикладан стан, то овај акт као беспредметан". А у потпису Станојевић (секр. Градског начелства у Карловцима).[22]

У међувремену, јави се писмом од 4. III 1922. године из Сремских Карловаца Министарству за социјалну политику у Београду Карловчанин Јован Савић. Писмо је са назнаком „експрес" препоручено стигло у Београд:

„Славни наслов тражи већ дуже време без успеха стан у Карловцима за г. генерала Врангела. Од свију приватни кућа овде, једина је моја кућа која би одговарала тој сврси, јер је најмодерније грађена и довршена год. 1914. под бр. 738/739. У првом спрату има пространих 9 соба, 2 собе за млађе, 2 кујне, 2 шпајза, 2 предсобља, 2 клозета, подрум, судара, шупа за кола и аутомобил, дрварница, башта и велико двориште. Од тих просторија уживати ја стан са 3 собе и потребним просторијама, који би стан са намештајем могао одмах одступити уз пристојну најмнину, 2 собе биће јуна месеца дефинитивно испражњене, остале пак просторије од 4 собе и нузгредним просторијама има једна удовица у најму с јединцем сином кои је на школама на страни. Пошто она према Министар.

Нема права на овако велики стан она би свакојако иселити се пристала а и морала, ако јој се нађе други мали стан особито пак уз какву надокнаду, што не би било тешко, те би се тако за најкраће време г. генерал Врангел био веома добро смештен. У истој кући станује у партеру један старији господин са још старијом сестром својом и опет преко компензације у великом стану, од којег би се од стана према Уредби о становима могао и требало две собе одузети, ус ове или мени као куће власнику, или горе реченој удовици, те би тим начином стан за генерала Врангела веома брзо и целисходно решено.

У потпису куће власник Јован Савић.[23]"

У Министарству социјалне политике ово писмо је примљено 8. III 1922. број 506. уз констатацију да се по питању стана за генерала барона г. Врангела и његову свиту ова понуда има у виду. У дну дописа стоји примедба: „Причекати док Врангел не дође". На другој страни списа стоји запис графитном оловком: „Врангел смештен у болницу". Мисли се на болницу у Карловцима као објекат за становање.

Било је и следећих случајева: тако је руски избеглица Павле Владимир Шаћилов, поседник, са три члана породице становао код Јована Цветића у стану који се састојао од две собе и кухиње. Свој стан напушта због тога две меблиране собе и кухиње. Овај захтев поднет је 21. IV 1922. године код Градског становног уреда под бр. 88/1922. Одмах му је понуђен нови стан у кући Јулке Ауер, кућни број 558, који се састоји из једне собе са улице, кухиње, шпајза и коморе за дрва, уз месечну најамнину од 200 динара, коју су странке раније споразумно уговориле, а која се има месечно плаћати унапред. Из овог случаја са-знали смо и износ кирије за једнособан стан у Карловцима.

Сличан проблем има и Николај Соколов, руски капетан. Он пише Градском стамбеном или станаринском уреду:

„Ја сам становао у кући (вили) г. Стевана Штрасера, који ми је пре месец дана одказао стан пошто његов син Ђура са својом супругом у исти стан се кани уселити. Ја сам по целом граду за празан стан распитивао и нигде стана нисам могао наћи, стога молим Станарински уред да ми празан стан за мене и за моју супругу барем са једном собом и кујном изволи одредити.

У Сремским Карловцима
(дна) 8. маја 1922. год.

Николај Соколов – руски капетан.

Убрзо је стигло, за десетак дана, решење овог проблема. Градски стамбени уред нашао је стан капетану Соколову у кући др Лазе Секулића, стан се састоји од једне предње собе, кухиње и нузгредних потребних просторија. О овој обавестити и Штаб генерала Врангела чији је Соколов члан.

Било је у овим послератним, смутним временима свакаквих активности. Тако, Министарство унутрашњих дела Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Одељење за државну заштиту, пов. Д. З. Бр. 18480 од 20. децембра 1921. године у Београду шаље у Карловце следећи допис Одељењу за Хрватску и Славонију: „Моли се Одељење, да се од политичких власти у Ср. Карловцима прикупи што детаљније податке о предживоту, као и о садашњем владању и држању потпук.[овника] Головкова, који се налази у служби у Главном штабу руске армије у Ср. Карловцима. По наредби министра унутрашњих дела, инспектор" (потпис нечитак).

Интересантан је и следећи допис одељења Опште полиције Управе Града Београда, број 6524 од 29. XI 1921. године послат градском начелнику у Сремским Карловцима који гласи:

„Министарство унутрашњих дела известио је ову Управу да се при Дирекцији катастра Министарства финансија налази Леонид Језиков. Он је 1919. године, месеца марта био у Бољшевичкој војсци при заузимању Јекатеринослава и био главни бољшевички командант ове вароши. Био је велики пријатељ матроза бољшевика Дибенке и његове љубазнице Колатај. Он је покрао новац и побегао.

Изволите саслушати о њему ђенерале руске војске који се сада у Карловцима налазе: кнеза Туманова, Кримовића, Ранкина, о његовом раду у Русији, док је овај тамо као бољшевички официр био па њихова саслушања пошаљите овој Управи што пре. Наглашено и подвучено: Хитно је! По наредби Управника Града Београда, помоћник шефа Опште полиције
(*потпис нечитак*)"

На другој страни документа стоји: „бр. 6524, доставља се записник од 3. 12. 1921. године, сачињен са

руским генералима Климовићем, Тумановим, дочим се генерал Рожна није могао преслушати, јер је отпутовао у Бугарску, где ће наводно дуже времена остати. Отпремљено 15. 12. 1921. године у Ср. Карловцима 14. 12. 1921“, потпис нечитак. Нажалост, записник није сачуван, али из ова два случаја видимо каква је ситуација трајала у доласку избеглих Руса, са којима су стизале разне категорије избеглица и са њима разнородни проблеми.[24]

Станаринском уреду у Карловцима жалио се и руски генерал Михаило Александровић Хрушчов. Његова борба за већи стан трајала је дуго и у цео случај био је укључен Покрајински намесник за Хрватску и Славонију у Загребу. Ево како је текао процес у овом предмету. Прво се јавио својом молбом генерал Хрушчов, коју је упутио Станаринском уреду у Сремским Карловцима:

„Слободан сам поновити своју молбу за доделење стана у кући број 262, где су сада испражњене 2 собе и кухиња, но осим тога замолити да ми се додели и трећа соба која је у вези са оне две празне собе, и то потпомажем следећим разлозима:

1. Те три собе напред чине једну целину, те у њима може становати само једна породица, а никако две јер се у томе случају не би могло слободно ни разговарати, будући су собе једна од друге раздељене само стакленим вратима;

2. Најмања соба је влажна, тако да се у њој не би смело спавати без штета по здравље, а нарочито би то штетно утицало на здравље моје кћери која би ако нам се трећа соба не додели, морала у њој спавати;

3. Ја свм имам да радим много својих приватних послова, те ми је и зато потребна нарочита соба за рад;

4. Партаја, која има сад ту собу и ако не станује у њој, дакле није јој потребна, док ја са својом породицом не могу бити без те треће собе;

5. Далеко већа половица куће бр. 262, тј. једна врло велика соба и једна обична соба са нузпросторијама додељена је једној особи која у њој не станује, док је мени са мојом породицом – трима одраслим особама – додељена једна обична и једна мала соба, која осим тога није за потпуну употребу.

У нади да ће Стан[арински] уред моје оправдане разлоге уважити, те ми додели све три собе налазећи се у предњој половици куће бр. 262, молим за што брже решење, те остајем.

У Сремским Карловцима, 27. септ. 1921., са поштовањем.

Михаило А. Хрушчов, генерал.“

Проблем је настао јер потребне собе заузела је извесна Софија Бабић, чиновник у Санаторијуму на Палићу у Суботици, док у другој соби станује њена сестра и ове се жене противе исељењу и жале Покрајинском намеснику у Загребу. Хрушчов при томе не одустаје и његова аргументација очитује се у његовом допису – молби Станаринском уреду још од августа месеца 1921. Он пише следеће:

„Одлуком град. Поглаварства од 17/VIII о.г. бр. 3810 (1921. године) додељен је ми привремено стан у кући г. Катице Станковић, састојећи из две собе и с правом да употребљујем кухињу у истој кући.

Како је овај стан влажан, то би даљно становање у њему, нарочито преко зиме било врло убитачно по здравље моје кћери, која је малокрвна и нагиње плућним болестима, а нарочито би убитачно било по здравље моје жене, која је опетовано пута боловала од ексуд. плеврита – више од 3 месеца дана – јер би врло лако могло доћи до рецидива. Ја свм патим од растројства живаца, врло јаког степена, те ми је врло потребан мир, а у овоме стану то не могу имати, јер осим нас у истој кући станују још две партије, а и кућегазда има своју собу, те је врло често ма ко од њих овде.

Из тих разлога слободан сам замолити, да би ми Станарински уред изволео доделити други, здравији и мирнији стан, састојећи се барем из две собе и кухиње, а по могућности без других партија.

Слободан сам напоменути приликом доделења стана да ми је г. градоначелник усмено обећао стан, где има своје ствари пород. Бабић у кући бр. 262, а у коме већ више од 2 године дана нико не станује, те молим да ми се ако је могуће – тај стан додели.

Са поштовањем;

Михаил Александровић Хрушчов.“

У међувремену је Софија Бабић постала чиновница земаљске благајне у Сомбору. Спор око стана стигао је и до Жупанијске управе у Вуковару, који је дао мишљење да Софија Бабић и њена сестра Зорка не станују у Карловцима. Софија у Сомбору, а Зорка у Митровици, тако да је удовољено жељама генерала Хрушчова.[25]

Проблеми са смештајем и становима руских избеглица трајали су дуго, мали Карловци нису могли одговорити захтевима богате руске аристократије и официрског кора који је невољно дошао из својих луксузних домова и имања у Русији. Породица генерала барона Врангела била је смештена испрва у уређене просторе Градске болнице у Доњем крају; покушали су да их затим сместе у стан архитекте Владимира Николића, који је тих година преминуо и где се налазио и његов архитектонски пројектни биро у задужбини Николе Васиљковића, на Тргу Бранка Радичевића бр. 15. Да би се на крају сместио у кућу у један од станова трговца винима Бранка Маринкова, а то је данашња кућа у улици Митрополита Стратимировића број 19-21. Мали број Руса је купио тј. имао у власништву кућу или стан у Карловцима. Неки су некретнине – куће и винограде, купили и тако решили свој проблем, неки су пак као Петар Ивановић Сербов женидбом (са Љ. Голубовић) дошли до куће и имања, док су неки након Другог светског рата стекли станарско право, као што је генерал Хрушчов. Данас, на жалост Руса, наших пријатеља и суграђана више нема, изместили су се на Чератско гробље у сенку своје „колоније". Остали су само потомци породице Пономаренко и Самојлик, затим сећања, успомене и по који заостали архивски документ.

НАПОМЕНЕ

[1] Жарко Димић, *Руско-српске везе од IX до средине XVIII века*, 2. изд., Мало историјско друштво, Нови Сад 2013, 57–58.

[2] Алексеј Арсењев, *Руска емиграција у Сремским Карловцима*, 3. изд., Мало историјско друштво, Нови Сад – Сремски Карловци 2013, 7.

[3] Др Милан П. Костић, *Карловци, Фушка Гора,* Сремски Карловци – Нови Сад 1930, 49.

[4] Алексеј Арсењев, *Руска емиграција у Сремским Карловцима*, 8.

[5] Др Милан П. Костић, н. д., 57.

[6] Алексеј Арсењев, н. д., 8.

[7] *Исто*.

[8] Алексеј Арсењев, н. д., 9.

[9] Павле Васић, *Уметничка топографија Сремских Карловаца,* Матица српска, Нови Сад 1978, 56.

[10] Алексеј Арсењев, *Руска емиграција у Сремским Карловцима*, 10.

[11] Др Стеван Симеоновић – Чокић биће од стране генерала П. Н. Врангела и Руске заједнице одликован високим руским орденом за подршку и помоћ руској имиграцији приликом њиховог доласка и смештаја у Сремским Карловцима.

[12] АСАНУК, Varia, КМ, 1919–1921.

[13] АСАНУК, Varia, КМ, 1919–1921.

[14] Алексеј Арсењев, н. д., 14.

[15] АСАНУК, Varia, КМ, 1919–1922.

[16] АСАНУК, Varia, КМ.

[17] АСАНУК, Varia, КМ 1919–1922.

[18] АСАНУК, Varia, КМ 1919–1922.

[19] АСАНУК, Varia, КМ 1919–1922.

[20] Владимир Розов мисли на Михајла Покровског, пуковника. Власник куће под бројем 28 према попису из 1911. године био је Милан Радошевић. Попис је обухватио број димњака, број кућа и њихових власника. АСАНУК, Varia, КМ 1910–1913.

[21] Према истом попису власник куће бр. 268 био је Тоша Жикић.

[22] АСАНУК, Varia, КМ 1919–1922.

[23] АСАНУК, Varia, КМ, Градски стамбени уред, број 46/1922 од 11. III 1922.

[24] АСАНУК, Varia, КМ (бр. 237. пр. – 1921).

[25] АСАНУК, Varia, КМ 116/22 (Вуковар 18. април 1922).

Žarko Dimić

PROBLEMS WITH THE ACCOMMODATION OF THE FAMILY AND THE HEADQUARTERS OF GENERAL P. N. VRANGEL AND RUSSIAN REFUGEES IN SREMSKI KARLOVCI 1920–1922

Summary

The problems of the accommodation of Russian refugees, the family of the commander-in-chief of the imperial Russian army in the emigration, General Peter Nikolaevich Vrangel, his headquarters, and also the seat of the Russian Rampant Church, represented a major problem for the small town of Karlovci. Since after the reunification of Serbian churches in 1920, Belgrade was elected as the seat of the Patriarchy, only less important administrative services of the SOC remained in Karlovci and the magnificent building of the Patriarchy Palace remained only the summer residence of Serbian patriarch who stayed there for a shorter or longer period of time, until the construction of a new patriarchal building in Belgrade.

Thanks to the archival records preserved in Varia of the Fund of The City Hall of Sremski Karlovci for 1919–1922, we managed to immerse into the problems they were faced with, the wishes and the intentions of the Ministry of Internal Affairs in Belgrade and the City Housing Office in Sremski Karlovci.

It is important to say that Karlovci, although it could be Belgrade, Novi Sad or Subotica, were chosen by the representatives of the leadership of Russian immigration and General P. N. Vrangel personally for their seat.

With the help of the archival material available so far, we have highlighted the important segment of many problems that Russian people in exile encountered, who at that time still had hope for their quick return to Russia.

UDC: 353.2:94 (497.113 Dunavska banovina) "1930/1941"

БАНСКО ВЕЋЕ ДУНАВСКЕ БАНОВИНЕ

Предраг М. Вајагић, Бачка Паланка,
pedja1975@gmail.com

Апстракт: Шестојануарска диктатура краља Александра I Карађорђевића донела је између осталог и ново административно уређење, према коме је југословенска краљевина била подељена на девет бановина. На њиховом челу се налазио бан, коме је у вршењу власти саветодавном улогом помагало Банско веће. Већници именовани од стране власти, своју дужност су могли да обављају једино током трајања седница Банског већа. Седнице су се по правилу одржавале једном годишње и на њима је усвајан буџет бановине. Банско веће Дунавске бановине је конституисано у лето 1930. године и током свог рада одржало је укупно једанаест редовних и једно ванредно заседања. У раду намеравамо да уз помоћ архивских докумената и новинских извештаја реконструишемо рад Банског већа Дунавске бановине и на тај начин стекемо увид у значај које је ово тело имало у систему функционисања Бановине.

Кључне речи: Дунавска бановина, бан, Банско веће, већници, буџет.

Државна и парламентарна криза у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца свој врхунац је достигла убиством посланика Хрватске сељачке странке у Народној скупштини лета 1928. године. Излаз из кризе краљ Александар I Карађорђевић је потражио у завођењу диктатуре јануара 1929. године, која је имала за циљ да изгради јаку националну државу, на основама прокламоване идеологије југословенства. *Законом о називу и подели Краљевине* на управна подручја од 3. октобра 1929. године промењен је назив државе у Краљевина Југославија, чиме се званично прешло са компромисног унитаризма на југословенски интегрализам. Законом је истовремено заживела нова административна подела државе на девет управних јединица, које су назване бановинама. У складу са идеологијом интегралног југословенства, приликом формирања бановина није се водило рачуна о ранијим историјским целинама.

Законом о банској управи из 1929. године установљена су Банска већа као саветодавни органи бана у пословима бановинског делокруга.[1] Одредбе члана овог Закона које су се односиле на рад Банског већа нису ни заживеле, јер је он у међувремену измењен и допуњен 24. марта 1930. године.[2] Веома брзо, већ 3. јула 1930. године, поменути члан је био дерогиран посебним Правилником о организацији и раду бановинских већа.[3] Чланови Банског већа су имали дужност да прате економски, социјални и културни развитак срезова и градова (вароши) за које су били постављени. У вези са својим запажањима они су требали да подносе бану своје представке у којима би се указивало на мере које треба предузети. Бански већници нису се смели мешати и утицати на решавање и доношење одлука у пословима управних власти, нити су могли да врше било какве интервенције код власти. Своју дужност су могли обављати само на седницама Банског већа, које се састајало редовно, једанпут годишње на позив бана. Рок за одржавање седнице је био месец дана пре коначног утврђивања бановинског буџета. Седнице су могле бити сазиване и ванредно, али је за то било потребно прибавити сагласност министра унутрашњих послова. Редовне седнице су трајале највише 15 дана, а ванредне највише пет дана. Правилником о раду Банског већа није предвиђено да ово тело доноси било какве одлуке, бан је био дужан да саслуша појединачно већнике, али не и веће као целину.[4]

Решењем председника владе и министра унутрашњих послова 3. јула 1930. године именовани су први бански већници Дунавске бановине. Том приликом су именовани следећи бански већници за срезове Дунавске бановине: алибунарски: Никола Клоп, идустријалац из Сечња; апатински: Јосип Шпајзер, бивши кнез из Апатина; батински: Стеван Михалцић, прота из Брањине; бачкопаланачки: Петар Гризбахер, земљоделац из Чиба; бачкотополски: Мартон Балинт, економ из Пачира; белоцрквански: Мика Николић, вуновлачар из Јасенова; великобечкеречки: др Славко Жупански, адвокат из Великог Бечкерека; великокикиндски: Софрон Огњановић, велепоседник

из Бочара; врачарски: Цветко Миљковић, земљоделац и председник општине из Вишњице; вршачки: Милован Богић, ратар из Великог Гаја; грочански: Милан Пантић, земљоделац из Ритопека; гружански: Богољуб Богићевић, тежак и председник општине из Кнића; дарђански: Љубомир Банац, трговац из Белог Манастира; жабаљски: Урош Ивковић, ратар из Чуруга; земунски: Сава Богуновић, ратар и председник општине из Батајнице; илочки: Гига Николић, адвокат из Илока; иришки: Лазар Милин, ратар из Прњавора; јасенички: Благоје Мирковић, земљорадник из Баничине; Јаша Томић: Славољуб Перини, ратар из Кларије; качерски: Милан Недељковић, трговац из Љига; ковачички: Коста Ђ. Николић, ратар из Идвора; ковински: Петар Милетић, ратар из Гаја; колубарски: Милован Лазаревић, трговац из Лазаревца; космајски: Милан Радоњић, свештеник из Бељине; крагујевачки: Давид Карић, земљоделац и председник општине из Лужнице; кулски: Павао Румф, ратар из Новог Врбаса; лепенички: Милутин Настасијевић, прота из Сипића; младеновачки: Милија Мићић, економ из Јагњила; моравски: Светолик Ђокић, председник општине из Ореовице; новобечејски: Сима Попов, свештеник из Меленаца; новокањишки: Милан Шећеров, ратар из Крстура; новосадски: Петар Кобиларов, ратар из Пашићева; оџачки: др Јован Ертел, директор фабрике из Оџака; опленачки: Михајло Попов, земљорадник из Клоке; орашачки: Илија Михајлов, извозник из Аранђеловца; орашки: Светозар Којадиновић, сељак из Марковца; панчевачки: Јоца Лаковић, поседник из Сефкерина; пожаревачки: Илија Миленковић, тежак из Малог Црнића; посавски: Добривоје Лукић, председник општине из Степојевца; рамски: Јоца Селић, трговац и председник општине из Великог Градишта; румски: Емилијан Грбић, свештеник из Руме; сенћански: Мита Вучић, економ из Мартоноша; сомборски: Лазар Пујин, поседник из Рићице; старопазовачки: Јосиф Шагишипицки, индустријалац из Старе Пазове; старобечејски: Милош Влаховић, адвокат из Старог Бечеја; таковски: Милета Продановић, трговац из Прањина; тителски: Ђорђе Жакић, инжињер и директор водне задруге из Тителa.

Из градова Дунавске бановине за чланове већа именовани су: Аранђеловац: Андрија Стојановић (трговац); Бела Црква: Жива Јанкулов (директор банке); Велики Бечкерек: Маринко Бећин (економ), Миливој Мољац (апотекар), Никола Николић (економ); Велика Кикинда: Стеван Будишин (поседник), Винко Карловац (адвокат); Вршац: Карло Хаузер (винарски трговац), Милан Јовановић (инжињер); Горњи Милановац: Драгољуб Скубиц (апотекар); Ириг: Душан Орешковић (адвокат); Инђија: Валентин Кнебел (индустријалац); Крагујевац: Живојин Наумовић (предузимач), Петар Тополовић (трговац), Војислав Калановић (председник општине); Младеновац: Радован Милетић (трговац и председник општине); Нови Сад: Игњат Павлас (адвокат), Кон Жило (трговац), Ђорђе Венић (прота), Антун Милер (општински одборник); Смедеревска Паланка: Владимир Крстић (трговац); Пожаревац: Михајло Крстић (адвокат); Рума: Душан Остојић (великопоседник); Сента: Миодраг Славнић (поседник), Јоца Вујић (великопоседник), Пал Мохачи (професор у пензији); Смедерево: Милан Марковић (трговац); Сомбор: др Коста Поповић (адвокат), Иван Бошњак (поседник), Љубиша Настасић (ратар); Сремски Карловци: Стеван Ћирић (велики поседник и професор); Стара Кањижа: Милан Богосављевић (ратар), Тима Миланов (поседник); Суботица: Антун Видаковић (ратар), др Владислав Манојловић (јавни бележник), Марко Јурић (поседник), др Адолф Клајн (председник јеврејске црквене општине).[5]

Укупан број именованих чланова Банског већа Дунавске бановине је био 84, од чега је 47 представљало срезове, а 37 градове и вароши. Према Лази М. Костићу оваквим начином именовања чланова већа јако су запостављене велике агломерације,[6] за шта он није налазио објашњење сем у чињеници да су градови иначе уживали широку аутономију у сопственим пословима. Банска већа су сматрана провизорним установама и прелазним решењем. Према плановима у моменту када у бановинама заживи пуна самоуправа, чланови Банског већа биће бирани на изборима, а ово тело ће добити „решавајућу функцију“.[7]

Основ за финансијско газдовање бановина био је бановински буџет прихода и расхода. Буџет бановине је усвајало Банско веће током редовног годишњег заседања. На првој седници читао се предлог бановинског буџета, припремљен од бана. Чланови банског већа имали су право да на предлог буџета ставе своје примедбе. Бан је имао право да на основу своје процене и финансијских средстава са којима је располагала Бановина донесе одлуку о задовољењу потреба појединих срезова и градова. После завршетка расправе о бановинском буџету, чланови Банског већа могли су покретати и друга питања.[8]

Према Упутству за израду бановинског буџета које је било издато од стране Министарства финансија, Бановине су посматране као државне административне јединице. Са друге стране Банске управе су биле органи државне власти за вршење послова државне управе, које су везане у целину са једним извршним органом. Министарствима је остао врховни надзор, као и право решавања само оних предмета који се односе на целу државу или по своме дејству превазилазе поједине бановине. Основни принцип који је морао бити поштован код израде буџета се састојао од равнотеже између расхода и прихода која се заснивала на брижљиво сређеним и контролисаним подацима. Општа финасијска и привредна ситуација налагала је да се државни расходи сведу на минимум неопходних потреба. Равнотежа буџета се састојала од тога да се сви буџетски расходи покрију приходима за ту годину. Никакав расход није могао бити предложен само на основу тога што је већ постојао у претходним буџетима. Ово је нарочито важило за ванредне и нередовне приходе који имају повремен или привремен карактер.

Лични расходи су представљали веома тешко бреме за државу, због чега је требало тежити да се број административног особља смањи на минимум потребан за извођење службе. Код материјалних расхода имале су се уносити само стварне потребе, набавке је требало ограничити само на најнужније, а службена путовања и премештаје свести на најмању меру. Посебно је било наглашено да се у буџетима опште државне администрације, државних привредних предузећа и установа никакви инвестициони кредити неће прихватити.[9]

Расходи[10] и приходи[11] у бановинском буџету морали су бити подељени на буџетске партије. Расходи предвиђени у једној партији могли су бити утрошени само на оно за чега су били намењени, као и висина суме која је била одређена буџетом. Бановине су у буџет могле унети и расходе намењене задовољењу месних, економских, културних и социјалних потреба. Код планирања ових расхода морало се водити рачуна да они буду у сразмери са економском снагом становништва, као и да иду у правцу опште државне финансијске политике. Бановински буџет је ступао на снагу после одобрења од стране министра финансија. Бан је био извршилац и наредбодавац по питању бановинског буџета, при чему је користио шефове одељења, референте и остале помоћне чиновнике.[12]

Бановински буџет се већим делом пунио наплатом бановинских дажбина, такси и трошарина. Дажбине су биле наплаћиване од правних и физичких лица у готовом новцу, маркицама, картама и трошаринским таксама. Лица која су била подложна плаћању бановинских дажбина, у случају да нису извршила своју обавезу кажњавана су новчаном или затворском казном. Контролу наплате вршило је Финансијско одељење Краљевске банске управе.[13] Трошарина на алкохолна пића плаћала се искључиво у готовом новцу, на оном месту где се алкохол трошио. Општински органи су били дужни да два пута током месеца обиђу све објекте који су се бавили продајом алкохолних пића.[14] Трошарине су такође наплаћиване и код продаје вештачких безалкохолних пића и минералних вода. Таксама је било обухваћено сечење шума, коришћење ловишта, риболов, поседовање оружја, све врсте забава, биоскопске представе, држање паса у градовима, пренос некретнина, регистровање моторних возила и аутобуске карте. Радна обавеза коју је становништво имало према пословима које су прописивале локалне самоуправе могла се новчано откупити, а тако прикупљена средства улазила су у бановински буџет.[15]

Према добијеним упутствима од стране Министарства финансија предлог првог бановинског буџета је сачинио бан Радослав М. Дуњић. Овај буџет Дунавске бановине одобрен је решењем министра финансија 15. марта 1930. године. Буџет је обухватио основне и положајне плате чиновника, званичника, служитеља, дневничара и хонорарних службеника. Стручни расходи Пољопривредног одељења обухватали су статистичке послове, организовање метеоролошке службе у Бановини, помоћ пољопривредним школама, одржавање стручних течајева, набавку различитих серума и цепива за стоку, дотације пољопривредним школама и расадницима. Просветно одељење је буџетска средства усмерило на набавку огрева и осветљења за све средње школе на територији Бановине, поправке зграда средњих школа, активности на народном просвећивању. Техничко одељење је највећи део средстава из буџета определило за извођење радова на одржавању бановинских путева и мостова, док је ванредним расходима планиран утрошак од десет милиона динара за радове на подизању Банске палате. Одељење за социјалну политику и народно здравље се бринуло о лекарским амбулантама у местима широм Бановине, накнади за

трошкове лечења сиромашних болесника у градским болницама, трошковима банских и среских болница, као и дечијих домова.[16] Финансијско одељење је на себе преузело отплату дугова и ануитета бивших обласних и среских самоуправа чију је имовину наследила Дунавска бановина. У расходе овог одељења улазили су и издаци по специјалним законским одредбама који су се односили на дотације пензионим фондовима жупанијских намештеника бивше Торонталско-тамишке и Бачко-бодрошке жупаније. Одељење за трговину, индустрију и занатство бринуло се о унапређењу привредне делатности у бановини за чега је планиран највећи део средстава.[17]

Прво заседање Банског већа Дунавске бановине на коме је требало да се усвоји бановински буџет било је заказано за 10. децембар 1930. године.[18] Заседање је отворио нови бан Светомир Матић, после чега је опширан експозе о целокупном буџету поднео начелник финансијског одељења. За реч се потом јавио бански већник из Лазаревца Милан Лазаревић. Он се у име осталих већника захвалио бану на аргументованом образложењу предлога буџета у којем је изнео тачно економско, финансијско, просветно и социјално стање Дунавске бановине. У име Шумадије он је пренео поруку да она „не тражи ништа више да се за њу учини" од онога што се може учинити за крајеве преко Саве и Дунава у Дунавској бановини. Већник из Смедерева, Димитрије Љотић, у свом говору је затражио да се због велике економске кризе спроведе штедња приликом трошења буџета. Једна од мера које је он предложио односила се на смањење личних расхода, тако што би се обуставило примање новог административног особља. Предлог о мерама штедње је наишао на опште одобравање у редовима банских већника.[19] Током Овог заседања бански већници су послали поздравни телеграм краљу Александру I Карађорђевићу у знак захвалности за мере које су донете у циљу превазилажења тешке економске кризе.[20] Буџет Дунавске бановине за 1930–31. годину Банско веће је једногласно усвојило.

Редован сазив Банског већа Дунавске бановине за 1931. годину је своје заседање започело 10. децембра. После уводне речи бана Милана Николића и поздравних телеграма који су упућени краљу Александру I Карађорђевићу и председнику владе генералу Петру Живковићу, Банско веће је отпочело са радом. Начелник Финансијског одељења Велимир Поповић је изложио општи експозе предлога бановинског буџета за 1932–33. годину. Предлог буџета је састављен са циљем да задовољи најосновније економске, социјалне и културне потребе Бановине. Буџетски износ је остао на нивоу из претходне године, при чему су се створили проблеми укидањем државних дотација, као и прихода од специјалних Закона. Са друге стране дошло је до повећања финансијских потреба појединих одељења, због чега је било неизбежно увођење нових даџбина које су пребачене на терет појединца, при чему се избегавало да нови намети погоде земљораднике. Равнотежа буџета се састојала у томе да се сви бановински расходи једне буџетске године, покрију приходима за ту годину.[21] У дискусији која је уследила после овог излагања бански већник Петар Милетић је пренео слику стања у народу чија је економска моћ била све слабија. Обавезе су се измиривале, али он није веровао да ће се то и наставити. Молио је да се буџетске ставке смање, јер овакав буџет није било могуће остварити. Са оваквим мишљењем се сложио већник Војин Крстић. Бан је прихватио сугестије већника, уз обећање да ће предлог буџета бити подвргнут ревизији од стране Министарства финансија.[22]

Начелник Управног одељења Душан Петровић представио је делокруг рада свог одељења које је обухватало делатности ресора Министарства унутрашњих послова, надзор над радом и делокругом градских и сеоских општина. Што се тиче унутрашњег састава општинских управа ту је владао потпуни ред. Општине су имале своје општинске судове (поглаварства) и општинске одборе (представништва). Контрола рада општинског чиновништва била је много јача него раније под партијским режимом. Нарочита пажња је поклоњена организацији општинских финансија. Већницима је био предочен проблем малог броја чиновника, који су током године премашили бројку од 120.000 протоколисаних предмета.[23] Начелник Пољопривредног одељења Милан Новаковић истакао је проблем пада цена који се наставио, при чему је обухватио и стоку, због чега је изгубљен баланс у равнотежи према ратарским приходима. Начелник Техничког одељења инг. Ђорђе Гаспарини у свом излагању набројао је као највеће проблеме у Бановини: стање сувоземних путева, електрификацију и хидротехничке радове. На територији Бановине је постојала путна мрежа од око 3.668 км, од чега је 1.752 км било у добром и подношљивом стању, док је 1.916 км у лошем стању.

Макадамски коловози нису били у стању да истрпе ниво саобраћаја који се преко њих одвијао. Годишње потребе Бановине у камену су износиле 500.000 мі, а његов транспорт је подизао цену. Отварањем каменолома на Фрушкој гори код села Раковац, делимично би се ублажио проблем, јер би његов капацитет износио 200.000 м^3 камена, чиме би се преполовила потражња. Електрификација на територији Бановине одвијала се веома споро због високе цене струје, која је била недоступна просечном грађанину. Електрификација се изводила на основу дугорочних концесија, са искључивим правом продаје струје по фиксираним ценама. Последица тога је била цена струје за електричне моторе, за један квч. у Бачкој Паланци у износу од осам динара, док је за исти у Дравској бановини требало издвојити 0,6 динара. Функционисање Водних задруга и недостатак финансија за градњу нових насипа чинио је срж проблема хидротехничке природе.[24]

После излагања начелника одељења отворена је дискусија на изложени предлог буџета за 1931–32. годину. Реч је узео прота Стеван Михалџић као најстарији већник који је у име целог Банског већа изнео колективан став са три захтева: да се предложени буџет редукује за 20% тако што ће се снизити предвиђени расходи и то у првом реду лични издаци; да се све општине упуте на редукцију својих буџета; да се трошарина на алкохол снизи за 50%. Овакви захтеви су били утемељени од стране целокупног грађанства, а нарочито код земљорадника. Сагледавајући лоше привредно стање већници су сматрали да се буџет бановине не би могао у целости остварити.

Већник Влада Каначки изнео је захтев да Бановина осигура пијаце за пољопривреднике, негодујући при томе што већници нису добили одштампан предлог буџета на кућне адресе, јер би били упознати са предлогом пре седнице чије би се трајање скратило за један дан, чиме би се постигла уштеда. Већник Петар Топаловић наглашавао је потребу за увођењем строге штедње, на шта се надовезао прота Стеван Михалџић са предлогом да се због мера рационализације и уштеде споје Батински и Дарђански срез. Већник Ђорђе Жакић је апеловао на надлежне да покрену питање примене Закона о риболову, јер се риба немилице ловила недозвољеним мрежама, што је довело до тога да су поједини делови речних токова остали без рибе. Већник Цветко Миљковић је изнео предлог да се учитељима који имају државне станове одбије станарина у корист буџета, док је Давид Карић говорио о потреби спајања малих општина јер је администарција постала гломазна.[25] Предлог буџета је усвојен 12. децембра 1931. године, чиме је заседање Банског већа окончано.

Редован сазив Банског већа за 1932. годину са радом је започео 12. децембра у Новом Саду. Радом већа председавао је помоћник бана Драгомир Тодоровић, уместо бана Милана Николића, који је био одсутан из здравствених разлога. У уводној речи помоћник бана се осврнуо на трајање светске економске кризе, чије ефекте је трпела економија Краљевине Југославије. Он је у тој чињеници тражио оправдање за то што је у првих осам месеци 1932. године наплаћено тек 60% буџетских прихода, због чега је банска управа била принуђена да стопира исплате буџетом предвиђених износа, сводећи их само на износе из наплаћених прихода. Ово је учињено да би се избегао улазак у следећу буџетску годину са великим дефицитом и дуговима. На основу упутстава владе расходи су се свели на минимум, а из пројеката су изостављени многи важни и крупни послови. Даље смањивање буџета претило би да заустави основно функционисање бановине.[26]

Начелник Финансијског одељења Велимир Поповић у свом експозеу се такође осврнуо на светску економску кризу која је у Југославији произвела катастрофалан пад цена пољопривредих производа, а затим пад цена стоке и воћа. У исто време је дошло до пада потрошачке моћи нашег становништва, при чему је то највише погодило земљораднике. Привредна депресија је затим захватила индустрију, трговину и занатство. Скуп ових економских поремећаја довео је у крајњем исходу до немогућности становништва да испуни своје обавезе према држави, Бановини и општини. Економска предвиђања нису била светла и веровало се да ни током следеће 1933. године неће доћи до опоравка. Смањивање буџета највише је погодило Техничко и Пољопривредно одељење која су била лишена развојних средстава.[27]

По завршеном уводном експозеу начелника Финансијског одељења, помоћник бана је отворио расправу дајући реч присутним члановима Банског већа. Већник Игњат Павлас изнео је предлог да се за предлог буџета гласа у целости, после експозеа свих начелника одељења, без расправе о појединачним ставкама. Свој предлог је образложио чињеницом да се видело како је предлог буџета састављен према

упутствима владе, те да је он диктиран условима економске кризе. Решење проблема економске кризе се према његовом мишљењу није налазило у Југославији, због чега је држава слабо могла да утиче на ублажавање њених последица. Већник Владислав Манојловић је изнео забринутост због стања верског живота у насељима која су населили колонисти после Првог светског рата. Колоније нису имале богомоље, а решење проблема је видео у „летећим црквама" по узору на америчке цркве смештене на аутомобиле. Такође изнео је захтев да се црквена имовина у општинама Сомбор, Суботица и Сента врати на управљање православној цркви, што је законски уређено, али се не поштује од стране школских одбора. Указао је и на проблем Суботичке градске болнице, којој прети затварање из материјалних разлога, јер јој Бановина дугује преко седам милиона динара. Умировљени општински делатници више месеци нису добили своје пензије. Путна мрежа на северу Бановине је била у лошем стању, док се у суседним земљама радило на изградњи пута од Беча до Цариграда, на траси пута која иде правцем Хоргош–Суботица–Нови Сад–Београд–Шумадија, па даље преко Ниша за Софију нису се изводили радови. Међународна комисија која је надзирала изградњу пута изнела је став да ће дати предлог по којем би се траса пута изместила правацем Арад–Букурешт. То никако није смело да се дозволи, јер би губитак таквог „светског пута" био ненадокнадив за нашу земљу.[28]

Већник Винко Карловац је изнео проблем општина на граници са Румунијом које су припале срезу Јаша Томић. Становништво тих општина ако жели да дође до среског начелства, морало је да иде колима до Велике Кикинде, а одатле железницом до Јаше Томића. Такав пут је трајао у просеку и до два дана, због чега је он молио да се предложи влади да реши ово питање. Већник Стеван Живковић је изнео предлог да се уместо слања преко 2.000 разних циркулара годишње општинама од стране Банске управе, све одлуке објављују у *Службеном ґласнику*. Тако би се у свакој општини ослободило по једно чиновничко место, које је било задужено за примање циркуларних нота и писама. Већник Миливој Мољац изнео је примедбу да се у град Велики Бечкерек шаљу чиновници из различитих крајева државе, који обављају службу у трајању годину до две дана, после чега одлазе у пензију која им се исплаћује на терет града. Већник Давид Карић се пожалио на православно свештенство у крагујевачком срезу које мимо црквеног устава наплаћује разне таксе и приходе по сопственом слободном нахођењу.[29] Редован сазив Банског већа је завршен 15. децембра 1932. године.

Министарство финансија одобрило је нови бановински буџет, који је карактерисала строга штедња и кретање у границама реалности. Бановински буџет је био сведен на онај минимум који је био неопходан за правилну делатност бановинске самоуправе. Није било допуштено стварање нових пореских терета, него су бановинске дацбине по други пут смањене за годину дана.[30]

Своје прво ванредно заседање Банско веће је одржало 22. јула 1933. године. Том приликом је бан Добрица Матковић пред већнике изнео Уредбу о саставу кандидатских листа, саставу и раду бирачких одбора и поступцима код гласања за избор општинских одбора у Дунавској бановини. Уредба је усвојена од стране већника једногласно.[31] Редовно заседање Банског већа није одржано у 1933. години, већ је усвајање предлога бановинског буџета померено са краја на почетак календарске године.

Почетком фебруара 1934. године пред Банско веће је изнет предлог бановинског буџета. После уводне речи бана Добрице Матковића уследили су експозеи начелника одељења Краљевске банске управе. Предлог бановинског буџета наишао је на велике критике од стране појединих већника. Према већнику Милутину Петровићу планирани буџет је било немогуће остварити. Код рада сеоских општина буџети се нису доносили према жељама одборника, већ онако како је то одговарало интересима чиновника. Таква пракса је постала врло честа, пре свега због слабе контроле. Поједине ставке из општинских буџета чиновници су користили како би задовољили своје личне материјалне потребе. Код процеса груписања општина требало је водити рачуна да су неке настале пре 50 година и да пре било какве одлуке треба сазвати ширу конференцију на којој би учествовали истакнути национални радници. Већник Антун Жунтер пред бана је изнео своју замерку што је дозвољено да се бановински новац замрзне у штедионицама. Такође, изразио је свој протест због позајмљивања новца у износима од 4,5 милиона динара Моравској бановини и 5,4 милиона динара Министарству финансија, јер ће тај новац бити тешко наплатити.[32]

Већник Винко Карловац нагласио је важност контроле рада општина јер сресни начелници нису

били довољни за тај посао, због чега је постојало пуно простора за разне злоупотребе. Већник Петар Топаловић је критиковао предлог буџета, због тога што је он повећан за 13 милиона динара, при чему је платежна моћ грађана опала. Правичност у развоју Дунавске бановине је видео у томе да се каменолом не отвори само на Фрушкој гори, већ и у Србији која је била богатија каменом. Већник Михајло Крстић истакао је потребу да се у скорије време донесе Закон о бановинама који би банским већницима дао право да сами доносе буџет према стварним потребама народа, јер су бановине основане баш у време избијања економске кризе, па су народу пале као велики терет. На седници је дошло до полемике између већника Саве Богуновића који се изјаснио да се са подизањем зграде бановине отпочне одмах, док је већник Јеремија Јеремић изнео став србијанских већника да они немају ништа против да се Српска Атина подиже и унапређује, али са обзиром на последице економске кризе почетак градње бановине треба одложити.[33]

На дневном реду ове седнице нашло се и доношење Уредбе о општинским службеницима, чији је циљ био да се уједначе три различита система која су постојала у Шумадији, Војводини и Срему.[34] Након извештаја начелника Техничког одељења инг. Ђорђа Гаспаринија бански већници су акламацијом усвојили одлуку да се отпочне са градњом банске палате. Палата је према плану требало да се гради у неколико етапа, а у току 1934. године издвојила би се сума у износу 10–15 милона динара из готовинских средстава.[35]

По окончању заседања Банског већа бан Добрица Матковић је о свом раду известио министра унутрашњих послова. Бан у свом извештају истиче да је Банско веће решавало нека од много важних питања, за разлику од ранијих година, а веће није само дејствовало у својству саветодавног органа, него је по неким питањима имало и право решавања. Истакао је да су бански већници по свим питањима која су пред њих изнета били вољни да дају своја мишљења. Заседање је протекло у расправама које су за циљ имале доношење праве одлуке. Свим тачкама заседања већници су поклонили пуну пажњу, свестрано су их проучили, да би у лепом и одмереном тону нашли компромисно решење. Коначне одлуке су донете „једнодушно и без надгласавања“.[36]

Заседање Банског већа у 1935. години падало је у „време превелике народне несреће и жалости“ за погинулим краљем Александром I Карађорђевићем. Бан Милојко Васовић је позвао присутне већнике да у пуној мери искористе своје право, како би одговорили својим дужностима, тако што ће указати на све непоходне потребе крајева које су представљали. Том приликом их је подсетио да сви заједно имају тежак задатак да предвиде стварну могућност остварења прихода и утврде оне потребе које су биле битне за добро и напредак Бановине. Све што би се замислило преко те границе улазило је у област „несумњиво лепих и корисних, али на жалост неостваривих жеља“. Предлог буџета није био коначан и очекивале су се измене у складу са изјавом председника владе Богољуба Јевтића који је најавио корениту реформу у расподели и наплати државних дацбина.[37]

Отварајући претрес начелник Финансијског одељења Велимир Поповић је истакао да је предложени буџет за 15 милиона мањи од оног који је био одобрен за прошлу годину. Ова разлика је настала као последица издвајања фонда за пензије општинских службеника. Буџет је састављен на принципима ригорозне штедње која је ишла до крајњих граница, али и поред тога према њему Дунавска бановина је задржала статус „најнапредније“ Бановине. Бански већник Стеван Поповић је дао предлог да се у буџет дода сума од милион динара, која би се наменила за подизање споменика краљу Александру I Карађорђевићу.[38] Другог дана заседања Банског већа остали начелници су поднели образложења буџета својих одељења.[39]

Говори банских већника сводили су се на изношење захтева за побољшање санитетских прилика у Бановини, снижењу бановинске трошарине, подизању Српског народног позоришта у Новом Саду. Највише жалби је било на буџетом предвиђена средства намењена пољопривреди, која су била јако мала. Бану је предат захтев потписан од стране 62 већника у којем се од њега захтевало да пронађе начин за продужење рада Друштва за српско народно позориште. Оно је било значајно из разлога што је своје представе играло по свим местима у бановини. Банско веће је такође једногласно усвојило предлог да се спроведе електрификација дела Бановине струјом која се могла добити из рудника Врдник. На овај начин Дунавска Бановина је могла да обезбеди стабилан извор прихода који би могли да подмире све расходе. Од бана се захтевало да именује стручну комисију од банских већника која би израдила елаборат.[40]

Редовно заседање Банског већа у 1936. години приступним говором отворио је бан Светислав Пауновић.[41] Након њега је начелник Финансијског одељења Драгутин Дошен банским већницима прочитао опширан експозе којим је представио предлог бановинског буџета. Као главну карактеристику предлога бановинског буџета он је истакао реалност.[42] Пољопривредно одељење је планирало да искористи средства бановинског буџета за набавку бољих сорти семена, нове пољопривредне механизације, као и одређеног броја приплодних грла. Просветно одељење одредило је најминималније износе за помоћ научним и просветним друштвима, националним и спортским друштвима. На терет бановинског буџета стављено је финансирање Српског народног позоришта и Крагујевачког позоришта која су била у обавези да своје представе играју по свим местима у Бановини. Експозе начелника одељења за социјалну политику и народно здравље истакао је потребу попуњавања лекарских места. Као један од великих здравствених проблема била је туберкулоза од које је у Дунавској бановини годишње умирало око 7.000 људи. Против ове болести лекари су се борили лечењем оболелих у шест антитуберкулозних диспанзера чији капацитети нису били довољни, то је био разлог да се планира подизање бановинског опоравилишта.[43]

После експозеа начелника одељења Краљевске банске управе реч су узели бански већници који су углавном износили потребе становништва крајева које су представљали. Бански већник Јован Таталовић је у свом говору осудио стварање политичких фронтова који су били штетни по националне интересе. Председник Петровградске општине и већник Владимир Живковић изнео је своје неслагање са увођењем трошарине на елекричну струју јер се она преливала и на крајње потрошаче. Више банских већника од бана је захтевало да се хитно приступи поправци путне мреже у Дунавској бановини. Већник Милош Миладиновић је нагласио потребу за електрификацијом Подунавља како би се подигао квалитет живота становништва. Свештеник и већник из Новог Сада Стеван Поповић је одржао дужи говор у којем је скренуо пажњу на потребу сарадње државе и приватне акције ради пружања помоћи на збрињавању насиромашнијих слојева становништва. Он није захтевао милостињу, већ да им се пружи могућност да до средстава за живот дођу својим радом. Његов предлог је био да се изгласа захтев за електрификацијом Дунавске бановине у споразуму са приватном иницијативом, а на бази Државног угљенокопа у Врднику.[44] Одговор на ову дискусију дао је начелник Техничког одељења инг. Ђорђе Гаспарини, који је том приликом рекао да је електрификација Динавске бановине могућа јер су сви услови за тај посао били испуњени.[45] Заседање је завршено обраћањем бана Светислава Пауновића који је изразио своју захвалност банским већницима на конструктивном раду.[46]

Редовно заседање Банског већа 1937. године отворио је заменик бана Светислав Рајић. Он је констатовао да је предлог бановинског буџета задовољио више корисних циљева, те да он није створен да буде само извор прихода за чиновнике и њихове породице. Број чиновника које је буџет предвидео није прелазио стварне потребе и пројектован је како би се обавили послови који су спадали у надлежност Краљевске банске управе. Такође је представио план стварања система среских рачуновођа које су требале имати непосредни додир са општинама. Среске рачуновође требале су да постану органи Банске управе, са седиштем при Среским начелствима, а крајњи резултат је требало да буде увођење веће контроле општинских финансија. Према њему Дунавска бановина се са пуним правом сматрала једном од најнапреднијих бановина. Како би такав статус задржала и у будућности бановинским буџетом је било предвиђено финансирање основних и средњих школа, даља изградња саобраћајне мреже и развој пољопривредне производње.[47]

Пољопривредно одељење је на изложбама које су одржане широм Бановине било откупило 4.052 грла стоке, чиме су овакве манифестације оправдале своје постојање. Одређена су средства у висини од милион динара за Огледну пољопривредну станицу у Новом Саду, од које се очекивала велика добит. Банска управа је чинила велике напоре за подизање ратарства, воћарства, виноградарства на већи ниво. Помоћ је опредељена и задругарству које је у Бановини било нарочито развијено, јер је било регистровано 2.079 разних пољопривредних задруга. Начелник Техничког одељења инг. Ђорђе Гаспарини скренуо је пажњу банских већника на лоше стање саобраћајне мреже у Бановини. Путеви су били различитог квалитета, у северном делу бановине имали су слабу камену подлогу, док су у јужном делу били грађени радном обавезом, „кулуком“ од стране народа. Последице

оваквог стања највише је трпела привреда, док је век трајања моторних возила био за трећину мањи од просека у развијеним државама. Као решење оваквог стања он је предлагао подизање великог инвестиционог зајма. Други дан заседања је завршен формирањем Клуба банских већника Југословенске радикалне заједнице.[48]

Експозе начелника одељења за трговину, индустрију и обрт Велимира Вујића обележили су подаци који су илустровали степен развијености индустријске производње у Бановини.[49] Дискусију је својим излагањем отворио бански већник из колубарског среза Драгомир Крцалић. Он је подсетио већнике да је Шестојануарским актом укинут Устав, а да су народу одузете све слободе. Бановине су замениле старе самоуправе, али оне никада нису добиле пуну слободу рада у делокругу своје делатности, већ су и даље под највећом контролом државних власти. Због таквог стања он је захтевао хитно доношење Закона о самоуправама. Његов захтев је наишао на опште одобравање присутних банских већника. Посебан осврт је дао на тешко стање које је владало на селу, где је беда становништва била велика. Већник из Сомбора Радивој Симоновић упутио молбу Краљевској банској управи да не мисли само на Нови Сад, него и на остало становништво на територији Бановине.[50]

Потпредседник суботичке општине и већник Миливоје Кенђелац је изнео захтев да се Дунавској бановини врате позајмице које је дала другим бановинама, на овај начин би се бановински буџет растеретио. Бански већник из Новог Сада др Обрад Милутиновић је указао на чињеницу да су се венеричне болести повећале 50–100% од када су укинуте јавне куће. Ово је по њему био разлог да се оне поново отворе како би се болести могле контролисати. Заседање Банског већа је затворио заменик бана Светислав Рајић који се захвалио већницима на датим сугестијама. Он је изнео уверавања да ће све оно што је могуће бити учињено онако како је жеља народа, јер се само тако може саставити праведан бановински буџет. Народ је изразио жељу да се много тога учини, а то ће највише зависити од финансијских могућности.[51]

Редовно заседање Банског већа у 1938. години отворено је читањем поздравних телеграма који су били упућени краљу, намесништву и председнику владе. Реч је затим узео заменик бана Светислав Рајић који банским већницима дао детаљну анализу предлога буџета.[52] Предлог буџета Дунавске бановине је ову пропорцију поставио много боље од осталих бановина. Број службеника Дунавске бановине према пројекту буџета износио је 2008. У материјалним издацима била су предвиђена знатно већа средства за изградњу и одржавање саобраћајне мреже у Дунавској бановини. За наставак радова на изградњи Банске палате издвојено је 15 милона динара. Знатна средства била су опредељена за довршење операционог блока Бановинске болнице у Крагујевцу, као и за проширење болничких капацитета у Великој Кикинди, Петровграду, Пожаревцу и Смедереву. Здравствено-социјални разлози су диктирали потребу обезбеђивања новчаних кредита за сузбијање туберкулозе, трахоме и сифилиса, као и давање помоћи за асанацију села и добровољачких колонија.[53] Начелник одељења за социјалну политику и народно здравље Владан Јојкић је у свом експозеу изнео податке према којима је стопа морталитета међу становништвом Дунавске бановине била врло висока. Последица таквог стања било је смањивање наталитета због малог броја нових бракова, тешке економске кризе и свесног ограничавања рађања. Такво стање је захтевало предузимање хитних мера за поправљање биолошке популације становништва Дунавске бановине.[54]

После излагања осталих начелника одељења отворена је расправа у Банском већу. Већник из Суботице Владислав Манојловић је говорио о лошем стању путева који повезују Суботицу са околним местима, а буџетом Техничког одељења ни један динар није био намењен путевима у Суботици. Према његовом мишљењу са зидањем зграде Бановине је требало сачекати још коју годину, а новац преусмерити у градњу путева. Бански већник из Сремских Карловаца Милан Будимировић осудио је изјаву првака Удружене опозиције Душана Бошковића, да Србија и Шумадија не плаћају скоро никакв порез, те да један шумадијски срез плати порез колико једна војвођанска општина. Он је ову изјаву негирао, јер је био добро упознат са бедом и сиротињом народа у Шумадији који је осиромашио ратујући за стварање заједничке државе. Због тога је осудио „Војвођански фронт“ као издајнички према држави, при чему је посебно нагласио да су војвођански Срби створили заједничку државу и да она таква мора да остане. Бански већник из Пожаревца Живота Ивић молио је заменика бана да се више пажње посвети Поморављу, а нарочито могућности да се поправе путеви. Свештеник Јован Татаровић, већник из Велике Кикинде указао је на

тешко стање које је владало међу становништвом које се бавило земљорадњом. То је условило потешкоће по питању функционисања финансија многих општина у Дунавској бановини. Ове општине су остале без финансијских средстава и општински прирез је многима представљао једини извор прихода, а наплативост се кретала око 70–80% што није било довољно. Такође је изразио забринутост због великог броја младих људи са факултетском дипломом који су били незапослени, без великих изгледа да се такво стање промени. Бански већник Жарко Чиплић из Новог Бечеја критиковао је слаб рад општина, а главни узрок таквог стања видео је у томе што су чиновници били слабо плаћени. Од чиновника се много тражило, па су често обављали дужности које нису спадале у њихову делатност. Он је од надлежних органа затражио да се положај општинског чиновништва дефинитивно регулише, како би административни апарат почео да функционише.[55]

Бански већник Милан Кубуровић из Аранђеловца одбацио је тврдње појединих политичара да Шумадија не плаћа порез. Истакао је да су се Шумадинци после рата вратили на изгорела огњишта, али да уредно плаћају све своје обавезе према држави. Бански већник Миливој Кенђелац указао је на чињеницу да је Суботица много више дала Бановини, него што је од ње добила. То је доказао бројкама на примеру градње Југословенског народног дома Краљ Александар I, где је град уложио 4,8 милиона динара, док је субвенција бановине износила тек 100.000 динара.[56] Бански већник Игњат Павлас из Новог Сада је изразио своју радост што се у раду Банског већа запазило да су Шумадија и Војводина ушле у проблеме једна другој, те да се међу већницима јавио дух интересне целине. Овим се постепено остваривала жеља да Војводина сматра проблеме Шумадије као своје и обрнуто. Он је изразио жељу да Шумадија и Војводина у будућности иду под руку у решавању својих проблема, као и у решавању проблема државе и нације.[57]

Отварајући Редовно заседање Банског већа фебруара 1939. године, бан Светислав Рајић је већницима саопштио да ће рад бити подељен на два дела. Први део се односио на доношење буџета за 1939–40. годину, док је други био везан за претрес Уредбе о општинским службеницима Дунавске бановине.[58] Поздрављајући бана председник Клуба банских већника ЈРЗ прота Милета Поповић је поновио више пута упућен захтев да се Банском већу додели „шира самоуправа“. У свом образложењу бановинског буџета бан је истакао да је он резултат примене мера ригорозне, али разумне штедње, као и смањења буџетских расхода на најнужније. Предлог буџета је имао сврху да бановинско газдовање прилагоди стању привреде, чији је просперитет зависио добрим делом од наметa који су јој падали на терет. Знатан део средстава је био опредељен за подизање зграда гимназија у Пожаревцу, Горњем Милановцу, Вршцу, Крагујевцу и Новом Саду. Као и код претходних буџета највећи део је био намењен за изградњу и одржавање бановинских путева. Како би се Бановинска палата што пре завршила одвојено је додатних 1,5 милона динара. Планиран је био и завршетак радова на антитуберкулозном павиљону болнице у Крагујевцу, као и за завршетак водоводне и електричне инсталације у бањи „Русанда“ у Меленцима. Такође су опредељена средства за несметано функционисање 12 бановинских болница, два васпитна дома, две бање и две дечије колоније.[59] Бански већници су формирали Одбор за проучавање нацрта Уредбе о општинским службеницима. Одбору је реферат поднео инспектор банске управе Ђорђе Маринковић, док су представници Удружења општинских службеника изнели своје жеље. Општински службеници из северног дела бановине су тражили измену завршних одредби које су требале службеницима да обезбеде већа права, док су службеници из јужног дела тражили да се продужи рок за избор оних чиновника који нису имали прописану квалификацију.[60]

Начелник Општег одељења Милутин Нагулић се у свом излагању посебно задржао на материјалним расходима који су били намењени *Службеном листу Дунавске бановине* који је по правилу излазио једном недељно. Оснивањем нових државних установа, дошло је до повећања броја огласа, лицитација, конкурса и других службених натписа, због чега се јавила потреба да се лист штампа преко нормале од четири стране. Једном месечно је излазио *Културно-привредни преглед* који није остваривао добит, већ је служио општим интересима и културном напретку становништва у Дунавској бановини. Сарадници листа су били стручна лица из редова чиновника, као и из осталих слојева. Њихови чланци су се плаћали хонорарно из кредита предвиђених буџетом. Лист је излазио из штампарије Дунавске бановине, која је имала задатак да рационалним пословањем смањи трошкове Бановине за штампарске и књиговезачке

радове. Из извештаја који је већницима поднео начелник Управног одељења Антон Багатељ могло се видети да је дошло до погоршања јавне безбедности. Полиција је интервенисала у 79.817 случајева.[61] Посебно је дошло до повећања броја крађа, превара и тешких телесних повреда, а велики број успешно истражених случајева говорио је о томе да је полиција била способна да реши највећи број случајева. Стање администрације у општинама се поправило и она је функционисала много боље у односу на ранији период. Финансије градских општина су се побољшале, док су сеоске општине подмиривале своје обавезе у дуговањима која су настала у време економске кризе. Лични и управни трошкови општина били су подношљиви, проблем се појавио код разних специјалних закона, по којима су општине морале у своје буџете уносити велике новчане износе за ватрогасну службу, просвету, јавне објекте, социјално старање и ануитете.[62]

Начелник Техничког одељења инг. Ђорђе Гаспарини је у свом извештају дао детаљан преглед радова и напретка технике у Дунавској бановини. Нарочиту пажњу је посветио анализи ефеката отварања каменолома у Раковцу, тако што је приказао кретање цена камена пре и после отварања бановинског каменолома. Изградњом бановинског каменолома превисока цена камена је била оборена. Највећи део бановинског буџета који је био намењен Техничком одељењу опредељен је за изградњу путева и мостова, архитектонске и хидротехничке радове.

Први за дискусију се јавио већник из Вршца Владимир Каначки који је критиковао извештај начелика Техничког одељења из разлога што за изградњу путева у јужном Банату нису била предвиђена средства. Путеви су били у очајном стању у крају где је под виноградима било 6.000 јутара, због чега виноградари нису били у два наврата у стању да обаве бербу. Нарочито је критиковао чињеницу да је за градњу Банске палате утрошено „70 до 80 милиона" динара, због чега је народ био посебно револтиран јер се тим новцем могла изгадити путна мрежа. Такође је указао и на чињеницу да је предрачунска свота за изградњу Аранђеловачке бање била 12 милиона, а да је у међувремену нарасла на 24 милиона динара. Јавно је захтевао да се води већа контрола над чиновницима Техничког одељења. На излагање већника Владе Каначког одговорио је бан Светислав Рајић који оправдање за лоше стање путева покушао да пронађе у чињеници да министар финансија није одобрио закључивање зајма којим би се изградили путеви. Већнику је дао гаранције да ће се у скорије време отворити Вршачки каменолом који је требало да делимично реши проблем путева у јужном Банату. По питању трошења средстава код изградње Банске палате и Аранђеловачке бање бан је обавестио већнике да је министар грађевина дао налог да се започне истрага по питању градње палате и бање.[63]

У наставку заседања Банског већа говорио је већник из Смедерева Милан Рајаковић. Његово обраћање је покренуло нека од важних политичких питања, а пре свих оно које се односило на давање широке самоуправе бановинама. Према његовом мишљењу било је потребно да се што пре донесе нови закон о Банским управама, а одмах после тога да се распишу избори за Банско веће. Исти предлог је важио и за градове који нису имали праву самоуправу. На овај начин би се народу вратила сва политичка права, а преко изабраних народних представника поштовала би се његова воља.[64] Заседање је завршено једногласним усвајањем нове Уредбе о општинским службеницима Дунавске бановине.[65]

Редовно заседање Банског већа 1940. године најављено је на новинским страницама од стране бана Јована Радивојевића.[66] Отварање заседања је обележило обраћање бана који је банске већнике упознао са зајмом који је у висини од 250 милиона динара Дунавска бановина подигла код Хипотекарне банке. Према плану зајам је требало да се утроши на градњу преко 2.000 км путева, а прва транша зајма у висини од 50 милона динара била је стављена на располагање почетком јануара 1940. године. Такође део буџета је опредељен као дотација Фонду за заштиту од напада из ваздуха. То је био нови одсек чије успостављење је било диктирано пословима који су се односили на народну одбрану. Потребе за пасивном одбраном из ваздуха биле су велике из разлога ратног сукоба који је беснео у Европи. Одлуком бана буџетом је планирано оснивање Цвећарско-градинарске станице у Белој Цркви. Она је требала да врши усавршавање стручних кадрова за гајење цвећа и поврћа. Према бану број чиновника је био скроман, а тешки економски услови нису дозвољавали да се постојећим чиновницима повећају плате, што није смело да представља препреку за заслужено напредовање у служби.[67]

Дискусију о предлогу банског буџета отворио је већник Игњат Павлас, који је присутне подсетио на

чињеницу да је Банско веће обележило десет година рада. Током тог периода Банско веће је надлежнима у Банској управи дало многобројне корисне сугестије у циљу решавања важних питања Дунавске бановине. Такође је истакао „једнодушност" код доношења одлука која је увек била присутна у раду већа. Упутио је у препоруку да се у будуће извештаји у штампаној форми доставе већницима како би они имали прегледне извештаје о раду и буџетима пре отварања дискусије.[68] Председник Сомборске општине и већник Ђорђе Цвејанов указао је на последице поделе краљевине на бановине. Због те поделе је град Сомбор изгубио многа надлештва, што је довело до његовог привредног пада, од чега се град није опоравио. Представник мађарске националне мањине већник из Сенте Фрања Кецели Месарош је затражио да се из буџета Пољопривредног одељења издвоје средства која би се ставила на располагање мађарском становништву. Тим средствима би им се омогућила куповина пољопривредних машина, а део је требало усмерити на рад мађарских задруга, као и за помоћ културним друштвима. Од бана је затражио да се приликом извођења јавних радова упосле и радници мађарске националности. Ове захтеве је подржао већник из Старе Кањиже Стеван Гајо и придодао свој захтев да се уведе паралелна употреба мађарског језика пред административним властима у местима где је мађарски живаљ био у већини.[69]

На све примедбе које су изнесене током дискусије одговор је дао бан Јован Радивојевић. Дискусија по питању предлога буџета била је веома обимна и у њој је учествовало преко 30 већника. Они су искористили прилику да претресу многобројна важна питања, као и да изнесу жеље и захтеве својих крајева. Како би се избегло појављивање погрешних схватања у јавности бан је донео одлуку да ће се у будуће већницима предлог буџета достављати минимум 15 дана пре почетка заседања Банског већа. Истовремено већници су требали добити и извештај о оствареним и утрошеним ставкама прошлогодишњег буџета. На овај начин је требало да се стекне јасна слика о материјалном пословању Дунавске бановине. Разлог избора Беле Цркве као места за отварање Цвећарско-градинарске школе је био тај што је Банска управа овде успела да откупи за мала средства већ готова постројења. Најисцрпнији одговор бан је дао у вези са питањем које се односило на Завод за обезбеђивање усева од града. Овај Завод је према бану основан према одредбама Закона о обавезном осигурању од града и није био у надлежности Банског већа. У јужном делу Дунавске бановине током 1939. године тек 1,5% осигураника је било уплатило премије. Укупна штета од града у целој Дунавској бановини се кретала око 27 милиона динара и није је било могуће надокнадити због слабог плаћања премија. Како би се прекинуле гласине о ненаменском утрошку средстава бан је наредио да се спроведе истрага по питању коме је уплаћена помоћ, а у случају утврђивања неправилности кривцима је било запрећено судским процесом. На крају свог одговора бан је још једном пренео своје гаранције већницима да ће се лично старати да покрене што више послова на изградњи путева, школа и болница. У том послу буџетска средства се неће трошити нерационално, него само у правцу користи и напретка Дунавске бановине.[70]

Према упутству Министарства финансија буџетска година се поклапала са календарском, те је Банско веће требало да усвоји предлог буџета за 1941. годину који се односио на период од 1. априла до 31. децембра.[71] Начелници одељења добили су посебне инструкције од бана у којима се захтевало прецизно одабирање бановинских јавних потреба у циљу подмиривања основних захтева. Овакве инструкције биле су диктиране ванредним приликама које су владале у окружењу, при чему се морала водити брига о повећању привредне производње. За Дунавску бановину најважнија је била пољопривредна производња, због чега је поред бана у изради буџета Пољопривредног одељења учествовао и министар пољопривреде Бранко Чубриловић.[72]

Једанесто редовно заседање Банског већа започело је са радом 17. марта 1941. године приступним говором бана Бранка Кијурине. Дунавску бановину је описао као највећу и најјачу регионалну јединицу, која је имала нарочите потребе и задатке према себи у државној заједници. Из тог разлога је она према бану морала да има одређену финансијску политику, коју је требало систематски спроводити. Велику пажњу банских већника привукао је експозе начелника Пољопривредног одељења Каменка Ћирића. Он је нагласио важност пољопривредне продукције у временима када се од ње захтевало да поред домаћих задовољи и велике потребе за извозом. Да би пољопривреда одговорила великим захтевима који су се стављали пред њу највећа пажња се посветила земљораднику, кога је требало оспособити да из земље

извуче максимум. Како би се постигла максимална производња донета је одлука да се у службу прими што већи број агронома. Они су требали да раде по срезовима заједно са произвођачима, како би својим стручним саветима и организацијом подигли ниво производње. За 1941. годину буџетом је планирано примање у службу 12 нових агронома, који би се распоредили у највећим срезовима. Такође пажња је посвећена организовању пропаганде која би требало да донесе побољшање квалитета приноса, као и саме рентабилности производње. Банска управа је одустала од отварања Цвећарско-градинарске школе у Белој Цркви, а према новој одлуци та школа се требала отворити у Новом Саду. У сврху тога град је поклонио будућој школи адекватно земљиште.[73]

После излагања осталих начелника одељења отворена је дискусија. Бански већници из Смедерева и Смедеревске Паланке изразили су своје негодовање због намера да се укине филијала Бановинске штедионице. Ова установа је имала велики значај за подмиривање привредних потреба Смедерева и околине. Такође од бана је захтевано да се страни стручњаци запослени у смедеревској индустрији замене домаћим. Већник из Сенте Фрања Кецели Месарош је у име мађарске националне мањине изразио задовољство што је дошло до остварења пријатељских веза између Југославије и Мађарске. Пред бана је изнео жеље Мађара на просветном и културном пољу. Признање бану одао је већник Стеван Регељац из Деспота Светог Ивана, јер је поклонио велику пажњу пољопривреди. Истовремено он је скренуо пажњу на чињеницу да су кредити предвиђени буџетом били мали у односу на огромне потребе које су морали да задовоље. Новосадски већник Људевит Кекс изнео је запажање да је предлог буџета поклонио велику пажњу привредној продукцији, док су остале потребе остављене по страни да сачекају „боља времена". Указао је и на последице велике поплаве из 1940. године у новосадском срезу, од које се штетом погођено становништво није опоравило. За њега је то био довољан разлог да се покрене питање реформе воднога права и што скоријег почетка општих мелиорационих радова. На крају свог излагања захвалио се бану на предусретљивости коју је показао према представницима немачке националне мањине у свим потребама које су изнели пред њега. Излагања осталих банских већника су обележили захтеви за изградњом појединих путних праваца, проширења капацитета болница, потреба за школским зградама, побољшања услова живота у колонијама.[74]

На крају заседања бан Бранко Кијурина је изразио своју захвалност већницима на корисним сугестијама које су му дали у својим дискусијама. Свима је указао на озбиљност времена у коме су живели, те их је замолио да у народу из ког су долазили јачају дух националнога оптимизма и вере у државну управу на челу са владом, која је будно чувала „највише државне интересе".[75] Бановински буџет за 1941. годину није био реализован јер је само пар дана после његовог одобрења од стране Министарства финансија избио Априлски рат. Тако је једанесто редовно заседање Банског већа Дунавске бановине било и последње.

Бановине су биле замишљене да истовремено представљају самоуправне јединице и основне дивизије територијалне поделе Државе. То је био случај и са ранијим областима, али су у њима постојале потпуно одвојене државне управне и самоуправне власти које су функционисале паралелно. У бановинском систему била је предвиђена унија државних и самоуправних органа, који су заједнички повезани и груписани у једно исто надлештво, Краљевску банску управу, и подвргнути заједничком шефу бану. На челу Банске управе стајао је бан који је био представник врховне власти у Бановини. Постављан је краљевим указом на предлог министра унутрашњих послова и уз сагласност Министарског савета. Вршио је највишу политичку и општу управну власт у Бановини. Припадало му је право коначног решавања по свим предметима из његове надлежности.

Основ за финансијско газдовање бановина био је бановински буџет прихода и расхода. Буџет Бановине је усвајан од стране Банског већа током редовног годишњег заседања. На првој седници читао се предлог бановинског буџета, који је био унапред припремљен од стране бана. Чланови банског већа имали су право да на предлог буџета ставе своје примедбе. Бан је имао право да на основу своје личне процене и финансијских средстава са којима је располагала Бановина донесе одлуку о задовољењу потреба појединих срезова и градова. После завршетка расправе о бановинском буџету, чланови Банског већа могли су покретати и друга питања.

Планирано доношење Закона о бановинама, који је банским већницима требало да да право да сами доносе буџет, никада није остварено. Бановине су замениле старе самоуправе, али оне никада нису добиле

пуну слободу рада у делокругу своје делатности, већ су до краја остале под највећом контролом државних власти. У складу са тим можемо посматрати и делатност Банског већа Дунавске бановине, чији чланови су били постављани декретом министра унутрашњих полова, а на предлог бана. Бански већници нису били зависни од изборне воље гласача, а власти које су их постављале су од њих очекивале апсолутну лојалност. Током свог рада Банско веће није успело да достигне ништа већу улогу од места на коме се усвајао унапред припремљен буџет Бановине. Самим тим сврха Банског већа је била апсолутно обесмишљена и оно је до краја свог постојања представљало место на коме су потврђиване већ раније донешене одлуке.

НАПОМЕНЕ

[1] Према члану 26. овог закона било је прописано да Банска већа у Савској и Дунавској бановини броје по 30 чланова, у Вардарској, Дринској и Моравској по 25 чланова, док су у осталим бановинама већа бројала по 20 чланова. Чланове Банског већа је постављао и смењивао министар унутрашњих послова на предлог бана. У састав Банског већа су се узимала лица која по својој стручној спреми могу саветима послужити најбољим интересима Бановине. Предвиђено је издавање посебног Правилника који би регулисао организацију рада Банског већа. Закон о банској управи, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 261, 7. новембар 1929.

[2] Члан 26. Закона о Банској управи је био измењен тако да се у Банско веће постављао по један члан за сваки срез, по један члан за сваку варош од три до 15.000 становника, два члана за варош од 15 до 30.000 становника, три члана за варош од 30 до 50.000 становника, а за све вароши преко 50.000 становника по четири члана. Чланове Банског већа је постављао министар унутрашњих послова. Измене и допуне Закона о банској управи од 24. марта 1930, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 71, 28. марта 1930.

[3] Правилник о организацији и раду бановинских већа, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 149, 4. јул 1930.

[4] Бански већници су пратили послове и подносили представке које су се односиле на: пољопривредна добра, расаднике, огледне и контролне станице, унапређење сточарства и живинарства (перадарства), одржавањем и оснивањем бановинских расплодних станица, стручно образовање земљорадника путем бановинских пољопривредних школа и повремених стручних течајева; одржавање и унапређење недржавних шума; оснивање нових и одржавање постојећих бановинских болница, дечијих домова, домова убогих, стараца и старица, бановинских лечилишта и бања, као и потпомагање оштећених од елементарних непогода; на одржавање постојећих и просецање нових путева и железница, као и одржавање и подизање школских зграда и регулацију река и бујица; потпомагање стручног усавршавања занатског, трговачког и домаћинског подмлатка; потпомагање Сокола и просветно-културних и хуманих друштава – као и о свим пословима који би се у овом погледу односили на њихов крај. *Исто*.

[5] Решење бр. 35761 о именовању чланова банских већа, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 149, 4. јул 1930.

[6] Агломерација или шире градско подручје је проширено подручје града које се састоји од центра и извесног броја приградских насеља који заједно сачињавају непрекинуто урбано подручје. Постоје разлике у томе како се дефинише агломерација у разним националним статистичким, административним или географским методологијама, отуда постоји проблем поређења. Некада су два насеља део агломерације, некада се третирају као посебна насеља, а некада се једно сматра сателитом другог.

[7] Лаза М. Костић, *Административно право Краљевине Југославије*, књ. I , Београд, 1933, 230.

[8] Правилник о организацији и раду Бановинских већа, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 149, 4. јул 1930.

[9] Плате административног особља делиле су се на следеће категорије: основне и положајне плате чиновника, основне и положајне плате званичника и основне и положајне плате служитеља.

(Архив Војводине (даље АВ), Фонд 126 Краљевска банска управа Дунавске бановине, II управно одељење 8109/1930, Упутство за израду буџета, допис Министарства финансија Краљевине Југославије од 2. децембра 1929).

[10] Расходи који су морали бити предвиђени бановинским буџетом обухватали су: све издатке који су по специјалним законима падали на терет Бановине, личне издатке за административно особље, материјалне издатке установа, отплате бановинских дугова и интереса и непредвиђене потребе. (Уредба о буџетирању бановина, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 250, 25. октобар 1929).

[11] Приходи бановина које су улазиле у буџет обухватали су: приходе од бановинских имања, приходе од разних бановинских установа, завода, предузећа и радова, прирез на државни порез, који без одобрења Министра финансија није могао прећи 10%, самосталне бановинске дацбине и уступљене државне изворе прихода. Поред редовних прихода, постојали су и ванредни у које су улазили: приходи од продатих бановинских имања, суме од закључених зајмова, помоћ и субвенције, ненаплаћени приходи и потраживања из ранијих година, приходи од поклона и завештања, непредвиђени приходи. Приликом састављања бановинског буџета бан се морао старати да расходи и приходи буду правилно процењени. (*Исто*).

[12] *Исто*.

[13] Правилник о општем поступку за наплату бановинских дацбина, *Службени лист Дунавске бановине*, бр. 3, 5. април 1931.

[14] Правилник о наплати бановинске трошарине на алкохолна пића, *Исто*.

[15] Уредба о извршењу буџета Краљевске банске управе Дунавске бановине у Новом Саду за 1931–32. годину, *Исто*.

[16] На терету бановинског буџета функционисали су дечији домови у Сенти, Крагујевцу, Белој Цркви, Старој Кањижи, Суботици, као и Дом за богаљасту децу у Суботици.

[17] *Буџет Дунавске бановине за 1930–1931. годину*; Нови Сад, 1930.

[18] *Политика*, 9. децембар 1930.

[19] *Политика*, 12. децембар 1930.

[20] Мере које је донела влада на својој седници 11. децембра 1930. године имале су циљ да смање пореске терете у време економске кризе. Пореским олакшицама био је обухваћен средњи и сељачки слој становништва. Тежило се смањењу трошкова производње и завођењу фискалне једнакости грађана. *Исто*.

[21] АВ, Ф126/I Кабинет бана, Записници са седница Банског већа 1931. године, књига 1, 4–20.

[22] *Исто*, 28–29.

[23] Овај број предмета је био распоређен на: једног инспектора, три саветника, осам канцеларијско-управних чиновника, четири званичника, шест сталних служитеља, 43 дневничара и 17 служитеља. *Исто*, 29–42.

[24] На територији Дунавске бановине током 1931. године били су извршени следећи радови под надзором Техничког одељења: набављено је 524.127 мі туцаника за путеве, темељно је поправљено 523 км путева, изграђено је 23 нових мостова, изграђено је 280 пропуста, набављено је 5.200 прагова и пет скретничарских комплета за железничке пруге, осигурано је 16 угрожених места на рекама Дунаву, Сави, Тиси и Морави, изграђено је девет водовода и 23 артерска бунара, очишћено је више канала и исушено више бара, изграђено је 69 нових основних школа, дозидано је 30 основних школа, поправљене су 24 основне школе, израђено је 19 нових зграда у државној и бановинској својини, поправљене су 192 зграде у државној и бановинској својини. *Исто*, 118–147.

[25] *Исто*, 243–254.

[26] АВ, Ф126/I Кабинет бана, Записници са седница Банског већа 1932. године, књига 2, 2–7.

[27] *Исто*, 8–23.

[28] *Исто*, 23.

[29] *Исто*, 42–46.

[30] *Политика*, 30. март 1933.

[31] АВ, Ф126/I Кабинет бана, Записници са седница Банског већа 1933–1934. књига 3, 2–4.

[32] *Исто*, 179–188.

[33] *Исто*, 190–196.

[34] Већници су углавном у својим дискусијама негодовали што им је материјал дат само дан пре седнице, те нису имали времена да га проуче. *Исто*, 198–203.

[35] *Исто*, 299–305.

[36] Бан је министра унутрашњих послова известио о тачкама дневног реда, као и одлукама које су донете:

1. Предлог бановинског буџета за 1934/35. годину Банско веће је једногласно прихватило;

2. Уредба о општинским службеницима је донета једногласно;

3. Одлука о оснивању бановинског каменолома у Раковцу донета је једногласно;

4. Одлука о трошаринском правилнику донета је једногласно;

5. Предлог по питању градње банске палате примљен повољно и донет је једногласан закључак да се још ове године приступи подизању Бановине.

АВ, Ф126/II 9483/1934 Извештај о раду Банског већа од 9. фебруара 1934.

[37] *Југословенски дневник*, 5. фебруар 1935.

[38] *Исто*.

[39] *Југословенски дневник*, 6. фебруар 1935.

[40] *Југословенски дневник*, 7. фебруар 1935.

[41] Извештаје о раду Банског већа од 1936. године редовно је на својим страницама доносио *Културно-привредни преглед Дунавске бановине*, часопис који је основан решењем бана Милојка Васовића од 1. августа 1935. године. Овај часопис је представљао неслужбени додатак *Службеног листа Дунавске бановине.* Пратећи рад Банског већа часопис је преносио уводни експозе бана, извештаје начелника одељења банске управе, као и значајне дискусије банских већника у изводима. Драго Његован, *Библиографија часописа Културно-привредни преглед Дунавске бановине 1935–1941*, Нови Сад, 2014, 7–14; Драго Његован, „Културно-привредни преглед Дунавске бановине (1935–1941)“, *Свеске за историју Новог Сада*, бр. 15 (2014), 24–29; *Културно-привредни преглед Дунавске бановине*, бр. 4, 1936, 73–75.

[42] *Дан*, 10. март 1936.

[43] *Дан*, 11. март 1936.

[44] *Дан*, 12. март 1936.

[45] *Културно-привредни преглед Дунавске бановине*, бр. 4, 1936, 99–116.

[46] *Дан*, 13. март 1936.

[47] *Културно-привредни преглед Дунавске бановине*, бр. 3-4, 1937, 49–50; *Дан*, 23. фебруар 1937.

[48] Присутним банским већницима обратио се народни посланик Милан Бацак који је обављао дужност секретара бановинског одбора ЈРЗ. За председника Клуба био је изабран прота Милета Поповић, *Исто*.

[49] *Културно-привредни преглед Дунавске бановине*, бр. 3-4, 1937, 90–91.

[50] *Дан*, 24. фебруар 1937.

[51] *Дан*, 25. фебруар 1937.

[52] *Културно-привредни преглед Дунавске бановине*, бр. 2, 1938, 65–67.

[53] *Дан*, 22. фебруар 1938.

[54] *Дан*, 24. фебруар 1938.

[55] АВ, Ф126/II 9896/1938 Записник са Редовне седнице Банског већа 21–25. фебруара 1938.

[56] *Исто*.

[57] *Дан*, 26. фебруар 1938.

[58] *Културно-привредни преглед Дунавске бановине*, бр. 2, 1939, 53–54.

[59] *Дан*, 21. фебруар 1939.

[60] *Дан*, 22. фебруар 1939.

[61] Полицијске снаге су у периоду од 1. априла 1938. године интервенисале по 13.542 криминална случаја, као и у 66.280 иступних дела. Укупно полиција је поступала по 79.817 случајева, од чега је са успехом решено 78.161 случај. *Дан*, 23. фебруар 1939.

[62] *Исто*.

[63] *Исто*.

[64] *Дан*, 24. фебруар 1939.

[65] Према Уредби о општинским службеницима Дунавске бановине наведена су главна и споредна службеничка места у општинској администрацији. У главна службеничка места су улазили бележник (деловођа), благајник, подбележник, књиговођа, рачуновођа, војни референт, писар-референт, катастарски референт и оврховодитељ, као и стручни чиновници попут лекара. Ова подела је требало чиновницима да донесе сталност и пензију, што је могло да им пружи мотив за ефикасно и дисциплиновано обављање службе. *Исто*.

[66] *Дан*, 24. фебруар 1940, 28.

[67] *Културно-привредни преглед Дунавске бановине*, бр. 4, 1940, 210; *Дан*, 27. фебруар 1940.

[68] *Дан*, 29. фебруар 1940.

[69] *Дан*, 1. март 1940.

[70] *Дан*, 2. март 1940.

[71] *Дан*, 4. јануар 1941.

[72] *Дан*, 16. март 1941.

[73] *Дан,* 18. март 1941.

[74] *Дан*, 20. март 1941.

[75] *Исто*.

ИЗВОРИ

Фонд 126 Краљевска банска управа Дунавске бановине – Архив Војводине, Нови Сад

Буџет Дунавске бановине за 1930/1931. годину, Нови Сад 1930.

Костић, Лаза М., *Административно право Краљевине Југославије*, књ. I, Београд 1933.

ЛИТЕРАТУРА

Дан, 10–13. 03. 1936; 23–25. 02. 1937; 22, 24, 26. 03. 1938; 21–24. 02. 1939; 24, 27. 02. 1940; 1–2. 03. 1940; 4. 01. 1941; 16, 18, 20. 03. 1941.

Југословенски дневник, 5–7. 03. 1935.

Културно-привредни преглед Дунавске бановине, бр. 4, 1936; бр. 3–4, 1937; бр. 2, 1938; бр. 2, 1939; бр. 4, 1940.

Његован, Драго, *Библиографија часописа Културно-привредни преглед Дунавске бановине 1935–1941*, Нови Сад, 2014.

Његован Драго, „Културно-привредни преглед Дунавске бановине (1935–1941)“, *Свеске за историју Новог Сада*, бр. 15 (2014), Нови Сад, стр. 24–29.

Службене новине Краљевине Југославије, бр. 250, 261, 1929; бр. 71, 149, 1930.

Политика, 9. 12. 1930; 12. 12. 1930; 30. 03. 1933.

Свеске за историју Новог Сада, бр. 15, 2014.

Predrag M. Vajagić

COUNCIL OF THE DANUBIAN BANATE

Summary

At the head of the Governor's Administration there was a ban who was a representative of the supreme authority in the Province. He received the royal decree on the proposal of the Minister of Interior Affairs together with the approval of the Ministerial Council. He held the highest political and general administrative authority in the Province. It was him who had the authority to make final decisions of all matters within his competence. The basis for the financial management of the banate was financial plan of revenues and expenditures. The financial plan was being adopted by the Council of the Danubian Banate during the regular annual session. At the first session the banate used to read the draft of the financial plan, which was prepared in advance by the ban. The members of the Council were entitled to put their objections to the draft of the financial plan. Ban was entitled to rely on his personal assessment of financial resources that was at the disposal of the banate and make decisions on meeting the needs of the individual districts and cities. After completion the debate on the financial plan, members of The Council of the Danubian Banate could switch on to the other topics. After adopting the law of the dominions, following which gubernatorial councilors should have got the right to make their own financial plan, which was never realized. Banates have been replaced by the old ones, but they were never given full freedom to work within the scope of their own activity, so by the end they remained under the control of the highest state authorities. Accordingly, we can observe the activity of The Council of the Danubian Banate, whose members were appointed by the decree of the Minister of Internal Affairs, on the proposal of the ban. Council members were not dependent on the electoral will of the voters, and the authorities that appointed them expected absolute loyalty from them. During its work The Council of the Danubian Banate failed to achieve any bigger role from the point they adopted the financial plan prepared in advance for the provinces. Therefore the purpose of The Council of the Danubian Banate was absolutely meaningless, and up to the end of its existence, represented a place where earlier decisions were just confirmed.

UDC: 061.22 (497.113 Zrenjanin):09 Manojlović T.

ТОДОР МАНОЈЛОВИЋ И ЊЕГОВО НАСЛЕЂЕ У ЗРЕЊАНИНСКИМ УСТАНОВАМА КУЛТУРЕ

Филип Крчмар, Историјски архив Зрењанин,
fkistarzr@gmail.com

Апстракт: Рад доноси садржину три занимљива документа из 1970. године, који се чувају у регистратури Историјског архива Зрењанин. Они говоре о заоставштини истакнутог српског књижевника и књижевног и ликовног критичара Тодора Манојловића (1883–1968), и начину на који је она након његове смрти подељена између зрењанинских установа културе. Осим садржине поменутих докумената, у раду су у најкраћим могућим цртама приказани третман, обрада и коришћење Манојловићевог наслеђа у зрењанинском музеју, архиву, библиотеци и позоришту.

Кључне речи: Тодор Манојловић, Историјски архив Зрењанин, Народни музеј Зрењанин, Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“, Народно позориште „Тоша Јовановић“, легат.

Биографија Тодора Манојловића

У дугој плејади књижевника које је изнедрио град Зрењанин (некадашњи Велики Бечкерек и Петровград), посебно се истиче име Тодора Манојловића. Рођен 17. фебруара 1883. у Великом Бечкереку од оца Николе и мајке Софије (рођ. Петровић),[1] са мајчине стране био је потомак угледне великобечкеречке породице Купусаревић.[2] Гимназију је завршио у родном граду (1900), након чега је студирао права у Будимпешти и Нађвараду. За његов књижевни развој од пресудног значаја било је студирање у Нађвараду, где је склопио познанство са чувеним мађарским песником Ендреом Адијем. (*Мађарски амбасадор у Зрењанину*, 1968: 7) Студије права напустио је 1911, да би отишао у Базел, где је студирао историју уметности. Почетком 1914. из Базела је отишао у Фиренцу, где га је затекао Први светски рат. Ту је остао све до 1916, када је као добровољац отишао на Крф. На Крфу је радио у команди места као преводилац за француски и италијански језик. Године 1918. напустио је место преводиоца и прешао у Пресбиро, где је остао до краја рата као сарадник у *Српским новинама* и *Забавнику*. По завршетку Првог светског рата дошао је у Београд, где је са плејадом истакнутих писаца међуратног периода (Милош Црњански, Иво Андрић, Сибе Миличић, Сима Пандуровић, Станислав Винавер, Растко Петровић и др.) учествовао у формирању *Групе уметника* и имао видну улогу у стварању књижевног израза београдске модерне.

Између два рата Манојловић је обављао низ дужности у водећим установама културе у земљи: био је секретар Опере Народног позоришта у Београду (1920–1924), од 1931. секретар Матице српске у Новом Саду и уредник Матичиног *Летописа* (1931), да би 1938. био постављен за библиотекара Сената Краљевине Југославије (Живић 2008: 7). У том својству је 8. децембра исте године одликован од стране италијанског краља Виторија Емануелеа III, који га је именовао за заповедника (commendatore) Реда италијанске круне. Када је 1937. године основана Уметничка академија, био је постављен за професора историје уметности и ту је остао до избијања Другог светског рата. За време немачке окупације наставио је да објављује своје радове, због чега су му по завршетку рата одузета грађанска права. (Живић 2008: 7) Манојловић се тада вратио у Зрењанин, где је наставио да се бави књижевним радом, сарађујући у бројним књижевним часописима. Почетком педесетих година враћа се у књижевне токове у земљи, пре свега захваљујући колегама и поштоваоцима. Пензионисан је 1953. године. (Николић-Милошевић 2007: 79) Написао је на десетине чланака, студија и књижевних и ликовних критика, а преводио је са мађарског, немачког, француског и италијанског језика. Најзначајнија дела су му књиге песама *Ритмови* (1922), *Ватромети и бајка о Актеону* (1928) и *Песме моја двојника* (1958), драме *Центрифугални играч* (1930), *Катинкини снови* (1932), *Отчињени краљ* (1936) и *Наход Симеон* (1940), те збирке есеја *Огледи о сликарима* (1943) и *Огледи из књижевности и уметности* (1944). Високо образован и свестран, велики ерудита, полиглота и космополит, за живота је стекао репутацију *највећег Европејца у српској култури* и једног од

водећих српских/југословенских песника, драмских писаца, преводилаца, историчара уметности, ликовних и књижевних критичара и есејиста. Преминуо је у Зрењанину 27. маја 1968. (*Умро је песник Тодор Манојловић*, 1968: 5)

За свој рад Манојловић је стекао бројна висока признања и одликовања. Међу њима се, поред већ поменутог ордена Реда италијанске круне из 1938, нарочито истиче Палма француске Академије. Био је и почасни члан Југословенског ПЕН клуба (1966), чији је секретар био у међуратном периоду. (Живић 2008: 7) Непосредно пред смрт, у кратком размаку од свега месец дана, добио је две запажене награде: 19. јануара 1968. уручена му је повеља Удружења књижевника Србије, за дугогодишњи и обимни културни и стваралачки рад, који је задирао у готово све уметничке области. (*Заслужено признање*, 1968: 1; *Књижевна повеља Тодору Манојловићу*, 1968: 7) Месец дана касније, додељена му је и плакета мађарског ПЕН клуба, коју му је уручио мађарски амбасадор у СФРЈ Јожеф Марјаи (*Мађарски амбасадор у Зрењанину*, 1968: 7), а неколико дана пред смрт у часопису *Улазница* учињен му је својеврсни омаж кроз есеје Драшка Ређепа и Милана Топаловачког. (*Два есеја о Тодору Манојловићу*, 1968: 5)

Заоставштина Тодора Манојловића

Годину дана након Манојловићеве смрти, Скупштина Заједнице културе Општине Зрењанин овластила је 2. 12. 1969. Историјски архив Зрењанин да откупи пишчеву рукописну заоставштину и у ту сврху определила средства у износу од 10.000,00 динара. Архив не само да је откупио Манојловићеве рукописе, белешке, скице, преводе и др., већ је са његовом сестром и наследницом Вером Путић склопио и Даровни уговор, којим су Манојловићеве личне ствари и намештај поклоњени Народном музеју у Зрењанину. У регистратури Историјског архива Зрењанин данас се чувају укупно три предмета који сведоче о овим трансакцијама:

I Купопродајни уговор Вера Путић – Архив Зрењанин, Кут. 44, бр. 30/23. I 1970.

Предмет се састоји из: 1) овлашћења Општинске Заједнице културе датог Историјском архиву Зрењанин да откупи писану заоставштину Тодора Манојловића; 2) кратак допис којим Историјски архив Зрењанин доставља Скупштини Заједнице културе Зрењанин Купопродајни и Даровни уговор са Вером Путић и; 3) сам Купопродајни уговор. Сва три документа су у одличном стању, куцани на писаћој машини, латиницом. Најважнији је свакако Купопродајни уговор, који у горњем левом углу садржи ћирилични назив адресанта (Историјски архив Зрењанин), са грбом града Зрењанина, бројем предмета, датумом настанка, адресом и контакт-телефоном. На крају текста Уговора, са десне стране, налази се печат Историјског архива Зрењанин и потписи продавца (Вера Путић) и купца (Милана Ђуканова, директора Архива као опуномоћеника Скупштине Заједнице културе). Лево у дну стране дописана је примедба хемијском оловком, писаним ћириличним словима: *Потврђујем пријем од (10.000,00) десет хиљада динара по овом уговору. Исплатила Лепосава Рујевић* (благајник Архива – прим. Ф. К.), *примила Вера Путић*.

SKUPŠTINI ZAJEDNICE KULTURE
ZRENJANIN

Predmet: Dostava Kupoprodajnog i Darovnog ugovora sačinjenog sa Verom Putić, naslednicom pok. Todora Manojlovića

Istorijski arhiv u Zrenjaninu u svojstvu zastupnika Opštinske zajednice kulture u Zrenjaninu, sklopio je na osnovu ovlašćenja SZK u Zrenjaninu od 2. decembra 1969. god. Kupoprodajni ugovor o kupovini celokupne pisane zaostavštine T. Manojlovića kao i Darovni ugovor o preuzimanju nameštaja T. Manojlovića, koji treba da preuzme Muzej u Zrenjaninu.

Prilog:
1. Kupoprodajni ugovor
2. Darovni ugovor

Direktor
Milan Đukanov

OPŠTINSKA ZAJEDNICA KULTURE
ZRENJANIN
BROJ: 8/1970.
DATUM: 3. II.1970.

ISTORIJSKOM ARHIVU ZRENJANIN

Na osnovu Odluke Izvršnog odbora Opštinske zajednice kulture od 30. oktobra 1969. godine odobrena su sredstva u visini 10.000,00 dinara za otkup zaostavštine Todora Manojlovića od njegove naslednice Vere Putić iz Zrenjanina ul. Maksima Gorkog broj 31.

U vezi gornjeg daje se punomoć Istorijskom arhivu da u okviru pomenutog iznosa sklopi sa imenovanom kupo-prodajni ugovor i preuzme otkupljenu zaostavštinu.

Sekretar Zajednice kulture
Luka Hajduković[3]

* * *

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
Број: 30
Дана: 23. I. 1970.
ЗРЕЊАНИН
Трг Слободе 10
Телефон: 21-834

KUPOPRODAJNI UGOVOR

PUTIĆ VERA, domaćica iz Zrenjanina ulica Maksima Gorkog br. 31, kao prodavac, a Istorijski arhiv u Zrenjaninu, zastupljen po direktoru Djukanov Milanu iz Zrenjanina, kao kupac, sklapaju sledeći kupoprodajni ugovor:

1. Prodavac prodaje, kupac kupuje sledeće pokretnine, koje potiču iz ostavine pokojnog Todora Manojlovića, književnika, i to:

– celokupnu pisanu ostavinu pok. Todora Manojlovića koja je sačuvana u rukopisima: književna dela – pesme i proza kao i prepiska koju je pok. Todor Manojlović vodio sa raznim ličnostima. Istorijski arhiv se obavezuje da po izvršenoj arhivističkoj obradi fonda pok. Todora Manojlovića dostavi Veri Putić iz Zrenjanina ul. Maksima Gorkog br. 31, inventar ovog fonda.

Prodavac prodaje, a kupac kupuje rukopisnu zaostavštinu pok. Todora Manojlovića po ceni od 10.000. – dinara (desethiljadadinara).

2. Kupovna cena je plativa u roku od 15 dana.

3. Primopredaja poseda napred označenih pokretnina vrši se odmah, potpisom ovoga ugovora.

4. Kupac kupuje napred označene pokretnine na osnovu ovlašćenja i naloga sadržanih u odluci Skupštine zajednice kulture u Zrenjaninu od 2. decembra 1969. godine.

Pročitano, odobreno, potpisano

Dostaviti:
1. Prodavcu, Putić Veri
2. Istorijskom arhivu Zrenjanin
3. Opštinskoj zajednici kulture Zrenjanin

Prodavac,
Vera Putić, Zrenjanin,
Maksima Gorkog 31

Kupac,
Direktor Istorijskog
arhiva u Zrenjaninu
Djukanov Milan

II Даровни уговор – Вера Путић – Архив Зрењанин, Кут. 44, бр. 31/23. I 1970.

Име адресанта, број предмета, датум, место, адреса и контакт-телефон дати су ћирилицом у горњем левом углу документа, до грба Општине Зрењанин. Текст Даровног уговора откуцан је на писаћој машини, латиницом. Потписали су га дародавац (Вера Путић) и дарорримац (Милан Ђуканов), а оверен је округлим печатом Историјског архива Зрењанин са ћириличним натписом.

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
Број: 31
Дана: 23. I. 1970.
ЗРЕЊАНИН
Трг Слободе 10
Телефон 21-834

DAROVNI UGOVOR

PUTIĆ VERA, domaćica iz Zrenjanina ulica Maksima Gorkog 31, kao darodavac, a Istorijski arhiv u Zrenjaninu u svojstvu opunomoćenika Opštinske zajednice kulture u Zrenjaninu, zastupljen po direktoru Djukanov Milanu iz Zrenjanina kao daroprimca, sklapaju sledeći darovni ugovor:

1. darodavac daruje, daroprimac prima sledeće pokretnine koje potiču iz ostavine pok. Todora Manojlovića književnika, i to:

– nameštaj: jedan pisaći sto, 1 stolica, 1 mastionica, 1 pero, 1 džepni sat, jedan džepni nožić, 1 crtež – portre pok. Todora Manojlovića, rad Rudolfa Novaka i 1 krevet.

2. Darodavac će pomenuti nameštaj pod tačkom 1 ovoga Ugovora dati Muzeju u Zrenjaninu na dalje čuvanje, odmah po potpisivanju ovoga Ugovora.

3. Daroprimac će primiti napred označene pokretnine na osnovu ovlašćenja i naloga sadržanih u Odluci Skupštine zajednice kulture u Zrenjaninu od 2. decembra 1969. godine.

Pročitano, odobreno, potpisano.

Dostaviti:
1. Darodavcu Putić Veri
2. Opštinskoj zajednici kulture
3. Istorijskom arhivu Zrenjanin

Darodavac,
Vera Putić, Zrenjanin, M. Gorkog 31

Daroprimac,
Direktor Istorijskog arhiva Zrenjanin
Djukanov Milan

III Захтев за фотокопирање – Народни Музеј, Кут. 44, бр. 81/11. II 1970.

Трећи сачувани документ не говори толико о доспећу Манојловићеве заоставштине у зрењанинске установе културе, колико о намери и одлучности Народног музеја Зрењанин да уреди пишчеву спомен-собу у својој сталној поставци. Датиран на 9. фебруар 1970, њиме се од Историјског архива тражи уступање, односно фотокопирање/снимање рукописа и фотографија из Манојловићеве рукописне заоставштине за потребе спомен-собе. Куцан је на писаћој машини, латиничним писмом, а у дну стране је ударен округли печат са натпи- сом *Социјалистичка република Србија АП Војводина Народни музеј Зрењанин*. Потписник захтева био је Б. Зонаи, секретар Музеја.

NARODNI MUZEJ
Br. 01-22
9 februara 1970 godine.
Zrenjanin

ISTORIJSKOM ARHIVU
Zrenjanin

Na drugom spratu našeg muzeja izdvojena je jedna prostorija u kojoj treba da se uredi memorijalna soba nedavno preminulog pesnika i književnika TODORA MANOJLOVIĆA. Ispred same sobe, vezano sa ostalim muzejskim izložbenim prostorijama, prema postojećoj koncepciji, treba da se u zidnim vitrinama prikaže ilustrativno, celokupno stvaralaštvo T. Manojlovića. Kako su originalni rukopisi pesnikovi pripali Vašem arhivu, to Vas molimo da nam dozvolite u svrhu prezentacije životnog dela pesnikovog, da po izboru prof. Luke Hajdukovića, izvrši se snimanje rukopisa i izradite 42 fotografije vel. 23 x 18 cm. Molimo Vas za saglasnost a ujedno da nam dostavite i cenu Vaših usluga za fotografisanje i izradu 42 fotogafije vel. 23 x 18 cm. Zahvaljujemo se prijateljski Vas pozdravljamo.

Za v. d. upravnika, sekretar Muzeja:
B. Zonai

Легат Тодора Манојловића у Народном музеју Зрењанин

Спомен-соба Тодора Манојловића у Народном музеју Зрењанин отворена је 24. маја 1970. године, као саставни део сталне поставке. Њен аутор била је Вукица Поповић, легендарни кустос зрењанинског музеја.[4] Из новинске најаве види се да је било предвиђено да спомен-собу отвори др Драшко Ређеп, професор Новосадског универзитета и врсни познавалац Манојловићевог опуса, а према програму, требало је да чину отварања присуствују и председник Матице српске, као и представници Републичког удружења књижевника. (*Меморијална соба Т. Манојловића*, 1970: 7) Нажалост, само отварање није било пропраћено од стране локалне штампе.

Све до краја 20. века, спомен-соба Тодора Манојловића била је отворена за јавност. Када је почетком 2000. отпочела реконструкција сталне поставке Музеја, спомен-соба је привремено затворена. Након деценијског чекања, освануле је у новом руху, по замислима кустоскиње Милеве Шијаковић, 14. фебруара 2014, поводом Дана државности Републике Србије и непосредно пред годишњицу Манојловићевог рођења. (*Спомен соба*, 2014: 18; Јајић 2014: 18) Манојловићеву спомен-собу, чија је реконструкција започела крајем претходне године у складу са савременим музеолошким стандардима, отворио је доајен зрењанинске књижевне сцене и један од Манојловићевих ученика и следбеника Радивој Шајтинац. (Јајић 2014: 18) У соби се, поред Манојловићевих личних предмета – писаће машине, писаћег стола, кревета, столице, чивилука, цртежа, огледала и др., нашао и портрет Тодора Манојловића који је 1999. насликао и Градској народној библиотеци „Жарко Зрењанин“ у Зрењанину поклонио Момо Капор, приликом доделе Награде за уметнички сензибилитет „Тодор Манојловић“; портрет је нешто раније био представљен зрењанинској јавности у оквиру изложбе *Момо Капор – ретроспектива*, отвореној 23. августа 2013. (Јајић, *Зрењанин* 3185 и 3186, 2013: 18)

Лични фонд Тодора Манојловића у Историјском архиву Зрењанин

Након што је доспела у Архив 1970, рукописна заоставштина Тодора Манојловића сређена је 1975. године. (Николић-Милошевић 2007: 78) Она обухвата 1,3 дужних метара грађе и састоји се од 11 кутија, од којих девет садрже Манојловићев стваралачки опус или документа делатности, а по једна архивска кутија обухвата лична документа и имовинско-правне списе са документима службене делатности. (Jovanov 2008: 31) Фонд 34 *Тодор Манојловић, књижевник (1883–1968), 1902–1968* категорисан је као фонд од великог значаја, са грађом на српском, немачком, мађарском, француском и италијанском језику, која обухвата лична документа творца фонда, разна решења, песме, драме, новеле, приповетке, сећања, расправе, есеје, преводе, радове објављене у штампи, личну преписку, фотографије, разне позивнице, скице, забелешке итд. (Николић–Милошевић 2007: 78; Jovanov 2008: 31–32) Ради заштите грађе фонда, али и ради ефикаснијег коришћења докумената, урађен је и аналитички инвентар са сажетим описом сваког документа у фонду. (Jovanov 2008: 32) Захваљујући средствима које је обезбедио Покрајински секретаријат за културу и јавно информисање АП Војводине, грађа фонда је допуњена 2006. године откупом рукописа, писама, забелешки, личне карте, прибора за писање и портрета који је израдио проф. Рудолф Бркић; откупљена документа припојена су постојећим и у Књизи улазног инвентара у Историјском архиву Зрењанин заведена под бројем 503. (Jovanov 2008: 31) Лични фонд Тодора Манојловића броји укупно 1.342

инвентарне јединице. (Jovanov 2008: 33) Током 2011. године извршена је дигитализација фонда, чиме је корисницима Архива – истраживачима, олакшано коришћење ове грађе.

Историјски архив Зрењанин је у пролеће 2008. приредио изложбу под називом *Тодор Манојловић: светионик света и завичаја*, којом је обележено 40 година од смрти великог писца (*Историјски архив*, 2008: 19), а две године касније угостио је изложбу Спомен-збирке Павла Бељанског из Новог Сада под називом *Тодор Манојловић – грађанин света*. (*У среду нова изложба у Салону Историјскої архива*, 2010: 18) Зрењанински архивисти сарађивали су у припреми поставке ове изложбе, па је тако Историјски архив Зрењанин успешно и плодоносно искористио грађу Манојловићевог личног фонда, коју је за врло кратко време успео да представи локалној заједници из које је сам књижевник потекао и у којој је провео по- следње године свог живота.

Награда „Тодор Манојловић“ за модерни уметнички сензибилитет Градске народне библиотеке „Жарко Зрењанин“

Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“ основала је 21. јуна 1991. Фонд Тодора Манојловића, са циљем да „подстиче изучавање Манојловићевог књижевног опуса, објављивање и популарисање његовог књижевног дела, прикупљање његове књижевне оставштине, прикупљање личних предмета и књига из личне библиотеке, издања Тодора Манојловића, израду библиографије његових радова, организовање књижевних састанака и стручних скупова, приређивање изложби, подстицање снимања филмских и других емисија, обележавање места и објеката, те додељивање књижевних награда“. (Jovanov 2008: 28–29) Фонд је установио истоимену награду која се додељује за *модерни уметнички сензибилитет*. (Јајић 2014: 18) Она се састоји од новчаног износа, повеље и објављивања књиге лауреата награде у едицији *Феникс* у оквиру издавачке делатности зрењанинске библиотеке, а име добитника награде објављује се 17. фебруара, на дан рођења Тодора Манојловића. Међу добитницима ове награде су се од тада па до данас нашли: Миодраг Павловић (1992), Милорад Павић (1993), Миодраг Б. Протић (1994), Ђорђе Балашевић (1995), Душан Ковачевић (1996), Марина Абрамовић (1997), Мирољуб Тодоровић (1998), Момо Капор (1999), Павле Угринов (2000), Јован Христић (2001), Јовица Аћин (2002), Вида Огњеновић (2003), Мирослав Јосић Вишњић (2004), Радован Вучковић (2005), Ото Толнаи (2006), Мухарем Первић (2007), Милена Марковић (2008), Желимир Жилник (2009), Милета Продановић (2010), Саша Ракезић/Александар Зограф (2011), Ласло Вегел (2012), Слободан Тишма (2013), Фестивал „Дезире“ (2014), Давид Албахари (2015) и Исидора Жебељан (2016). Како је предвиђено *Одлуком о оснивању Фонда*, имајући у виду разнородну стваралачку природу Тодора Манојловића, добитници награде нису нужно из света књижевности; једно од начела којима се руководи Управни одбор Фонда при одлучивању о лауреату јесте да стваралац, у оквиру свог уметничког опуса, остварује сагласје са уметничким богатством и стваралачким интенцијама Тодора Манојловића.

Библиотекарка Градске народне библиотеке „Жарко Зрењанин“ Марија Чука, израдила је 2005. године свеобухватну библиографију радова Тодора Манојловића.

О 120-годишњици рођења великог књижевника, Градска народна библиотека „Жарко Зрењанин“ организовала је у сарадњи са Фондом „Тодор Манојловић“ и Позоришним музејом из Новог Сада симпозијум у Зрењанину и Новом Саду. Радови учесника објављени су у зборнику *Живот и дело Тодора Манојловића*, а истом приликом је посећен његов гроб и откривена спомен-плоча на кући у којој је Манојловић живео. (Jovanov 2008: 30)

Мала сцена Народног позоришта „Тоша Јовановић“

Осим у зрењанинском Музеју, Архиву и Библиотеци, наслеђе Тодора Манојловића је на симболичан начин присутно и у овдашњем Народном позоришту „Тоша Јовановић“, у чији је Управни одбор Манојловић био изабран 1955. године, одлуком Народног одбора Зрењанин. (Jovanov 2008: 17) Мала сцена овог позоришта, најстаријег у Србији, носи име Тодора Манојловића, једног од родоначелника модерног српског театра.

НАПОМЕНЕ

[1] ИАЗ, Ф.34 Лични фонд Тодора Манојловића, кут. 1, *Извод из матичне књиге рођених*: 1/1985

[2] ИАЗ, Ф.34 Лични фонд Тодора Манојловића, кут. 1, *Породични родослов*: 2/1, 2/2

[3] Лука Хајдуковић (Војвода Степа 1937 – Нови Сад 2010), педагог, преводилац, драматург и књижевни критичар. Основну школу завршио је у родном месту, похађао гимназију у Српској Црњи и Зрењанину. По завршетку студија на Филолошком факултету у Београду, одсек „Југословенске књижевности и српскохрватски језик", у периоду од 1962. до 1969. радио је као наставник Гимназије „Коча Коларов" у Зрењанину. Године 1970. стекао је магистратуру, након чега је две године провео на Филолошком факултету у Лењинграду као лектор за српскохрватски језик, после чега се вратио у зрењанинску Заједницу културе као секретар и стручни сарадник. Од 1975. до 1979. био је уметнички руководилац Народног позоришта „Тоша Јовановић", а након тога генерални секретар „Стеријиног позорја" у Новом Саду. У периоду 1987–1989. обављао је дужности заменика секретара Самоуправне заједнице културе Војводине, након чега је дуже од деценије радио као директор Позоришног музеја Војводине. Пензионисао се 2002. године. Био је један од покретача и главни уредник зрењанинског часописа *Улазница*. (Чука 2008: 12) Хајдуковић је лично познавао Тодора Манојловића и његов књижевни рад (Jovanov 2008: 31), а касније се нашао међу оснивачима Фонда „Тодор Манојловић". Преминуо је у Новом Саду 2010. године.

[4] Вукосава Поповић (Смуде код Подравске Слатине 1919 – Зрењанин 1998), историчар уметности, дугогодишњи кустос Народног музеја Зрењанин. Дипломирала је историју уметности на Филозофском факултету у Београду, усавршавала се у Клужу у Румунији. Приредила је или учествовала у приређивању стотине уметничких изложби, сарађивала је у часописима *Спона*, *Улазница*, *Рад војвођанских музеја* итд. Написала је књиге *Српски поседи у Румунији у XIX веку* (1994) и *Српски споменици у Румунији* (1996). За свој рад на пољу културног стваралаштва стекла је више значајних признања, а остала је упамћена и као бескомпромисан борац за очување зрењанинског градитељског наслеђа од великог културног значаја које је уништавано шездесетих и седамдесетих година прошлог века.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа

1. Регистратура Историјског архива Зрењанин 1947 –

Купопродајни уговор Вера Путић – Архив Зрењанин, кут. 44, бр. 30/23. I 1970.

Даровни уговор – Вера Путић – Архив Зрењанин, кут. 44, бр. 31/23. I 1970.

Захтев за фотокопирање – Народни музеј, кут. 44, бр. 81/11. II 1970.

2. Ф. 34 Лични фонд Тодора Манојловића

Извод из матичне књиге рођених , кут. 1, 1/1985.

Породични родослов, кут. 1, 2/1, 2/2.

Периодика

Два есеја о Тодору Манојловићу, *Зрењанин* 815, год. XVI, 25. мај 1968, 5.

Заслужено признање, *Зрењанин* 798, год. XVI, 20. јануар 1968, 1.

Инфо култ. Историјски архив, *Зрењанин* 2912, год. LVI, 22. мај 2008, 19.

Инфо-култ. Спомен соба, *Зрењанин* 3210, год. LXII, 14. фебруар 2014, 18.

Књижевна повеља Тодору Манојловићу, *Зрењанин* 797, XVI, 13. јануар 1968, 7.

Мађарски амбасадор у Зрењанину. Плакета „ПЕН клуба" Тодору Манојловићу, *Зрењанин* 803, год. XVI, 24. фебруар 1968, 7.

Меморијална соба Т. Манојловића, *Зрењанин* 915, год. XVIII, 16. мај 1970, 7.

Умро је песник Тодор Манојловић. Био је изузетна личност, *Зрењанин* 816, год. XVI, 1. јун 1968, 5.

Бјелогрлић, Александар, У среду нова изложба у Салону Историјског архива. Тодор Манојловић, грађанин света, *Зрењанин* 3037, год. LVIII, 15. октобар 2010, 18.

Јајић, Бранка, Изложба у Народном музеју Зрењанин. Момо Капор поново са нама, *Зрењанин* 3186, год. LXI, 30. август 2013, 18.

Јајић, Бранка, Изложба у салону зрењанинског музеја. *Момо Капор – ретроспектива*, *Зрењанин* 3185, год. LXI, 23. август 2013, 18.

Јајић, Бранка, Савремена аутентичност, *Зрењанин* 3211, год. LXII, 21. фебруар 2014, 18.

Тодоровић, Н., Уз осамдесети рођендан Тодора Манојловића. Необичан интервју, *Зрењанин* 544, год. X, 23. фебруар 1963, 8.

Чука, Марија, Завичајац – Мр Лука Хајдуковић. Професорове неомеђине, *Зрењанин* 2913, год. LXVI, 30. мај 2008, 12.

Изложбени каталози и водичи

Шајтинац, Радивој, Горан Живић. *Тодор Манојловић. Светионик света и завичаја. Обележавање 40-годишњице смрти књижевника Тодора Манојловића*. Зрењанин 2008.

Jovanov, Jasna (ur.), *Todor Manojlović. Građanin sveta*. Novi Sad 2008.

Николић, Верица, Тања Милошевић, *Водич кроз архивске фондове Историјског архива Зрењанин*. Зрењанин 2007.

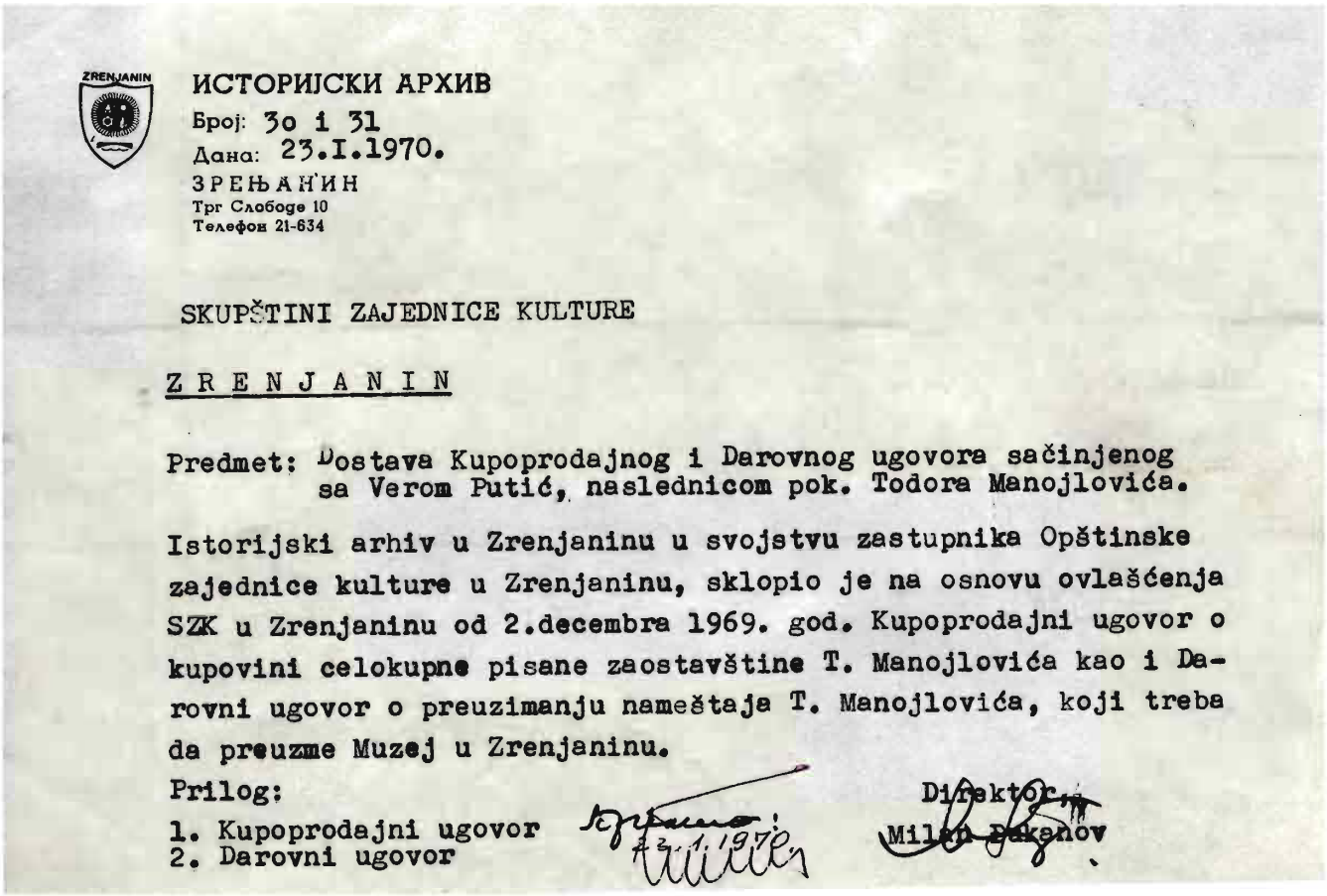

ZRENJANIN

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
Број: 30 i 31
Дана: 23.I.1970.
ЗРЕЊАНИН
Трг Слободе 10
Телефон 21-634

SKUPŠTINI ZAJEDNICE KULTURE

Z R E N J A N I N

Predmet: Dostava Kupoprodajnog i Darovnog ugovora sačinjenog sa Verom Putić, naslednicom pok. Todora Manojlovića.

Istorijski arhiv u Zrenjaninu u svojstvu zastupnika Opštinske zajednice kulture u Zrenjaninu, sklopio je na osnovu ovlašćenja SZK u Zrenjaninu od 2.decembra 1969. god. Kupoprodajni ugovor o kupovini celokupne pisane zaostavštine T. Manojlovića kao i Darovni ugovor o preuzimanju nameštaja T. Manojlovića, koji treba da preuzme Muzej u Zrenjaninu.

Prilog:
1. Kupoprodajni ugovor
2. Darovni ugovor

Direktor,
Milan Đukanov

Слика 1. Достава купопродајног и даровног уговора сачињеног са Вером Путић, наследницом пок. Тодора Манојловића (скен) .

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
Број: 30
Дана: 23.I.1970.
ЗРЕЊАНИН
Трг Слободе 10
Телефон 21-834

KUPOPRODAJNI UGOVOR

PUTIĆ VERA, domaćica iz Zrenjanina ulica Maksima Gorkog br. 31, kao p r o d a v a c, a Istorijski arhiv u Zrenjaninu, zastupljen po direktoru Djukanov Milanu iz Zrenjanina, kao k u p a c, sklapaju sledeći kupoprodajni ugovor:

1. Prodavac prodaje, kupac kupuje sledeće pokretnine, koje potiču iz ostavine pokojnog Todora Manojlovića književnika, i to:

- celokupnu pisanu ostavinu pok. Todora Manojlovića koja je sačuvana u rukopisima: književna dela - pesme i proza kao i prepiska koju je pok. Todor Manojlović vodio sa raznim ličnostima. Istorijski arhiv se obavezuje da po izvršenoj arhivističkoj obradi fonda pok. Todora Manojlovića dostavi Veri Putić iz Zrenjanina ul. Maksima Gorkog br. 31, inventar ovog fonda.

Prodavac prodaje a kupac kupuje rukopisnu zaostavštinu pok. Todora Manojlovića po ceni od 10.000.-dinara (desethiljadadinara).

2. Kupovna cena je plativa u roku od 15 dana.

3. Primopredaja poseda napred označenih pokretnina vrši se odmah, potpisom ovoga ugovora.

4. Kupac kupuje napred označene pokretnine na osnovu ovlašćenja i naloga sadržanih u odluci Skupštine zajednice kulture u Zrenjaninu od 2.decembra 1969. godine.

Pročitano, odobreno, potpisano.

Prodavac,
Vera Putić, Zrenjanin,
Maksima Gorkog 31
Вера Путић

Dostaviti:
1. Prodavcu, Putić Veri
2. Istorijskom arhivu Zrenjanin
3. Opštinskoj zajednici kulture Zrenjanin

Kupac,
Direktor Istorijskog arhiva u Zrenjaninu
Djukanov Milan

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ЗРЕЊАНИН

Потврђујем пријем од (10.000,00) десетхиљаде динара по овом уговору
примилац
4.2.1970
Вера Путић

Слика 2. Купопродајни уговор (скен).

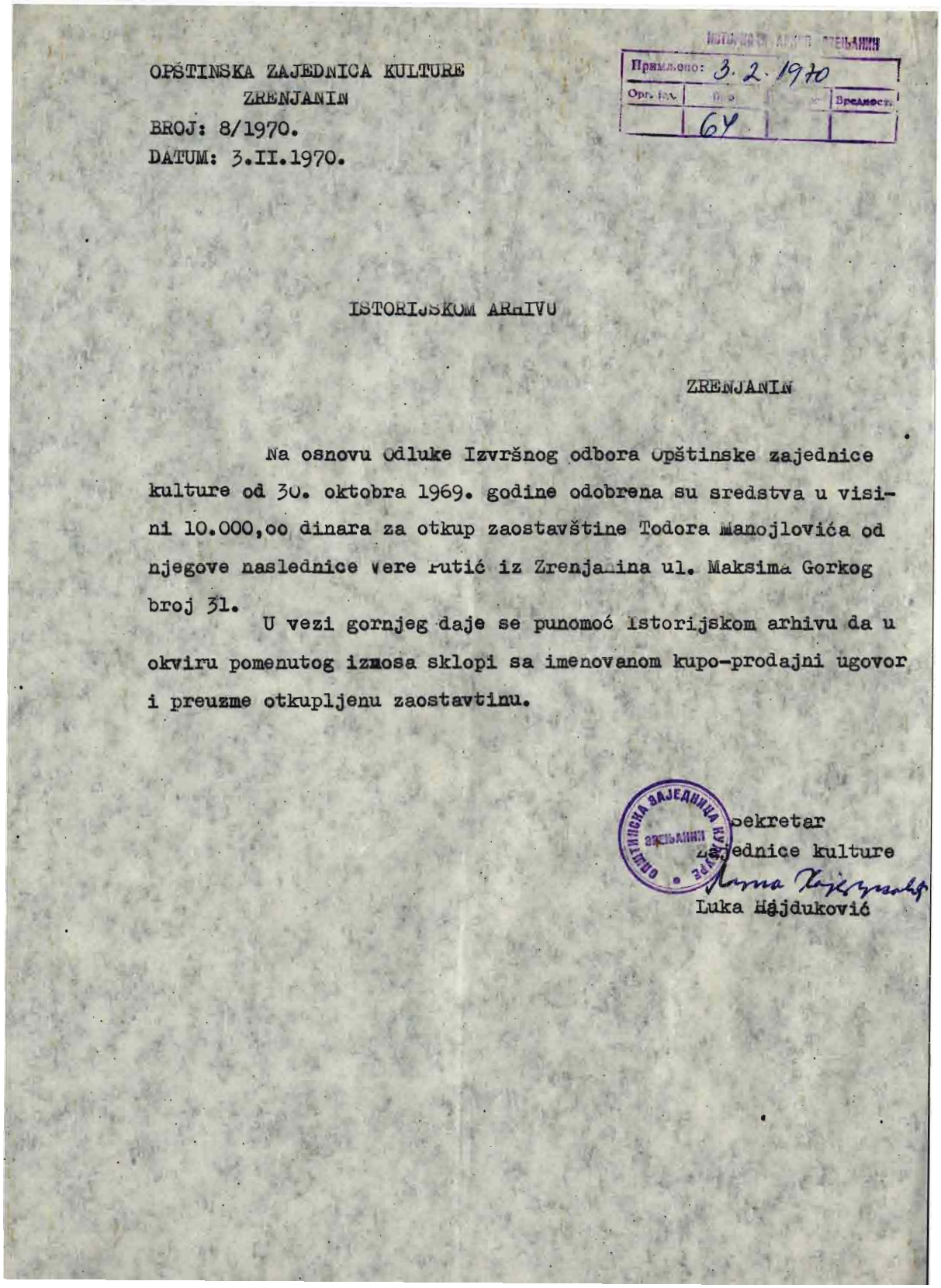

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ЗРЕЊАНИН
Примљено: 3. 2. 1970
Org. jed. | Br. | Vrednost
64

OPŠTINSKA ZAJEDNICA KULTURE
ZRENJANIN
BROJ: 8/1970.
DATUM: 3.II.1970.

ISTORIJSKOM ARHIVU

ZRENJANIN

Na osnovu Odluke Izvršnog odbora Opštinske zajednice kulture od 30. oktobra 1969. godine odobrena su sredstva u visini 10.000,oo dinara za otkup zaostavštine Todora Manojlovića od njegove naslednice Vere Rutić iz Zrenjanina ul. Maksima Gorkog broj 31.

U vezi gornjeg daje se punomoć Istorijskom arhivu da u okviru pomenutog iznosa sklopi sa imenovanom kupo-prodajni ugovor i preuzme otkupljenu zaostavtinu.

OPŠTINSKA ZAJEDNICA KULTURE ZRENJANIN

Sekretar
Zajednice kulture
Luka Hajduković

Слика 3. Општинска заједница културе – Историјском архиву Зрењанин (скен).

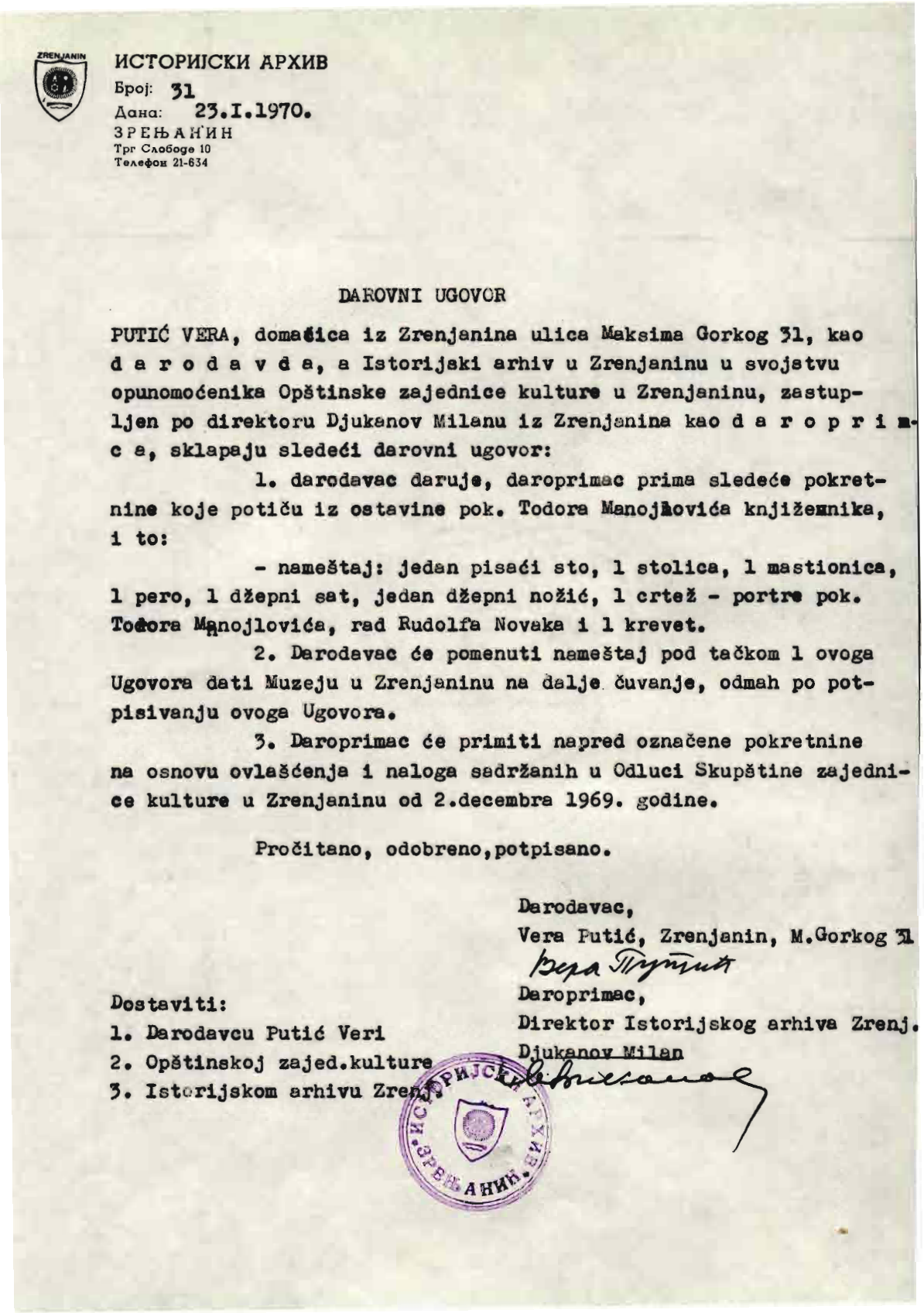

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ
Број: 31
Дана: 23.I.1970.
ЗРЕЊАНИН
Трг Слободе 10
Телефон 21-634

DAROVNI UGOVOR

PUTIĆ VERA, domaćica iz Zrenjanina ulica Maksima Gorkog 31, kao d a r o d a v a c, a Istorijski arhiv u Zrenjaninu u svojstvu opunomoćenika Opštinske zajednice kulture u Zrenjaninu, zastupljen po direktoru Djukanov Milanu iz Zrenjanina kao d a r o p r i m a c a, sklapaju sledeći darovni ugovor:

1. darodavac daruje, daroprimac prima sledeće pokretnine koje potiču iz ostavine pok. Todora Manojlovića književnika, i to:

- nameštaj: jedan pisaći sto, 1 stolica, 1 mastionica, 1 pero, 1 džepni sat, jedan džepni nožić, 1 crtež - portre pok. Todora Manojlovića, rad Rudolfa Novaka i 1 krevet.

2. Darodavac će pomenuti nameštaj pod tačkom 1 ovoga Ugovora dati Muzeju u Zrenjaninu na dalje čuvanje, odmah po potpisivanju ovoga Ugovora.

3. Daroprimac će primiti napred označene pokretnine na osnovu ovlašćenja i naloga sadržanih u Odluci Skupštine zajednice kulture u Zrenjaninu od 2.decembra 1969. godine.

Pročitano, odobreno, potpisano.

Darodavac,
Vera Putić, Zrenjanin, M.Gorkog 31
Вера Путић

Daroprimac,
Direktor Istorijskog arhiva Zrenj.
Djukanov Milan

Dostaviti:
1. Darodavcu Putić Veri
2. Opštinskoj zajed.kulture
3. Istorijskom arhivu Zrenj.

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ЗРЕЊАНИН

Слика 4. Даровни уговор (скен).

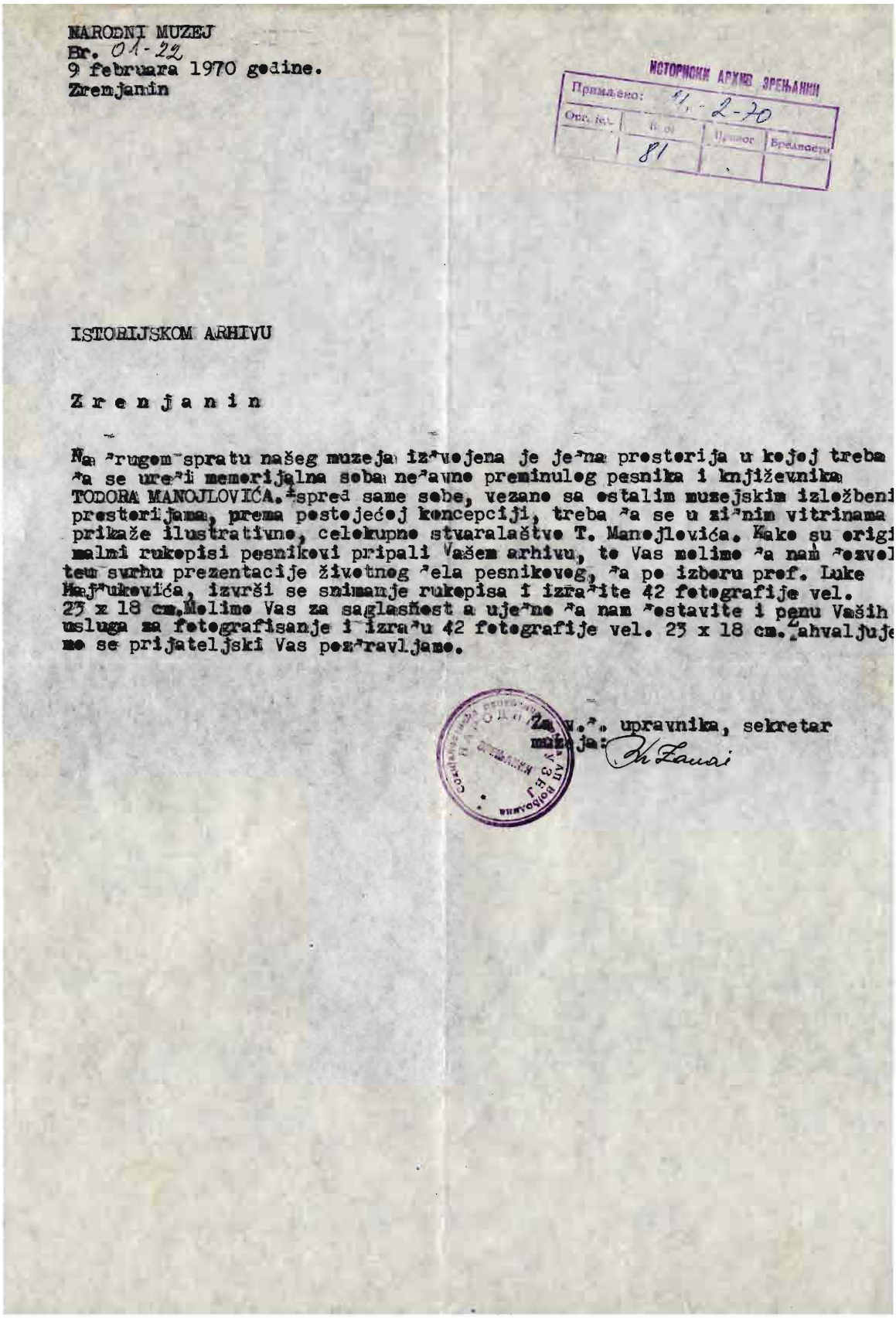

NARODNI MUZEJ
Br. 01-22
9 februara 1970 godine.
Zrenjanin

ИСТОРИСКИ АРХИВ ЗРЕЊАНИН
Примљено: 11.-2-70
Орг. јед. | Бр. ОЈ 81 | Прилог | Вредност

ISTORIJSKOM ARHIVU

Z r e n j a n i n

Na ^rugom spratu našeg muzeja iz^vojena je je^na prosterija u kojoj treba ^a se ure^i memorijalna soba ne^avno preminulog pesnika i književnika TODORA MANOJLOVIĆA. Ispred same sobe, vezano sa ostalim muzejskim izložbeni prosterijama, prema postojećoj koncepciji, treba ^a se u zi^nim vitrinama prikaže ilustrativno, celokupno stvaralaštvo T. Manojlovića. Kako su origi malni rukopisi pesnikovi pripali Vašem arhivu, to Vas molimo ^a nam ^ozvol tem svrhu prezentacije životnog ^ela pesnikovog, ^a po izboru prof. Luke Maj^ukovića, izvrši se snimanje rukopisa i izra^ite 42 fotografije vel. 23 x 18 cm. Molimo Vas za saglasnost a uje^no ^a nam ^estavite i penu Vaših usluga za fotografisanje i izra^u 42 fotografije vel. 23 x 18 cm. Zahvaljuje mo se prijateljski Vas poz^ravljamo.

Za v.^. upravnika, sekretar muzeja: Ih Zanai

Слика 5. Народни Музеј – Историјском архиву Зрењанин (скен).

Filip Krčmar

TODOR MANOJLOVIĆ AND HIS LEGACY IN CULTURAL INSTITUTIONS OF ZRENJANIN

Summary

Born in 1883 in Nagybecskerek (present-day Zrenjanin), Todor Manojlović was one of the founding fathers and the most notable representatives of modern Serbian literature. He wrote poetry, plays, literary and art critics, and published dozens of studies and articles in numerous literary magazines. He also translated various literary works from Hungarian, German, French and Italian, and was widely regarded in his lifetime as an exquisite connoisseur of art, *elegantiae arbiter* and one of the greatest Europeans in Serbian literature.

A year after his death, in 1968, his sister and heir Vera Putić decided to put his personal items at disposal to the cultural institutions of his hometown. His written legacy (manuscripts, notes, letters etc) was sold to the Historical Archives of Zrenjanin, whereas his personal belongings and furniture were donated to The National Museum of Zrenjanin.

Soon afterwards, special Memorial room dedicated to Manojlović's life and oeuvre was set up in late May, 1970, by the Museum's curator Vukica Popović. It was part of the Museum's permanent exhibition for decades, before it was temporarily closed and made unavailable to the public during 2000's and 2010's, due to the reconstruction. It was solemnly reopened on February 14th 2014, according to the project design of Mileva Šijaković, Museum's then-Applied Arts curator.

In 1975, Manojlović's written legacy was thoroughly organized within archival fond Nr. 34 at The Historical Archive of Zrenjanin, in accordance with the existing archival rules and guidelines. It contains total of 1,324 archival units, arranged in 11 archival boxes, and is categorized as a fund of great importance. Based on its holdings, The Historical Archive of Zrenjanin organized an exhibition in 2008 dedicated to Todor Manojlović, in order to commemorate 40th anniversary of his death. Two years later, it also hosted a guest exhibition organized by *Spomen-zbirka Pavla Beljanskog* Museum from Novi Sad, named *Todor Manojlović: Citizen of the World.*

In addition to the Museum and Archive of Zrenjanin, the local Library and the Theater also cherished the memory of Todor Manojlović. In 1991, an annual literary award for modern artistic sensibility was established and named after him under the auspices of The Public Library "Žarko Zrenjanin"; over the course of time it became renowned and gained wide recognition, as number of prominent writers, poets, critics and various other artists found themselves among the laureates. Small theatrical hall of The Public Theater "Toša Jovanović" in Zrenjanin was also named after Todor Manojlović.

UDC: 633.522:677.05]:069.5(497.113 Kulpin)

КОЛЕКЦИЈА АЛАТКИ И СПРАВА ЗА ПРЕРАДУ КОНОПЉЕ У МУЗЕЈСКОМ КОМПЛЕКСУ КУЛПИН

Тања Ђуђић, Музеј Војводине, Музејски комплекс Кулпин

Апстракт: У раду је представљена Колекција алатки и справа за прераду конопље у Музејском комплексу Кулпин. Конопља је у животу сељака играла важну улогу јер је представљала основну сировину за израду текстилних предмета у оквиру сеоске домаће радиности. Описом изгледа и начина рада алатки и справа за прераду конопље у раду су приказане различите етапе процеса прераде биљке конопље у предиво за његову даљу употребу. Рад је употпуњен каталошком обрадом музејских предмета урађеној по општим музеолошким принципима.

Кључне речи: конопља, прерада конопље, алатке и справе, Кулпин, Војводина.

Увод

Конопља је, уз лан, вуну и остале сировине биљног и животињског порекла, у животу нашег сељака играла важну улогу, јер је представљала основну сировину за израду текстилних предмета у оквиру сеоске домаће радиности. Од конопље је умногоме зависио живот породице у финансијском смислу.

Конопља је једна од првих култивисаних биљака у историји људске цивилизације. Сматра се да је употреба конопље стара колико и пољопривреда. У многим државама конопља је била први усев који је човек уопште почео да узгаја. Биљка се у почетку највише гајила за добијање влакана за израду одеће, да би касније, када су се спознале њене вредности, почела да се употребљава и у исхрани, као грађевински материјал, за израду рибарских мрежа, ужарије, за производњу хартије, за огрев, као лек.

У изради овог рада користили смо доступну стручну литературу, каталоге музејских изложби, новинске чланке, интернет странице. Рад је употпуњен информацијама које смо добили од два казивача,[1] као и документарним фотографијама.

Етнолошка збирка која се налази у Комплексу броји око 700 музејских предмета, што ће рећи да спада у збирке мањег обима. Начелно, Збирка се може поделити на етнолошку и збирку пољопривредних машина. Пажњу ћемо усмерити на етнолошку збирку која броји око 300 музејских предмета разврстаних у следеће колекције: архитектура, детињство, знања и вештине, лични предмети, обућа, одећа, покућство и справе за прераду влакана.[2]

Колекција алатки и справа за прераду влакана представља целину у оквиру етнолошке збирке[3] и систематски је сакупљана. Броји 48 музејска предмета. Основни критеријум у подели ове колекције је функција њених предмета, те ћемо се тога придржавати и током рада на каталошкој обради предмета.

Порекло конопље

Према пореклу текстилних сировина влакна се деле на биљна, животињска, минерална и вештачка. Конопља, поред лана и јуте, припада групи биљака из чијег стабла се добијају влакна (Milošević 1947: 5).

Реч конопља[4] је санскритског порекла и потиче од речи *cana*. Латински назив конопље је *Cannabis*. Влакна конопље добијају се из стабљике биљке која припада породици *Cannabinaceae* роду *Cannabis*. Постоји неколико начина ботаничке поделе рода *Cannabis*, али је опште прихваћена подела коју су извршили Сизов и Серебрајкова по којој род *Cannabis* чине две врсте и то обична конопља *Cannabis sativa* и индијска конопља *Cannabis indica*. За разлику од *C. indica,* која се не користи у производњи влакна, већ углавном за добијање опојних средстава, *C. sativa* има употребну вредност у производњи влакна (*Poljoprivredna enciklopedija* 1967: 613). Ако би да-ље желели да разврстамо овај род онда бисмо треба- ли рећи да *C. sativa* има две подврсте *C. culta* и *C. spontanea*, тј. културна и дивља конопља.

Конопља или кудеља? Шта је исправно? Неки аутори наводе да је конопља биљка, а кудеља финални производ конопље, предиво од конопље. Босиљка Радовић је забележила да се „конопља зове конопљом док у ступу не дође, после се зове кудеља“ (Радовић 1956: 68). С друге стране, ова два појма се често поистовећују. Заправо, истина је да у српском језику користимо оба назива за конопљу, као и називе

„тежина“ и „кучина“. Претпоставља се да је назив „тежина“, за влакно направљено од конопље, настао од речи тежак – сељак, јер су они носили одећу направљену од тог материјала, а са друге стране послови производње и прераде конопље су у односу на друге послове били веома тешки. „У неким крајевима Србије влакно конопље називају кучина, што према предањима потиче од изреке „пасји, псећи, кучећи живот“ (Kišgeci 1994: 11). Канап, конац, копље су још неке речи настале од истог корена као и реч конопља.

„Конопља је једногодишња, дводома биљка. Женске биљке разликују се од мушких како по свом изгледу и квалитету влакна, тако и по времену сазревања. Мушка биљка назива се још и бела конопља или белојка, а женска црнојка. Мушке биљке одликују се тањом стабљиком и квалитетнијим, нежнијим, мекшим и тањим влакном, а и раније сазревају“ (Исто: 21). Наводе из овог цитата потврдила нам је и госпођа Хлавач. Чим би се семенска, женска конопља опрашила износила би се из кукуруза где се гајила. Та конопља је служила за прављење ограда, јер има чврсто влакно. Сељаци су знали када је право време за тај посао који је зависио од временских услова – у септембру или почетком октобра.

Конопља води порекло са простора Азије. Чиниоци који одређују обим и облик узгоја и даље прераде неке пољопривредне културе су географски положај, климатски услови, конфигурација тла, културно-историјски развој, етничка струјања, економске прилике и организација живота у традиционалним друштвеним заједницама. Конопља је била позната у средњовековној Србији 15. века.

Што се тиче простора бивше Југославије можемо рећи да је конопља гајена у свим областима у којима је могла да успе. Међутим, најпознатија и најцењенија је била са простора Војводине, тачније Бачке и долине Јужне Мораве. Гајење конопље у данашњој Војводини се значајније проширило током 15. и 16. века из Ломбардије која је у то време била једна од најразвијенијих области са мануфактуром у Европи (Исти: 13). Производња и трговина конопљом одвијала се у околини Апатина, Деспотова, Бачког Грачаца и Оџацима. „По гајењу конопље се као најзначајнија општина у средњој Бачкој, половином прошлог века, у новинским чланцима и вестима спомиње и Бачки Петровац. У периоду између два рата, Петровац са својом околином постаје средиште подунавске кудељарске области, како по количини произведене кудеље, тако и по интензивној кућној преради. У циљу унапређења кудељарске производње у Петровцу је 1932. године, уз дозволу одговарајућих органа власти, основано и Пољопривредно кудељарско-текстилно друштво, које је организовало обиман просветитељски рад“ (Исти: 16–17). Што се тиче осталих делова Војводине, конопља се у мањем обиму гајила у Срему, а најмање у Банату.

Домаће сорте конопље су биле оплемењене квалитетним италијанским и турским сортама конопље (*Poljoprivredna enciklopedija* 1967: 618). Наш казивач Јан Магловски нам је потврдио да су разне сорте семена конопље добијане од задруге. Он се сећа две сорте семена конопље и то тзв. „италијанка“ која је била јако висока и мекана, те је била погодна за израду платна и „домаћа“ која је била нижа, али и дебља па се користила за израду ужади. Рекао нам је да се „италијанка“ сејала када се желело контрактирати (сарађивати) са кудељаром. У том случају, све што је сељак засејао под конопљом морао је и да извезе у кудељару где се све мерило и складиштило.

У прошлости је конопља имала изузетно велики употребни потенцијал. Наиме, прерадом влакана од конопље правили су се одевни предмети и остали кућни текстил, али се она употребљавала и као огрев, изолациони материјал у грађевинарству, у прехрамбеној индустрији, медицини, производњи сликарског платна као и при духовним обредима.

Неписано правило је било да је свако сеоско домаћинство само производило сав потребан текстил за рубље и одећу за своје чланове и потребе. За овај део посла била је задужена жена која је ткала одевне предмете и текстилно покућство како за свакодневну употребу чланова своје породице тако и за свечане прилике укључујући и спрему за мираз. До краја 19. века народна ношња сеоског становништва рађена је у домаћој радиности. Материјали за ношњу били су од вуне, лана, конопље и коже. Јачина и трајност конопљиног текстила учинила је да конопља буде главна текстилна биљка панонске равнице. Вишак текстила који би жене исткале, а премашивао је потребе породице, износиле би на вашаре и продавале.

Дрвенасти део стабљике који остаје након одвајања влакна конопље био је познат под називом поздер и имао је широку примену. Он је висококалоријски огревни материјал који је служио за грејање кућа, за печење ракије, у ковачницама, у индустрији папира. *Пољопривредна енциклопедија* (Исто: 613)

наводи да поздер плоче у грађевинарству служе као акустична и термичка изолација. Поред поздера, значајну сировину за производњу фирниса, уљаних боја и лакова представљало је и семе конопље.

С обзиром на чињеницу да се конопљино влакно одликује необично великом издржљивошћу и отпорношћу према влази, оно је било незаменљиво у изради платна за цераде, шаторе, једра, врећа и амбалажа, ватрогасних црева, конаца за рибарске мреже, ужади (Paskovič 1966: 79). У прехрамбеној индустрији се рафинирано уље конопље употребљавало као додатак јелу.

По Кишгецију, почеци истраживања конопље као потенцијалног извора лековитих материја потичу из 1839. године када су први пут обелодањена искуства сањеном применом у медицини. Знамо да су од конопље прављени опијати који су коришћени као анестетици у хирургији што се касније и злоупотребило тако да се конопља користила и као опојна дрога. Данас се све више говори о канабисовом уљу као леку у лечењу најтежих обољења. Ово уље се добија од конопље сорте *C. indica.* Додуше, опречна су мишљења о његовој употреби због чега је оно у многим земљама још увек забрањено што је случај и са Србијом. Лишће конопље се кувало и пило као чај против реуматизма (Радовић 1956: 92).

У фељтону *Уроша века: Како је уништена конопља као индустријска биљка*[5] изнето је, између осталог, низ занимљивих података о употребној вредности конопље. Значајни историјски документи и књиге,[6] старе географске и поморске мапе, заставе, слике познатих сликара[7] били су на папиру или платну од конопље. Занимљивост је и да је за свој аутомобил[8] Хенри Форд користио гориво од конопље и имао је хаубу од конопљине пластике десет пута јачу од челика. Светски познат бренд фармерки,[9] који су носили амерички гоничи стоке, такође је био првобитно прављен од конопље. О духовној употреби конопље се говори када се биљка користи у религији у ритуалне сврхе.[10]

Као што смо и навели у претходном делу текста, конопља се у прошлости производила и употребљавала у сеоским срединама за домаће потребе, а временом се проширивала њена употреба, да би пред налетом индустријализације полако губила на значају. Конопљу је полако све више замењивао памук, тачније његови готови производи, да би његов примат затим преузели производи од вештачких материјала попут синтетике. Међутим, савремени еколошки трендови с нагласком на природним материјалима доводе конопљу и производе од ње поново у жижу интересовања.

Алатке и справе у процесу рада за добијање нити из конопље

„Производња текстила у домаћој радиности обухвата: гајење, убирање, прераду текстилних сировина – животињског (вуна) и биљног (кудеља, лан) порекла у текстилну нит, припрему основе и потке за ткање и ткање“ (*Музеј Војводине* 1997: 308). У раду ћемо се држати поделе рада око конопље према поступку коју је направио Љубомир Међеши (1972: 40):

1. добијање сировине – припрема земљишта и сејање; жетва
2. технолошки процес прераде – мочење; издвајање влакана; млевење влакана; чешљање влакана
3. добијање полуфиналних и финалних производа – предење; намотавање пређе на мотовило; сновање.

Сејање и жетва – Сетва конопље за влакно се обављала у рано пролеће, односно од краја априла до половине маја месеца. Веселин Чајкановић је у свом *Речнику* забележио обичај да се конопља сејала „на Јеремијин дан (дан када се душе инкарниране у змијама терају од куће) пре сунца или на Ђурђевдан. Сеју се најрадије у понедеоник или суботу, а не сеју се: у среду и у петак, ни Велике ни Беле недеље“ (Чајкановић 1994: 114). Занимљивост је да је он забележио да су сејање, као и сви послови око конопље, били искључиво женски, што је у опречности са подацима које смо нашли у литератури и из разговора са казивачима. По речима нашег казивача Марије Хлавач конопља се сејала прошлогодишњим семеном ручно у густе редове да би стабљике израсле што више, а биле истовремено танке и тако давале квалитетније влакно. Ако би се ређе посејала била би бујнија и имала би дебљу стабљику, а од такве конопље се добијало грубље и дебље влакно. Конопља се сејала у близини стајаћих или текућих вода где је најбоље успевала, али и због даље обраде након жетве. Свака кућа која је узгајала конопљу имала је на свом имању део земљишта који је био одређен за гајење конопље, а које се звало конопљара, конопљак, конопљиште (Радовић 1956: 37). Конопљиште је ваљало ђубрити сваке године да би принос био задовољавајући. Конопљи је одговарала умерено

топла клима са довољно влаге. Њено гајење је било веома корисно за земљиште зато што је њен корен растресивао земљу и уништавао коров.

Жетва је била, у зависности од временских услова, сто дана након сетве тј. крајем јула или почетком августа, после жетве жита. Заправо би, након три месеца, када је лишће почињало да жути, то био знак да је биљка зрела за брање. Господин Магловски нам је напоменуо да се и по специфичном мирису могло закључити када је било време за жетву. Зреле стабљике конопље су се чупале ручно заједно са кореном. Једнако захваћена количина стабљика зове се руковет или ручица. Прва алатка, најсличнија српу, косир или вагов[11] (Међеши 1972: 41), појавила се касније када су се стабљике конопље секле тј. косиле до земље, што је значајно олакшало мукотрпан и дуготрајан посао. Ковачи су косир обично правили од великих поломљених коса.[12] (фото бр. 1)

Руковети конопље су се сакупљале и везивале у снопове који су били облика купе. Гледало се да снопови не буду ни претанки ни предебели. Тако су остављани на њиви да се осуше четири, пет дана под условом да је било лепо и сунчано време. Затим би се узимала два, три снопа и ударањем о земљу ослобађала би се од лишћа, цвета и класја, тј. вишка који није смео да буде на стабљици када би била пренета до мочила. Овај посао је захтевао велику радну снагу и зато би биле организоване мобе.

Технолошки процес прераде конопље се састојао од мочења, издвајања и чешљања влакана конопље. Одговарајућом справом, коришћеном током рада, биће описана свака етапа процеса рада.

Мочење – Представља процес у којем су се влакна одвајала од стабљике. Оно се вршило тако што би се стабљике конопље стављале у хладну стајаћу или текућу воду или у грађене базене тзв. мочила.[13] (фото бр. 2)

Конопља се у мочила стављала у време врућина. Заправо, обичај је био да се конопља мочи лети, а зими се обрађивала у нит. Снопови конопље би се слагали унакрст у редове, најпре један слој, а преко њега следећи. Један сноп би био са кореном горе, а на супротној страни тј. доле сноп са класјем. Преко се затрпавало блатом да би конопља била потпуно потопљена у води, а и да се снопови не разиђу, да их вода не однесе. Ред се обележавао са два штапа забијена у дно мочила. Произвођачи би ударали кочеве између снопова и на њих везивали крпе по чијој боји је свако распознавао своју конопљу. Овако би конопља стајала у води од три до двадесет дана док не би омекшала, што је зависило од временских услова и топлоте воде. Влакно би у току мочења од зелене прелазило у сивобелу боју. Морало се водити рачуна

Фото 1. Косидба конопље, фотографија из Музејске јединице Оџаци.

Фото 2. Мочила, фотографисао Милисав Љубић Брка из Раткова.

колико је конопља стајала у води и зато је газда стално проверавао да ли се влакно одваја од стабљике и да ли је изгубила зелену боју. Ако би се биљка раније извадила из мочила влакна су била грубља и чвршћа, а када је дуже стајала у мочилима добијена влакна би била финија, али и тања (Belaj 1962: 122). Са конопље, која је била довољно натопљена тако да се влакно лако одвајало од стабљике, скидало би се блато, сноп по сноп би се прао неколико пута у води лупајући сноп о воду и тада би се вадила из мочила. Након изношења из воде сваки сноп конопље се морао раширити у облик купе. Купе су се формирале тако што би се врхови снопова наслањали један на други како би се одржали. Сушење је трајало од пет до шест дана на ораници где је нпр. било покошено жито. Након сушења конопља би се запрежним колима возила кући или у фабрике-кудељаре.

После мочења следила је механичка обрада сасушене стабљике конопље која је подразумевала њено ломљење и трлење, млевење и чешљање. У те сврхе су се користиле различите наменске справе које ћемо описати у наставку текста.

Ломљење конопље – Ступа[14] је дрвена справа која је служила за ломљење стабљике конопље. Састоји се из фиксног и покретног дела и постављена је на четири ноге. (фото бр. 3) Фиксни део има обично четири, три дуже дрвене даске наоштрене са горње стране, док покретни део тзв. „набијач", причвршћен само једним делом за постоље ногара, има две, три дрвене даске наоштрене са доње стране. Набијач је покретан дрвеном дршком. „Овај тип ступе је познат у народу јужно од Саве и Дунава као *пречанска* или *бачка трлица*. У крајеве јужно од Саве и Дунава овај тип справе је стигао из Војводине и добио назив трлица као и трлице ондашњих простора, уз одређење територијалног порекла" (Стефановић-Идвореан 2009: 20). Ова справа се ручно покретала наглим дизањем и спуштањем горњег покретног дела „набијача" у доње даске фиксног дела при чему долази до ломљења дрвенастог дела сасушених стабљика конопље, постављених попречно у ступи, и тада се одвајао поздер. Прво се ломио сноп од корена, а затим друга половина снопа од класја.

Трлење конопље – Трлица је дрвена справа, простог облика, на којој су се снопови одступане конопље трлењем тј. глађењем чистили од преосталих остатака поздера што је додатно мекшало влакно. На крају, од руковети које су се стављале на трлицу, да би

Фото 3. Ломљење конопље на ступама, фотографисао Милисав Љубић Брка из Раткова.

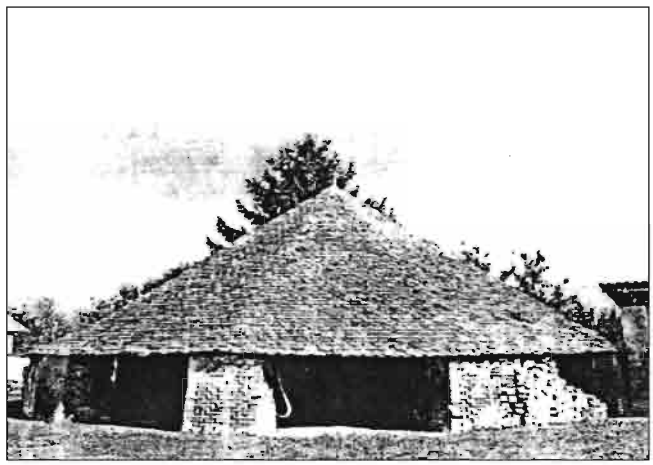

Фото 4. Изглед мњача 2011. године, фотографија из Музеја војвођанских Словака.

Фото 5. Гребенање конопље, фотографисао Јан Сворец из Кисача, 40-их год. 20. века.

се очистиле од преосталог поздера, добијало се *повесмо* (Иста: 21). Трлица се састоји из „две сталне и једне покретне уске даске, које су на једном крају клинасто заоштрене, и то две доње са резом (клином) окренутом горе, горња са клином доле и ручицом дужом од ножа за држање рукама и млаћење". Обично је постављена високо на две ногаре како се при раду не би морало превише сагињати, што је олакшавало посао.

Млевење или гњечење конопље – Влакна која су била очишћена од вишка поздера су се затим омекшавала у етапи рада коју зовемо млевење или гњечење конопље. Тај процес се одвијао у тзв. „ваљаоницама", грађевинама у којима су влакна под притиском омекшавана.

Једна таква грађевина је постојала и у Бачком Петровцу и била је позната под називом мњач. (фото бр. 4) Потиче из 1864. године. Основа мњача је трапезаста са кровном конструкцијом купастог облика. Механизам мњача се састојао из кружне стазе на ко-ју се стављала конопља по којој се кретао камени точак и притом је омекшавао. Кроз централни део пролазила је осовина у виду главног стуба. Точак су окретали коњи. Најчешће се одједном стављало око 100 килограма конопље. Године 1939. на механизам је додат електромотор.[15]

Чешљање конопље – Омекшана влакна конопље је ваљало ишчешљати, и самим тим разврстати влакна по дужини тј. квалитету, што се радило помоћу гребена.[16]

У традиционалној култури Војводине била је позната употреба два различита типа гребена. Старији, познат под називом циганска гребена, представљао је пар једноручних четки. Други тип је у виду правоугаоне дрвене даске дужине око једног метра, не шире од 20 до 30 цм, на чијој средини се налази „глава" у коју су причвршћени ковачки ексери – зупци гребена. Постојала су гребена са ређим и гушћим зупцима за различите фазе гребенања. На крајевима даске налазе се полукружни отвори, кроз један се провлачила нога и на тај начин се гребено држало о тло, а други отвор је служио да се придржи руком за лакше руковање приликом гребенања. (фото бр. 5) Овај тип гребена „био је познат овдашњем стариначком становништву, али је у већој мери везан за кудељарство Русина и Словака током 20. века. Коришћени облици су познати као део инвентара донетог из матичних области, колонизацијама у 18. и 19. веку, али и као плод каснијих веза са матичним земљама" (Иста: 21). Првим гребенањем, на гребенима са ређим зупцима, добијало се повесмо. Њега су чиниле најквалитетније и најдуже нити које су се користиле за прављење најбољег влакна. Оно се након гребенања везивало у „лутку" и склањало до финалне обраде. Даљим гребенањем, гребенима са густим зупцима, остајала су све краћа, грубља и дебеља влакна позната као кучина. Овако ишчешљано влакно је било спремно за предење нити.

Предење и премотавање нити у прђу – Предењем се ствара текстилна нит. Ово је био искључиво женски посао. Наиме, за време летњих месеци припремале су се сировине, док је зимски период био резервисан за послове код куће попут предења, ткања, плетења, „то је био и један вид организованог

Фото 6. Ножна кола или коловрати, фотографисао Јан Сворец из Кисача, 40-их год. 20. века.

Жене са справама за прераду конопље.

друштвеног живота у време зиме, јер су се жене, у вечерњим часовима, а после завршених дневних послова, сакупљале на прелима и седељкама, и заједно израђивале све оно што је било потребно породици" (Симић 2009: 7).

Колико је предење био сложен поступак добијања нити из влакна сведочи и чињеница да су се за предење и премотавање нити користиле многобројне алатке и справе попут преслица, вретена, коловрата, мотовила, вита, чекрка, сноваљке. Сваку од њих ћемо детаљније описати у наставку текста. Жена би једном руком из повесма, које се стављало на преслицу, извлачила влакно, влажила га пљувачком и сједињавањем влакана правила нит коју би другом руком намотавала на вретено. Водило се рачуна да нит буде једнаке дебљине, чврста и глатка. Тако се добијало предиво. Преслица је у виду дужег штапа од дрвета, различито обликована и декорисана, на коју се стављало повесмо и испредала нит. Вретено је мањи дрвени конични штапић на који се намотавала испредена нит. Обе алатке су биле украшаване техникама познатим при обради дрвета, ровашењем и токарењем. Алатке су носиле лични печат власнице. Због тога нису имале само употребну вредност, већ су представљале предмете од значаја за народно уметничко стваралаштво. Да би се добила нит жене су упоредо са вретеном користиле и коловрат. Ножно коло[17] је механизована справа у виду дрвеног носача постављеног вертикално. Између носача налази се погонски точак који је покретан папучицом или ручком. Поврх точка смештен је калем на који се преко кукица на летку намотавала нит. Истурен носач у виду дршке служи за држање преслице. Са преслице, на коју се стављало повесмо, руком се упредала нит која се окретањем точка (ногом или руком) намотавала на калем. Крајем 19. века „ножна преслица је на овим просторима првенствено коришћена за предење кудеље, њена употреба је веома значајна у специјализованим кудељарским срединама, првенствено код Русина и Словака. Ножно коло се јавља у више варијанти и до данас је опште познато под називима по етничком одређењу, као што је *швабица, мађарица, рускиња*" (Стефановић-Идвореан 2009: 28). Што је жена била вештија на коловрату нит је била тања и квалитетнија, а посао је био бржи. (фото бр. 6)

Међутим, тако добијену прађу кудеље требало је премотати и припремити за даљи рад. Прађа се даље мотала на мотовило. Најраспрострањенији тип мотовила је била једноставна ручна справа у виду дебље, глатке дрвене гране на чијим супротним крајевима су унакрст постављене дашчице. Обично је дугачко до једног метра. Израђивали су га мушкарци за потребе сопственог домаћинства. Колонизовано становништво, нарочито Словаци и Русини, су са собом донели новији модел мотовила који су израђивале занатлије столари. „Такав је пример усавршено мотовило у виду крстака са механизмом који аутоматски звучно региструје прелазак на ново пасмо, те се тако пасма одбројавају. Крстак на постољу око кога се намотава прађа, покреће се ручно преко механизма на принципу чекрка" (Иста: 35-37). На мотовилу се добијао растресит смотуљак прађе тзв. раша или канура. Овом справом се повећавала ефикасност у раду. Даље, овај смотуљак кудеље, тј. раша, се морао намотати на калем да би се користио за сновање. У ту сврху су се користили вито и чекрк. Ове две справе увек су се заједно користиле.

Постоје две врсте вита: кружно и усправно или стојеће вито. Сама реч нам казује њихов изглед. Кружно вито се састоји из дрвеног постоља у које је уметнута осовина која држи два дрвена оквира трапезастог облика међусобно укрштених. Други тип је усправно или стојеће вито које је заправо дрвени оквир у који су попречно постављена два шупља ваљка између којих се разапињала препредена нит. Рупице дуж оквира омогућавале су да се размак између ваљака подешавао на жељену удаљеност. Растресито предиво раша се стављало на вито и повлачењем нити руком (када је реч о кружном виту) или окретањем ручке на чекрку нит се одмотавала и намотавала на дрвене калеме.

Чекрк је справа правоугаоног дрвеног постоља на четири ноге која на једном крају има погонски точак са осовином, који је покретан гвозденом ручком, а на другом крају је дрвена кутија у којој су смештени калеми за намотавање нити са вита. Овде се завршавало предење и премотавање нити у прађу и започињао је процес припрема за ткање.

Сновање – Ткање је сложен процес који је захтевао већу спретност и умешност домаћице. Обично је у селу било пар вештих жена које су знале да обаве припремне радње у вези са ткањем. Оне су долазиле по позиву и помагале другим женама. Ткању је претходило тзв. сновање тј. припрема основе за ткање. Била су позната два начина – сновање „по земљи" и сновање помоћу великог вита или сноваљке.

Старији начин сновања је сновање „по земљи“ помоћу кочића односно клинова. То се радило по лепом времену, у дворишту, јер је захтевало велику равну земљану површину. Било је потребно од три до дванаест кочића која би се забола у земљу. Број кочића је зависио од дужине основе. „Основно је правило притом да два клина, на крају будуће основе, буду смјештена у непосредној близини и у истој равнини. Око њих ће се приликом сновања *изводити чини,* тј. укрштати нити основе и бројењем *пасама* одређивати ширина основе“ (Eckhel 1988: 31).

Сновољка или велико вито се користила за добијање већих дужина тканина. Справа већих димензија облика два укрштена правоугаона оквира са вертикалном осовином. Заправо, сновољка је тип кружног вита истоветног облика већих димензија. Она се углавном користила у затвореном простору у полузанатској радиности. Помоћне алатке и справе уз сновољку су биле решетказта дашчица и дрвени рам који се исто звао сновољка.[18] То је мањи дрвени рам са једном летвицом између страница, постављен на ногаре. У односу на постоље рам је могао да буде постављен и под косим углом. Између страница рама провучене су гвоздене шипке које држе дрвене калемове тзв. фајфе. Поступак рада на сновољки је исти као код сновања са кочићима. Сновање на великом виту је био посао неколико жена. „Једна је окретала сновољку, друга пребирала нити и водила праму по означеној мјери, а трећа пазила да се нити на калемима не замрсе или прекину“ (Иста: 32).

Последње етапе припреме за ткање су навијање основе и постављање оснутка на разбој односно увођење у нити и у брдо. Међутим, ми ћемо овде завршити наше излагање зато што је ткање израђивање тканине на разбоју што није предмет нашег рада.

Готови производи од конопље

Од малих ногу женска деца су учена да знају да преду и ткају. Девојке су морале да овладају свим техникама ручног рада јер након удаје њихова обавеза је била да обезбеде сву потребну текстилију како за чланове своје породице тако и за своје домаћинство. Том послу су их подучавале мајке и баке.

Финални производ конопље било је платно исткано од различите дебљине и финоће нити, ширине, начина украшавања. Уколико је основа била од кудељне нити потка је могла да буде од кудеље, лана, вуне, памука у зависности за шта се платно ткало. „Израда тканина и одевних предмета подразумевала је познавање различитих техника ткања, вештину кројења, шивења и украшавања“ (Радојковић 2014: 27). Најфиније нити кудеље су се упоребљавале за прављење одеће. Од платна које је могло да буде од кудељне прође правиле су се мушке и женске доње кошуље, кецеље, сукње, појасеви, мушке гаће, панталоне. Једном речју свакодневна и свечана народна ношња је прављена од кудељних нити у комбинацији са нитима биљног и животињског порекла.

Првобитно текстилно покућство израђивано од кудеље било је наменско, функционално и једноставно у техничком и ликовном погледу. Од употребних предмета од кудељног платна су прављене сламарице, постељина (чаршави, јастучнице), пешкири, губери, џакови, ћилимови. Сламарице су, углавном, израђиване од кудељног платна, код пешкира и основа и потка су били од кудеље, губери су прављени комбинацијом кудељних и вунених нити. Џакови за жито и брашно су прављени од кудељних нити, јер су оне јаке и издржљиве за велики терет. Нит за основу ћилима прела се од најквалитетнијих влакана повесма, за потку је коришћена вуна разнобојних боја.

Од кудељне нити правили су се полуготови и готови производи различите намене како у домаћинству тако и за индустрију. Доласком памука, у виду полуготовог производа, кудељна нит је полако нестајала из употребе.

Анализа колекције за прераду конопље у Музејском комплексу Кулпин

Колекција алатки и справа за прераду конопље броји 48 музејска предмета. Предмети су смештени у депоу и релативно су добро очувани, јер се предузимају одговарајуће мере заштите.

Алатке за жетву конопље – Ову групу чини косир (кат. бр. 1) који је из Бачког Петровца. Направљен је од дрвета у комбинацији са гвожђем. Косир је ручне израде и у збирку је доспео даривањем. Направљен је између два светска рата.

Справе за прераду текстилних влакана – Ову групу сачињава шест ступа (кат. бр. 2–7) и једна трлица (кат. бр. 8). Сви предмети су из Кулпина. Основни материјал од којег су предмети направљени је дрво. Предмети су занатске израде и у збирку су доспели даривањем. Пореклом су из 20. века.

Алатке за чешљање влакана – Ову групу чини 16 гребена (кат. бр. 9–24). Предмети су из Кулпина, два су из Бачког Петровца и два су из Ваљева. Материјал од којег су предмети направљени је дрво у

комбинацији са гвожђем. Предмети су занатске израде и у збирку су доспели даривањем. Већина је из 20. века уколико изузмемо предмете (кат. бр. 20–21) за које имамо податак да су из 1870. и 1890. године.

Справе за намотавање пређе – Ову групу чине пет ножних кола (кат. бр. 25–29), једно ручно мотовило (кат. бр. 30), три механизована мотовила (кат. бр. 31–33), једно вито (кат. бр. 34), пет усправних вита (кат. бр. 35–39) и шест чекрка (кат. бр. 40–45). Предмети су већином из Кулпина, затим Бачког Петровца, Новог Сада и Ваљева. Материјали од кога су направљени су дрво и гвожђе. Предмети су занатске израде и у збирку су доспели даривањем. Већина предмета је из 20. века, док за предмет из Ваљева имамо и годину порекла 1936. (кат. бр. 45).

Справе за ткање – Ову групу чине три фајфира (кат. бр. 46–48). Предмети су из Кулпина. Дрво је основни материјал од којег су направљени са понеким гвозденим делом. Занатске су израде и поклоњени. Пореклом су из 20. века.

Закључак

Конопља као сировина од које се добијала нит за прављење текстила је обележила панонску земљорадничку културу. У домаћој радиности сав потребан текстил је прављен ручно, крајње једноставним алатом. Највећи део посла су обављале жене. Оне су научиле да у предањем текстилног влакна створе нит од које ће касније добити платно.

Добијање нити из влакана конопље представљало је комплексан процес рада. Састојао се из неколико фаза рада при чему су се користиле различите справе које су касније користиле генерације. Међутим, и поред свега, гајење и прерада конопље се временом морала напустити. У употребу су ушле друге сировине лакше за прераду и добијање потребног материјала. Справе којима се гребенало, намотавало у пређе и на калеме пронашле су свој пут до музејских збирки и музејских поставки да будућим генерацијама буду на увид како се некада стварала нит уткана у текстил.

Колекција предмета која је пред нама представља сведочанство једног времена не тако давног, а опет прилично далеког са становишта актуелног времена. Предмети су сакупљани на територији општине Бачки Петровац и иако бројчано нерепрезентативни ипак представљају својеврсни материјални доказ о развијености и важности производње конопље на овом простору. Конопља је дуго година била једна од основних култура која се овде узгајала и самим тим чинила битан део живота људи из овог краја. Управо због тога људи су временом усавршавали потребан алат за рад у складу са својим потребама, али и новим достигнућима. Из потребе да се тај део историје овог краја отргне од заборава, али и да остане као материјални доказ за будућа покољења и научна истраживања, овај рад представља скроман допринос аутора да предмете из збирке представи широј јавности.

НАПОМЕНЕ

[1] Казивачи: Јан Магловски (1944) рођен у Кулпину, а живи у Бољевцима. Словак, евангелистичке вероисповести, столар у пензији и Марија Хлавач (1944) рођена Колар из Кисача, Словакиња, евангелистичке вероисповести, домаћица. Разговор са њима је вођен у јуну 2014. године и у новембру 2015. године. Посебну захвалност на уступљеним фотографијама дугујемо госпођи др Марини Савић из Кисача, кустосу историчару Браниславу Срдановићу из Музејске јединице Оџаци и господину Зденку Лончару из Музеја војвођанских Словака у Бачком Петровцу. Овом приликом свима им се захваљујемо на одвојеном времену.

[2] Напоменућемо да је подела по колекцијама интерна. Званична подела од стране матичне установе Музеја Војводине није урађена.

[3] Са изузетком да у Колекцији немамо вретена, преслице, разбој.

[4] Веселин Чајкановић у свом *Речнику* каже да је реч конопља заједничка словенска реч, која је пореклом из скитског истока одакле је дошла и биљка.

[5] Фељтон Ивоне Живковић излазио је од 21. фебруара до 3. марта 2015. године у *Вечерњим новостима*. Доступан на: https://novosti.rs/dodatni_sadrzaj/feljtoni/02.07.2015.

[6] Гутенбергова Библија из 1455. године, први нацрт америчке Декларације о независности из 1776. године, амерички устав, енциклопедија Британика.

[7] Рембрант, Ван Гог.

[8] Модел „Форд Модел-Т“.

[9] Jeans.

[10] Растафаријанци конопљу сматрају светом биљком, а њено уживање верским чином; у исламу су је користили дервишки редови. Види на: https://sr.wikipedia.org/sr/Конопља /10.06.2014.

[11] Термин косир је преузет из немачког језика.

[12] Зато се користио израз мала коса или на словачком косичка.

[13] Господин Магловски нам је рекао да се велики број домаћинстава у Кулпину бавио производњом конопље. Тачно се знало ко и када мочи конопљу, па се из тог разлога морао поштовати редослед мочења.

[14] Велика или ретка трлица како је зову Словаци. Код Срба познати су и термини цецалица, набијача, трепача.

[15] Податке о мњачу смо добили од Зденка Лончара из Музеја војвођанских Словака у Бачком Петровцу. Овом приликом му се најљубазније захваљујемо.

[16] У употреби су и термини дарак и четка.

[17] У употреби су термини коловрат, ножна преслица.

[18] Фајфир на словачком.

ЛИТЕРАТУРА

Belaj, Vitomir. 1962. Pripremanje lana i konoplje za dobivanje pređe u okolici Varaždina. *Godišnjak muzeja Varaždina 2/3*, Varaždin.

Kišgeci, Jan. 1994. *Konoplji hvala.* Beograd: Nolit – NIP.

Међеши, Љубомир. 1972. Конопља у привреди, животу и обичајима бачких Русина. *Рад музеја Војводине 21/22*, Нови Сад.

Milošević, Stanislav. 1947. *Tekstilne sirovine.* Beograd: Rad.

Музеј Војводине [каталог сталне поставке] 1997. Нови Сад.

Pasković, Fran. *Predivo bilje I dio konoplja, lan i pamuk.* Zagreb: Nakladni zavod Znanje.

Poljoprivredna enciklopedija 1 A-Kre. 1967. Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod.

Радовић, Босиљка. 1956. Гајење и обрада лана и конопље у нашем народу. *Гласник Етнографског музеја 19*, Београд.

Радовановић, Вића Т. 1927. *Гајење конопље и лана за домаћу употребу.* Београд: Издање српског пољопривредног друштва.

Радојковић, Светлана. 2014. *Лан и конопља у традиционалној култури Шумадије* [каталог изложбе]. Крагујевац: Народни музеј.

Симић, Зорица. 2009. *Све од конопље, конопљана текстилија из етнографске збирке Народног музеја Крушевац* [каталог изложбе]. Крушевац.

Стефановић Идвореан, Братислава. 2009. *Техника ткања ћилима код Срба у Војводини.* Нови Сад: Музеј Војводине.

Чајкановић, Веселин. 1994. *Речник српских народних веровања о биљкама.* Београд: СКЗ – БИГЗ – Партенон.

Čarolija niti [katalog izložbe]. 1988. Zagreb: Muzejski prostor.

https://www.matrixworldhr.com/ Nevjerovatna korisnost od konoplje

https://www.sr.wikipedia.org/sr/Конопља

https://novosti.rs/dodatni_sadržaj/feljton

КАТАЛОГ

Алатке за жетву конопље

1. Косир – Бачки Петровац, Бачка, између два светска рата, инв. бр. 31
Састоји се из обле дрвене дршке и гвозденог сечива српастог облика.
Материјал: дрво, гвожђе
Начин израде: ручни рад
Димензије: дужина дршке и сечива 32 цм (фото бр. 7)

Справе за прераду текстилних влакана

2. Ступа – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 32
Ступу чине фиксни и покретни део постављени на четири ноге. Фиксни део има четири дрвене даске наоштрене са горње стране, док покретни део тзв. набијач има три дрвене даске наоштрене са доње стране. Набијач је покретан облом дрвеном дршком.
Материјал: дрво
Начин израде: занатски рад
Димензије: дужина 145,5 цм, ширина 73 цм, висина 66 цм

3. Ступа – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 33
Ступу чине фиксни и покретни део постављени на четири ноге. Фиксни део има четири дрвене даске наоштрене са горње стране, док покретни тзв. набијач има три дрвене даске наоштрене са доње стране. Набијач је покретан облом дрвеном дршком.
Материјал: дрво
Начин израде: занатски рад
Димензије: дужина 138 цм, ширина 71 цм, висина 60 цм

4. Ступа – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 53
Ступу чине фиксни и покретни део постављени на четири ноге. Фиксни део има три дрвене даске наоштрене са горње стране, док покретни тзв. набијач има две дрвене даске наоштрене са доње стране. Набијач је покретан облом дрвеном дршком.
Материјал: дрво
Начин израде: занатски рад
Димензије: дужина 130,5 цм, ширина 61,5 цм, висина 68 цм

5. Ступа – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 54
Ступу чине фиксни и покретни део постављени на четири ноге. Фиксни део има три дрвене даске наоштрене са горње стране, док покретни тзв. набијач има две дрвене даске наоштрене са доње стране. Набијач је покретан облом дрвеном дршком.
Материјал: дрво
Начин израде: занатски рад
Димензије: дужина 133 цм, ширина 58,5 цм, висина 67,5 цм (фото бр. 8)

Фото 7. Косир, кат. бр. 1.

Фото 8. Ступа, кат. бр. 5.

6. Ступа – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 135

Ступу чине фиксни и покретни део постављени на четири ноге. Фиксни део има три дрвене даске наоштрене са горње стране, док покретни тзв. набијач има две дрвене даске наоштрене са доње стране. Набијач је покретан облом дрвеном дршком.

Материјал: дрво
Начин израде: занатски рад
Димензије: дужина 146 цм, ширина 74,5 цм, висина 63,5 цм

7. Ступа – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 432

Ступу чине фиксни и покретни део постављени на четири ноге. Фиксни део има четири дрвене даске наоштрене са горње стране, док покретни тзв. набијач има три дрвене даске наоштрене са доње стране. Набијач је покретан облом дрвеном дршком.

Материјал: дрво
Начин израде: занатски рад
Димензије: дужина 145 цм, ширина 66,5 цм, висина 63 цм

8. Трлица – Кулпин, Бачка 20. век, инв. бр. 34

Дрвени рам постављен на два попречна ногара. Између рама се налазе две дрвене даске наоштрене са горње стране и једна средишња даска, између њих, наоштрена са доње стране. Ова даска је покретана ручицом. На оба краја рама са спољашње стране угравирани су иницијали „JJ“.

Фото 9. Трлица, кат. бр. 8.

Материјал: дрво
Начин израде: занатски рад
Димензије: дужина 101,5 цм, висина 83 цм (фото бр. 9)

Алатке за чешљање влакана

9. Гребено – Бачки Петровац, Бачка, 20. век, инв. бр. 35

На средини правоугаоне дрвене даске налази се „глава“ у коју су причвршћени ковачки ексери – зупци гребена. На оба краја даске налазе се полукружни отвори. Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад
Димензије: дужина 80 цм, ширина 18 цм, пречник главе 17 цм, висина зубаца 7 цм, размак зубаца 2 цм

10. Гребено – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 36

На средини правоугаоне дрвене даске налази се „глава“ у коју су причвршћени ковачки ексери – зупци гребена. На оба краја даске налазе се полукружни отвори. Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад
Димензије: дужина 81 цм, ширина 18 цм, пречник главе 16,5 цм, висина зубаца 7 цм, размак зубаца 2 цм

11. Гребено – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 37

На средини правоугаоне дрвене даске налази се „глава“ у коју су причвршћени ковачки ексери – зупци гребена. На оба краја даске налазе се полукружни отвори. Назире се црвена боја којом је гребено било префарбано.

Материјал: дрво, гвожђе
Начин израде: занатски рад
Димензије: дужина 76 цм, ширина 17,5 цм, пречник главе 16,5 цм, висина зубаца 6 цм, размак зубаца 2 цм

12. Гребено – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 38

На средини правоугаоне дрвене даске налази се „глава“ у коју су причвршћени ковачки ексери – зупци гребена. На оба краја даске налазе се полукружни отвори. Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад
Димензије 81 цм, ширина 17 цм, пречник главе 17 цм, висина зубаца 5 цм, размак зубаца 2 цм

13. Гребено – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 39

На средини правоугаоне дрвене даске налази се „глава“ у коју су причвршћени ковачки ексери – зупци гребена. На оба краја даске налазе се полукружни отвори.

Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад

Димензије: дужина 82 цм, ширина 20 цм, пречник главе 15 цм, висина зубаца 5 цм, размак зубаца 0,5 цм

14. Гребено – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 40

На средини правоугаоне дрвене даске налази се „глава“ у коју су причвршћени ковачки ексери – зупци гребена. На оба краја даске налазе се полукружни отвори. На лицу даске уграви рано је „LABAT MARKA 1942“.

Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад

Димензије: дужина 78 цм, ширина 17 цм, пречник главе 15 цм, висина зубаца 6 цм, размак зубаца 1 цм (фото бр. 10)

15. Гребено – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 41

На средини правоугаоне дрвене даске налази се „глава“ у коју су причвршћени ковачки ексери – зупци гребена. На оба краја даске налазе се полукружни отвори. Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад

Димензије: дужина 77 цм, ширина 16 цм, пречник главе 15 цм, висина зубаца 5 цм, размак зубаца 1 цм

16. Гребено – Бачки Петровац, Бачка, 20. век, инв. бр. 42

На средини правоугаоне дрвене даске налази се „глава“у коју су причвршћени ковачки ексери – зупци гребена. На оба краја даске налазе се полукружни отвори. Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад

Димензије: дужина 77 цм, ширина 18 цм, пречник главе 15 цм, висина зубаца 5 цм, размак зубаца 0,5 цм (фото бр. 11)

17. Гребено – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 51

На средини правоугаоне дрвене даске налази се „глава“ у коју су причвршћени ковачки ексери – зупци гребена. На оба краја даске налазе се полукружни отвори. Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад

Димензије: дужина 75,5 цм, ширина 18 цм, пречник главе 14 цм, висина зубаца 5 цм, размак зубаца 0,5 цм

18. Гребено – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 52

На средини правоугаоне дрвене даске налази се „глава“ у коју су причвршћени ковачки ексери – зупци гребена. На оба краја даске налазе се полукружни отвори. Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад

Димензије: дужина 81 цм, ширина 16 цм, пречник главе 15 цм, висина зубаца 4 цм, размак зубаца 0,5 цм

19. Гребено – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 308

На средини правоугаоне дрвене даске налази се „глава“ у коју су причвршћени ковачки ексери – зупци гребена. На оба краја даске налазе се полукружни отвори. Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад

Фото 10. Гребено, кат. бр. 14.

Фото 11. Гребено, кат. бр. 16.

Димензије: дужина 78 цм, ширина 18,5 цм, пречник главе 17 цм, висина зубаца 7,5 цм, размак зубаца 0,5 цм

20. Гребено – Ваљево, западна Србија, 1870. година, инв. бр. 393

Правоугаона дрвена даска на којој се, ближе је- дном крају, налази „глава“ у коју су причвршћени ковачки ексери – зупци гребена. Даска је украшена урезивањем различитих геометријских облика. Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад

Димензије: дужина 79 цм, ширина 11,5 цм, пречник главе 8,5 цм, висина зубаца 4 цм, размак зубаца 1 цм

21. Гребено – Ваљево, западна Србија, 1890. година, инв. бр. 397

Пар гребена. Гребена имају дрвену дршку на коју се наставља лопатица која се лепезасто шири. Врх лопатице је лучно заобљен. На лопатици, при врху, се налазе ковачки ексери – зупци гребена, постављени у два реда. Са спољашње стране лопатица је ојачана тањим гвозденим лимом док је унутрашња страна дршки такође ојачана истим лимом. Гребена су украшена урезивањем линија. Материјал: дрво, лим, ковано гвожђе

Начин израде: занатски рад

Димензије: дужина дршки 25 цм, дужина лопатица 15 цм, дужина зубаца 9 цм (фото бр. 12)

22. Гребено – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 427

На средини правоугаоне дрвене даске налази се „глава“ у коју су причвршћени ковачки ексери – зупци гребена. На оба краја даске налазе се полукружни отвори.

Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад

Димензије: дужина 77 цм, ширина 17 цм, пречник главе 16 цм, висина зубаца 7,5 цм, размак зубаца 2 цм

23. Гребено – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 639

На средини правоугаоне дрвене даскеналази се „глава“ у коју су причвршћени четвртасти ковачки ексери – зупци гребена. Даска гребена је шира у односу на „главу“ са зупцима. На оба краја даске налазе се полукружни отвори. Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад

Димензије: дужина 79 цм, ширина 16 цм, пречник главе 19 цм, висина зубаца 7 цм, размак зубаца 2 цм

24. Гребено – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 640

На средини правоугаоне дрвене даске налази се „глава“ у коју су причвршћени четвртасти ковачки ексери – зупци гребена. На оба краја даске налазе се полукружни отвори. Ближе једном полуотвору гребена угравирана су слова „N N I“. Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад

Димензије: дужина 81 цм, ширина 18 цм, пречник главе 14 цм, висина зубаца 4 цм, размак зубаца 2 цм

Справе за намотавање прђе

25. Ножно коло – Бачки Петровац, Бачка, 20. век, инв. бр. 44

Дрвени носач постављен на три ножице. Између носача налази се погонски точак покретан папучицом. Својим окретањем точак врти калем на који се преко кукица на летку намотава нит. Истурен носач у виду дршке служи за држање преслице. Материјал: дрво

Начин израде: занатски рад

Димензије: дужина 86 цм, пречник точка 39 цм

26. Ножно коло – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 55

Дрвени носач постављен на три ножице. Између носача налази се погонски точак покретан папучицом. Својим окретањем точак врти калем на који се преко кукица на летку намотава нит. Истурен носач у виду дршке служи за држање преслице. Материјал: дрво

Начин израде: занатски рад

Димензије: висина 96 цм, пречник точка 48,5 цм (фото бр. 13)

27. Ножно коло – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 56

Дрвени носач постављен на три ножице. Између носача налази се погонски точак покретан

папучицом. Својим окретањем точак врти калем на који се преко кукица на летку намотава нит. Истурен носач у виду дршке служи за држање преслице. Материјал: дрво

Начин израде: занатски рад

Димензије: висина 98 цм, пречник точка 46,5 цм

28. Ножно коло – Нови Сад, Бачка, 20. век, инв. бр. 320

Дрвени носач постављен на три ножице. Између носача налази се погонски точак покретан гвозденом ручицом. Својим окретањем точак врти калем на који се преко кукица на летку намотава нит. Истурен носач у виду дршке служи за држање преслице.

Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад

Димензије: висина 86 цм, пречник точка 39,5 цм

29. Ножно коло – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 355

Дрвени носач постављен на три ножице. Између носача налази се погонски точак покретан папучицом. Окретањем, точак врти калем на који се преко кукица на летку намотава нит. Истурена дршка служи за држање преслице.

Материјал: дрво

Начин израде: занатски рад

Димензије: висина 67 цм, пречник точка 48 цм

30. Ручно мотовило – Бачки Петровац, Бачка, 20. век, инв. бр. 45

Дебљи штап обрађене глатке површине на чијим супротним крајевима су унакрст постављене дашчице.

Материјал: дрво

Начин израде: ручни рад

Димензије: дужина 94 цм (фото бр. 14)

31. Механизовано или округло мотовило – Бачки Петровац, Бачка, 20. век, инв. бр. 46

У дрвено постоље је углављен дрвени стуб који са једне стране држи механизам са зупчаницима док је на другој страни шест „крила“ која се завршавају хоризонтално постављеним дашчицама. На једном од крила је ручка којом се механизам покреће. На постољу мотовила угравирана је година „1913“. Материјал: дрво

Начин израде: занатски рад

Димензије: висина 97 цм, пречник крила 118 цм

Фото 12. Гребено, кат. бр. 21.

Фото 13. Ножно коло, кат. бр. 26.

32. Механизовано или округло мотовило – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 57

У дрвено постоље је углављен дрвени стуб који са једне стране држи механизам са зупчаницима док је на другој страни шест „крила“ која се завршавају хоризонтално постављеним дашчицама. На једном од крила је ручка којом се механизам покреће. Материјал: дрво

Начин израде: занатски рад

Димензије: висина 58 цм, пречник крила 112 цм (фото број 15)

Фото 14. Ручно мотовило, кат. бр. 30.

Фото 15. Механизовано или округло мотовило, кат. бр. 32.

33. Механизовано или округло мотовило – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 424

У дрвено постоље је углављен дрвени стуб који са једне стране држи механизам са зупчаницима док је на другој страни шест „крила“ која се завршавају хоризонтално постављеним дашчицама. Зупчаници покрећу крила. На једном од крила је ручка којом се механизам покреће. Материјал: дрво

Начин израде: занатски рад

Димензије: висина 86 цм, пречник крила 114 цм

34. Вито – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 66

Састоји се из дрвеног постоља, облика мале столице, постављене на четири ноге. У постоље је уметнута дрвена осовина која држи два древна оквира трапезастог облика. Оквири су међусобно укрштени. Материјал: дрво

Начин израде: ручни рад

Димензије: дужина постоља 54 цм, ширина постоља 27,5 цм, висина постоља 74 цм, висина трапеза 51 цм, ширина трапеза 45 цм (фото бр. 16)

35. Усправно или стојеће вито – Бачки Петровац, Бачка, 20. век, инв. бр. 47

Састоји се из усправног дрвеног оквира у који су попречно постављена два шупља, дрвена ваљка између којих би се разапела препредена нит. Гвоздена шипка провучена кроз ваљке држи их на оквиру. Дуж оквира су рупице које су омогућавале да се размак између ваљака подешава на жељену удаљеност. Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад

Димензије: висина 90 цм, ширина 20 цм, пречник бубњева 12 цм

36. Усправно или стојеће вито – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 58

Састоји се из усправног дрвеног оквира у који су попречно постављена два шупља, дрвена ваљка између којих би се разапела препредена нит. Гвоздена шипка провучена кроз ваљке држи их на оквиру. Дуж оквира су рупице које су омогућавале да се размак између ваљака подешава на жељену удаљеност. Горња страна оквира је украшена токарењем. Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад
Димензије: висина 193 цм, ширина 55 цм, пречник бубњева 23,5 цм (фото бр. 17)

37. Усправно или стојеће вито – Нови Сад, Бачка, 20. век, инв. бр. 399

Састоји се из усправног дрвеног оквира у који су попречно постављена два шупља, дрвена ваљка између којих би се разапела препредена нит. Гвоздена шипка провучена кроз ваљке држи их на оквиру. Дуж оквирасу рупице које су омогућавале да се размак између ваљака подешава на жељену удаљеност. Материјал: дрво

Начин израде: занатски рад
Димензије: висина 73,5 цм, ширина 42 цм, пречник бубњева 15 цм

38. Усправно или стојеће вито – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 425

Састоји се из усправног дрвеног оквира у који су попречно постављена два шупља, дрвена ваљка између којих би се разапела препредена нит. Гвоздена шипка провучена кроз ваљке држи их на оквиру. Дуж оквирасу рупице које су омогућавале да се размак између ваљака подешава на жељену удаљеност. Материјал: дрво

Начин израде: занатски рад
Димензије: висина 86,5 цм ширина 21,5 цм, пречник бубњева 12 цм

39. Усправно или стојеће вито – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 426

Састоји се из усправног дрвеног оквира у који су попречно постављена два шупља, дрвена ваљка између којих би се разапела препредена нит. Гвоздена шипка провучена кроз ваљке држи их на оквиру. Дуж оквирасу рупице које су омогућавале да се размак између ваљака подешава на жељену удаљеност. Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад
Димензије: висина 100 цм, ширина 42 цм, пречник бубњева 42 цм

Фото 16. Вито, кат. бр. 34.

Фото 17. Усправно или стојеће вито, кат. бр. 36.

Фото 18. Чекрк, кат. бр. 43.

Фото 19. Чекрклија, кат. бр. 45.

Фото 20. Фајфир, кат. бр. 48.

40. Чекрк – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 48

Састоји се из правоугаоног дрвеног постоља на четири ноге. На једном крају је погонски точак са осовином покретан гвозденом ручицом, а на другом крају је дрвена кутија са гвозденом шипкому коју се стављао дрвени калем. Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад

Димензије: дужина 97 цм, ширина 23 цм, пречник точка 50 цм

41. Чекрк – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 59

Састоји се из правоугаоног дрвеног постоља на четири ноге. На једном крају је погонски точак са осовином покретан гвозденом ручицом. Недостаје дрвена кутија у коју се стављао дрвени калем. Материјал: дрво

Начин израде: занатски рад

Димензије: дужина 89,5 цм, ширина 21,5 цм, пречник точка 42,5 цм

42. Чекрк – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 60

Састоји се из правоугаоног дрвеног постоља на четири ноге. На једном крају је погонски точак са осовином покретан гвозденом ручицом, а на другом крају је дрвена кутија. Материјал: дрво

Начин израде: занатски рад

Димензије: дужина 89 цм, ширина 24 цм, пречник точка 36 цм

43. Чекрк – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 61

Састоји се из правоугаоног дрвеног постоља на три ноге. На једном крају је погонски точак са осовином покретан гвозденом ручицом, а на другом крају је дрвена кутија. Материјал: дрво

Начин израде: занатски рад

Димнезије: дужина 83 цм, ширина 16 цм, пречник точка 38 цм

(фото бр. 18)

44. Чекрк – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 62

Састоји се из правоугаоног дрвеног постоља на четири ноге. На једном крају је погонски точак са осовином покретан гвозденом ручицом, а на другом крају је дрвена кутија. Материјал: дрво

Начин израде: занатски рад

Димензије: дужина 90,5 цм, ширина 21 цм, пречник точка 48 цм

45. Чекрклија – Ваљево, западна Србија, 1936. година, инв. бр. 389

Дрвено постоље на три ногаре. На једном крају налазе се два дрвена диска различитог пречника са жљебовима. Дискови су постављени у рам, сваки засебно. Мањи диск има ручицу која је покретала читав механизам. На другом крају постоља се налази дрвени калем постављен на две пречке које заједно чине рам. Са доње стране постоља налази се древни навој који на оба краја има ручице. Материјал: дрво

Начин израде: занатски рад

Димензије: дужина 56 цм, ширина 16 цм, пречник точкова 25 цм и 23 цм (фото бр. 19)

Справе за ткање

46. Фајфир – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 49

Дрвени рам, са једном летвицом између страница, постављен на ногаре. Између страница рама провучене су четири гвоздене шипке на којим су дрвени калемови – фајфе (четири комада). На доњој страни рама исписано је „TO R 1927“.

Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад

Димензије: висина 140 цм, ширина 74,5 цм, размак летвица 27 цм

47. Фајфир – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 63

Дрвени рам, са једном летвицом између страница, постављен на ногаре. У односу на постоље рам је постављен под косим углом. Између страница рама провучене су четири гвоздене шипке на којима су дрвени калемови – фајфе (два комада). Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад

Димензије: висина 102 цм, ширина 71 цм, размак летвица 32 цм

48. Фајфир – Кулпин, Бачка, 20. век, инв. бр. 64

Дрвени рам, са једном летвицом између страница, постављен на ногаре. У односу на постоље рам је постављен под косим углом. Између страница рама провучене су две гвоздене шипке на којим су дрвени калемови – фајфе (два комада).

Материјал: дрво, гвожђе

Начин израде: занатски рад

Димензије: висина 76 цм, ширина 63,5 цм, размак летвица 29 цм (фото бр. 20)

Tanja Đuđić

THE COLLECTION OF TOOLS AND EQUIPMENT FOR HEMP PROCESSING AT THE KULPIN MUSEUM COMPLEX

Summary

In the past, hemp, which was the representative raw material used for textile production, marked the Pannonian agriculture for many decades. Household textile was homemade using very simple tools. The production of threads from the hemp was a complex process. It consisted of several phases during which a number of different tools and equipment were used, later inherited by future generations.

The collection of objects that we present here is a testimony of the past. Although not numerous, the objects represent a specific material evidence of the development and importance of hemp production in the territory of the middle Vojvodina especially the municipality of Bački Petrovac. For years hemp had been one of the main plants grown in this part of Vojvodina and therefore it had had an important role in the life of people living here.

The author`s idea in this paper has been to present the objects from the collection to the general public in order to preserve this part of the history as well as to leave some material evidence for the coming generations and further scientific research.

(Translated by: Anja Ljubičić)

UDC: 334.712-055.2(497.113 Veliki Bečkerek) (497.113 Petrograd)

ЖЕНЕ У ЗАНАТСКОЈ ДЕЛАТНОСТИ У ВЕЛИКОМ БЕЧКЕРЕКУ – ПЕТРОВГРАДУ

Рајка Грубић, Народни музеј Зрењанин

Апстракт: Велики Бечкерек – Петровград – Зрењанин одувек је важио за јак занатски центар. Своју кулминацију занатска делатност је досегла у последњим деценијама 19. и на самом почетку 20. века. Сам 19. век, поготову његова друга половина, носио је са собом економски и друштвени прогрес. У исто време, уз дуготрајну борбу, долази до промене положаја жене у друштву. Њено појављивање у јавном животу у потпуности је пољуљало оквире и норме традиционалног друштва и патријархалне породице. У Великом Бечкереку оне се већ од средине 19. века полако укључују у сферу занатске делатности и производње. Циљ овог рада је да открије који су то све моменти утицали на њихово опредељење за привредну грану којом су вековима доминирали мушкарци, да расветли проблеме са којима су се сретале и начине на које су их решавале и да утврди њихов допринос у овој привредној грани.

Кључне речи: Велики Бечкерек, Петровград, занатска делатност, жене занатлије, кројачице, модистице.

УВОД

Велики Бечкерек–Петровград–Зрењанин, смештен у самом средишту Баната одувек је представљао важно политичко и економско средиште, у коме су се преплитали разни народи, културе и смењивала царства. Повољан географски положај, миграције и колонизације утицали су да се у њему, врло рано, развију и концентришу многобројни занати.

Велики Бечкерек први пут се помиње на дипломи будимског каптола 1326. године, да би већ 1331. године био забележен као место у којем се одржавају годишњи вашари. Иако из овог периода нема конкретнијих писаних података, може се претпоставити да је занатска производња, уколико је постојала, била незнатна и локалног карактера. Наиме, саобраћајне везе су у то време биле изузетно лоше. Околна мања и већа места повезивали су пољски путеви, Бегеј није био регулисан ни повољан за саобраћај, што је у великој мери утицало како на развој занатске производње, тако и на развој трговине.[1]

Први конкретнији подаци везани за занатску делатност и занатлије потичу из 16. века. У то време у Великом Бечкереку је била развијена златарска вештина.[2] Из тог периода је надалеко био чувен златар Петар Смедеревац. Век касније по златарској вештини се истакао Вук Кујунџија[3] са којим су, у истом временском периоду, радили Сава и Марко кујунџија.[4]

Међутим, и поред изузетно штурих писаних података који се односе на занатску делатност из овог периода, може се претпоставити да је Велики Бечкерек могао важити за значајан занатски центар. На овакав закључак наводи и чињеница да је, након турских освајања, Мехмед Соколовић Бечкерек подигао у богату и уређену варош где су трговачке и занатске радње биле концентрисане у главној улици – такозваној чаршији. Поред овога, на просперитет занатске делатности од великог значаја је била и изградња пристаништа на Бегеју.[5] У то време, у недостатку копнених веза, Бегеј је представљао изузетно важну саобраћајницу која је допринела да се Велики Бечкерек развије у значајан занатски центар.

Када су Турци крајем 17. века (Карловачки мир, 1699) и почетком 18. века (Пожаревачки мир, 1718) заувек изгубили покрајине северно од Саве и Дунава, занатство је наставило свој развој под новом аустријском влашћу. За Бечкерек је од изузетног значаја било то што је постао средиште Тамишко-банатског дистрикта. У разорен град са десеткованим становништвом започето је планско насељавање становништва које је са собом носило и одређено занатско умеће. Поред првих такозваних *царских занатлија* које су пратиле аустријску војску, у Велики Вечкерек пристижу и немачке грађанске занатлије: зидари, циглари, тесари и други,[6] који су учествовали у изградњи порушеног града. Долазећи из земље у којој је занатска делатност била на далеко вишем нивоу, ове немачке занатлије су постале узор својим суграђанима.

Да се развије у значајан занатски центар, од великог је значаја била и привилегија[7] Марије Терезије

из 1769. године, којом је општина Велики Бечкерек уздигнута на степен трговишта. Поред ове повеље, за развој занатске делатности од значаја је било и то што је 1789. године Велики Бечкерек био ослобођен обавеза и потчињености жупанији и што је, откупом од Бечке градске банке, у чијем је био власништву, добио степен привилеговане вароши и право на магистрат.[8] Неколико деценија касније (1844) граду је одобрено слободно држање недељних тржних дана и годишњих вашара,[9] што је имало изузетног утицаја на даљи привредни развој града, у првом реду на развој трговине и заната.

Крајем 17. века велокобечкеречке занатлије постају толико јаке да оснивају своја удружења – цехове[10] за које су имале статут потврђен од самог цара Фрање I. На самом почетку 18. века Бечкерек је имао четири цеха, да би већ 1818. године, на основу привилегија издатих у Бечу, добио још девет удружених цехова. Експанзија занатске делатности током 19. века довела је до разгранавања и експанзије занатских цехова.[11]

Развој капиталистичких односа, интензивно насељавање које је за последицу имало не само повећање броја становништва које је обезбеђивало пристојно тржиште, већ и проширење града, тј. интензивирање градње, побољшање друмског, речног и успостављање железничког саобраћаја, као и доношење Обртног закона[12] – учинили су да занатска делатност у Великом Бечкереку доживи највећу експанзију у последње две деценије 19. века.

Занатску делатност на самом почетку 20. века карактерише неколико момената. У првом реду карактеристично је то да и даље јача занатска популација и да се поред заната производне струке у великом броју појављују и услужни занати. На јачање заната услужне делатности од пресудног утицаја је била конкуренција индустрије и индустријских производа која је постајала све израженија.

Борећи се против нелојалне индустријске производње[13] занатлије су, уз свесрдну подршку Удружења, градске власти, Министарства трговине и Коморе, чиниле све да осигурају своје место на тржишту. У том циљу организоване су занатске изложбе, додељиване стипендије, отворен је Шегртски дом, организовани бесплатни курсеви и предавања из одређених области како за ученике, тако и за мајсторе. Оваква стручна и материјална улагања у занатску делатност резултирала су даљим повећањем броја занатлија. Од укупно 3.303 занатлије, колико је забележено 1910. године, најбројније су биле занатлије текстилне, грађевинске и прехрамбено-угоститељске струке.[14]

Након Првог светског рата, који је са саобом носио одређене потешкоће,[15] наступио је готово подједнако тежак период за занатску делатност. Велики Бечкерек је ушао у састав нове државе која се стварала и која није била у стању да контролише увоз и извоз сировина и робе, високе царинске тарифе, високе цене, слабу тражњу... Да би побољшале колико-толико свој положај, занатлије су тражиле смањење наплата за осигурање радника, смањење пореза, забрану рада тзв. бесправним занатлијама,[16] повећање таксе на увезену робу...

Поред свега наведеног, индустријска производња доживљава експанзију. У Великом Бечкереку је 1925. године постојало већ 35 индустријских предузећа и 646 трговачких радњи. Да би опстала у таквим условима, занатска делатност доживљава готово потпуну преоријентацију. Улога заната у самој производњи постаје све слабија и ограниченија, док његова улога у пружању услуга све више јача. И не само то, пратећи потребе тржишта, у граду се појављују и нови занати попут зуботехничког, фризерског, књиговезачког, електричарског... Тако је, и поред свих потешкоћа на које је наилазила, занатска делатност у Великом Бечкереку успела не само да опстане већ и да се развија. То потврђује и чињеница да је у граду 1927. године постојала 81 врста заната. И управо из овако развијене занатске и привредне производње, користећи се њиховим искуством, знањем, кадровима, алатом и машинама, никла је целокупна индустрија послератног Зрењанина.[17]

Од домаћице до мајсторице

Да би слика о улози жена у занатској делатности била што потпунија и јаснија, потребно је на самом почетку сагледати место и улогу коју је жена имала током историје, како у самој породици, тако и у ширим друштвеним оквирима. Наиме, не само на овим просторима, већ и далеко шире, њено место и подређена улога у традиционалној патријархалној породици је било јасно дефинисано. Тако је простор жене за време турског периода био затворен у оквирима породичног дома. Њена примарна улога је била рађање и подизање деце, затим старање о свим потребама и пословима које је једно домаћинство изискивало.

Положаје жене је почео полако да се мења за време Хабзбуршке монархије. Ово побољшање је највидљивије било у богатим градским породицама. Наиме, статус жене се у овим породицама постепено уздигао на степен „домаћице“ која организује рад у кући, издаје наређења деци, послузи, шегртима и калфама... Поред тога, она по потреби замењује одсутног супруга у пословима, чиме њен ауторитет добија све већи значај.[18] Упоредо, са променом положаја жене у кући мењао се и њен положај у друштву. Наиме, након Француске револуције 1789. године, појавиле су се прве идеје о промени положаја жене у друштву. На прекретници 18. и 19. века започета је мукотрпна и дуга борба за женска права – за право на школовање, запослење и политичка права. Овај талас „женског питања“ запљуснуо је и ове просторе.[19] Тако је у земљама Хабзбуршке монархије процес изласка жене из окова патријархалне породице и средине, укључујући и самостално привређивање, почео још крајем 18 века.[20]

Овај процес, започет најпре у већим градовима временом се проширио и на мање, провинцијске градове монархије. У суштини, интензивнији излазак жена из оквира стереотипа традиционалне породице, морала и норми понашања, постаје интензивнији тек у другој половини 19. века. На промену њеног положаја утицало је много фактора који су били не само повезани, већ су се и узајамно прожимали. Наиме, треба узети у обзир чињеницу да је 19. век, поготово његова друга половина, са собом носио прогрес који се огледао у разгранатом саобраћају и доброј повезаности ових крајева са средњом, развијеном Европом. Добре саобраћајне везе (изградња железнице, регулисање речних токова и успостављање воденог саобраћаја) и интензиван прилив становништва у град који је постао центар Торонталске жупаније, за последицу су имале развој трговине и заната.[21] Развијена занатска и трговачка делатност носила је са собом и велики економски просперитет самог града... У таквим условима мењали су се и друштвени односи у којима је створена реална потреба и за образовањем. Тако су у Великом Бечкереку поред основних почеле да се отварају и грађанске школе. Оно што је занимљиво јесте чињеница да је у Бечкереку Државна женска грађанска школа основана 1880. године, чак 10 година пре Државне мушке грађанске школе.[22]

Све ово је утицало да се жене, у првом моменту спорадично, а касније све више појављују и у јавном животу града. Тако се оне већ средином 19. века срећу не само као чланице, већ и као покретачи разних хуманитарних удружења[23] и као чланице певачких и других културно-уметничких друштава. Поред овога оне се, у другој половини 19. века, у Великом Бечкереку појављују у просвети као учитељице,[24] као и у трговачкој и занатској делатности, што им је донело економску независност и материјалну сигурност.

Улазак жена у јавну сферу свакако није био лак и једноставан. Део јавности је, на само у 19. већ и све до прве половине 20. века, био против запошљавања жена, сматрајући да се уласком жена у привреду разара породица и смањује број радних места за главне хранитеље породице – мушкарце.[25] Мање отпора према упосленој жени је било када су у питању биле ниже социјалне лествице.

Сваки улазак жена, у било коју област јавног живота, углавном се дешавао поступно. Такав је случај био и са занатском делатношћу. Међутим, пре него што се започне прича о женама у занатској делатности у Великом Бечкереку – Петровграду, потребно је, поред наведеног, истаћи још један значајан моменат. Наиме, ради се о Привилегијама које је издавао сам цар Фрања I, а које су регулисале права и обавезе мајстора и калфи унутар цеховског удружења. Тако је у Повељи Фрање I, издате сапунџијским, кујунџиским и казанџијским мајсторима у Великом Бечкереку 1818. године, између осталих, регулисано и питање удовица:

– Удовица може да настави занат и да изабере сама или уз помоћ еснафа калфу који ће водити посао,

– Ако се удовица уда за калфу, дужност еснафа је да истог што пре произведе у мајстора.[26]

Када се узме у обзир све наведено, онда не чуди што су у Регистрима занатских радњи, који су у Великом Бечкереку почели да се воде од 1810. године, прве жене уписане већ средином 19. века. Из овог Регистра, који је представио Павле Зубковић, сазнајемо да прва занатска радња уписана на жену датира из 1855. Ради се о кројачкој радњи Андрее Ламбрин. Девет година касније (1864), уписана је модистеријска радња Софије Хаџић.[27]

Међу првим женама занатлијама уписане су и удовице Елизабета Банер, Валика Живановић, Марија Ричаи и Марија Мађар као крчмарке, удовица Магдалена Дудаш – бојадисање (1885. и 1886) и Сабо Розалија која, као и претходне, после смрти свог супруга наставља његов посао везан за изнајмљивање

кочија (1887). Поред наведених удовица, у истом временском периоду, уписане су још три жене као крчмари: Софија Глигоревић, Марија Семекоћи и Розалија Хорват, као и модистица Горал Мариа, поред чијих имена не стоји одредница „ozv." (удовица).[28]

Реклама са краја 19. века

Из *Адресовника ѵїарских обрѿника и ѿрїоваца*, који је штампан у Бечу 1892. године, сазнајемо да је однос заступљености удовица према осталим женама остао готово непромењен (процентуално су предњачиле удовице), док се број занатских делатности у којима су присутне жене незнатно променио. Наиме, поред већ наведених заната, оне се све више укључују и у занате којима ће следећих деценија суверено владати: женски кројачки и модистеријски занат. Те 1892. године, поред уписаних пет мушких кројача женског одела, у Великом Бечкереку се среће и име једне жене – Етелке Чермак, док су у рубрици за модисткиње уписана четири женска имена – Марија Бранкован, Берта Еизлер, Адел Фенкелштајн и Драга Радвишић.[29] На крају 19. века у граду су регистроване још две модистеријске радње: једна на име Ане Молнар (1896), а друга на име извесног господина Петера Мерсдорфа (1899).[30]

1. Реклама с краја 19. века.

Јављам поштованој женској свету, да сам се после дугог бављења у Бечу, где сам у најбоље од први женских салона присвојила најновија

БЕЧКИ КРОЈ ШАВ; И УКУС

вратила, и да опет примам наруџбине свакопреног женског одела, у убеђењу да ћу свима захтевима на највеће задовољство, одговорити.

С поштовањем

Марија Дајчова.

Реклама Марије Дајчове из 1887. ѿодине (локални лисѿ Глас).

Улазак жена у област занатске делатности везане за одевање јесте резултат јачања немачких културних утицаја и француских схватања моде као нове социјалне категорије. Наиме, у Аустроугарској монархији Беч постаје суверени модни центар целе државе, док се мода коју диктира Француска, рекламира преко илустрованих модних часописа. Облачење „по бечкој моди" и „француском крају" у првом моменту бива привилегија официрских и чиновничких госпођа, а потом и госпођа из богатијег грађанског слоја.[31] Традиционалне занатлије, које су шиле одећу једноставније израде, по колико-толико устаљеном шаблону и са много дужим веком трајања, тешко су се привикавале на моду која се брзо мењала. Резултат те неприлагодљивости јесте појава кројачица које, не само што прате моду из бечких, француских и немачких журнала и часописа и према њима производе женску модну одећу, већ и иду на одређено усавршавање у водеће европске модне центре. Ово потврђује реклама Марије Дајчове из 1887. године, штампане у овдашњој локалној штампи:[32]

У другој половини 19. века, када се у Великом Бечкереку појављују прве модисткиње и женске кројачице, носиле су се дуге, припијене хаљине проширене у доњем делу, корсети, обиље украса попут чипке, карнера, веза, машни, дугмади, позамантерије, детаља од крзна и перја... Обиље сличних детаља украшавало је и неизоставне шешире, сунцобране, лепезе и ташне. Почетком 20. века долази до потпуне промене модног стила у којем се линија струка подиже испод груди, сукња се скраћује до чланака, у моду улазе тунике, шалваре и турбани ... Током Првог светског рата женска одећа постаје практичнија, једностављеног кроја, лишена је сувишних детаља.

Ношене су хаљине-кошуље, настале по угледу на униформу болничарки, комотне тунике, широке сукње и неизоставан шешир умањених димензија у односу на предратне године и без упадљивих детаља.

Након рата настају нови модни трендови и мода која је употпуности уобличена 1923. године. Узор ове моде је постала млада, активна, самосвесна жена витке дечачке фигуре, кратко подшишане косе и нашминкана. Уз одећу једноставног кроја и спуштеног струка ношен је „клош“ шешир, навучен до обрва. Вечерње тоалете су израђиване од скупоцених тканина и украшаване шљокицама и перлицама.

Почетком 30-их година установљена је нова модна линија, која је пратила природу женског тела. Одећа за дан носила је елементе спортске елеганције, са струком на свом месту и дужином до пола листова. Вечерње хаљине су постале романтичне и луксузне. Сви елементи надахнути мушким одевањем су искључени из женске моде. У годинама пред рат сукња постаје краћа, у моду улазе ципеле са ортопедским потпетицама и ташне са дугачким дршкама. Мода тридесетих година увела је у употребу синтетичке материјале и украсне, споредне детеље који су се брзо смењивали.[33]

На основу свега наведеног лако се може разумети чињеница да је женски кројачки занат постао профитабилан посао. Међутим, економска криза која је наступила након Првог светског рата, а која није мимоишла ни многе европске земље, одразила се и на великобечкеречко занатство. У том периоду биле су велике несташице основних сировина, што је занатлијама стварало велике потешкоће. Тако овдашња штампа несташицу конца представља врло драматично, закључујући да се због те несташице „грађанство налази пред најтежом ситуацијом. До једног калема конца се може доћи само прикривеним путевима, услед чега прети опасност да ће наше занатлије које раде са концем, бити принуђене да обуставе рад, чак ће бити онемогућено и крпљење по домаћинствима.“[34]

Послератне несташице су биле праћене високим ценама и општом скупоћом. Поред тога, занатство су пратили и високи порези, што је доводило до презадужености занатлија. Многи су биле принуђени да отпуштају помоћнике, па чак и да затварају радионице. Међутим, и поред свега тога, број женских кројачица у Великом Бечкереку је из године у годину све више растао. У периоду од 1918. до 1921. у граду је регистровано 12 кројачица.[35] Током 1924.

Хаљина израђена у кројачкој радњи Зорке Девић-Врабац, Велики Бечкерек 1929. (из збирке Народног музеја у Зрењанину).

Рекламе Лауре Чуч и Маре Грчић из 1927. (А. Станојловић, „Адресар“)

RÖHRICH i KRACKER
Mode-, Kurz- und Wirkwarenhandlung
Vel. Bečkerek, Aleksandrova ul. (Panyi Palais)

Stalno bogato sortirano stovarište sa muškim i ženskim rubljem, štrikanom i trikotažnom robom, kao i svakovrsnom kratkom dekoracionom robom. Čipke u najvećem izboru. Najjeftiniji izvor kupovine.

Ständig reichsortiertes Lager in Herren u. Damenwäsche, Strick- und Wirkwaren, sowie sämtliche Kurzwaren u. Aufputzartikel. Spitzen in grösster Auswahl! Billigste Einkaufsquelle!

Реклама Рохрич и Кракер трговине из 1927. године (А. Станојловић, „Адресар“).

године градске власти су издале 20 обртничких дозвола кројачицама женског одела,[36] а само три године касније тај број се попео на 32.[37]

Тих 20-тих година 20. века, у Регистрима занатских радњи, поред кројачица женског одела уписане су и модистиње: Јулија Карабоц (1925), Ирена Весп (1927), Олга Поповић (1930), Јулија Аслањи (1920), Мара Грчић (1922), Ксенија Барајевац (1928), Лаура

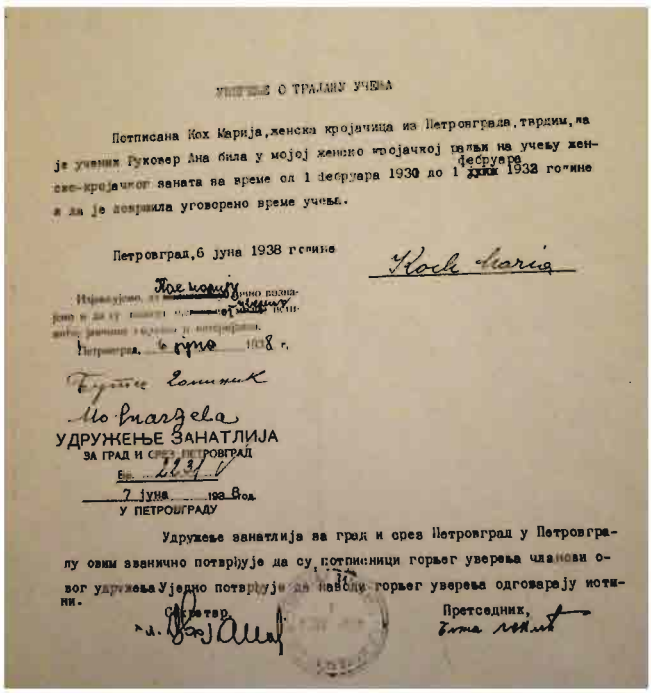
О ТРАЈАЊУ УЧЕЊА

Потписана Кох Марија, женска кројачица из Петровграда, тврдим, да је ученик Руковер Ана била у мојој женско кројачкој радњи на учењу женско-кројачког заната за време од 1 фебруара 1930 до 1 фебруара 1933 године и да је довршила уговорено време учења.

Петровград, 6 јуна 1938 године

Koch Maria

Петровград, 6 јуна 1938 г.

УДРУЖЕЊЕ ЗАНАТЛИЈА
ЗА ГРАД И СРЕЗ ПЕТРОВГРАД
Бр. 2031
7 јуна 1938 год.
У ПЕТРОВГРАДУ

Удружење занатлија за град и срез Петровград у Петровграду овим званично потврђује да су потписници горњег уверења чланови овог удружења. Уједно потврђује да подаци горњег уверења одговарају истини.

Секретар, Председник,

Уверење о трајању учења кројачког заната, Петровград 1938.

Чуч (1925),[38] Јелена Мушкиња (1922),[39] Јелисавета Царан (1925),[40] Катица Шуберт (1921) и Матилда Ковач (1923).[41]

Оно што се из ових података може закључити је да су се свих 11 модистица бавиле занатском производњом, јер другачије не би биле уписане у занатске регистре.[42] Међутим, неке од њих су поред сопствених производа у својим радњама продавале и готове производе (шешире, украсе за шешире или хаљине),[43] набављене у већим модним центрима као што су Беч, Париз, па и Београд, или су пак, на полуготовим производима радиле одређене интервенције у сопственој режији. Временом су, попут Маре Грчић, помно пратећи најновију моду, израђивале шешире у сопственој занатској радњи,[44] док су остале одевне предмете, попут хаљина које су продавале заједно са шеширима у својим радњама, набављале у већим модним центрима.[45]

Занатске радње наведених модистица налазиле су се у самом центру града (Трг Краља Петра, и ул. Краља Александра, Обала Принцезе Јелене, Др Емила Гаврила и Цара Душана). Тако је на пример Јулија Аслањи једно време радила у чувеном фотографском Олдаловом атељеу,[46] док је Мара Грчић, поред радње на централном градском тргу у Великом Бечкереку, имала радњу и у Новом Саду код Католичке порте.[47]

За разлику од модистица, поред имена кројачица нису уписиване адресе радњи. Међутим, на основу наведеног огласа Марије Дајчове из 1887, као и текста објављеног у локалној штампи у којем се, међу наведеним новоотвореним занатским радњама, спомињу и женски кројачки салони Савете Чањи у ул. Принца Павла бр. 10. и Еве Вебер у ул. Цара Лазара 55,[48] можемо претпоставити да је одређени број кројачица, који је пратио моду усавршавајући се у већим модним центрима, и примао поруџбине вишег сталежа, имао радње у ужем центру града. Такође, можемо претпоставити да су остале кројачице, које су шиле сиромашнијем слоју становништва, своје радње држале у ширем центру града, па чак и по периферији.

Поред кројачица које су се бавиле шивењем женског одела, у граду су постојале и кројачице које су се бавиле шивењем мушких одела. Међутим, оно што је овде занимљиво, свакако је чињеница да се кројачице „мушког кроја“ појављују релативно касно. Наиме, током 19.[49] и у првој половини 20. века, потпуну доминацију у том занату имају мушкарци. Тек се у Регистру за 1932–1934. годину појављују,

веома скромно, прве жене. Наиме, од 118 кројача мушког кроја, колико је у том периоду уписано, жена је било само три. Међу њима, једна је била удовица која је, наследивши мужевљеву радњу, наставила исти посао.[50]

Поред наведених, у граду су постојале и кројачице које су се, попут Илоне Вана (1921), бавиле шивењем белог веша.[51] Овакве занатске радње су се, поред шивења постељине и белог рубља, бавиле и везом. Наиме, израђене предмете вичне кројачице су украшавале машинским белим везом, прецизне израде и изузетне орнаментике. Поред кројачица, у граду је 1924. године, у списак издатих обртничких дозвола уписана и извесна Марија Мајић, која се бавила плисирањем сукања.[52]

Оваква експанзија женског кројачког и модистеријског заната била је условљена захтевима тржишта. Потреба за овим занатима проистицала је, пре свега, из чињенице да се град нагло развијао и проширивао, што је за последицу имало и велики прилив становништва.[53] Са друге стране, велика ангажованост кројачица за последицу је имала повећану упосленост шегрта и помоћника. Тако је 1927. године на 32 женске кројачке радње убележено 98 шегрта и 36 занатских помоћника.[54]

Основне сировине за израду одевних предмета, како кројачице, тако и модисткиње, могле су да набаве у самом граду. На прекретници два века трговина у Бечкереку је доживела велики процват. По статистици Темишварске коморе у граду је већ тада било 766 трговачких радњи. Трговало се разном робом – од пољопривредних производа до најлуксузније робе.[55] Развијена је била и трговина текстилне и галантеријске робе. У самом центру града налазиле су се трговачке радње изузетно снабдевене „финим штофовима, свилом, чипком, декорационом робом, крзном, концима, предивима, дугмадима...“.[56]

Као што је случај и са осталим занатлијама, и кројачице и модискиње су морале да одређени временски период проведу на учењу заната код одређеног мајстора (мајсторице), након чега су пред комисијом полагале мајсторски испит. Ово учење заната – практиковање, углавном је трајало две године. Време на учењу заната могло је да се проведе код једног мајстора, или пак, да се промени како мајстор, тако и место учења заната. Тако је на пример Ана Руковер од 1930. до 1932. женски кројачки занат учила код овдашње кројачице Марије Кох, чија је радња уписана у занатски регистар 1921. године. Исти је случај био и са модистицама које су занат училе код овдашњих мајсторица. Илона Молнар модистеријски занат је учила код модистице Јелене Мушкињи, у трајању од годину дана, током 1921–22. године. Након годину дана њих две су раскинуле уговор, а Јелена је својој ученици у писаном облику издала уверење којим потврђује њен марљив и поуздан рад на основу којег је даље срдачно препоручује.[57] Ана Тумо, током 1936–37. године била је модиска ученица код Маре Грчић.[58] Са друге стране, Мара Грчић је занат учила и усавршавала у Бечу.[59]

Овакав начин учења заната свакако да није био потпун и довољан. Заслугом овдашњег професора цртања Антала Штрајтмана, који је дао не само идеју, већ и разрађен план, 1909. године почела је да ради *Женска занатска школа.* Ова школа, коју је у првој школској години уписало 125 ученица,[60] одиграла је значајну улогу на развој занатске делатности међу женском популацијом. Школа је 1931. године припојена *Општој занатско-трговачкој школи.* Из главне Уписнице за школску 1931–32. годину јасно се може видети да су се девојке опредељивале за три заната: кројачки, фризерски и модистеријски. Поред општеобразовних предмета, оне су слушале и предавања из хигијене.[61]

Женска деца су занат могла да уче и у *Женској занатској школи Добротворне задруге Српкиња* која је у Великом Бечкереку отворена 1921. године.[62] Локална штампа је редовно обавештавала о упису у Женску занатску школу[63] и извештавала о новим мајсторима. Тако на пример, из једног чланка Банатске поште, сазнајемо да је јуна месеца 1939. године мајсторски испит положило пет кандидата. Међу њима две су биле жене: Јелисавета Гераман и Елизабета Шлосер – обе женске кројачице.[64]

Поред ова два заната, која припадају женском делокругу интересовања, жене су се нашле и у областима које опет, по природи посла, више припадају мушкарцима. Оно што, увидом у Регистре, пада у очи је чињеница да су Великобечкеречанке у релативно великом броју биле присутне у угоститељству. На основу *Адресовника угарских обртника и трговаца* из 1892. године сазнајемо да су у том периоду у Великом Бечкереку постојале кафане, крчме и гостионице (свратишта).[65] У кафанама се служила кафа, боза и лимунада. У крчмама и гостионицама точио се алкохол. У прво време су отваране на местима где се

трговало, као што су вашаришта и пијаце, или на местима са великом фреквенцијом људи, као што је железничка станица. На балканским просторима, па самим тим и у Аустроугарској монархији и њеним градовима, оваква места су била намењена мушкарцима.[66] Негде на прекретници 19. и 20. века, у ужем центру града, почињу да се отварају отменије крчме, са баштама. У такве крчме, посебно по лепом времену, свраћале су и даме у пратњи каваљера.

Од краја 19. века у Великом Бечкереку – Петровграду један од заната који води жена управо је везан за угоститељство, тачније речено за крчму. У тексту је већ наведено да је током 1885–86. године у Регистру занатских радњи уписано седам крчмарки, од којих су четири заведене као удовице. У *Адресовнику* из 1892. године међу 50-ак крчмара нашло се и пет крчмарки, од којих су две уведене као удовице.[67] Када су удовице у питању, и у једном и у другом случају са релативном сигурношћу се може тврдити да су оне наставиле посао који су водили њихови мужеви. Наставак већ започетог посла значио је материјалну сигурност и опстанак породице, тим пре што су и супруге, поготово када је ова врста услужног занатства у питању, у великој мери од раније биле укључене у посао.

Жене су у овом услужном занату биле присутне и у првим деценијама 20. века. Тако је, на пример, током 1926. године, у Великом Бечкереку обртничку дозволу имало седам крчмарки.[68] Број жена у овом услужном занату се из године у годину све више повећавао. Тако је већ 1934. године у Великом Бечкереку, тада већ Петровграду,[69] забележено 98 кафана и крчми. Од тог броја, чак су 24 објекта држале жене.

Да је посао везан за точење алкохолних пића био уносан посао говори и чињеница да су се жене обраћале Градском сенату не само да би започеле посао, већ и да би га прошириле. Тако се, на пример, Чарна Стојанов обраћа градским властима са молбом да јој дозволе подизање једне сталне бараке на градском вашаришту (Карађорђев парк), у којој би отворила крчму.[70] Милица Гавранчић, пак, подноси молбу за проширење радње, тј. да јој се дозволи да на тераси кафане „Бела Лађа“ (Вилзонов трг), држи четири до пет столова.[71]

Поред наведених заната, жене су се, од самог уласка у занатску делатност, бавиле и папучарским,

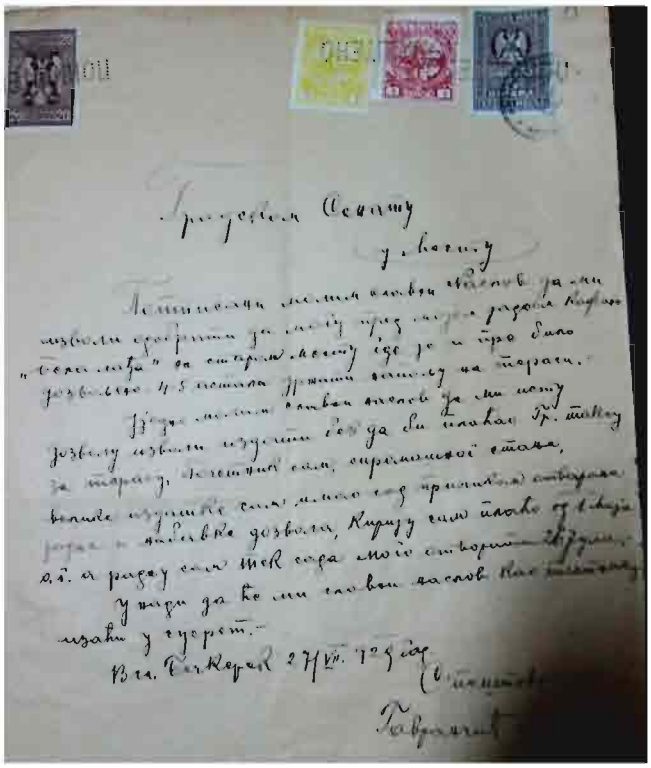

Молба Гавранчић Милице за проширење кафане, упућена Градском сенату у Великом Бечкереку 1929. (лево); Молба Силвије Заајчан упућене Градском поглаварству у Петровграду, да јој се дозволи изградња радионице за израду седефних дугмади, 1936.

сапунџијским, крзнарским, посластичарским, пекарским, молерским занатом. Поред тога бавиле су се и бојењем рубља, а као удовице су се налазиле и у занатима потпуно атипичним за жене, као што су: коларски,[72] месарски, стакларски, ситарски,[73] берберски, изнајмљивање кочија (терање фијакера),[74] чишћење јавних канала,[75] механичарски[76] и др. Ново време и нови економски и културни токови донели су и нове занате. Тако и у Великом Бечкереку, након Првог светског рата, међу женском популацијом постају популарни нови занати као што су: фризерски, козметичарски,[77] фотографски,[78] оптичарски[79] и израда седефних дугмади.[80]

Да би се у потпуности сагледала улога и значај жена у великобечкеречкој занатској делатности, морају се узети у обзир сви релевантни, не само историјски и друштвено-економски, већ и социјални моменти. У тексту је већ донекле објашњено на који начин се жена изборила за улогу на, каквој-таквој, јавној сцени. Њено учешће у занатској производњи није увек био њен избор, што се јасно може закључити из до сада изложеног. У прво време, жене далеко чешће прихватају занат из потребе да породици обезбеде какву такву материјалну сигурност, него што га прихватају из потребе економске независности. Губитак супруга, који својим занатом и својом занатском радњом обезбеђује егзистенцију целе породице, у сваком времену са собом носи идентичне последице. Удовице мајстора нису увек биле у могућности да упосле калфу који би наставио посао. Разлог овоме треба тражити у чињеници да су се занатлије већ од почетка 20. века сретале са разним проблемима као што су: конкуренција индустријске производње, увоз стране робе и експанзија трговине и трговачких радњи које су диктирале ниже цене. Поред тога, и саме занатлије су, покушавајући да избегну разне порезе и намете, почеле да се баве нелегалним радом и продајом својих производа. Такозвано „торбарење“, тј. продаја занатских производа ван занатске радње, омогућавала је „бесправним“ занатлијама бољи пласман јер су цене, ослобођене пореза, у том случају биле ниже. Из тих разлога, многе „правне“ занатлије које су радиле са обртном дозволом и регистрованом радњом (поготово оне из производног сектора), нису биле у могућности да упошљавају и држе шегрте и калфе.[81]

У зрењанинском Историјском архиву постоји обиље докумената која нам сведоче о тешким ситуацијама са којима су се удовице сретале. Тако се, на пример, удовица Милица Стефановић нашла у готово безизлазној ситуацији када ју је калфа њеног покојног мужа, Бранко Бибер из Меленаца, „без икаквог разлога и претходне најаве“ напустио.[82] Удовица опанчара, Јеврић Јелена, нашла се такође у проблему. Наиме, кућа у којој је живела била је у предграђу, а занатска радња у центру – на Житном тргу. Ово је за њу постао велики проблем, јер је много времена губила у путу, тако да није била у стању да успешно води и домаћинство и занатску радњу. Из тог разлога се обратила градским властима да јој омогуће брже пресељење у кућу коју је купила ближе центру града, а у коју, због постојећих имовинско-правних проблема , није могла да усели.[83]

Борбу за егзистенцију и економску сигурност породице нису водиле само удовице. Бивало је да жена, за живота свог супруга, преузима његов посао. Наравно, ово се увек дешавало само у оним случајевима када занатлија, својим радом и продајом сопствених производа, није успевао да обезбеди материјалну сигурност својој породици. Такав је случај био и са овдашњим кројачким мајстором Светиславом Радловачким. Како наводи његова супруга Катица у једној молби упућеној Градском начелству „радња коју је мој муж водио је пропала“. Бринући се за егзистенцију породице, она моли да се њој изда Обртна дозвола за кројачки занат. Свесна да без положеног мајсторског испита она сама не може да региструје и води радњу, она од истих власти тражи да се њен муж постави за пословођу (како би избегла плаћање другог мајстора и самим тим смањила издатке).[84]

Власти су са своје стране чиниле све да, оваквим и сличним случајевима, изађу у сусрет. Градска управа, Министарство трговине, Индустријска комора и Краљевска банска управа, схватајући да се развој и јачање града у економском погледу не може ослонити само на индустријску производњу, чинили су све да помогну занатлије и оснаже занатску производњу. Један од начина да се одржи континуитет у занатској производњи био је и тај да се процес преласка радње на наследнике што више поједностави и убрза. Како би се овај процес што боље спровео, Краљевска банска управа Дунавске бановине разаслала је свим Градским начелствима Упутство о издавању дозвола лицима која су наследством стекла радњу.[85] Поред овога, Министарство трговине је расписивало и конкурсе ради доделе стипендија занатлијама. На њих су

могли конкурисати не само занатлијски мајстори ради уређења радионица, већ и удовице младих мајстора.[86]

Ушавши једном у занатску производњу, жене су биле суочене, једнако као и остале занатлије, са свим проблемима које је носило ово занимање. Покушавајући да опстану у јакој конкуренцији снажне индустријске производње, и оне су се довијале на разне начине. Тако су многе, без обзира да ли имале Обртничку дозволу или не, да ли су регистровале радње или не, ушле у бесправни рад (торбарење), продајући своје производе или пружајући услуге, идући од куће до куће. С тога не чуди што су се и оне нашле на страницама овдашње штампе. У новинском чланку под насловом *Кад фризерке бесправно ондулирају*, прозвано је шест овдашњих фризерки које је Градско поглаварство казнило са по 200 динара „зато што су обилазиле по кућама, где су бесправно обављале фризерске послове, те су чак вршиле и ондулације."[87]

Како би се занатска производња подигла на један виши ниво, да поред солидне израде производи добију одређену елеганцију, фазон и хармоничну лепоту, те да се на тај начин што више приближе потенцијалном купцу, у Бечкереку су организовани занатски курсеви, тзв. течајеви. Курсеви из разних занатских области организовани су од стране појединаца, Удружења и Коморе. Овакви курсеви су највећим делом организовани из области којима су се бавиле мушке занатлије (грађевински, дрводељски, металуршки, машинбраварски, лимарски...), што је и разумљиво с обзиром на то да су мушкарци били носиоци занатске производње. Међутим, било је и оних курсева који су били намењени женској популацији занатлија.

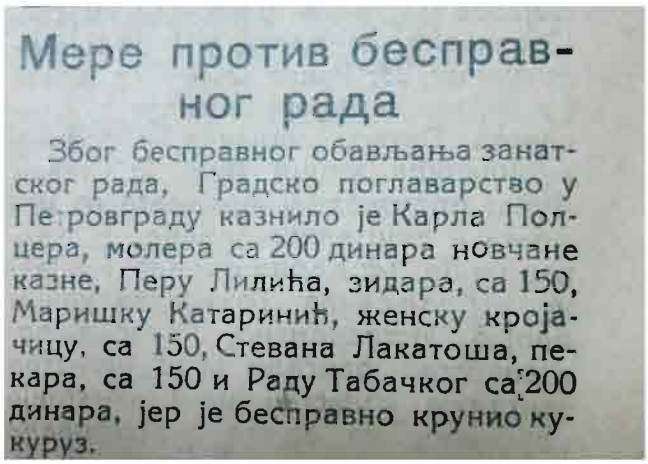

Мере против бесправног рада

Због бесправног обављања занатског рада, Градско поглаварство у Петровграду казнило је Карла Полцера, молера са 200 динара новчане казне, Перу Лилића, зидара, са 150, Маришку Катаринић, женску кројачицу, са 150, Стевана Лакатоша, пекара, са 150 и Раду Табачког са 200 динара, јер је бесправно крунио кукуруз.

Чланак објављен у локалној штампи, Банатска пошта, Петровград 1936.

Први курс који бележи овдашња штампа одржао је Мориц Хекер, мушки и женски кројач. Он је 1865. године у Великом Бечкереку отворио Школу кројења у којој је држао предавања о „вештини кројења по мери и по стасу" и предавања из „математичко-техничког цртања." Предавач је поседовао дипломе васпитних завода, самостана и препоруке многобројних приватника.[88]

Јустина Сирмаи, рођена Месарош, у Великом Бечкереку је, током 1893. године, отворила течај за израду вештачког цвећа. Како наводи овдашња штампа, она је „током 10 година рада обишла све значајније градове и земље... трудећи се да шири у женском кругу ову корисну радиност."[89] У граду су организовани и течајеви за израду чипке (везене, хеклане и машински рађене).[90] Београђанка Марија Олдал, овдашњој женској занатској популацији држала је курс о плетењу корпи.[91] Поред наведених, у граду су одржавани курсеви и за женске фризере[92] и кројачице.[93]

У циљу да се занатска делатност не само подигне на један виши ниво, већ и да се промовише, а занатски производ што више приближи купцу, организоване су и занатске изложбе. Тако је прва занатска изложба у граду организована 1883. године. Од тада, па све до Другог светског рата у Бечкереку – Петровграду, организоване су бројне занатске изложбе. Овдашње занатлије су узимале учешће на сличним изложбама организованим по околним градовима, као и на великим Светским изложбама, организованим по европским центрима попут Будимпеште и Париза.

На основу овдашње архивске грађе не може се децидирано тврдити какво је и колико било учешће жена на изложбама. Оно што се може закључити на основу архивских докумената и објављених чланака у локалној штампи је следеће: женске занатлије су на изложбама локалног и ширег карактера учествовале од самог почетка. Најбројније су биле женске кројачице које су заједно са мушким кројачима биле изузетно запажене. Након изложбе организоване 1883, овдашњи дневни лист *Wochenblatt*, износи следећи закључак: „уопште није потребно набављати одела из већих места. Бечкерек се у погледу солидности израде одеће и обуће, као и у материјалу од кога су израђени, може мерити са другим градовима."

Запажено је и учешће женских кројачица на изложби организованој 1902, од стране Занатлијске заједнице.[94] Поред њих, на сличним изложбама су учествовале и модисткиње. Мара Грчић, тридесетих година прошлог века, на једној изложби у Паризу, за своје шешире добила је *Diplome de grand prix*.[95]

Занатске изложбе почињу да се организују упоредо са развојем индустријске производње. Изложбе су представљале један од начина на који су се занатлије бориле за тржиште, тј. за купца. У последњим деценијама 19. и почетком 20. века, то је била борба за локалну публику. Након Првог светског рата, када прогресивна индустријска производња осваја градско тржиште, то постаје борба за сеоску средину и становништво које се бави пољопривредом.

Закључак

Појава првих жена занатлија у Великом Бечкереку (средина 19. века) директно је повезана са такозваним „изласком" жена на јавну сцену. Након дуге и мукотрпне борбе, жене су се изборилe за право на школовање, запослење и право гласа. Изашавши из оквира традиционалног патријархалног друштва жене су, између осталог, започеле самостално да привређују.

На самом почетку њихово појављивање у занатској делатности било је веома скромно. Оно што пада у очи јесте чињеница да се, на самом почетку, у већем броју појављују удовице занатлија, које својим ангажовањем покушавају да спасу породицу од материјалне пропасти.

Временом, оне све сигурније ступају на занатску сцену, преузимајући доминацију у женском кројачком и модистеријском занату. Мода која је у 19. веку, захваљујући развоју саобраћаја и трговине, доспевала из сувереног модног центра целе Аустроугарске монархије – Беча, брзо је прихватана у граду који је постао снажно економско и политичко седиште Торонталске жупаније. Са друге стране, сама мода је имала вишеструко значење: она је постала израз доброг укуса и васпитања који се из аристократских кругова проширио у грађански слој друштва. Борба за моду била је у основи борба за афирмацију жене, а жена као потрошач моде постала је важан фактор јавне сфере.

Жене занатлије у Великом Бечкереку – Петровграду, равноправно су се носиле са свим проблемима и недаћама које су пратиле и остале занатлије. Градске власти и привредна Комора су им нешто више излазили у сусрет само у случајевима када су, као удовице, покушавале да наставе рад својих супруга. Разлог овоме није лежао само у њиховој болећивости према удовицама и њиховој деци, већ и у реалном материјалном моменту. Наиме, свако гашење занатске радње значио је, са једне стране, смањење пореза и средстава који су се сливали у државну касу, а са друге стране, породица која није била у стању да обезбеди материјална примања, постајала је терет за ту исту касу.

Веће учешће жена у занатској делатности видно је у годинама после I светског рата из којег се многе бечкеречке занатлије нису вратиле, као и у годинама светске економске кризе (крај 20-их година 20. века) када оне, сопственим ангажовањем, покушавају да помогну егзистенцију сопствене породице.

Иако се по броју упослености у ову привредну грану, не могу мерити са занатлијама мушког пола, њихов допринос свакако није занемарљив. Учешћем у занатској производњи, која им је омогућавала економску сигурност и независност, давале су добар пример у еманципацији својим суграђанкама. Поред тога, природом свог посла биле су упућене на велике центре развијене Европе, чије су културне тековине са успехом преносиле у ову провинцијску средину.

НАПОМЕНЕ

[1] Александар Станојловић, *Петровград*, Петровград 1938, 265.

[2] Златарима су се називале кујунџије које су израђивале уметничке ствари од скупоценог материјала, злата или сребра.

[3] Бојан Радојковић, *Српско златарство 16. и 17. века*, Нови Сад 1966, 108–109.

[4] Светозар Матић, „Катастиг Пећки из 1660–1666", *Гласник историјског друштва у Новом Саду*, Књига 4, Сремски Карловци 1931, 212.

[5] Александар Станојловић, нав. дело, 265.

[6] Павле Зубковић, „Кратак историјат занатске радиности и занатских организација", *Архивска грађа градске државне архиве у* Зрењанину, св. 9–10, год. 2, Зрењанин 1955.

[7] Привилегије у мађарској држави су повеље које су се односиле на извесне коначне одлуке,

путем којих су давана нека вечита права или права са сталном важношћу. По својој правној природи, привилегије могу бити: цеховске, обичне, вечите, личне... Даване су ради стицања и активног вршења извесних права или овлашћења, као што је, на пример, право одржавања годишњих и недељних вашара, право на десетак... или су даване ради ослобађања или изузетка од неких дужности и обавеза, као што је, на пример, ослобађање од царине. (Павле Зубковић, „Кратак историјат занатске радиности и занатских организација“, *Архивска грађа градске државне архиве у Зрењанину*, св. 8, год. 2, Зрењанин 1955.)

[8] *Историја народа Југославије* 2, Београд 1960, 1088.

[9] Павле Зубковић, „Повеља краља Фердинанда првог од 21. 3. 1844. године, којом одобрава одржавање годишњег вашара, по реду четвртог“, *Архивска грађа градске државне архиве у Зрењанину*, св. 3, год. 2, Зрењанин 1954, 35.

[10] Цехови су добровољне организације занатлија чија је најбитнија улога била да штити пословне интересе цеха као правног лица и интересе припадника цеха, да унапређује сталешки морал и добар глас цеха, да омогући стручно усавршавање својих чланова... (Рајка Грубић, *Занати и занатлије у прошлости Зрењанина* (*16. век – прва пол. 20 века*), Зрењанин 2002, 51.

[11] Samu Borovszky, *Torontál vármegye*, Будимпешта 1911–12, 577.

[12] Обртни закон је донет са циљем да се унапреди и што боље организује занатска делатност. На основу овог закона је 1885. године основана *Занатлијска заједница за град Велики Бечкерек.* Ова заједница је поред рада на заштити пословних и личних интереса, регулисању права и обавезе чланова... добила још једну димензију – борба против деструктивног утицаја индустријске производње. (Рајка Грубић, нав. дело, 25)

[13] У Великом Бечкереку је 1900. године постојало већ 18 предузећа: једна пивара, три млина, две шпиритане, једна пекара, три фабрике сирћета, железничка радионица, фабрика тепиха, четири циглане, фабрика цементне робе и радионица за израду сапуна. (Група аутора, *Зрењанин,* Зрењанин 1966, 65)

[14] Рајка Грубић, нав. дело, 22–30.

[15] Несигурно ратно време донело је са собом смањено тржиште, недостатак сировина, недостатак кадра, јер је готово четвртина занатлија мобилисана... (Рајка Грубић, нав. дело, 31)

[16] Под овим појмом су се подразумевале занатлије које су радиле без Обртне дозволе, најчешће без положеног мајсторског испита. Нису имали пријављене радње, па су тако, ослобођене плаћања пореза, биле у могућности да јефтиније наплаћују своје производе или свој рад. (Рајка Грубић, нав. дело, 89)

[17] Рајка Грубић, нав. дело, 39–49.

[18] Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић, Милан Ристовић, *Историја приватног живота у Србији,* Београд 2011, 300.

[19] Љиљана Милојевић-Шуловић, Будимир Павловић, *Коло српских сестара и краљица Марија,* Београд 2000, 2.

[20] Група аутора, *Историја приватног живота у Србији*, 421.

[21] Рајка Грубић, *Занати и занатлије у прошлости Зрењанина*, 17–32.

[22] Група аутора, *Петровград*, 151–152.

[23] Рајка Грубић, *Коло српских сестара, Поклоњена колекција,* Зрењанин 2015, 7.

[24] Група аутора, *Петровград*, 143, 41–426.

[25] Милан Ристовић, *Приватни живот код Срба у 20 веку,* Београд 2007, 107.

[26] ИАЗ, Повеља Фрање I издата сапунџиским, кујунџиским и казанџиским мајсторима у Великом Бечкереку 1818. године, Фонд Збирка повеља 1765–1847.

[27] ИАЗ, *Банатска пошта*, Петровград, 22. 8. 1936, бр. 23, 2.

[28] ИАЗ Ф.36, Удружење занатлија за град и срез Зрењанин, регистар занатских радњи 1884–1901.

[29] ИАЗ, *Адресовник угарских обртниках и трговацах*, Будимпешта, 1892, 1516, 511.

[30] ИАЗ, Ф.97, Градско поглаварство, Регистар занатских радњи за град и срез Зрењанин (1884–1900).

[31] Група аутора, *Историја приватног живота у Срба*, 221.

[32] ИАЗ, Ф.05, *Глас*, 28. 02. 1887, бр. 9, 4.

[33] Милан Ристовић, нав. дело, 318–321.

[34] Рајка Грубић, Занатлије и трговци у прошлости Зрењанина, *Рад Музеја Војводине* 49, Нови Сад 2007, 219.

[35] Рајка Грубић, *Занати и занатлије у прошлости Зрењанина*, 34.

[36] ИАЗ Ф.97, Градско поглаварство, Списак издатих обртничких дозвола од 1923. до 1928, Адм. бр. 5487/928.

[37] ИАЗ Ф.97, Градско поглаварство, Занатлије и шегрти, Адм. бр. 12587/927.

[38] ИАЗ, Ф.97, Градско поглаварство, Регистар занатских радњи (1932–1934).

[39] ИАЗ, Ф.97, Градско поглаварство, Адм. бр. 10650/922.

[40] ИАЗ, Ф.97, Градско поглаварство, Списак издатих обртничких дозвола од 1923. до 1928, Адм. бр. 5487/928.

[41] Рајка Грубић, *Занатлије и трговци у прошлости Зрењанина,* 220.

[42] Ове модистеријске радње су поред шешира израђивале и разне украсе од вештачког цвећа, чипке, трака, перја и сл., као и хаљине најновијих кројева и модних детаља.

[43] Из рекламе модистице Лауре Чуч која је штампана у *Адресовнику већих трговачких и занатских радњи у Великом Бечкереку* 1927. године, сазнајемо да је она имала стално стовариште женских хаљина, шешира и украса за шешире, што значи да се бавила и трговином већ готових производа. (Александар Станојловић, *Адресар већих трговачких и занатских радњи и свих индустријских предузећа са подручја банатске трговачко-индустријске и занатске коморе у Великом Бечкереку*, Велики Бечкерек, 1927).

[44] Маја Роковић, унука Маре Грчић, ми је испричала да су, у Мариној модистеријској радњи у Новом Саду, шешире које је Мара правила куповале Милена Ајнштајн и Миленина мајка.

[45] Податак добијен од Маје Роковић, унуке Маре Грчић.

[46] ИАЗ, Ф.97, Градско поглаварство, Адм. бр. 15906/1928.

[47] ИАЗ, Ф05, *Банатска пошта*, Петровград, 5. 1. 1938, бр. 95, 3.

[48] ИАЗ, Ф.О5, *Банатска пошта*, Петровград, 16. 5. 1936, 4.

[49] Године 1892. у Великом Бечкереку су радила чак 53 мушка кројача. (ИАЗ, *Адресовник угарских обртника и трговаца*, Будимпешта 1892, 1504).

[50] ИАЗ, Ф.36, Удружење занатлија за град и срез Зрењанин, Регистар занатских радњи 1903–1932.

[51] ИАЗ, Ф.36, Удружење занатлија за град и срез Зрењанин, Регистар занатских радњи 1903–1932.

[52] ИАЗ, Ф.97, Градско поглаварство, Адм. бр. 5487/928.

[53] Велики Бечкерек је 1921. г. бројао 27.511, а 1931. г. 32.838 становника, што несумњиво потврђује горњи навод. Александар Станојловић, *Петроград*, 78.

[54] Рајка Грубић, *Занати и занатлије у прошлости* Зрењанина, 41.

[55] Рајка Грубић, *Занатлије и трговци у прошлости Зрењанина,* 211–229.

[56] Александар Станојловић, *Адресар већих трговачких и занатских радњи и свих индустријских предузећа са подручја банатске трговачко-индустријске и занатске коморе у Великом Бечкереку*, Велики Бечкерек, 1927.

[57] ИАЗ, Ф.97, Градско поглаварство, Адм. бр. 10650/922.

[58] ИАЗ, Ф.97, Градско поглаварство, Адм. бр. 7053/1937.

[59] Податак добијен од Маје Роковић, унуке Маре Грчић.

[60] Ференц Немет, *Торонталски ћилим*, Нови Сад, 1995, 15.

[61] Рајка Грубић, *Занати и занатлије у прошлости* Зрењанина, 80.

[62] Александар Станојловић, *Петроград*, 164–165.

[63] ИАЗ, *Банатска пошта*, Петровград, 22. 8. 1936, бр. 23, 2.

[64] ИАЗ, *Банатска пошта*, Петровград, 6. 6. 1939, бр. 163, 3.

[65] ИАЗ, *Адресовник угарских обртника и трговаца*, 733, 843, 910.

[66] Група аутора, *Историја приватног живота у Срба*, 368–374.

[67] ИАЗ, *Адресовник угарских обртника и трговаца*, 843.

[68] ИАЗ, Ф.97, Градско поглаварство, Адм. бр. 5487/928.

[69] На седници Градског већа, одржаној 18. 2. 1935. године, донета је одлука да се граду промени назив, да му се да име Краља Петра Првог ослободиоца – Петровград. Ово име је задржао само до 1947. године, када је промењено у Зрењанин (по револуционару Жарку Зрењанину).

[70] П. Божовић, В. Цаленков, *Именик и водич по граду,* Петровград 1936, 32–33.

[71] ИАЗ, Ф.97, Градско поглаварство, Адм. бр. 14018/1930.

[72] Павле Зубковић, Извод из регистра радњи од 1810. до 1884, *Архивска грађа*, св. 9–10, 54.

[73] ИАЗ, Ф.36. Удружење занатлија за град и срез Зрењанин, Регистар занатлија 1884–1900.

[74] ИАЗ, Ф.36. Удружење занатлија за град и срез Зрењанин, Регистар занатлија 1884–1901.

[75] ИАЗ, *Банатска пошта*, 11. 4. 1936, бр. 4, 2.

[76] ИАЗ, *Банатска пошта*, 16. 5. 1936, бр. 9, 4.

[77] Рајка Грубић, *Занати и занатлије у прошлости Зрењанина*, 80.

[78] ИАЗ, Ф.97, Градско поглаварство, Адм. бр. 16824/920.

[79] ИАЗ, Ф.97, Градско поглаварство, Адм. бр. 35936/939.

[80] ИАЗ,Ф.97. Градско поглаварство, Адм. бр. 27710/1936.

[81] Рајка Грубић, *Занати и занатлије у прошлости Зрењанина*, 83–94.

[82] ИАЗ, Ф.97, Градско поглаварство, Адм. бр. 18183/928.

[83] ИАЗ, Ф.97, Градско поглаварство, Адм. бр. 74530/920.

[84] ИАЗ, Ф.97, Градско поглаварство, Адм. бр. 9880/1932.

[85] ИАЗ, Ф.97, Градско поглаварство, Адм. бр. 5286/1934.

[86] *Torontal*, 2. 3. 1906, бр. 59, 2.

[87] ИАЗ, *Банатска пошта*, Петровград, 29. 8. 1936, бр. 24–25, 2.

[88] Рајка Грубић, *Занати и занатлије у прошлости Зрењанина*, 75.

[89] ИАЗ, *Torontál*, 23. 11. 1893, бр 243, 2.

[90] ИАЗ, *Torontál*, 28. 9. 1907, бр. 222, 2.

[91] ИАЗ, *Torontál*, 30. 8. 1913, бр. 199, 2.

[92] ИАЗ, *Híradó*, 12. 12. 1933, бр. 290, 3.

[93] Рајка Грубић, *Занати и занатлије у прошлости Зрењанина*, 77.

[94] Исто, 66–75.

[95] Податак добијен од Марине унуке, Маје Роковић. Њена тврдња је поткрепљена и рекламом Маре Грчић објављеном у листу *Банатска пошта*, Петровград, 05. 1. 1938, бр. 95, 3.

ЛИТЕРАТУРА

Адресовник угарских обртниках и трговацах, Будимпешта, 1892.

Borovszky, Samu, *Torontál vármegye*, Будимпешта 1911–12.

Божовић, Петар, *Велики Бечкерек*, 1932.

Божовић, Петар, В. Цапенков, *Именик и водич по граду*, Петровград, 1936.

Грубић, Рајка, *Занати и занатлије у прошлости Зрењанина (16. век – прва пол. 20 века)*, Зрењанин 2002.

Грубић, Рајка, *Коло српских сестара – Поклоњена колекција,* Зрењанин 2015.

Грубић, Рајка, Занатлије и трговци у прошлости Зрењанина, *Рад Музеја Војводине* 49, Нови Сад 2007.

Група аутора, *Зрењанин,* Зрењанин 1966.

Зубковић, Павле, „Повеља краља Фердинанда првог од 21. 3. 1844. године, којом одобрава одржавање годишњег вашара, по реду четвртог“, *Архивска грађа градске државне архиве у Зрењанину*, св. 3, год. 2, Зрењанин 1954.

Зубковић, Павле, „Кратак историјат занатске радиности и занатских организација“, *Архивска грађа градске државне архиве у Зрењанину*, св. 9–10, год. 2, Зрењанин 1955.

Зубковић, Павле, „О привилегијама као правним изворима“, *Архивска грађа градске државне архиве у Зрењанину*, св. 8, год. 2, Зрењанин 1955.

Павле Зубковић, Извод из регистарских радњи од 1810. до 1884, *Архивска грађа*, св. 9–10, Зрењанин 1955.

Историја народа Југославије, књ. 2, Београд 1960.

Матић, Светозар, „Катастиг Пећки из 1660–1666“, *Гласник историјског друштва у Новом Саду*, књ. 4, Сремски Карловци 1931.

Милојевић-Шуловић, Љиљана, Будимир Павловић, *Коло српских сестара и краљица Марија,* Београд 2000.

Немет Ференц, *Торонтални ћилим*, Нови Сад, 1995.

Поповић, Марко, Мирослав Тимотијевић, Милан Ристовић, *Историја приватног живота у Србији,* Београд 2011.

Радојковић, Бојан, *Српско златарство 16. и 17. века*, Нови Сад 1966.

Ристовић, Милан, *Приватни живот код Срба у 20. веку,* Београд 2007, 107.

Станојловић, Александар, *Адресар већих трговачких и занатских радњи и свих индустријских предузећа са подручја банатске трговачко--индустријске и занатске коморе у Великом Бечкереку*, Велики Бечкерек, 1927.

Станојловић Александар, *Петровград*, Петровград 1938.

АРХИВСКА ГРАЂА – ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ЗРЕЊАНИН

Фонд 36, Удружење занатлија за град и срез Зрењанин,

Регистар занатских радњи 1884–1901; 1903–1919; 1932–1934; 1903–1932.

Фонд Збирка повеља 1765–1847

Повеља Фрање I издата сапунциским, кујунциским и казанциским мајсторима у Великом Бечкереку 1818. године

Фонд 97, Градско поглаварство

Занатлије и шегрти, Шегртски уговори, Списак издатих обртничких дозвола, Бесправан рад, Општи део о занатству

Фонд 05, Штампа

Банатска пошта, *Глас*, *Torontál*, *Híradó*, *Wochenblatt*

Rajka Grubić

WOMEN IN CRAFT ACTIVITY IN VELIKI BEČKEREK – ZRENJANIN

Summary

The appearance of the first women craftsmen in Veliki Bečkerek (today's Zrenjanin) in the middle of the 19th century is directly related to the so-called "coming out" of women onto the public scene. After a long and painstaking fight, women won the right for education, employment and right to vote.

At the very beginning, women in craft activity mostly appear as widows of the craftsmen who by their engagement tried to save the family from financial disaster. Over time, they more and more securely entered the craft scene, taking over domination in female tailor's and fashion craftsmanship.

The greater participation of women in the craft activity is evident in the years after the First World War, from which many craftsmen from Bečkerek did not return, as in the years of the global economic crisis, at the end of the 1920s, when they tried to maintain the existence of their own family.

Although the number of employees in this industry can not be measured with male craftsmen, their contribution is certainly not negligible. By participating in craft production, which enabled them economic security and independence, they gave a good example in emancipation to their fellow citizens. In addition, the nature of their work directed them to the major centres of the developed Europe, whose cultural heritage was successfully transferred to this provincial environment.

UDC: 069.12 (497.113 Novi Sad)

ЕДУКАТИВНИ ПРОГРАМИ МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ

Владимира Станисављевић, Музеј Војводине, Нови Сад

Апстракт: У раду су представљени едукативни програми Музеја Војводине произашли из нове улоге музеја у друштву, која је иницирала комплекс задатака и активности у области комуникације: излагања, публиковања, али и васпитно-образовне активности. У раду се додатно апострофира улога коју музеј има у образовном процесу, а посредством њега и у процесима формирања друштвене свести. У вези са тим, истичу се дидактичко-методички проблем презентације садржаја музејске експозиције и њихово инкорпорирање у наставне програме васпитно-образовних институција, иновирање облика презентације музејских садржаја путем информатичке технологије, креирање интерактивних облика едукације и анимације публике, израде педагошких публикација. Представљен је спектар интерактивних едукативних програма: од играоница, креативних радионица, музејских учионица, музеја за децу, школа лепих уметности и заната, затим промоције, презентације, музичке и драмске вечери, предавања, такмичења, комуникација путем часописа. Настојање да буде увек другачији, актуелнији и занимљивији иманентан је задатак савременог музеја.

Кључне речи: едукација, радионице, играонице, учионице, васпитање, образовање, култура.

Музејски стручњаци су одавно схватили да музеји, поред заштите културне баштине, постоје и због публике и мењају се у том правцу, а управо одељење задужено за едукацију има битну улогу у томе. Да би музеј успешно спровео програм рада са публиком неопходно је установити којој публици се обраћа, која публика га већ посећује, али и какву публику жели да васпита. Одељење за педагошки рад и односе са јавношћу Музеја Војводине, увело је низ новина и програмских решења како би се традиционална материјална и духовна култура приближила јавности, како би се музеј трансформисао у динамичну институцију едукације, изазова и инспирације.

Музејска едукација као један од видова комуникације, представља сложен процес кроз који музеји развијају односе са својим посетиоцима, потенцијалним корисницима и друштвом у целини и одговорно приступају испуњавању своје друштвене улоге и мисије.

Оно што музеје суштински одваја од других места образовања су оригинални музејски предмети, који уз помоћ одговарајућих дидактичких мера пружају јединствену могућност спонтаног учења, открићем и тестирањем идеја. Као трезори драгоценог знања, они нуде могућност широког спектра едукативних програма који подстичу развој креативног мишљења и разумевање важећих вредности система кроз формално, неформално и информално учење. Музејске збирке су специфичан и релевантан уџбеник за музејску едукацију.

Педагошка мисија Музеја Војводине је да се развије континуирана и систематска едукативна делатност и облици комуникације са свим структурама друштва. Различитим облицима васпитно-образовног деловања, иновацијама у дидактичко-методичким облицима рада, реалним планирањем, настоји се да се изложено културно благо презентује јавности, уважавајући особености различитих категорија публике.

Програми за најмлађу публику

Према мишљењу једног од најзначајнијих музеолога Б. Лорда „музејско образовање је трансформативно, афективно искуство у којем деца развијају своје ставове, интересовања, уверења или вредности у неформалном добровољном контексту. У таквој едукацији не инсистира се на количини, већ на квалитету знања, на усвајању нових замисли, развијању и ослобађању дечје маште, обезбеђивању радосних и незаборавних тренутака карактеристичних за детињство.

Рад са најмлађим посетиоцима је осетљива област у коју мора бити укључено више субјеката са циљем да најмлађи стекну навику коришћења музеја као извора знања. Поред иновативног вођења кроз сталну поставку (уз интерпретацију исте путем

фотографија, упитника, енигми, слагалица, игара, квизова), осмишљени су посебни едукативни програми обиласка сталне поставке – *Изабери предмет који ти се највише допада*, *Пронађи предмет о коме причамо*, *Препознај личност коју описујемо*.

1. Музејска играоница

Уважавајући чињеницу да је детињство најзначајнији период у формирању људског бића којег карактерише изразити сензибилитет, маштовитост, радозналост и осећајност, осмислили смо пројекат за најмлађе, за оне који се налазе на почетку школовања или се припремају за њега.

Музејска играоница је интерактивни едукативни пројекат намењен најмлађој публици – деци узраста од пет до 10 година, који има за циљ да децу уведе у племенити свет уметности и културе, да их упозна са културном баштином кроз разне облике стваралаштва и игре. Игра је основни облик активности којом деца задовољавају своје најприродније потребе за учењем и активношћу. Васпитна снага игре лежи у томе што она потпуно заокупља дете, стимулише чула и мобилизира вољу, док је учење кроз игру мотивисано и награђено задовољством. У оквиру Музејске играонице игра није само облик рада са децом и модел васпитања деце већ и средство упознавања богатог културног наслеђа.

Овај пројекат истовремено представља и уводне часове елементарног културног описмењавања. Код детета се постиже *формативни циљ* – формирање навика посећивања институција културе, развијање културних потреба и интересовања, формирање емотивног односа према културном наслеђу; *образовни циљ* – упознавање садржаја различитих тематских целина из области археологије, историје, етнологије, историје уметности; *васпитни циљ* – развијање осећаја одговорности и љубави према културној баштини и поштовање културних достигнућа. Изузетно значајно питање подстицања мотивације постигнуто је интерактивним учешћем у раду, изложбом радова, јавним наступима, медијским појављивањем, симболичним наградама.

Основне области креативног изражавања заступљене у музејској играоници су ликовна култура: цртање, сликање, бојање, колаж, моделовање, вајање и сл. музичка култура: певање, играње, компоновање, свирање, слушање музике; култура писменог и усменог изражавања: причање, изражајно читање, рецитовање, играње улога, драматизација, писмено изражавање

Специфичност овог програма огледа се у методолошком изразу у којем се учење реализује искључиво кроз игру и стваралаштво, поступно полазећи од минималног квантума знања који се шири и продубљује системом концентричних кругова, при чему је „вербализам кустоса-педагога“ модификован и сведен на неопходни минимум, а деца стављена у ситуацију активног учења. Апсолутно је искључена могућност дириговане посете и немотивисане деце, јер се она добровољно опредељују за учешће, а информишу се путем медија, сајта Музеја, електронске поште. Иако је првенствено намењен деци, индиректно је то и програм намењен родитељима, васпитачима и наставницима који могу да учествују на бази добровољности. Одржава се сваке недеље, на различите теме.

Уводна тема сваке играонице је музеј. Усвајају се основни појмови везани за музејску делатност путем питања примерена дечјем предзнању и искуству. Неке теме, наставни садржаји и активности реализоване у претходних 20 година у оквиру Музејских играоница су:

Детињство – традиционалне дечје игре у Војводини – нематеријална културна баштина, играње игара; *Божићни обичаји – Божић* – сликање инспирисано библијском причом о рођењу Исуса Христа, прављење божићних честитки, учење божићне песме; *Стари занати: књиговезац, свећар, грнчар, столар, обућар, кујунџија – Занатство и индустрија* – прављење албума, свећа, вајање грнчарије; *Фрушкогорски манастири – Сведоци прошлости* – израда мозаика; *Живот на двору у средњем веку – Сведоци прошлости и културно-историјски споменици* – прављење макете средњовековног утврђења; *Начин становања – праисторијска кућа, Како су се правиле куће у Војводини, Како су настала села – Где и како станујемо, Село-град* – прављење макете праисторијске винчанске куће, цртање војвођанске куће; *Доситеј Обрадовић, велики учитељ, српски књижевник, велики путник* – читање и драматизација басни, осмишљавање наравоученија, илустровање басни, учење народних умотворина; *Граничари на Дунаву – Живот под Турцима* – писмо шајкашког граничара, креирање и украшавање заставе Шајкашког батаљона и др.

2. Сарадња са предшколским установама

Уз све напоре Службе сарадња са предшколском установом сводила се на комуникацију са оближњим вртићима, док су дислоцирани вртићи били ван домета наших настојања да се укључе у едукативни рад Музеја. Након потписивања Протокола о сарадњи са Предшколском установом „Радосно детињство" едукативни рад подигли смо на виши ниво.

Да би едукација најмлађих у музеју била успешна, да се осмисли квалитетан мултидисциплинарни програм прилагођен потребама и интересовањима деце, неопходан је тимски рад музејских педагога, васпитача, родитеља и ликовних педагога. Интерактивно учење и усвајање знања на забаван начин у тзв. амбијенталним радионицама утиче на креативност деце, која може да буде оплемењена уметничким изражавањем.

Примењују се различите организационе форме (групни, рад у паровима, индивидуалан рад), различите метода рада (разговор, метода демонстрације, цртања, практичног рада) и облици рада (заједнички или самостални рад деце на дидактички обликованом материјалу), избором адекватних тема, њиховим повезивањем са бајкама, јунацима из сликовница, што је кључно за мотивацију и успех програма.

Важну димензију рада представља маштовитост реализатора програма и едукатора, која утиче на активност и сензибилитет васпитаника. Едукатор у овом програму све мање има улогу приповедача, а све више улогу аниматора, особе која децу укључује и води, мотивише и образује, са пуно стрпљења, педагошког такта, инвентивности и маштовитости. Интерактивним односом едукатора и детета постиже се осећање међусобног поверења и слободе која дете подстиче на изражавање својих жеља, идеја, намера, решења, креативности, маште и талента. Најуспешнији програми су они који изазивају сензацију и реализацију дечје имагинације.

Пример реализованог програма осмишљен је на тему *Моја кућа – од земунице до солитера*. Овај интерактивни едукативни програм синтетизује сазнања из музеологије, археологије, народне архитектуре, књижевности и ликовне уметности. Организован је у две целине: у теоријском делу, деца стичу основна сазнања о Музеју, музејској делатности и појединим музејским експонатима везаним за начин становања у Војводини кроз историјске епохе, док се у креативном делу уметнички изражавају кроз цртање куће из маште, израду макета различитих типова кућа, као и куће будућности. Оно што је додатна вредност је да се програм на завршава у Музеју него се, кроз диференциране задатке наставља у вртићима. Најбољи радови деце представљени су на изложби у Музеју Војводине.

Циљ овог пројекта је да деца предшколског узраста стекну елементарна сазнања о културној баштини представљеној на сталној поставци Музеја Војводине која, између осталог, прати и развој становања од праисторије до првих деценија 20. века, развијање уметничког начина изражавања, ширење музејске културе код најмлађих и формирање интересовања и навика за посећивање институција културе, с крајњим циљем васпитавања будуће музејске публике.

Постоје три типа задатака који ови едукативни програми морају извршити: *образовни задаци* – упознавање различитих типова настамби, богаћење сазнања о начинима изградње кућа кроз векове, о дизајну и типовима кућа, упознавање делатности и значаја музеја и основних музеолошких појмова – кустос, музејски предмет, збирка; *формативни* – развијање маште и богаћења речника путем бајки, формирање осећања и одговорности према културној баштини; *васпитни задаци* – развијање позитивног односа према дому, породици, развијање емотивног односа и осећања бриге и одговорности према споменичкој и архитектонској баштини.

Дидактичке методе и принципи на којима се базирају едукативни програми су: *вербалне методе* (методе разговора, излагања приликом интерпретације поставке, метода драматизације приликом играња бајке *Три прасета*); *аналитичко-синтетичка метода* (посматрања и описивања делова и орнаментике кућа); *метода посматрања*; *демонстративне методе*; *метода практичног рада*, а дидактички принципи су принцип очигледности, поступности и прилагођености узрасту.

3. Комуникација са децом путем дечјих часописа на језицима народа и народности Војводине

Данас су и Музеји суочени са новим принципом континуираног образовања, што условљава коришћење других едукативних чинилаца, нових технологија и методолошких иновација у едукацији. Свеприсутно је учење уз помоћ интернета као средства

образовања нових генерација. „Ова савремена виртуелна реалност у образовању нуди корисницима кретање кроз компјутерски генерисане садржаје са разним мултимедијалним образовним садржајима, активног и интерактивног учења.“ (Сузић 1999: 187)

Музеј Војводине се труди да се прилагоди новим тенденцијама, те путем интернета, настоји да оствари комуникацију са децом народа Војводине на њиховом матерњем језику, а да при том испоштује принцип двосмерне комуникације и интерактивности. Ангажујући сараднике медија, уреднике дечјих часописа *Jó pajtás*, *Zahratka*, *Hlas L'udu*, *Невен* остварена је комуникација на даљину, са децом мађарског, словачког, српског и русинског народа.

Уз публиковане текстове, у форми кратке приче и фотографије експоната објављених у дечјим часописима и на сајту редакција, постављени су и диференцирани задаци типа: састави композицију/мозаик музејског предмета, обоји предмет, компонуј песму, нацртај слику, реши укрштеницу, напиши причу, инспирисану музејским предметом. Кроз комуникацију прилагођену интересовањима деце подстицана је њихова креативност и развијан сензибилитет за уметничко изражавање. Овим програмом обухваћена су деца која су учећи учествовала у наградном такмичењу. Комисија музеја наградила је најуспешније радове.

4. Музеј за децу

Дечји музеји су атракција у свету, већ деценијама. Нов начин рада са децом на граници учења и забаве, необична искуства којима су изложена, развијају чула, машту, доживљај, визију, реаговање.

Пројекат „Музеј за децу“ био је искорак више у педагошком раду, а произилази из циља да најмлађим суграђанима путем играчака приближимо не само културно наслеђе, већ и на који начин функционише музеј. Изложене музеалије су искључиво дечје играчке, од праисторије до данас, које нам откривају магични свет игре и детињства, али и свет одраслих који деца опонашају.

Ове музеалије нам не нуде само сведочанство о томе како су се деца играла, него и о врстама материјала од којег се играчке праве – различитим материјалима који уједно испуњавају музејске збирке. Степен очуваности играчака пружио нам је сведочанство о бризи и чувању музејских предмета, о конзервацији и рестаурацији.

Различити начини класификовања играчака – играчке од дрвета, играчке животиња од различитих материјала, иста врста играчака из различитих периода, пренеле су деци информације о начинима класификовања музејских предмета и формирању музејских збирки. Играчке које приказују различита занимања, играчке које представљају различите ентеријере или различита возила, поучавају нас о свету који нас окружује – о саобраћају, моди, архитектури, уређењу ентеријера, уметности...

Кратке поруке на зидовима Музеја за децу указивале су на важност екологије, рециклаже, креативности и сл. Изложбени простор и сав пратећи мобилијар је прилагођен висини детета или његовим уобичајеним положајима тела, као што је чучање, клечање, седење на поду и други положаји тела. Интердисциплинарност је постигнута укључивањем различитих музејских стручњака у његово осмишљавање, а интерактивност је била императив у осмишљавању и реализацији свих сегмената Музеја за децу.

Васпитни и едукативни потенцијал Музеја за децу је немерљив, деца уче спонтано – истражујући, експериментишући, решавајући задатке, чиме развијају имагинацију, а посматрајући играчке као музеалије упознају и стварају *дечју слику* културног наслеђа.

Програми повезивања са школским институцијама

1. Музејска учионица – Намењена је учитељима и наставницима који желе да изађу из оквира школске зграде и ученицима понуде алтернативне локације и иновативнији методолошки приступ у раду. Овај програм представља наставне часове у музеју, који у основи обезбеђују интерактивни приступ музејским садржајима. Садржаји музејске учионице у корелацији су са садржајима наставног плана и програма наставних предмета историја, географија, ликовна култура, музичка култура, историја уметности, свет око нас, народна традиција, грађанско васпитање, веронаука ... Програм се заснива на теоријским основама конструктивистичког приступа учењу, које нагласак ставља на сам процес учења, на активно ангажовање ученика у том процесу и на спајању когнитивних и емоционалних компоненти учења. Учење је вођено и усмеравано од стране кустоса у музеју.

Зависно од врсте часа: обраде новог наставног градива, систематизације и понављања, проверавања знања, наставу у музејској учионици реализују кустоси музеја, наставници, ученици или комбиновано кустоси и наставници, наставници и ученци. Поред аутентичних музејских предмета, ученици користе и друге изворе информација: библиотеку музеја, интернет, штампане медије, часописе и сл.

Циљ музејске учионице јесте да ученицима омогући активно усвајање знања, креативно изражавање, а кроз креативно стваралаштво ученици развијају своје визуелно опажање, стваралачко и критичко мишљење, радозналост и иновативност. Радионице у оквиру наставних часова у Музеју имају за циљ да оспособе младе да представе своје идеје, емоције и ставове. Основни принципи на којима се програми Музејске учионице базирају јесу:

Примереност садржаја доби ученика; *индивидуализација* – међу ученицима истог узраста постоје веће или мање индивидуалне разлике, а односе се на психофизичке способности које одређују темпо интелектуалног напредовања; *доживљај* – музејски предмети, по правилу, изазивају снажне доживљаје код ученика, а знања прожета емоцијама су трајнија; *систематичност и поступност* – како у одабиру предмета, материјала за презентацију, тако и у редоследу рада и поступака у наставном току; *очигледност* – огледа се у правиланом избору музејских експоната, и правилном усмеравању дечјег посматрања.

Задацима, који су саставни део сваке музејске учионице се постиже интердисциплинарност наставе у раду.

Поред наведеног, закључујемо да је овај програм осмишљен првенствено са циљем да се сазнања која деца усвоје у школи визуализирају у музеју.

Методички материјал, у виду припрема за часове и креативно уобличених радних задатака за одржавање ових наставних часова у Музеју, доступан је учитељима и професорима на сајту Музеја у одељку Методички материјал, као и *Приручник за учитеље* који садржи систем препоручених активности и методичких упутстава за припрему посете, њену реализацију и евалуацију по повратку у школу. Одржава се током читаве школске године по најави заинтересованог наставника или професора.

Као пример ове врсте едукативног програма представићемо програм две учионице. Развој школства у Војводини приказан је на учионици под називом *Ах, што је школа згодна*. У школи је, пре посете Музеју, изведена припрема деце, која је обухватила теме као што су писменост, значај преношења знања и извори знања. Музејски педагог ће потом са децом, у Музеју, дискутовати о томе како су се преносила знања пре оснивања школа. На деловима сталне поставке, где су представљени предмети који указују на развој образовања, упознаће их са учењем Светог Саве, манастирским школама, рукописним и првим штампаним књигама. Активности са ученицима наставиће на сталној поставци где је приказан развој школства у Војводини, користећи макету школе, наставна учила, старе уџбенике. При том ће разговарати о дисциплини, кажњавању, оцењивању, наставним програмима, врстама школа. У закључном делу поредиће некадашњу и садашњу школу. По повратку у школу музејски педагог предложиће и припремити методички материјал за вежбање лепог писања, упоређивање ћириличног и латиничног писма, црквенословенску азбуку и азбуку након Вукове реформе. У оквиру групног рада, предложиће израду буквара са калиграфски украшеним детаљима.

Друга учионица, под називом *Море Турци не газте орања* објашњава живот под турском влашћу. Припрема у школи води се током разговара о наставној теми *Турска освајања Европе од 16. до 19. века*, о животу на освојеним територијама, утицајима на језик, становање и сл. На делу сталне поставке који се односи на Војводину у време турске доминације, музејски педагог ће, у музеју представити турска освајања и живот под Турцима. Анализирајући слику *Спаљивање моштију Светог Саве*, са децом ће разговарати о животу обичног народа под Турцима, храбрим војницима-Шајкашима, биткама против Турака, легендама, сеобама, турцизмима и сл. По повратку у школу музејски педагог ће припремити препоручене активности: анализу народних јуначких песама косовског и покосовског циклуса, турцизама и других страних речи у нашем језику, решавање математичких задатака чији тачан резултат води решењу слагалице, која се налази на сајту Музеја, као и препоручене линкове за реализацију ове музејске учионице.

2. Музејска креативна радионица за даровите – Представља програм намењен даровитој или изразито заинтересованој деци за одређену тему или

област. То су деца чије образовне потребе превазилазе оквире стандардног школског програма и која захтевају садржаје, поступке, услове развоја који су сложенији, опсежнији, квалитетно другачији од редовних школских програма.

Овом едукацијом омогућени су услови да даровити ученици задовоље своја интересовања, развију своје интелектуалне потенцијале, да поштују материјалне и духовне вредности културне баштине. Пројекат *Музејска креативна радионица за даровите* требало би да трајно обогати како сазнајну, тако и вредносно-мотивациону компоненту ученикове личности.

Идентификација даровите деце обавља се у школама на основу мерних инструмената скале судова, постигнућа ученика, мишљења и препоруке наставника и интересовања младих за актуелну тему. Правилна идентификација ученика битна је детерминанта за успех радионица.

Кординација рада, кустоса реализатора радионице и педагога, чија се улога испољава и у креирању креативног дела радионице, предуслов је успешности њихове реализације. Сваки полазник музејске креативне радионице треба да изради писани рад, презентацију или уметничко дело, зависно од теме, и да га представи на завршној свечаности.

Услед мноштва тема, места одржавања састанака, услова и средстава рада за ове радионице дозвољава флексибилнију организацију. Пројекат претпоставља методску диференцијацију, коришћење различитих метода и њихових варијанти. Од вербалних метода најзаступљенија је монолошка метода и њене варијанте: предавање, тумачење, објашњавање и причање, док су дијалошке методе: разговор, интервју, хеуристички разговор, дискусија и полемика присутније у радионичком делу састанка. Поред садржајне и методске диференцијације, пројекат музејске креативне радионице, зависно од инвентивности кустоса, дозвољава примену и медијалне диференцијације, која се остварује оптималним избором различитих музеалија, модела макета, филмских и тонских записа.

Илустративан пример који указује на мултимедијалну презентацију једне теме, је и пример обраде теме *Мода 19. века*. Кустос на почетку часа даје ученицима на увид модне албуме, часописе, рекламне фотографије, представља делове збирке грађанске ношње, затим објашњава модне трендове у Европи тога доба, модне детаље, материјале, историјске оквире моде 19. века, користећи бројна очигледна средства. Уз музику из тога времена, ученици сами креирају костиме.

Теме које су реализоване су многобројне, али за потребе илустрације навешћемо неке: *Културни живот у 19. веку*: књижевност, сликарство, вајарство, мода, познате личности из света уметности. У овим радионицама настала су вредна уметничка дела младих стваралаца којима су претходила стицања не само фактографских сазнања, већ и вештина посма-трања, анализе и самоизражавања. Млади су, уз инструкције кустоса историчара и кустоса-конзерватора упознали најразличитије технике ликовне уметности и вајарства на оригиналним уметничким делима. Своју креативност испољили су у практичном раду.

Из области заштите музејског материјала организоване су бројне радионице. Млади су упознали начин заштите предмета од керамике, дрвета, метала, папира и стакла. Радећи у лабораторијама представљене су им технике израде предмета од појединих врста материјала, анализа материјала, узроци пропадања, врсте технике, средства и методе заштите.

Централни део радионица на тему *Историја религије* представљао је обилазак храмова; ученици су стекли комплетну слику о историји постојећих црквених заједница и сакралним предметима у црквеној уметности.

3. Координатори културне делатности – Идеја о сарадњи са координаторима културне делатности Музеја и школа је настала оног момента када се интензивирала сарадња са школама, 70-их година 20. века. Сарадња је отпочела систематским планирањем на годишњем, тромесечном и месечном нивоу. Комуницирало се испрва само са школским педагозима, а почетком 80-их и ученици се укључују у сарадњу са задатком обавештавања школа о активностима Музеја. У почетку се сарађивало само са школама у којима су неки професори показивали инвентивност и ентузијазам.

Иницирана је идеја да се успостави двосмерна комуникација музеј–школа, школа–музеј. Модификована је сарадња са ученицима представницима новосадских основних и средњих школа који током школовања прате и посредују у информисању о културној делатности Музеја Војводине у својим

школама. Поред тога, ученици врше испитивање у својим школама, о потребама и интересовањима ученика. Награда највреднијим ученицима координаторима обезбеђена је у форми екскурзије и улазница у институције културе. Иако је савремена ИТ технологија довела у питање ефикасност ове форме комуникације, нудећи посредну, бржу и приступачнију информацију, неоспорно је да је непосредан контакт музеалаца и младих, као и свих оних који се баве васпитањем незаменљив, стога драгоцен у музејској едукацији.

4. Сарадња са студентском популацијом – Дугогодишња сарадња са студентском популацијом има широк дијапазон садржаја и форми деловања, а посебно је развијена са студентима историје, археологије, историје уметности, педагогије, са студентима Академије уметности у Новом Саду, студентима Грађевинског факултета – одсек архитектура и студентима туризмологије Природно-математичког факултета.

Организационе форме рада са студентима крећу се од волонтерског рада у институцији, рада на терену, израде елабората о појединим темама или урбанистичких пројеката просторних целина, израде реплика у конзерваторским радионицама, затим часова цртања, сликања, вајања музејских експоната и цртања ентеријера Музејске зграде, организовања изложби, дипломских концерата, извођења културно-уметничког програма на отварањима изложби, организација вежби из наставних предмета музеологије, специјализованих и тематских вођења по поставци, прикупљања података у истраживањима публике и сл., инструктивно-консултативни рад у изради семинарских и дипломских радова, као и коришћење стручне библиотеке Музеја.

Све наведено указује да су небројене могућности сарадње са универзитетском популацијом, посебно музејских институција комплексног типа. Овим програмима студентима је обезбеђена добра основа за даље активности у свету уметности и културе и помоћ на афирмацији младих стручњака и уметника на реализацији музејских изложби, пројекција, разних радионица, дизајна визуелног идентитета, дигиталних и штампаних издања.

5. Радионице за особе са сметњама у развоју – Питање инклузије још увек је у процесу афирмације и препознавања у многим музејима. Радионице за особе са инвалидитетом пројектоване су као „ауторски оригиналан и стручан начин инклузивног односа са суграђанима који имају исте потребе као и већински део популације, али немају прилике или могућности да искористе актуелну уметничку и културну понуду. (Павловић Лазаревић 2009: 133)

Испрва је приоритет имала млађа популација, школског узраста са којом је остварена комуникација у оквиру сарадње са Специјалном школом „Др Милан Петровић“, а састојала се од обиласка институција културе. Временом је прерасла у програм намењен особама са посебним потребама које нису обухваћене институцијама васпитно-образовног система, старијим од 27 година. Радионице су осмишљене у две целине, теоријски део у којем би упознале домене музејске делатности и поједине музејске експонате и креативног дела у којем би се уметнички изражавале.

Васпитно-образовни циљ овог програма представља подстицање љубави и усвојање најелементарнијих сазнања о музејима и културном наслеђу, док формативни циљ представља подстицање интересовања за креативно изражавање и осећање самоактуелизације.

Особе са инвалидитетом су овим програмом први пут биле укључене у програмске активности Музеја. Уважавајући психофизичке могућности и особености ове популације водило се рачуна о поштовању дидактичких принципа примерености (садржаја, метода рада), индивидуализације, поступности, а у креативном делу програма, о правилној градацији задатака. Тежило се да се постигне осећај компетентности који је од посебне важности за све, а посебно за ову категорију публике. Пажња је била усмерена на то да ова циљна група врло брзо може изгубити интересовање за рад, ако не постигне успех у њему (успех изостаје ако је задатак сувише тежак или ако је занемарен крајњи циљ и мотивација). Колико је значајно добро испланирати и одредити методолошке основе рада, односно водити рачуна о посебности едукације особа са сметњама у развоју, илустроваће овај пример:

У оквиру циклуса радионица *Волим Божић* особе са инвалидитетом су у оквиру радионице *Божићни обичаји* упознали народне обичаје играњем улога у којима су и они активно учествовали. Реализација практичног дела захтевала је систематско увежбавање појединих вештина. На пример, учење

двоминутне плесне кореографије захтевало је вишечасовно константно вежбање али је резултирало великим задовољством због постигнутог успеха и развијања снажних емоција према музеју и својим непосредним сарадницима – музејским педагозима.

Овим радионицама успели смо да и ову категорију публике учинимо *видљивом*, успели смо да особе са сметњама у развоју усвоје основна сазнања о Музеју, појединим експонатима, да заволе музеј и развију потребу за партиципацијом у културном животу институције.

ПРОГРАМИ ЗА ОДРАСЛЕ

1. Радионице намењене пензионерима – У образовном процесу свака животна доб полазника има своје специфичности које треба познавати и уважавати како би тај процес био што успешнији и за полазника и за васпитача у овом случају музејског педагога.

Трећа животна доб по много чему је посебна у односу на млађе генерације. Разлике налазимо у физичким могућностима, чулним способностима, интелектуалној снази, интересовањима и мотивацији, социо-економском статусу, а надасве у подручју психолошких особина личности. Како бисмо удовољили потребама старијих особа за квалитетнијим учешћем у културном животу музејских институција, како би им обезбедили садржајно и креативно провођење слободног времена укључујући их у музејску едукацију, осмишљен је вишегодишњи пројекат радионица из области културе и уметности.

Радионице се реализују једном месечно, у трајању од два часа, током целе године. Едукатори – музејски педагози, треба да прилагоде образовни модел психофизичким могућностима ове циљне групе. Генерално учење у оквиру пројекта едукације за пензионере је засновано на практичном раду, на личном искуству и умећу, на принципу активног усвајања знања, способности и вештина. Специфичност овог програма је и у томе што неки полазници својом компетенцијом у појединим областима повратно образују едукаторе. Овим пројектом омогућена је и вертикална и хоризонтална двосмерна комуникација и едукација.

Све радионице имају флексибилну организациону шему према могућностима и жељама корисника. Илустрације ради, наводимо програм *Цртање и сликање* који је усмерен на стицање знања из области ликовне уметности, кроз упознавање и савладавање цртачких и ликовних вештина које омогућавају полазницима да своју склоност искажу ликовним изражавањем и да део слободног времена проведу уживајући у цртању и сликању на свили, стаклу, керамици и упознавању разних техника уметничког изражавања.

2. Школа веза и школе лепих уметности – У намери да комуницира са што различитијом публиком, осмишљен је програм *Школе веза* као интерактивни програм из области културне анимације. Програм је осмишљен са циљем да анимира једну посебну, а многобројну друштвену групу – домаћице, и да сачува од нестајања традиционалне технике ручног рада, популаризује музејске садржаје и формира нову публику и сараднике, да развије љубав и поштовање традиције и културног идентитета.

Школа веза одржавала се са несмањеним интересовањем, у трајању од три или четири месеца, пуних пет година у континуитету од оснивања, а касније спорадично, једном или два пута годишње, према интересовању полазника. Школа се реализовала у сарадњи са етнолошким одељењем; као стручни консултант био је ангажован кустос збир- ке ентеријерног текстила. Рад се одвијао у групама од 10 до 20 полазника.

Програм школе веза у тромесечном трајању представљале су технике трукованa, веза по броју и веза по писму, док програм четворомесечне обуке садржи и технике белог веза. Заједнички садржаји оба програма су: историјат ручног рада у Војводини, упознавање музејске збирке ентеријерног текстила, упознавање изложених експоната етнолошког дела сталне поставке. Наставу практичног рада изводиле су професионалне везиље. На крају циклуса Музеј је организовао пригодну изложбу. Полазнице су након завршене школе добијале сертификате. Најуспешније везиље ангажоване су на изради сувенира за сувенирницу Музеја.

Модалитети школа лепих уметности намењених одраслима, поклоницима уметности, реализоване су у Музеју Војводине кроз школе цртања, школе акварела, уметничке фотографије, дубореза, калиграфије, мозаика, стрипа, традиционалних ручних радова, школа традиционалног певања и сл.

3. Фолклорна баштина народа Војводине – Пројекат који у вишенационалној и конфесионалној средини има за циљ неговање и представљање фолклорне заоставштине и традиције народа Војводине наступом културно-уметничких друштава.

Уз кратак историјат о појединим етничким скупинама, насељавању Војводине, представили би се народни обичаји, народне умотворине, ношње, национални народни изворни инструменти. Пројекат је започет 2004. године са запаженим наступима КУД-ова и представљањем фолклорне баштине Словака, Мађара, Русина, Буњеваца, Срба, Немаца, Румуна, Хрвата, Шокаца, Украјинаца. У оквиру пројекта дегустирани су специјалитети националног кулинарства.

Овим пројектом из области културне анимације обједињена је како забавна, тако и едукативна мисија Музеја, популарисано богатство различитости фолклорног наслеђа и нематеријалне културне баштине народа Војводине.

4. Машкарада – Представља један од традиционалних програма Музеја Војводине којим се обележавају значајни верски датуми и негује нематеријална културна баштина; програм којим се културни садржаји преносе на градске улице и тргове, а којим се обележава почетак пролећног циклуса покладних обичаја. Значај нематеријалне културне баштине је и у томе што промовише, одржава и развија културни диверзитет и људску креативност. Препознавши значај нематеријалне културне баштине Војводине као мултикултуралне и мултиконфесионалне средине, Музеј Војводине од 1995. године негује покладне обичаје, организовањем маскиране поворке, која на оригиналан начин спаја традицију са савременом креативношћу.

Да би се припремила организована маскирана поворка (или бал под маскама, као што је једном био случај), потребно је упознати учеснике и протагонисте са руралном и урбаном обичајном праксом везаном за Беле покладе, начином маскирања, традиционалним и архаичним маскама, начином презентације маске и анимације присутног грађанства и свакако са циљем и значајем оваквe манифестације.

У вези са тим, одржавају се предавања, пројекције документарних филмова, реализују радионице за израду маски и костима, уче се правила понашања на баловима, ритуали у маскираним поворкама.

Неговање традиција и упознавање народних обичаја, обредних ритуала везаних за Беле покладе с једне стране, израда и проналажење маске и реквизита, музика, као и импровизовани инструменти, којима се испољава креативност младих с друге стране, пружа младим генерацијама осећај идентитета, припадности и континуитета, те тако постиже поштовање културне разноликости и људске креативности. Постављени циљ био је да се кроз анимацију деце, младих, грађанства, развије сензибилитет и љубав и сачува од заборава богата народна традиција.

Педагошке публикације

Током четири и по деценије постојања едукативне праксе у Музеју Војводине, нажалост најмање се значаја придавало публикацијама за децу у оквиру издавачке делатности Музеја, иако је потреба за истим постојала и расла са развојем педагошког деловања Музеја. Тек последњих пар година, рад на овом пољу је интензивиран и реализоване су и објављене следеће публикације: *Праисторија у Музеју Војводине – водич за децу и почетнике, Музеј по мери детета – Археологија* (*интерактивни радни листови за самостално истраживање археолошког дела сталне поставке Музеја*), *Музејска лепезица, Музејска учионица – водич кроз отледне часове у Музеју Војводине –идеје за учитеље*, каталози *Ботаника за принцезе и витезове*, *Штитови*, *Музеј за децу,* радни листови *Банатска војна граница* и др.

Музејске публикације за децу и младе у основи имају едукативну намену било да су искључиво информативне или забавне, осмишљене попут сликовнице или стрипа, оне увек указују на многобројне васпитне и едукативне могућности музеја. Такође имају улогу у формирању будуће публике и љубитеља културе. Интердисциплинарне су и пружају могућности активног учења у музеју. Посматране из угла дидактике и музејске педагогије, ове публикације су јединствене „музеалије“ усмерене на обликовање знања кроз игру и интеракцију. Уједно развијају осећање компетенције и подстичу снажна осећања према културном наслеђу деце и младих.

Музејска лепезица у форми сликовнице, бојанке, споменара, специфичног формата, примерена је узрасним карактеристикама малишана узраста од четири до шест година, њиховој машти и радозналости. Ова музејска публикација у форми питања и понуђених одговора нуди низ информација уз минимум

текста и богате илустрације о томе шта је Музеј, који стручњаци раде у музеју, најзанимљивијим експонатима изложеним на сталној поставци.

Будући да је намењена деци која још нису описмењена, ова публикација подстиче и интеракцију родитеља и деце.

Праисторија у Музеју Војводине – водич за децу и почетнике комплекснија по својој форми, представља водич кроз археологију и дидактичко-методичку вежбанку, у циљу анимације за обилазак, читање или решавање задатака. Конципирана је у форми кратких текстова, упутстава и дидактичких задатака, идеја за креативни рад или истраживање, а намењена је деци старијих разреда основне школе, средњошколцима, па и одраслима. Примерена дечијој машти ова музејска публикација понудила је низ одговора којима читалац открива потпуно *непознат свет* праисторије, археологије, занимљивих музејских предмета, задивљујућа сведочанства прошлости, ствара слике о начину становања, ритуалима сахрањивања, изгледу новца, јединственим дечјим играчакама. Књигу прати и пазл – слагалица – музејског предмета.

Публикација *Музеј по мери детета, Археологија – интерактивни радни листови*, представља стимуланс и водич за самостално истраживање сталне поставке Музеја Војводине уз решавање система задатака различитог типа.

На граници два царства (радни листови), креирани уз истоимену тематску изложбу, предсатвљају итинерер како обићи изложбу, како пронаћи музејски експонат и како сазнати нешто више о њему. Ови радни листови нуде и повратну информацију о степену усвојености нових сазнања.

Штитови – Вештина обраде метала у Војводини (каталог изложбе) резултат је рада са даровитим ученицима у оквиру истоимене Музејске креативне радионице и изложбе.

Музејска учионица – огледни часови у Музеју Војводине: идеје за учитеље је публикација намењена учитељима.

Високи стандарди који се постављају пред музеје захтевају да они на радикалан начин преиспитају своје уобичајене претпоставке и постојећи начин рада. Полазећи од савремених педагошких идеја педагошке публикације омогућују да садржај музејске изложбе буде на више начина приступачан, повезан са претходним знањима посетилаца.

Експлицитне методе поучавања истакнуте у педагошким публикацијама варирају укључујући експонате, прилике за додир, интеракцију, истраживање и решавање проблема. Нагласак је стављен на унутрашње потребе и потенцијале циљних група. Примерене системима алтернативног и доживотног образовања, педагошке публикације исказују могућност музеја да се као организације учења ставе у функцију промена целокупног васпитно-образовног система и могућности школе, да се путем систематског рада са ученицима у музеју ослободе традиционалних начина рада.

Закључак

Евидентно је да су савремени музеји постали флексибилнији и осетљивији на друштвене промене и информатичко доба у којем постоје и делују, да се све више прилагођавају потребама и жељама својих корисника. Највеће промене у домену рада музеја начињене су у области комуникације и едукације која се огледа у све већој фокусираности на публику, њене унутрашње потребе и потенцијале. Ово наравно не значи умањење значаја основне музејске делатности, већ прилагођавање савременим светским трендовима и интересовањима данашње публике, која мора да буде посебно мотивисана да дође у музеј.

Музеј 21. века поред технолошких иновација у презентацији, мора да понуди садржаје који ће бити неприкосновена информација кроз културно и научно благо. Музеји, осим чувања и научне обраде, излажу и комуницирају. Музејски едукатори су медијатори између изложби, збирки, публике и будућности. Они су веза и између публике и осталих музејских стручњака, који у свом раду, не реметећи стручне стандарде, треба да иду у сусрет потребама публике.

Стога су и едукативни програми и садржаји Музеја Војводине осмишљени у циљу, не само подстицања посете, већ и комуницирања са различитим публикама: од најмлађе, која се васпитава за музеј, преко младе публике, жељне нових подстицаја и сазнања, до зреле и старије публике, која чува и негује традицију.

ЛИТЕРАТУРА

Barry, Lord (2007), *The Manual of Museum Learning*, United Kingdom: Lanham, Plymounth,17.

Hein, George E. (1998), *Learning in the Museum*, New York: Routledge Hein, Hein E. G. (1996), What Can Museum Edukators Learn from Conttstructivist Theory, Studyseries, Committee for Education And Cultural Action CECA), 13–15.

Кишовар, Иванда Т. (2008), Музеји и школе партнери у образовању, Задар: Pedagogy and the Knowledge Society vol. 2, Collected papers of 2nd Scientific Resarch Symposium, доступно на: http://www.ufzg.unizg.hr/wp-content/uploads/2010/09/Pedagogy-and-the-Knowledge-Society-vol.2.pdf

Krivošejev, Vladimir (2009), *Muzeji, publika, marketing – stalne muzejske postavke i Njegova Visost Posetilac*, Valjevo: Narodni muzej Valjevo, 220.

Мароевић, Иво (1990), Промене у музејима и потребе за образовањем, *Informatica Museologica*, 1–2, Загреб: Музејски документацијски центар, 63-65.

Милутиновић, Јована (2003), Информално образовање – појмовни оквир и карактеристике, *Педагошка стварност*, 5–6, Нови Сад, 394–407.

Павловић Лазаревић, Гордана (2009), Да ли могу опет да дођем – Едукативна радионица у Педагошком музеју, *Музеји* 2, Београд: Музејско друштво Србије, 133.

Савић, Александра (2012), *Музеји у јавности јавност у музејима*, Завод за уџбенике, Београд.

Суботић, Ирина (2005), *Створити и волети публику*, у: Жилбер Клод, *Музеји и публика*, Београд, Clio, 4–22.

Станисављевић, Владимира (1998), Музејска креативна радионица, *Рад Музеја Војводине*, 40, Нови Сад: Музеј Војводине, 273–282.

Сузић, Ненад (1999), *Алтернативна настава*, у: Н. Сузић, (ур.) *Интерактивно учење*, Бања Лука: Министарство просвете Републике Српске и УНИЦЕФ канцеларија у Бања Луци, 181–209.

Велендечић, Слађана, Лидија Баљ, Тања Бугарски, Александра Стефановић (2015), *Музеј за децу*, Нови Сад: Музеј Војводине, 8.

Велендечић, Слађана, Станисављевић, Владимира (2015), *Музејска учионица – водич кроз отледне часове у Музеју Војводине (идеје за учитеље)*, Нови Сад: Музеј Војводине, 23.

Vladimira Stanisavljević

EDUCATIVE PROGRAMMES IN THE MUSEUM OF VOJVODINA

Summary

The biggest changes in the domain of work of the museum were made in the field of communication and education, which is reflected in the growing focus on the audience and its internal needs and potentials. This, of course, does not mean reducing the importance of basic museum activities, but adapting to the contemporary world trends and interests of today's audience, who must be especially motivated to come to the museum, because it is overloaded with informative and technological stimulants of a predominantly lightly entertaining character. In addition to the technological innovations in the presentation, museums of the 21st century need to offer content that will undisclose information through cultural and scientific treasures. In this way, they show that, apart from their preservation and scientific processing of the museum objects, they also exhibit and communicate. Museums should be mediators between exhibitions, collections, their products, the audience and the future.

To this end, educational programmes and contents, which as the final outcome, result not only in the encouragement of the visits, but also in systematic and continuous communication with different types of visitors, from the youngest, who are to be educated as a future adult audience, through young people, to older audience, who preserves and nurtures the tradition. These indicated interactive educative programs are the product of work of the Department for Pedagogical Work and Public Relations in the development, design and implementation of the programmes, with the aim of achieving goals related to focused, dynamic, purposeful and engaged learning. Learning in museums is the imperative of modern society, as it upgrades the knowledge of visitors and takes place in an atmosphere in which they have the freedom of creative expression. The knowledge gained here is beneficial, the conditions in which museum programmes are realized are stimulating and attractive, and visitors learn and create in accordance with their inner motivation, develop social characteristics, which is one of the goals of the museum – so that in an unconventional and creative way provide something new, introduce the visitors with the cultural heritage of their and other countries, so that people start to like the museum as a place of education, challenges and inspiration.

UDC: 737:738.1]:069.5(497.113 Novi Sad)

КОЛЕКЦИЈА ПОРЦЕЛАНСКОГ НОВЦА ИЗ НУМИЗМАТИЧКЕ ЗБИРКЕ МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ

Снежана Добрић, Музеј Војводине, Нови Сад

Апстракт: У раду се представља историјат ковања помоћног, односно порцуланског новца, који се у Европи производио по угледу на кинески и сијамски новац, иначе кориштен у играма на срећу. Помоћни новац се производио у кризним периодима, након Првог светског рата, док производња порцелана сеже у 18. век. Такође се описује један део нумизматичког фонда Музеја Војводине, у чијем саставу се налази мања колекција изузетно ретких порцеланских новчића.

Кључне речи: помоћни новац, порцелански новац, Јохан Фридрих Бодгер, Мајсен порцелан, каталог порцеланских новчића у Музеју Војводине.

Нумизматичка збирка Музеја Војводине поседује колекцију од 14 комада новца од порцелана из различитог периода. У колекцији се налази једна медаља Фридриха Шилера (Fridrich Schiller) издата поводом годишњице његове смрти, један примерак из периода владавине Фердинанда II (1578–1637) – FERDINAND II IMPER.S:AUG, као и примерак из 1773. године који је издао град Улм. Осталих 11 комада су из периода 1921–1922. године и њих су издали градови који су за то имали посебну дозволу министарства финансија Немачке.

Поменути новчићи од порцелана откупљени су од Иштвана Шварца, римокатоличког свештеника из Новог Бечеја. Шварц је био један од највећих колекционара између два светска рата, а његова богата колекција различитог новца, поштанских марки и медаља откупљена је 21. 12. 1960. године.[1]

Многи познати и признати банкари, нумизматичари и колекционари истичу како је новац у првом реду платежно средство за размену многих добара. Истовремено је новац важан као уметнички и културни споменик, а носилац је националног писма и језика међу различитим народима.

Током историјског развоја у различитим периодима израђиван је новац сурогат.[2] Он се израђивао од различитог материјала и облика. У појединим приликама за замену државног новца, издавани су сурогати или новац из нужде. Често су овакав новац, жетони и бонови, били издавани за потребе коцкарница, локалну и државну управу. „Жетони су првобитно били од метала, картона, пластике, стакла и стаклене пасте, порцелана итд.“[3]

Прво се у Кини у 18. веку за Европљане који су у њој живели, почео правити порцелански новац. Углавном се користио за картање као жетон. Кинески трговци, који су били гости код Европљана и учествовали у играма у којима се користе порцелански новчићи, дошли су на идеју да их користе и као средство плаћања. Већ у првој половини 19. века новчићи од порцелана су се нашли у оптицају у јужној Кини, Индокини и Тајланду.[4]

Познато је да има око 25.000 различитих варијанти овог новца. Најчешће су били у облику круга, овала, ромба, лептира, цвета, заставе и листа. Били су величине од 10 до 40 мм. Мотиви који су били на новчићима су животиње, птице, рибе, инсекти (најчешће лептири). Затим предмети из свакодневне употребе (заставе, лепезе) и портрети људи.[5]

Двадесетих година 19. века и у Европи је почео да се издаје новац од порцелана, вероватно по узору на кинески и сијамски порцелански новац. Сијам је ранији назив за данашњу Краљевину Тајланд. Ово је једина држава југоисточне Азије која није била колонија ниједне европске државе, а њена историја датира од 6. века пре Христа. Сијамске вредносне марке, једна врста новца, израђивана је од порцелана у различитим облицима и бојама. „Те марке или жетони представљају израз кинеског утицаја у Сијаму и истовремено изражавају кинеско-југоисточно азијску страст за играма и животну радост.“[6]

Економске прилике довеле су до тога да су жетони доспели у трговину. У почетку су се користили необавезно, да би касније били усвојени као замена за ситан новац. Иако су били у оптицају у Сијаму, они су

се производили у Кини. Претпоставља се да су прво коришћени жетони од каури шкољки, олова, метала, стакла, седефа (бисера) и глине. Порцелански новац се користио од 1821. године све до 1875. године, када је његово коришћење у Сијаму забрањено.

Идеја о производњи новчића од порцелана проширила се после Азије и у Европу, тако је међу првим произвођачима била фабрика порцелана Ворчестер (Worcester Porcelaine Company) у Енглеској, они су први издали новчиће од 10 шилинга. Новчићи су били глатки, а на реверсу је била скраћеница за име компаније: W P C.

Карта Европе се почетком 19. века мења, у том периоду долази до јачања европских држава које се уједињују. „После уједињења Италије, и Немачко уједињење је променило ток европске историје на још драматичнији начин него појава Краљевине Италије. Битка код Седана, која је Италијанима дала прилику да освоје Рим, пореметила је равнотежу сила на Западу. У традиционалној Европи, Француска и Аустрија су доминирале на копну, а Велика Британија на мору. Ово стање је заменио нов систем држава, с несигурном равнотежом велике копнене моћи уједињене Немачке с једне стране и Британије и њених европских савезника с друге. Ова равнотежа се одржала све до кобне 1914. године.“[7]

„Покрету за уједињење Немачке претходила је жестока политичка борба вођена крајем 50-их и почетком 60-их година у Пруској.“[8] За пруског краља 1861. године проглашен је Вилхем I и већ на почетку своје владавине суочава се са великим освајачким тежњама од стране појединих европских држава, прво Аустрије, а касније и Француске. По савету војног министра за председника владе поставља кнеза Ота Фон Бизмарка.

Бизмарк је био потпуно „реалан, веровао је само у једно начело – начело силе. Дошавши на власт са задатком да предводи борбу за немачко јединство, и то искључиво под вођством Пруске и Хоенцолерна, он је то своје начело дословно изразио, да би га се затим и дословно држао.“[9]

Француско-пруски рат завршио се победом Пруске. Други рајх проглашен 18. јануара 1871. у Сали огледала у Версајском дворцу. Потписивањем Версајског мира 1871. године проглашено је Немачко царство. Пруска династија Хоенцолерн постаје владарска династија уједињене Немачке, седиште новог царства био је Берлин.

Немачка је после уједињења постала економски и политички веома моћна држава. Водила је империјалистичку политику, поготово према колонијама у Африци. То је изавало напетост између великих сила, и то је био један од разлога за избијање Првог светског рата, а непосредни повод био је атентат на Франца Фердинанда у Сарајеву 1914. године. Током ратних дејстава срећа је била врло променљива: „Крајем 1917. и 1918. године Немачка губи сваки изглед на победу у рату; настају велике привредне тешкоће; окупацијом Украјине и других руских територија, немачка војска је дошла под утицај револуције.“[10] У току 1918. године долази до избијања Немачке револуције и цар Вилхем II је под притиском морао да абдицира. „На дан 14. августа 1919. године Немачка је добила демократско уређење. Први члан Вајмарског устава (названог по граду у којем је настао) прокламовао је: Немачки рајх је република. Политичка власт произилази из народа.“[11]

Током прве четири године свог постојања Вајмарска република је живела готово у сталној привредној и политичкој кризи. Послератна инфлација која је погодила сваку државу у Европи, Немачку је погодила најжешће, пошто је влада Вајмарске републике трошила четири пута више средстава него што је добијала од пореза. Немачка марка доживела је вратоломни пад и 1923. године вредела је мање него хартија на којој је штампана. По најнижем курсу новембра 1923. један долар је вредео 4.200.000.000 марака.

Економска криза која је захватила Европу пред Први светски рат и после рата допринела је да се у Немачкој могла осетити последица тезаурисања традиционалних кованица. Са тржишта су прво нестале златне кованице од 10 и 20 марака, затим сребрне и на крају чак кованице од бакра, никла и гвожђа.

Тешка економска ситуација превазилазила се издавањем различитог помоћног новца. Такав новац јавља се у ситуацијама када из неког разлога нема довољно редовног новца у оптицају. У овом случају, услед последица рата државна власт је дозвољавала нпр. одређеним јавним установама и приватним лицима да врше ограничене емисије новца. Поред помоћног новца у ситуацијама економске кризе издавао се и новац из нужде, који је сличан помоћном, али његов издавач га је емитовао без дозволе државне власти. У Француској се звао новац од поверења. Варијанту принудног новца или новца из нужде могла је да издаје и војна власт, то је тзв „војни новац“.[12]

Овакав помоћни новац појавио се већ 1914. године на комаду папира на којем је била номинална вредност, печат и потпис и у неким случајевим назив места. Временом њихова производња је достигла одређен ниво, карактеристичан за уобичајне новчанице, али ипак се разликују по димензијама, које су мање и по врсти материјала.

Све ове помоћне новчанице, којих је било неколико хиљада, могу се наћи у нумизматичким каталозима. Паралелно су издавани помоћни новчићи од гвожђа, цинка, алуминијума, месинга, бакра, никла и порцелана. Помоћни, специјални новац, који је издат од стране локалних власти у периоду од 1914. године до 1924. године у Немачкој и другим земљама, као последица економске кризе и хиперинфлације, и није га издавала централна банка, па стога није био ни законско средство плаћања, ипак је био опште прихваћен.[13]

У Немачкој се новац од порцелана и керамике производио у главној државној фабрици порцелана Мајсен, а дозволу је добио на основу претходних искустава које је фабрика Мајсен стекла још 1720. године, када је прва производила медаље од порцелана. Из тог раног периода у нумизматичкој збирци Музеја Војводине постоје такави примерци новчића (кат. бр. 1, 2)

Први светски рат је у Немачкој изазвао проблеме у оптицају металних кованица. Да би се тај проблем решио издавале су се помоћне кованице. Рајх банка је издавала такав новац, кованице су биле од цинка и гвожђа. У кратком року су се укључиле многобројне институције, удружења и заједнице у издавању помоћног новца. И поред тога дешавали су се проблеми и мањак платних средстава. У почетку су се издавале и папирне кризне новчанице.

Папирне кризне новчанице су се брзо хабале, нису могле да се користе свакодневно, размишљало се и о другим материјалима, па је донета одлука да се емитује кризни новац од керамике и порцелана.

Томе у прилог говори и чињеница да је директор берлинске нумизматичке збирке Јулијус Менадиер (Julius Menadier) рекао да папирни новац губи карактер новца, пошто је већ постао производ који се продавао и препродавао, али то се дешава и са порцеланским и керамичким кризним новцем.[14] Ове новчанице су биле у оптицају врло кратко, након тога су за њих показивали интересовање углавном колекционари.

Новац од порцелана није представљао обичан новац, већ су то биле репродукције ретких новчића које су имале вредност за музеје и колекционаре.

Прво издање порцеланског кризног новца из 1917. године издала је фабрика порцелана у Бајерну (Porzellanfabrik Ph. Rosenthal & Co.). Новац је коришћен искључиво за пословне трансакције у самој фабрици. Вредност једног новчића била је 10 фенинга.

Званични предлог који је упућен 1919–1920. Министарству финансија Немачке за израду помоћног новца од порцелана на територији комплетне државе, потекао је из једне од најстаријих фабрика порцелана Мајсен и њеног директора Макса Адолфа Фајфера (Max Adolf Pfeiffer). Дизајн новчића, од 10, 20 и 50 фенинга, и 1, 2, 3 и 5 марака предложио је Паул Борнер (Paul Börner). Идеја му је била да на новчићима буду грб, бакља, мост или животиње. Величина порцеланских новчића је била иста као и код металног новца. Борнеров предлог министарство није прихватило. У току 1920. године било је још неколико предлога, али су и ти предлози одбијени. Мајсен је у мају исте године израдио седам новчића до бодгер порцелана, али ни то није помогло да се добије дозвола за издавање новчића на целој територији Немачке.

Уредбом Министарства финансија 31. децембра 1920. године, Саксонија је прва област у Немачкој која је добила дозволу да пусти у оптицај помоћни новац од порцелана. Као помоћни новац коришћени су комади који су били у оптицају од 1921. године. Примерци из ранијег периода имали су вредност само код колекционара.[15]

Оптицај помоћног новца од порцелана био је ограничен, могао се производити само до 31. децембра 1921. године.

Пре али и после уједињења у Немачкој су поједине области и градови имали своје ковнице новца.[16] Захваљујући тој чињеници поједине области и градови искористили су могућност да самостално издају свој новац. Након доношења Уредбе министарства финансија, градови у којима су постојале фабрике порцелана почињу са издавањем помоћног новца од порцелана. Издавање овог типа помоћног новца почињу и они градови који су били у могућности да финансирају њихову призводњу.

Један од таквих градова је и град Гота (Gotha), у савезној држави Тирингији, и седиште је области Гота. Године 1920. фабрика порцелана (Porzellanfabrik

Pfeffer) издаје помоћне порцеланске новчиће од 50 фенинга, од пфефер порцелана у неколико боја беле, сиве и сивозелене нијансе. Ови комади представљали су градски кризни новац. Међутим, материјал од којег су прављени, тзв. пфефер порцелан, и израда отиска тј. утиснућа нису била одговарајућа. Квалитет је био лош, тако да је престала производња, а сви примерци су продати колекционарима.

Градске власти нису одустале од издавања помоћног новца за град, тако да већ 1921. године град Гота наручује у Мајсен фабрици нове новчиће од порцелана, а у призводњу се укључују и остале фабрике порцелана. Фабрика Мајсен кроз филијале Сасен (Sachsen) и Битерфелд (Bitterfeld) издаје кованице од једне и две марке од белог и браон порцелана. Ове новчиће фабрика је дала граду као поклон, а потом су се поједини примерци нашли и код колекционара.[17]

Порцеланског новца који су издавали поједини градови није био у оптицају у великом обиму, то су били новчићи од пет, 10, 20, 25 фенинга, са додатком новчића од 50 фенинга.

Поред помоћног новца од порцелана поједини градови и области у којима су постојале фабрике керамике, глине или каменолози, покушали су да произведу помоћни новац од тих материјала, као што су то били градови Берлин и Крог и област Рајна.

У Берлину се 1921. године производио и помоћни новац од глине и зеленог камена, у вредности од једне, две, три и пет марака. Ови новчићи су имали утиснут датум до када важе, нпр. 31. децембар 1921. Стварно коришћење ових новчића није заживело у свакодневном животу. Поред Берлина глинене кризне новчиће производила је и циглана у Крогу (Kroog). Године 1921. издаје серију од шест различитих кризних новчића од 25, 50 фенинга и 1, 5 и 10 марака. Ови новчићи су имали низ недостатака.[18] Нису били истоветни, били су лако ломљиви и неправилног облика, тако да се нису користили. Због њихове јединствености откупљују их колекционари.

Следећи примерци помоћног новца који су се производили од глине били су из области Рајне. У радионицама за израду глине праве се комади помоћног новца од 25, 50 и 75 фенинга у различитим бојама. Новац је означен као помоћни новац из те области и није био дуго у оптицају. Путујући продавци су их продавали као производ од глине, паковали су их у кутије, према посебним критеријумима, тако да су нпр. сви су морали бити исте боје.

И фабрика керамике Вехтербахер (Wächterbacher) 1921. године такође прави новчиће од 10, 50 фенинга и 1 марке. Било је примера да се порцеланski новчићи користе и као сувенири. Тако је фабри- ка порцелана у Виртенбергу издала новчић од пет марака који се продавао као сувенир приликом посете дворцу у Лудвигсбургу.

Државна порцеланска радионица Мајсен била је једина фабрика порцелана у том периоду која је имала овлашћење од стране немачке банке за емисију помоћног новца од порцелана, и на основу тога развила је посебан дизајн.[19]

Израда порцеланских новчића била је независна од израде металних кованица, па порцеланski новац израђен у Мајсену није био реплика металног новца.

У патентном заводу у Берлину регистрован је термин „Böttgersteinzeug“, „Бодгер керамика“. Ова врста Бодгер керемике још се називала и *браон* керамика и имала је предност у односу на *бели* порцелан због бољих техничких особина, мање се прљао, што је имало велики значај приликом коришћења. На сваком порцеланском новчићу издатом у Мајсену, као и сви остали призводи ове фабрике, имали су за заштитни знак укрштене мачеве.[20]

У наредне две године појавили су се новчићи од 20 и 50 пфенинга и 1, 2, 5,10 и 20 марака, у пречнику 20, 22, 26, 29, 24, 29 и 32 милиметра.

Напоменули смо да је настао и посебан дизајн за ове кованице, који је направио вајар и сликар Емил Паул Борнер (Emil Paul Börner, 1888–1970), који је радио у Мајсену и гравер из Дрездена који је радио за државну ковницу у Фрајбургу Фридрих Хорнлајн (Fridrich Wilhelm Hörnlein, 1873–1945). Борнеров дизајн није био класичан, имао је уметничку декорацију врло једноставну и без много украшавања, а Хорнлајн је припремио челични калуп који је био већи од финалног новчића, пошто се керамика приликом печења шири. Производња је почињала мешањем сировог керамичког материјала, а за изливање се користило неколико преса које су радиле паралелно. Новчићи су се затим стављали у сушаре где су се сушили и то је био крај печења. Били су мат боје и без сјаја.

Затим се новчићи сортирају, прегледају и тестирају на отпорност да би се избегла оштећења. На новчиће који се декоришу боја се наноси ручно, након тога се опет пеку, али на нижој температури.

Сваки новчић је обавезно имао ознаку вредности, годину издања, географску ознаку, симболично

је носио типичне мотиве грана производње и њихових производа, нпр. винова лоза (кат. бр. 10, 11), воће, нпр. крушке (кат. бр. 12), историјске зграде и тврђаве појединих градова (кат. бр. 6, 8) и области које су издавале кризни порцелански новац. Мотиви су често били и религиозни.

Мачеви на сваком новчићу, као што смо напоменули, симболишу фабрику Мајсен у којој су произведени. Град Мајсен 1921. године издаје новчиће од бисквитног порцелана, који су се користили у трамвајском превозу, али и за давање социјалне помоћи незапосленима. Трговци су могли овакве новчиће да замене у банкама или да их и они сами користе. Овакве новчиће су откупљивали колекционари, а у самом граду они су се користили и као сувенири за туристе.

Поред фабрике Мајсен за побољшање финансија и град Дрезден издаје порцеланске новчиће од бодгер порцелана у вредности од 38 и 50 марака, 50 и 75 фенинга.

Немачка 12. јула 1922. године забрањује израду кризног новца, али израда није одмах заустављена. Израђивао се новац без ознаке вредности, а за симболе су се користили лист храста или розета или су били потпуно без ознаке.[21]

За своје потребе унутар фабрике Мајсен 1923. године издаје порцеланске новчиће који су се користили у кантини. Ознака вредности на њима је изостављена.

Последњи покушај да овај помоћни новац од порцелана нађе примену представљају мајолика новчићи, које су издавани у периоду 1922. и 1923. године. Новчићи су били у три различите боје и издавали су се као меморијалне емисије на годишњице појединих историјских догађаја.

Стабилизацијом финансијске ситуације у Немачкој и јачањем немачке марке 1923. године, престаје издавање помоћног порцеланског новца.[22]

У наредним годинама, и за време Трећег рајха, али и касније, до данас, израђивали су се јубиларни новчићи и медаље од керамике и порцелана.

Закључак

Нумизматички фонд Музеја Војводине, поседује малу колекцију порцеланских новчића, 14 комада.

Помоћни новац се у Европи производио по угледу на кинески и сијамски порцелански новац, који се углавном користио у играма на срећу.

Због економске кризе, која је после Првог светског рат захватила Европу, а посебно Немачку, долази до хиперинфлације. Издавањем помоћног новца ишло се на то да се таква економска ситуација реши. Рајх банка у почетку издаје метални новац од цинка и гвожђа и папирне новчанице. Папирне помоћне новчанице се нису показале као добро решење услед лошег квалитета хартије, што је допринело томе да су се брзо хабале. Проблеми у економији се нису решавали, па се у изради помоћног новца од порцелана видело спасоносно решење.

Порцелан се у Европи почео производити у 18. веку у Саксонији. Технологију производње открио је Јохан Фридрих Бодгер. Најпознатија фабрика порцелана била је Мајсен. Ова фабрика је издавала новчиће уз дозволу државе, а на њима је увек био препознатљив знак Мајсен порцелана, укрштени мачеви.

Уредбом министарства финансија Немачке од 31. децембра 1920 године, дозвољено је областима и појединим градовима у којима су се налазиле фабрике за производњу порцелана, као и онима градовима који су то могли да финансирају, да производе помоћни новац од порцелана, глине и керамике. На новчићима су били мотиви из свакодневног живота, пољопривреде, историјски догађаји и религиозни мотиви. Држава је 1922. године забранила издавање помоћног новца, међутим новчићи су се и даље издавали али су били без ознаке вредности све до 1923. године када дефинитивно престаје њихово емитовање. Јубиларне медаље од порцелана и керамике издају се и данас.

НАПОМЕНЕ

[1] Главни инвентар нумизматичке збирке Војвођанског музеја, Записник комисије од 21. 12. 1960.

[2] *Монеты – суроīаты из фарфора* (www. notgeld. sewera)

[3] Војислав Михаиловић, Ранко Мандић, Жетони и бонови, *Нумизматичар* 14, Народни Музеј, Београд 1991, 83.

[4] Слободанка Стојановић, „Порцелански новац из Сијама“, *Динар* бр. 23, Београд, 2004, 28.

[5] Zdenek Knapek, *Primitivne Platidla, Spravodajca Slovenskej numizmatickej spoločnosti*, Bratislava 1988, 27.

[6] Слободанка Стојановић, нав. дело, 28.

[7] Илустрована историја света, *Савремени свет*, 4. том, Народна књига, Вук Караџић, Партизанска књига, Београд 1984, 96.

[8] Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1871)*, Матица Српска, Нови Сад 1989, 368.

[9] *Исто*, 370.

[10] *Мала енциклопедија „Просвета“*, Просвета, Београд 1978, К–П, (2), 645.

[11] *Илустрована историја света*, *Савремени свет*, 4. том, Народна књига, Вук Караџић, Партизанска књига, Рад, Београд 1984, 241.

[12] *Нотгельд – монеты из фарфора* (www.porzellanmünze.eu)

[13] Bubeck Ingrid, *Geldnot und notgeld*, Erfurt, Sutottn 2007, 128.

[14] Frank Ringleb, *Reichsmünzen aus porzellan und Böttgersteinzeug*, Versuch ihrer Fälschung, 7/8, 1996, 38.

[15] Исто као 14.

[16] Б. А. Рябов, „Керамические монеты Германии, Финансовой Академии при Правителъстве РФ“, *Нумизматический Алманах*, 3 (10), Москва, 1999, 38–41.

[17] *Porzellan- und keramiknotgeld – Kurzer Abriss zu seiner Geschichte chichte in Deutschland 1917 bis 1923*, 1.

[18] *Исто*, 2.

[19] *Исто*, 4–5.

[20] *Deutsches münzen magazin* (www.münzen magazin.de), 90 jahre deutsch Porzellanmünzem, jan. – feb. 2010.

[21] Frank Ringleb, *Reichsmünzen aus Porzellan und Böttgerteinzeug*, Versuch ihrer Fälschng, 7/8, 1996, 44.

[22] *Porzellan- und keramiknotgeld – Kurzer Abriss zu seiner Geschichte chichte in Deutschland 1917 bis 1923*, 6.

ЛИТЕРАТУРА

Arnold Keller, *Das Deutsche notgeld 1915–1921*, Frankfurt a/M: Cahn, 1921

Б. А. Рябов, „Керамические монеты Германии, Финансовой Академии при Правительстве РФ“, *Нумизматический Альманах*, 3 (10), Москва, 1999, 38–41.

Bob Forrest, „An odd sort of thing to fake..., Manchester, England“, *NI Billten*, vol. 34, No 6, July 1999, Dallas, Texas USA, 129–135.

Војислав Михаиловић, Ранко Мандић, „Жетони и бонови“, *Нумизматичар*, бр. 14, Народни Музеј, Београд, 1991, 83–88.

Walter Funck, *Die Notmünzen der deutschen Städte*, Gemeinden, Kreise, Länder etc. – Band 1, amtliche Ausgaben 1916–1921 Regenstauf, 2000

Група аутора, *Савремени свет*, *Илустрована историја света*, 4. том, Народна књига, Вук Караџић, Рад, Партизанска књига, Београд 1984.

„Das fenster in der halle der kreissparkasse Köln, Münzen aus Porzellan“, *Thema* 44, 1962.

Енциклопедија Југославије, Лексикографски завод, Загреб, 1969, књ. 6.

Ewald Junge, *World coin encyclopedia*, London, 1984, 68.

Zdenek Knapek, Primitivne Platidla, „Spravodajca Slovenskej numizmatickej spoločnosti“, *Numizmatika*, 4, Bratislava 1988, 10–27.

Karl Scheuch, *Münzen aus porzellan und ton, der staatlichen Pîrzellan – Manufaktur Meissen und anderen keramishen fabriken des in und auslandes*, Biebertale 1978.

Љубивоје Церовић (ур.), *Споменица Војвођанског музеја 1947–1987*, Нови Сад, 1987.

Љубивоје Церовић (ур.), *Од српске народне збирке до Музеја Војводине*, Нови Сад, 1998.

Младенко М. Кумовић, *Музеји у Војводини од 1847–1997. године – културна политика и развој*, Нови Сад, 2001.

Музеј Војводине, Нови Сад 1997.

Otto Franke, *Münzen aus porzelan Steinzeug un Ton*, Berlin 1975.

Otto Horn, *Die Münzen und Medaillen aus der Staatlichen Porzellanmanufaktur zu Meissen*, K. W. Hiersemann, Leipzig 1923.

Porzellan- und keramiknotgeld – Kurzer Abriss zu seiner Geschichte chichte in Deutschland 1917 bis 1923, 1–8. на: http://www.porzellanmuenze.eu /htmls/Keramiknotgeld.pdf.

Слободанка Стојковић, „Порцелански новац из Сијама“, *Динар*, бр. 23, Београд, 2004, 28.

Frank Ringleb, „Reichmünzen aus Porzellan und Böttgersteinzeug (Versuch ihrer fälschun)“, mt 7/8, 1996, 38–44.

Frank Ringleb, „Zum Gothaer Porzellannotgeld 1920/1921“, *Erfurner Münzblätter- Erfurt* XI/XII (2010) 1-S, 99–111.
Фридрих Шилер, „Звоно“, у: *Књига поезије*, превод Никола Косановић, Реч и Мисао, Београд, 1964, стр. 16.
Fridric Fhr. V. Schrötter, „Notgeld, Porzellannotgeld“, In: *Wörterbuch der münzkunde*, Berlin 1930, 462–464, 527.
Harlan J. Berk Ltd., *The world „A focus in Medals & Tokens“*, на: www.münzenmagazin.de 5.
Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1871)*, Матица Српска, Нови Сад 1989.
https://de.wikipedia.org/wiki/Meißner_Porzellan/
http://muenzenmagazin.de/

КАТАЛОГ

Каталошке одреднице новчића од порцелана урађене су на основу каталога аутора Карла Шојха (Karl Scheuch, *Münzen aus Porzellan und Ton*, Biebertal 1978./K.Ksch./). Подаци у каталогу су наведени следећим редом: врста порцелана, боја, номинал, година издавања, пречник, тежина, литература, напомена, оса.

Скраћенице
Ав. – Аверс
Рв. – Реверс
∩ – Писмо у луку с лева на десно
∪ – Писмо у луку испод с лева на десно
/ – Излаз из реда текста
⚔ – ознака фабрике Мајсен
Год. изд. – Година издања
ø – Пречник
g – Тежина
h – Однос – Ав. и Рв.
K.Ksch. – Karl Scheuch, референтни каталог

1. Новчић од порцелана, града Улма 1773. године
Ав. ∩ EIN / KREUTZER / 1773 / C
Рв. ∩ · ULM· /
У средини је грб града, изнад је натпис, паралелно са рубом су цртице.
Порцелан светлобраон боје, год. изд.1773, ø 22 mm, 2,40 g, 12 h
Литература: K.Sch. 580

2. Новчић од порцелана FERDINAND II IMPER.S
Ав. 1/12 : FERDINAND II IMPER.S: AUG
Грб града и натпис, нова монета, цртице око руба
Рв. MONETA NOVA REIP *VLMENS*
Двоглави орао раширених крила који на грудима има шару у којој је бројчана вредност. Около на траци је натпис. Око ивица су цртице.
Порцелан браон боје, ø 24 mm, 3,38 g, 12 h
Литература: K.Sch. 581

3. Медаља Фридрих Шилер (1759–1805)
Ав. Попрсје Фридриха Шилера (Fridrich Schiller) у десном профилу. У доњем делу у полукругу с лева на десно су године његовог рођења и смрти (1759–1805).
Рв.
Wo Rohe krafte
Sinnlos walten,
Da kann sich kein gebild
gestalten,
Wenn sich die Völker
selbst befre in
Da kann die Wohlfahrt
nich gedeihn
Порцелан светлобраон боје, ø 5 cm, 12,21 g, 13 h
Кат. =

Напомена: На Рв. је стих из Шилерове песме *Звоно*:
Ђе год сила безумна краљује,
ту с' не гради, него разваљује;
јер ум треба да царује,
а нек снага аргатује.
Јој! У граду када каквом
огорчења ужеже се плам;
скочи народ – па окове слама,
грозно л' ослобађа сам.
(Фридрих Шилер, *Књига поезије*, Београд 1964, 16, превод Никола Косановић)

Медаља није обрађена према наведеном каталогу K. Scheuch

4. Новчић од порцелана са мотивима градских тврђава

Ав. 2 / MARK / 1921, STADT BITTERFELD.

Назив града Битерфелд (Bitterfeld) у полу кружном натпису са горње стране. У средини је новчана вредност, испод је назив новчане јединице и година емитовања

Рв. Град кула, лево и десно су троугаони штитови са грбовима. Горе изнад су две муње и три шестокраке звезде. У доњем делу су два класа жита. Око ивица су цртице.

Порцелан беле боје, год. изд. 1921, ø 30 mm, 6,03 g, 12 h

Литература: K.Sch. 50

5. Ав. 2 / MARK /1921, STADT BITTERFELD

Рв. Исто као бр. 4, само браон боје.

Литература: Исто као бр. 4

6. Ав. ∩ WEILER TOR 1579 / 20

Рељефна градска тврђава са два торња од којих један доминира. Испод ознака вредности.

Рв. 1545 / 1922 ∩ SOLBAD SCHWÄBISCH HALL

Два штита на левом је крст, а на десном длан. Изнад је 1545, испод је 1922. Глатких је ивица.

Светлобраон порцелан, год. изд. 1922, ø 42 mm, 11,30 g, 13 h

Литература: K.Sch. 574

Напомена: Град Солбад и бања налазе се у држави Баден-Виртемберг, има богату историју, помиње се још у 12. веку. Настао је на руднику соли, што му је омогућило развој бањског туризма.

7. Ав. ∩ SCHLOSS COMBURG 1579 / 20

Утврђење града са две куле, у позадини доминира црквени торањ. Око утврђења је бујна вегета. ција. Испод ознака вредности.

Рв. ∩ SOLBAD / 1545, 1922 / SCHWÄBISCH HALL

Два штита, на левом је крст, а на десном длан. Изнад је 1545, испод је 1922. Около је натпис који у преводу значи *Бої нас чува*.

Глатких је ивица.

Порцелан црне боје, год. изд. 1922, ø 42 mm,13,02 g, 13 h

Литература: K. Sch. 577

Напомена: Исто као код бр. 6

8. Ав. ∩ WEILER TOR 1579 / 20

Рељефна градска тврђава са два торња од којих један доминира. Испод ознака вредности.

Рв. 1545 / 1922 ∩ SOLBAD SCHWÄBISCH HALL

Два штита на левом је крст, а на десном длан. Изнад је 1545, испод је 1922.

Глатких је ивица.

Порцелан црне боје, год. изд. 1922, ø 42 mm, 12,21 g, 13 h

Литература: K.Sch. 574

Напомена: Исто као код бр. 6

9. Новчић од порцелана са пољопривредним мотивима

Ав. ∩ 5 MARK ∩ STADT MEISSEN, U 19 21

На хоризонталној закривљеној линији налази се грб града Мајсена (Meissen), на закривљеној линији изнад је кула тврђаве на коју се ослања лав, испод грба број номиналне вредности и назив новчане јединице Марк. На доњем рубу је година 1921. а између је знак.

Рв. ∩ ERHÖRE HERZEN U LINDRE SCHMERZEN

Жена која клечи између два стајаћа снопа жита. Натпис унутар новчића горе је натпис *слушај срце*, доле је натпис *нежан бол*. Око ивица су цртице.

Порцелан беле боје, год. изд. 1921, ø 30 mm, 4,32 g, 13 h

Литература: K. Sch. 182

10. Ав. 50 / PF ∩ SACHSEN

У средини је број новчане вредности, скраћена ознака за новчану јединицу фенинг PF и назив Саксонија (Sachsen).

Рв. Два грозда са листом винове лозе, испод је ашов, а изнад је година издавања 1921. испод је знак

Око ивица су цртице.

Порцелан браон боје, год. изд. 1921, ø 23 mm, 2,40 g, 12 h

Литература: K.Sch. 182

11. Ав. 1 M GRÜNBERG SCHL.

Улазна капија града, на коју се наслањају две куле, са два торња, испод је новчана вредност и ознака новчане јединица марке

Рв. У једном квадрату два грозда на стабљици винове лозе, у унутрашњим странама квадрата изнад

Кат. бр. 1.

Кат. бр. 2.

Кат. бр. 3.

Кат. бр. 4.

Кат. бр. 5.

Кат. бр. 6.

Кат. бр. 7.

Кат. бр. 8.

Кат. бр. 9.

Кат. бр. 10.

Кат. бр. 11.

Кат. бр. 12.

Кат. бр. 13.

Кат. бр. 14.

Фото: Слободан Исаков

гроздова је година 1222, а испод 1922. и квадрата је знак ⚔

Ивице су истачкане.

Порцелан беле боје, год. изд. 1922, ø 25 mm, 2,27 g, 13 h

Литература: K. Sch. 142

12. Ав. / 75 PF ∩ GRÜNBERG SCHLOES

Улазна капија града, на коју се наслањају две куле, са два торња, испод је новчана вредност и ознака новчане јединица марке, испод тврђаве је новчана ознака 75 фенинга (број 7 без цртице и ознака pf без тачке)

Рв. У квадрату у унутрашњим странама су две укрштене крушке. Изнад крушке у квадрату је година 1222, а испод година издавања 1922. Испод квадрата знак ⚔

Ивице су истачкане.

Порцелан беле боје, год. изд. 1922, ø 19 mm, 1,45 g, 13 h

Литература: K.Sch. 140

13. Новчић од порцелана града Солбада (Solbad)

Ав. ∩ KUMM DRAMPELE WÖLLE DANZE, KUMM DRAMPELE DANZ AN, 20

Пар у народној ношњи који плеше. Све је уоквирено натписом. Испод је бројчана ознака

Рв. ∩ SOLBAD / 1545 / 1922 / SCHWÄBISCH HALL

Два штита, на левом је крст, а на десном длан. Изнад је 1545, испод је 1922. Глатких је ивица.

Порцелан светлобраон боје, год. изд. 1922, ø 42 mm, 12,22 g, 12 h

Литература: K.Sch. 579

Напомена: Исто као код бр. 8

14. Новчић од порцелана, Саксонија (Sachsen)

Ав. 1 ∩ SACHSEN : m

Ознака вредности, све је уоквирено натписом.

Рв. ∩ 1921

У средини је брод са једрима на таласима на предњој страни, на врху је петокрака звезда и година издавања. Испод таласа су укрштени мачеви.

Порцелан браон боје, год. изд. 1921, ø 26 mm, 2,93 g, 12 h

Литература: K.Sch. 38

Snežana Dobrić

THE COLLECTION OF PORCELAIN MONEY FROM THE NUMISMATIC COLLECTION OF THE MUSEUM OF VOJVODINA

Summary

The Numismatic Fund of the Museum of Vojvodina has a small collection of porcelain coins, consisting of 14 pieces. This subsidiary money in Europe was produced following Chinese and Siamese porcelain money, which was mainly used in gambling games. Due to the economic crisis, which, after the First World War, hit Europe, and especially Germany, there was hyperinflation. Such an economic situation was partly solved by the issuance of subsidiary money.

Reich Bank initially issued metal money from zinc and iron, and paper banknotes. Paper subsidiary banknotes did not prove to be a good solution due to poor quality of the paper, as they were quickly worn out. Problems in the economy were not solved, which required the production of subsidiary money from porcelain.

In Europe, porcelain began to be produced in the 18th century in Saxony. Production technology was discovered by Johann Friedrich Bodger. The most famous porcelain factory was Meissen Factory. It issued coins with the permission of the state, and there was always a recognizable sign of Meissen porcelain – crossed swords on the coins. By the Decree of the Ministry of Finance of Germany of December 31st, 1920, issuance was permitted in the areas and in certain towns where the china production plants were located, as well as in the towns which could provide to finance the production of subsidiary money from porcelain, clay and ceramics. On the coins were motifs from everyday life, agriculture, historical events and religious motives. In 1922, the state banned the issuance of subsidiary money, however, the coins were still issued, but they were without value markings until 1923, when their issuance definitely ceased. Jubilee medals from porcelain and ceramics are being issued even today.

UDC: 004.738.1:096 (497.113 Novi Sad)

EVALUACIJA VEB-SAJTOVA MUZEJA I GALERIJA U NOVOM SADU

Isidora Rajić, Uglješa Stankov, Miroslav Vujičić, Univerzitet u Novom Sadu,
Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo

Apstrakt: Promene koje donose tehnološke inovacije menjaju svaki aspekt modernog života. Ovim promenama u velikoj meri obuhvaćene su i ustanove kulture koje se prilagođavaju novim trendovima. Komunikacija sa posetiocima u muzejima i galerijama, pre i posle posete, dobija sve veći značaj. U tom smislu, veoma značajnu ulogu imaju veb-sajtovi. Da bi postigli očekivanu komunikaciju sa posetiocima veb-sajtovi moraju ispunjavati odgovarajuće elemente. U radu je prikazan teorijski značaj pravilne upotrebe veb-marketinga u ustanovama kulture, kao i analiza trenutnog stanja primene veb-tehnologije kao marketing strategije u muzejima i galerijama na području grada Novog Sada. Analiza je izvršena uz prilagođen MUSEF model koji se zasniva na analizi šest osnovnih elemenata: sadržaj, prezentacija, korisnost, interaktivnost, internet usluge i tehničke karakteristike. Rezultati ukazuju da analizirani veb-sajtovi poseduju dobru osnovu sa prosečnim ocenama svih elemenata, osim kada su u pitanju internet usluge i interaktivnost.

Ključne reči: muzej, galerija, Novi Sad, veb-sajt, komunikacija.

Uvod

Kao *kuća memorije* i izvor informacija o svetu, muzeji funkcionišu kao dinamičan posrednik između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Muzejske zbirke prepoznaju se kao materijalna arhiva ljudske kreativnosti i dragoceni resursi za interdisciplinarna istraživanja (Hooper-Greenhill 1994).

Kao najčešće motive posete, turisti koji dolaze u Novi Sad navode gastronomiju, obeležja grada (Petrovaradinsku tvrđavu, staro jezgro grada, spomenike i sl.), noćni život i Exit festival, dok se muzeji i galerije smatraju manje važnim. Ustanove kulture na teritoriji Novog Sada nastoje da definišu svoju kulturnu ponudu i na taj način se izbore za svoje mesto na turističkoj karti grada.

Razvoj informacionih tehnologija doprineo je otvaranju muzeja i galerija prema zahtevima savremene publike. Uloga muzeja danas nije samo prikupljanje, dokumentovanje, čuvanje i istraživanje pokretnog kulturnog nasleđa. Oni se sve više okreću ka posetiocima, negujući komunikaciju sa njima. Na taj način, posetilac aktivno učestvuje u čuvanju kulturnog nasleđa, a muzeji postaju osnovni nosioci neformalnog obrazovanja i utiču na podizanje svesti o značaju kulturnog nasleđa kroz brojne nove programe (MacDonald, Alsford 1994).

Kako bi privukli što veći broj posetilaca, muzeji i galerije šire ponudu svojih usluga na različite načine: od organizovanja edukativnih programa za različite ciljne grupe, do prihvatanja informacionionih tehnologija i njihove primene u domenu zaštite, vidljivosti i dostupnosti kulturnog nasleđa. Imajući u vidu da se danas najvećim delom komunikacija ostvaruje putem interneta, mnogi muzeji i galerije najpre su kreirali svoje veb-sajtove.

Veb-sajtovi predstavljaju medij koji omogućava posetiocima komunikaciju sa posetiocima pre, za vreme i nakon posete, a neretko i pristup informacijama i muzejskim bazama podataka. Za ovakve posetioce, Hoptman (1992) uvodi pojam *virtuelni posetioci*, čime započinje doba *virtuelnih muzeja*. Pre svega, misli se na pretvaranje *kulturnog nasleđa* u digitalno, što sa jedne strane doprinosi zaštiti ovih dobara, a sa druge strane omogućava istraživanje, edukaciju i distribuciju znanja o ovim dobrima širokom spektru korisnika. Trend stvaranja virtuelnih muzeja, odnosno veb-sajtova muzeja i galerija obuzima ceo svet, do te mere da mnoge zemlje (članice Evropske unije) ustanovljavaju zakonske i institucionalne forme koje treba da omoguće vidljivost i dostupnost digitalizovanog kulturnog nasleđa. Najveći projekat ove vrste je Europeana, koji povezuje onlajn arhive preko 3.000 ustanova kulture u Evropi. Ovaj portal omogućava pristup različitim tipovima sadržaja kulturnog i naučnog nasleđa Evrope koji broji preko 54 miliona digitalizovanih objekata (www.europeana.eu/portal/en). Evropska komisija donela je *Akcioni plan e-Evropa 2002* (*eEurope Action Plan*) sa ciljem što raznovrsnije upotrebe digitalne tehnologije. U teoriji, mogućnost pristupa virtuelnim resursima muzeja na internetu treba da posluži kao *mamac*, ohrabrujući potencijalne posetioce da posete

muzej/galeriju i obrnuto. Motivisanje posetilaca koji dođu u ustanovu kulture da posete njegov veb-sajt, doprinosi njihovom upoznavanju muzeja/galerije, pa je kreiranje najboljeg rešenja za veb-sajt jedan od važnih zadataka.

Doba virtuelnih muzeja i posetilaca

U poslednjih nekoliko decenija svedoci smo neslućene promene u pogledu korišćenja informacionih resursa muzeja – promena koje su rezultirale novim pristupima i oblicima interaktivnosti za muzejske stručnjake i posetioce (Besser 1997; Knell 2003). Ove promene najjasnije se ispoljavaju u odnosima između muzeja, muzejskih veb-sajtova i posetilaca (Müller 2002). Pristupom muzejskim i galerijskim veb-sajtovima mogu se pronaći važne informacije o kulturnom nasleđu, čime se podiže svest o njegovom značaju. Iz reprezentativnih delova baza podataka predmeta koji se čuvaju u muzejima i galerijama, a nalaze se u sklopu sajtova ostvaruje se njihova vidljivost i dostupnost, što je i krajnji cilj upotrebe informaciono-komunikacionih tehnologija u ustanovama kulture.

Razvojem veb-prezentacije i dodavanjem posebnih servisa kao što su audio vodiči, virtuelne ture ili elektronske verzije muzejskih izdanja koje posetioci mogu preuzeti na veb-stranici ili u online prodavnici, moguće je ostvariti dobit. Jedan oblik interakcije sa posetiocima jeste mogućnost postavljanja pitanja putem onlajn formulara. Na taj način uspostavlja se personalizovanija komunikacija. Stankov i saradnici (2010) navode da doživljaj posetilaca zavisi od njihovih očekivanja zasnovanih na istraživanju sajta. Pri kreiranju veb-sajtova treba voditi računa da su virtuelni posetioci ljudi različitih profila i starosne dobi čije se potrebe menjaju tokom vremena. Na osnovu analiza i statističkih izveštaja treba pratiti interesovanja posetilaca i novim servisima u sklopu veb-prezentacija im obezbediti informacije u traženom obliku. Različitim anketama i upitnicima moguće je vršiti analizu motiva posete.

U teoriji, mogućnost pristupa virtuelnim resursima muzeja i galerija na mreži treba da posluži kao *mamac* za potencijalne posetioce. Sve je više ustanova kulture ovog tipa u svetu koje omogućavaju pristup svojim digitalizovanim zbirkama putem veb-sajtova, pa se često postavlja pitanje da li će ovakav oblik vidljivosti i dostupnosti izazvati smanjenje broja posetilaca. Dosadašnja istraživanja su međutim pokazala da ovakva prezentacija kulturnog nasleđa predstavlja motiv posetiocima za dolazak u muzej ili galeriju, pa se često vrši planiranje posete na osnovu ponude sa veb-sajtova (Haley Goldman, Schaller 2004; Bowen, Bennet i Johnson 1998; Chadwick, Boverie 1999). Između muzeja i njegovog veb-sajta postoji komplementarna veza, te veb-prezentacija muzeja ne može da zameni posetu. Različite statistike govore u prilog tome da se broj pratilaca muzejskih i galerijskih sajtova svakodnevno povećava.

Prilikom razvoja veb-sajtova muzeja i galerija treba stvoriti sadržaje koji zadovoljavaju potrebe svih pratilaca i posetilaca. Posetilac muzeja i galerija, kao i pratilac njihovih veb-prezentacija, traži različite informacije kod svake nove posete. Pre posete najčešće se traže informacije kao što su radno vreme i uputstvo za dolazak do ustanove kulture, dok se posle posete češće traže informacije o budućim izložbama i posebnim događajima. Kako svaka od mogućih situacija zahteva različite pristupe dizajnu sajta, važno je da muzejski veb-masteri prate različite statistike. U tom smislu, moguće je da će veb-sajt sa adekvatnim dizajnerskim rešenjem privući i one koji retko posećuju muzeje.

Metodologija istraživanja

U radu je korišćeno više metoda prikupljanja podataka prilagođenih pojedinim celinama u radu. Osnovni način za prikupljanje podataka bila je direktna i predstavljala je prebrojavanje i merenje kriterijuma utvrđenih *MUSEF* metodom koju su osmislili Pallas i Economides (2008). Ova metoda jednostavna je za implementaciju i pomaže dizajnerima veb-sajtova. Mereno je šest osnovnih dimenzija jedne veb-stranice: sadržaj, prezentacija, korisnost, interaktivnost i *feedback* (povratna sprega), internet usluge i tehničke karakteristike, pri čemu svaka od ovih dimenzija obuhvata nekoliko evaluacionih kriterijuma. Analizirano je sedam veb-sajtova muzeja i galerija na području grada Novog Sada sa aspekta posetioca sajta u cilju ocene trenutnog stanja.

Za merenje određenih kriterijuma korišćen je veb-servis za evaluaciju veb-sajtova Nibbler (http://nibbler.silktide.com/) koji ocenjuje veb-sajt (odnosno uzorak odabranih stranica veb-sajta) ocenama do deset, uključujući SEO (sadržaj, pristupačnost, tehničke karakteristike i drugo), pri čemu je ova verzija ograničena na testiranje maksimalno pet stranica u okviru veb-sajta. Upotrebom ovog servisa izvršena su merenja formata URL-a (proverava da li je dobro formatiran), linkova (određuje koji se linkovi koriste i način upotrebe), naslova (da li ih koristi i proverava njihovu ispravnost,

DIMENZIJA	KRITERIJUM	OBJAŠNJENJE
SADRŽAJ	Kvantitet	Kompletan, jedinstven, veze, vodiči
	Kvalitet i korisnost	Tačnost, aktuelnost
	Personalizacija	„moja omiljena dela“,“jezici“, „dete-posetilac“, „student-posetilac“ i drugo
PREZENTACIJA	Kvantitet multimedije	Miks i lokacija
	Kvalitet multimedije	Estetika, atraktivnost, vernost
	Personalizacija	Vizuelno-verbalne osobe, osobe sa posebnim potrebama
	Stil i format	Boja, font, naslovi
	Ispravnost	Pravopis, gramatika, sintaksa
UPOTREBLJIVOST	Korisnički interfejs	Početna strana, personalizacija, meniji, pozadina, alati, dugmad, ikone, okviri
	Struktura sajta i organizacija	
	Navigacija	Jednostavnost, prečice, istorija pregleda
	Orijentacija	Trenutna lokacija, mapa sajta, indeks
	Pretraga	Potpuni, tačni, relevantni rezultati
INTERAKTIVNOST I FEEDBACK	Asinhrona komunikacija	E-mail, sms, newsletter, predlozi, podsetnici
	Sinhrona komunikacija	Čet, video konferencije, telefonija, itd.
	E-komunikacija	Prijatelji muzeja, članovi, volonteri, forumi
	Interaktivne multimedijalne aplikacija	
INTERNET USLUGE	Kvantitet	
	Kvalitet i korisnost	
	Onlajn kupovina i plaćanje	Elektronske rezervacije, grupne ture, elektronske karte, elektronska kupovina, elektronske donacije
	Informativni servisi	Kalendar, predstojeći događaji, mape, ture, FAQ (često postavljena pitanja)
	Virtuelne ture	Multimedija, audio, 3D
	Onlajn zabava	Onlajn razglednice, igrice, muzika, pozadina
	Tehnički servisi	Štampanje, preuzimanje
TEHNIČKE DIMENZIJE	Dostupnost i održavanje	Nadogradnja, dostupnost, aplikacije
	Performanse	Brzina obrade i funkcionisanje sajta
	Kompatibilnost	Podržavanje većeg broj pretraživača, dodatni softveri
	Sigurnost i privatnost	Zaštita od neovlašćenog korišćenja podataka, dozvole za bezbednost, informisanje o bezbednosnim merama, kolačići i dr.

Tabela 1. Dimenzije i kriterijumi MUSEF analize
Izvor: J. Pallas i Economides, 2008.

Dimenzija /Sajt	Muzej Vojvodine	Muzej grada Novog Sada	Muzej savremene umetnosti Vojvodine	Pozorišni muzej Vojvodine	Galerija likovne umetnosti poklon zbirka Rajka Mamuzića	Galerija Matice Srpske	Spomen-zbirka Pavlja Beljanskog	Ukupna prosečna ocena
Sadržaj	**9.2**	8.1	8.5	8.1	8.0	8.1	*6.4*	8.1
Prezentacija	9.0	8.6	**9.2**	9.0	9.0	*8.0*	*8.0*	8.7
Korisnost	7.1	*5.8*	**7.6**	**7.6**	7.5	7.4	7.2	7.2
Interaktivnost i feedback	4.8	2.0	**6.0**	*1.0*	1.2	2.6	2.5	*2.9*
E-usluge	**7.6**	3.8	4.1	*1.7*	2.2	4.5	1.8	3.7
Tehničke karakteristike	9.7	8.7	9.5	9.0	**9.8**	*8.0*	9.0	**9.1**
Ukupna prosečna ocena	**7.9**	6.2	7.5	6.1	6.3	6.4	*5.8*	**6.6**

Tabela 2. Ocena uspešnosti veb-sajtova prema šest osnovnih dimenzija

odnosno da li je u skladu sa W3C preporukama), slika (proverava u kojem se stepenu upotrebljavaju i da li su pravilno unete), količine sadržaja (proverava količinu tekstualnog sadržaja na svakoj analiziranoj veb-stranici), kao i ažurnost veb-sajta koja se bazira na osnovu datuma koji se kreću na veb-stranici.

Rezultati istraživanja

Rezultati istraživanja su predstavljeni kroz šest osnovnih kriterijuma koji su određeni kroz *MUSEF* analizu, a koji obuhvataju: sadržaj, prezentaciju, korisnost, interaktivnost i povratnu spregu, e-usluge i tehničke karakteristike. Biće data ocena za svaku od sedam obrađenih ustanova kulture na području grada Novog Sada, kao i prosečna ocena za svaki od kriterijuma, sa osvrtom na one sajtove koji imaju najbolje i najlošije ocene za datu dimenziju.

Najboljim veb-sajtom može se pohvaliti Muzej Vojvodine sa prosečnom ocenom 7,9, a potom i Muzej savremene umetnosti Vojvodine sa 7,5. Najslabije rangiran veb-sajt je sajt Spomen zbirke Pavla Beljanskog sa prosečnom ocenom od 5,8.

Iz priložene tabele br. 2. može se videti da je ocena uspešnosti veb-sajtova ovih ustanova kulture na području Novog Sada (6,6) nešto iznad granice uspešnosti, što se može povezati sa manjim finansijskim sredstvima koja se odvajaju za dizajniranje veb-sajtova.

Svaki od ispitanih sajtova ima dobru osnovu za dalji razvoj, što se odnosi na tehničke karakteristike, prezentaciju i bogatstvo sadržaja. Međutim, potrebno je insistirati na obogaćenju sadržaja koji podrazumeva povećanu interaktivnost i pružanje više internet usluga.

Ukoliko se svaka dimenzija posmatra zasebno, kriterijum sadržaja ispunjava sve stranice koje su analizirane i njihove vrednosti su približne. Svaki analizirani veb-sajt sadrži dovoljnu količinu tekstualnog sadržaja koji doprinosi većoj kredibilnosti i korisnosti veb-prezentacije. Veb-sajt Muzeja Vojvodine ima najvišu ocenu (9,2), zatim sledi veb-sajt Muzeja savremene umetnosti Vojvodine (8,5), dok najnižu ocenu prema ovom kriterijumu ima Spomen zbirka Pavla Beljanskog (6,4). Jezičke opcije su moduli koje bi svaka pojedinačna veb-prezenatacija trebalo da unapredi. Treba obratiti pažnju da se ceo sadržaj pruži na odabranom jeziku, a ne samo osnovne elemente veb-sajta. Takođe sama opcija promene jezika mora biti jasno vidljiva i konstantna tokom listanja stranica. Ignorisanje ovih pravila predstavlja veliki nedostatak i ograničenje, odnosno time se ignoriše globalna dostupnost koju veb-sajt može da ima. U odnosu na prethodne dve godine, posmatrani veb-sajtovi značajno su poboljšali svoje jezičke opcije.

Kao i za prethodnu dimenziju, sve veb-stranice imaju zadovoljavajuće visoke ocene za dimenziju prezentacije, a koje su približno jednake. Količina i kvalitet slika su zadovoljavajući. Takođe, velika većina veb-sajtova u značajnoj meri upotrebljava alternativni tekst za multimedijalni sadržaj koji omogućava osobama sa vizuelnim ograničenjima da steknu bolji uvid u sadržaj veb-sajta, kao i pomoć pretraživačima da daju fotografijama određeno značenje. Fotografije koje prate tekstualni sadržaj takođe moraju biti dobro odabrane, zbog uticaja koji imaju na posetioca. Uglavnom je dobro usklađen tekstualni sadržaj sa slikama, kao i sam odnos boja podloge, slika i slova, pri čemu treba voditi računa o korišćenju svetlih slova u odnosu na tamnu podlogu i obrnuto. Treba voditi računa o stilu i veličini fonta, jer je sitniji font isuviše naporan za čitaoca, kao što je u slučaju veb-sajta Galerije Matice Srpske i Spomen zbirke Pavla Beljanskog.

Ono po čemu se izdvaja veb-sajt Muzeja savremene umetnosti Vojvodine jeste mogućnost pretrage dela po različitim kriterijumima, od autora, godine, ključne reči, zbirke, tehnike i vrsti dela, odnosno da li je reč o crtežu, grafici, skulpturi i slično, pri čemu su slike izuzetnog kvaliteta. Takođe ovde je izabran skladan odnos boja podloge i teksta, kao i uklopljenost ostalog slikovnog sadržaja uz tekst, što povećava njegovu atraktivnost i lakoću snalaženja na istom.

Slično, kao i za prethodne kriterijume, ocene za dimenziju korisnosti kreću se po sličnim vrednostima za svaki veb-sajt, samo što su u pitanju niže vrednosti. Ovaj kriterijum se pre svega odnosi na lakoću navigacije i korišćenja veb-stranica čemu najviše doprinosi postojanje dobro strukturiranog sajta i navigacionog bara. Ono što je veoma zanimljivo jeste nedostatak početne stranice i mape sajta kod većine analiziranih veb-stranica. Takođe, retko je i postojanje prikaza trenutne lokacije na sajtu i opcije povratka na početnu stranicu, čime može da se pohvali samo sajt Galerije Matice Srpske. Najlošiju strukturu veb-sajta poseduje Muzej grada Novog Sada, pa je samim tim jasna najniža ocena u okviru ovog kriterijuma. Osim što ne poseduje početnu stranicu, niti mapu sajta, primećeno je da su podaci loše grupisani (ne postoji padajući meni koji bi olakšao pretragu). Posetilac mora da uloži dodatan napor *listajući* celu stranicu da bi došao do traženih podataka.

Najniže ocene za sve analizirane veb-sajtove ima dimenzija interaktivnosti i *feedback* koji se ostvaruje korišćenjem sinhronih ili asinhronih načina komunikacije sa pratiocima. Veoma je bitno omogućiti pratiocu/posetiocu veb-sajta da komunicira ne samo sa veb-sajtom, već i sa samim muzejom, što se može postići na različite načine. Ovi veb-sajtovi uglavnom nude svoje kontakte preko mejl adrese, dok se ostali vidovi komunikacije ne mogu pronaći. Ni na jednom od analiziranih veb-sajtova ne postoji mogućnost komunikacije među posetiocima putem foruma, četa, kao ni video poziva. Nijedan muzej ne vrši nikakvo prikupljanje podataka o posetiocima putem onlajn upitnika, anketa ili glasanja. Sve stranice imaju niske ocene, u proseku ispod tri. Jedini veb-sajt jeste sajt Muzeja savremene umetnosti Vojvodine sa ocenom od 6,5, koji pored elektronske pošte, nudi i mogućnost prijavljivanja na newsletter i davanja sugestija. Komunikacija putem društvenih mreža postaje sve značajnija u komunikaciji sa posetiocima. Svi pratioci ispitanih ustanova kulture u sklopu društvenih mreža postaju ujedno i pratioci veb-sajtova. Sve ustanove aktivne su na društvenim mrežama na kojima imaju svoje naloge i uglavnom poseduju svoje lokacije na Youtube kanalu, što je takođe jasno istaknuto na stranicama.

Kao drugi kriterijum sa niskom ocenom jeste opremljenost veb-sajtova internet uslugama. Sa brzim razvojem veb tehnologije, na usluzi se nalazi veliki broj besplatnih proizvoda i usluga, čije mogućnosti korišćenja, s jedne strane doprinose stvaranju pozitivnog stava korisnika, a s druge strane stvaraju dodatnu vrednost u ponudi proizvoda i usluga. Upotreba besplatnih sadržaja povećava mogućnosti da se ostvari stalna ili uvećana poseta.

U tabeli br. 2. može se videti da se generalno svi veb-sajtovi ovih ustanova odlikuju niskim ocenama, pri čemu se odgovor nalazi u činjenici da samo poneki veb-sajtovi omogućavaju preuzimanje flajera, brošura i sličnih dokumenata, odnosno problem je nedovoljan broj internet usluga koje se nude na veb stranicama. Ono što je karakteristično za svaki od analiziranih veb-sajtova jeste da pružaju osnovne usluge, odnosno na svakom od njih, mogu se pronaći informacije o samom muzeju, radnom vremenu, aktuelnostima, lokaciji sa mapama, dok su neke od njih interaktivne mape (GoogleMaps). Kalendar događaja je jedan od osnovnih elemenata koji se očekuje na veb-sajtu muzeja i galerija koji ispunjavaju svi analizirani sajtovi.

Audio sadržaji mogu poslužiti prilikom kreiranja ambijenta. Takođe, mogu predstavljati i dodatni besplatni sadržaj u vidu audio zapisa o izloženim eksponatima koji se mogu kasnije preslušavati na sopstvenim plejerima tokom obilaska muzeja ili galerije. Kao nedostatak mogu se označiti različite alatke koje se ugrađuju u okviru posebne veb-stranice i povećavaju ukupnu upotrebljivost.

Veliki nedostatak većine veb-sajtova koji bi značajnije mogao da poveća kvalitet je nepostojanje virtuelnih tura, kroz čiju upotrebu potencijalni posetioci dobijaju značajni nivo iskustvenih informacija pre realne posete. Upravo je ovo razlog zbog čega se veb-sajtovi Muzeja Vojvodine i Galerije Matice Srpske ističu u odnosu na druge, jer nude virtuelne ture koje pružaju uverljiv prikaz svojih prostorija i eksponata. Virtuelna tura koju nudi Muzej Vojvodine pruža osećaj kretanja kroz prostor i daje dodatne informacije o eksponatima kroz tabele ko- je je moguće uvećati klikom na predmet.

Poslednji kriterijum koji je obrađen u ovom istraživanju, a koji takođe ima veoma visoke ocene jesu tehničke karakteristike koje se odnose na održavanje i ažurnost veb-sajtova koja je uglavnom na zadovoljavajućem nivou, kao i na performanse veb-sajta koje takođe imaju zadovoljavajuće brzine učitavanja stranica. Veb-sajtovi su većinom kompatibilni sa različitim čitačima i uglavnom koriste kolačiće pri čemu se na pojedinim stranicama ne pojavljuju politike o zaštiti privatnosti posetilaca.

Zaključak

Onlajn muzeji su predmet posete sve većeg broja ljudi izvan geografskih, socijalnih ili obrazovnih granica njegovog fizičkog sedišta. Danas muzeji ulaze u trku sa konkurencijom, gde se bore za slobodno vreme potencijalnih posetilaca. Da bi se održao korak sa tehnološkim dostignućima i rastućim zahtevima i očekivanjima korisnika, veb-sajtovi muzeja treba da se kontinuirano vrednuju i nadograđuju.

U radu su na uzorku veb-sajtova muzeja i galerija koje se nalaze na području grada Novog Sada prikazani osnovni faktori na koje se mora obratiti pažnja prilikom njihovog kreiranja, kasnijeg korišćenja i promovisanja. Svi posmatrani veb-sajtovi imaju razloge da idu u pravcu unapređenja. *MUSEF* metod korišćen u radu ukazao je na faktore koje treba razvijati i unaprediti kako bi se povećala posećenost veb-prezentacija ustanova kulture. Nakon analize utvrđeno je da najveću pažnju treba posvetiti obogaćivanju sadržaja internet usluga i interaktivnosti sa posetiocima.

Prvi korak dopune veb-sajtova mnogih analiziranih ustanova bio bi blog i mogućnost prijave na mejling liste, što ne bi zahtevalo veća finansijska ulaganja, a doprinelo bi bogatstvu sadržaja kao i interakciji sa posetiocima. Zahvaljujući ovim načinima komunikacije i promocije posetioci bi imali više mogućnosti da budu obavešteni o aktivnostima muzeja unapred, što predstavlja i direktnije promotivno sredstvo. Takođe, značajno je i sprovođenje anketa i različitih upitnika, kako bi se od posetioca saznalo šta oni traže, i kako bi se izašlo u susret njihovim potrebama i povećala personalizacija veb-sajta. Za mnoge posetioce je bitna i mogućnost ostvarivanja i razmena informacija sa drugim posetiocima, te stoga, moglo bi se i razmišljati u pravcu postavke diskusionih foruma za posetioce ili vrsta četa.

Drugi korak, koji bi zahtevao značajnija ulaganja jeste uvođenje virtuelnih tura, u čemu prednjače vodeći inostrani muzeji i galerije. Ovo omogućava potencijalnom posetiocu da se upozna sa sadržajem muzeja i dobije značajan nivo iskustvenih informacija pre realne posete. Potrebno je omogućiti i prodaju suvenira i plaćanje istih elektronskim putem, budući da većina muzeja poseduje suvenirnice u okviru institucije.

Pre svega, treba uzeti u ozbiljno razmatranje činjenicu da će ove veb-sajtove posetiti veliki broj ljudi iz različitih socio-ekonomskih grupa, sa različitim potrebama, sklonostima i sposobnostima. Shodno tome, veb-sajtovi bi trebalo da podrže veliki izbor usluga. Pre svega, treba omogućiti korišćenje sadržaja na više različitih jezika, pored engleskog koji omogućavaju sve stranice. Na primer, obrazovne interaktivne aplikacije za decu će biti dobrodošle, što se može ostvariti i formiranjem onlajn igrice koja će kroz igru učiti decu o kulturi, istoriji i umetnosti. Danas pametni telefoni bivaju saputnici, ne samo na putovanju, već i u svakodnevnom životu. Treba iskoristiti i ovaj medij komunikacije sa potencijalnim posetiocima i omogućiti aplikacije koje se mogu preuzeti na mobilne telefone.

Osobe sa posebnim potrebama takođe treba podržati i učiniti veb-sajt pristupačnim ovim skupinama. Na primer, *zum* aplikacija će biti veoma korisna za osobe koje imaju problema sa vidom. Osim toga, mogućnost personalizacije veb-sajta bi bila poboljšana. Posetioci bi prilagodili veb-sajt svojim željama ili će veb-sajt biti prilagođen potrebama posetioca.

Nesumnjivo je dug put ovih ustanova kulture u postizanju onih veb-prezentacija i efekata koje ostvaruju muzeji i galerije na svetskoj sceni, ali postoji veliki izbor dodatnih sredstava koje na lak i brz način mogu da poboljšaju veb-sajtove. Razna sredstva ostvarivanja interakcije i promocije konstantno se razvijaju, te se može izvršiti izbor alata koji su u okvirima finansijskih mogućnosti ustanova.

Literatura

Besser, H. (1997): *The transformation of the museum and the way it's perceived.* Washington, D. C.: American Association of Museums.

Bowen, J., Bennet, J., Johnson, J. (1998): *Virtual visits to virtual museums*. In *Museums and the Web 1998*, edited by D. Bearman and J. Trant. Pitts- burgh, PA: Archives & MuseumInformatics.

Chadwick, J., Boverie, P. (1999): *A survey of characteristics and patterns of behavior in visitors to a museum web site*. Pittsburgh, PA: Archives & Museum Informatics.

Goldman. H., Schaller, D. T. (2004): *Exploring motivational factors and visitor satisfaction in on-line museum visits*. In D. Bearman and J. Trant (eds.) *Museums and the Web: Proceeding of the International Conference for Culture and Heritage Archives*. Archives and Museum Informatics.

Goldman. H., Wadman, M. (2002): *There's something happening here, What it is ain't exactly clear.* Pittsburgh, PA: Archives & Museum Informatics.

Hooper-Greenhill, E., (1994): *Museum education: past, present and future*. London: Routledge.

Hoptman, G. H. (1992): *The Virtual Musem and Related Epistemological Concerns*. Ed. Edward Barret: *Sociomedia. Multimedia, Hypermedia and the Social Construction of Knowledge*. Cambrige, Mass: MIT-Press, 149–159.

Knell, S. J. (2003): The shape of things to come: museums in the technological landscape. *Museum and Society.*

MacDonald, G. F., Alsford, S. (1994): Towards the Virtual Museum. *History News* 49, no. 5 (September): 10–18.

Müller, K. (2002): Museums and virtuality. *Curator* 45 (1): 21–33.

Pallas, J., Economides, A. (2008): Evaluation of art museums' web sites worldwide. *Information Services & Use* 28(1), 45–57.

Vujičić, M., Stankov, U., Besermenji, S. (2010): Faktori uspeha Veb prezentacija muzeja – primer Muzeja Vojvodine. *Rad Muzeja Vojvodine* 52, 319–327.

http://nibbler.silktide.com/

http://http://www.europeana.eu/portal/en

http://www.galerijamaticesrpske.org.rs

http://www.galerijamamuzic.org.rs

http://www.msuv.org

http://www.museumns.rs

http://www.muzejvojvodine.org.rs

http://www.pavle-beljanski.museum/home.php

http://www.pmv.org.rs

Rajić Isidora, Stankov Uglješa, Vujičić Miroslav

THE EVALUATION OF THE WEBSITES OF THE MUSEUMS AND GALLERIES IN NOVI SAD

Summary

Internet is used by large number of people. Simultaneously, applications that website provide are increasingly growing. As a consequence, many organizations are creating their own official websites. In the same way, museums and other cultural institutions adopt Internet technology. However, there is still room for improvement. Online museums are being a subject of visits by increasing number of people outside of geographical, social and educational boundaries. Museums are constantly in race with competition, where they competefor the free time of potential visitors. In order to keep pace with technological developments and the growing demands and expectations of users, websites of museums should be continually evaluated and upgraded.

The paper presents key factors that need to be addressed during development phase of web presentations and their subsequent use and promotion, basedon the sample of websites of museums and galleries located in the City of Novi Sad. All web pages have room for improvement. The analysis based on MUSEF method revealed factors that need to be improved in order to increase website traffic of cultural institutions. Based on the results of the analysis, the fullattention should be paid to the content enrichment of interactivity with visitors.

The first step of website imorovementformany examinedmusemswould be setting of a blog and mailing list, which would not require a large financial investment and will contribute to the content enrichment and webiste interactivity. Due to the employment of these promotional techniques visitor can always be informed in advance about an event, which also represent more direct promotional tool than the calendar of events. The implementation of various surveys and questionnaires, is also important in order to find out what visitors are looking for. This would help websites to meet visitors needs and to increase personalization of a website. For many visitors, the ability of receiving and exchanging information with other visitors is important, and therefore, forums for visitors or some sort of chats could be implemented.

The second step, which would require significant investment, is an introduction of virtual tour. World's leading museums providethis type of service. This allows potential visitors to get acquainted with the contents of the museum and to gain a significant level of experiential information before the real visit. It is necessary to enable the sale of souvenirs and electronical payment, since most of the museums own a souvenir shop within the institution.

First of all, into fullconsideration should be taken the fact that these websites are visited by many people with different backgrounds, needs, preferences and capabilities. Consequently, websites should support the wide range of services. First of all, it should allow the use of content in several different languages besides English which is provided onall pages. For example, interactive educational applications for children are welcome. This can be

achieved with online games where children can learn about the culture, history and art. Today, smartphones are companions, not only during the travel, but also in everyday's life. Institutions should take advantage of this channel of communication with potential visitors and should enable applications that can be downloaded on mobile phones.

People with special needs should also be supported by creating assessible webistes. For example, "zoom" utilitywill be very helpful for people with vision disorders. In addition, the possibility to personalize the website would be improved. Visitors could customize a website to their preferences and the site will be tailored to the needs of visitors.

There is no doubt that there's a long way for these cultural institutions to achieve those Web presentation that museums on the world stage own, but there is a large selection of additional assets that can be used to improve the websites. Various means of achieving interaction and promotions are constantly evolving and there can be made a selection of "tools", which are within the financial capabilities of the institution.

ИСТОРИЈА, КУЛТУРА И ТРАДИЦИЈА ВОЈВОЂАНСКИХ СЛОВАКА

У Музеју Војводине се, од 26. октобра 2016. до 28. фебруара 2017. године, могла видети поставка *Изаīора и долина – īри века Словака у Војводини*, која представља резултат заједничког истраживачког рада великог броја аутора и сарадника. Најзаслужнији су етнолози мср Ана Сеч-Пинћир, мр Катарина Радисављевић, Александар Петијевић, Татјана Бугарски, историчари мср Војислав Мартинов, мср Мирјана Лакић, Чарна Милинковић и историчарка уметности мср Александра Стефанов. Рецензент изложбе и каталога је проф. др Самуел Человски.

Након вишегодишњег истраживања кустоси Музеја указали су на значај очувања културног наслеђа у представљању културног и етничког идентитета Словака у Војводини. Ова мултидисциплинарна изложба пружила је јавности јединствену прилику да се упозна са оригиналним предметима, те пробуди знатижељу и даља интересовања за проучавање историје, културе и традиције заједнице војвођанских Словака. Продукт пожртвованог вишегодишњег истраживања је и каталог изложбе, штампан двојезично, на српском и словачком језику. Осим што обилује значајним научним подацима, на близу три стотине страна, уз илустрације он тематски и хронолошки прати све сегменте изложбе.

Излагањем позајмљених предмета огледа се међуинституционална сарадња између Музеја и других институција из Војводине. Културне и образовне установе и црквене општине које су допринеле реализовању изложбе, су: Музеј војвођанских Словака, Бачки Петровац; Евангеличка црквена општина, Бачки Петровац; Евангеличка црквена општина, Стара Пазова; Покрајински завод за заштиту споменка културе; Музеј града Новог Сада; Галерија Матице српске; Галерија наивне уметности, Ковачица; Библиотека Матице српске; Градска библиотека Нови Сад; Библиотека „Штефан Хомола"; Бачки Петровац; Гимназија „Јан Колар" Бачки Петровац и Карловачка гимназија, Сремски Карловци.

Поставка изложбе је конципирана тако да обухвата три велика сегмента – *Историјски сеīмен из īрошлости Словака у Војводини*, *Карактеристике традиционалноī живота војвођанских Словака* и *Словачко наивно сликарство*. Први се односи на историјска сведочанства из прошлости Словака у Војводини, која су представљена предметима сврстаним у неколико тема, други је посвећен традиционалном животу, где су посебно обрађене теме које се односе на елементе архитектуре и привређивања, народну ношњу, текстилне традиције и обичаје, док је трећи и физички одвојен сегмент изложбе посвећен феномену наивног сликарства.

Први сегмент изложбе са којим се посетилац среће приказује почетке насељавања Словака у Војводину. Ауторка као разлог насељавања наводи потребу да се опустошени крајеви Угарске, разорене аустро-турским ратовима у 18. веку, населе и ревитализују, узимајући 1745. годину као званични почетак колонизације Словака. Ова тема хронолошки прати насељавање широм Војводине, са освртом на уредбе које су се односиле на права и обавезе Словака у Бачком Петровцу и Кулпину, што је илустровано копијом уговора о насељавању у Бачком Петровцу из 1747. године и урбаром из 1772. године.

Следећа тема са којом се посетилац упознаје јесте део изложбе који је посвећен духовном животу. Путем сакралних предмета, црквених књига, икона на стаклу и огледалу указано је на значај очувања верског идентитета Словака у Војводини. Поред римокатолика досељено словачко становништво је већински било евангеличке вере. Аутор се најпре осврће на проблематику признавања евангеличке вере почетком 18. века, али и на промене које су уследиле након Патента о верској толеранцији Јосифа II, оснивању евангеличких парохија, као и порасту верника. Такође велику пажњу посвећује периоду оснивања Словачког дистрикта и бирању првог бискупа Словачке евангеличке цркве у Краљевини Југославији. Ова тема указује не само на историјски преглед односа евангелика и римокатолика, већ и на период оснивања и подизања сакралних објеката, примењивања верских пракси, али и на значај очувања словачке вере, традиције, културе и језика – једном речју важности очувању идентитета.

Фотографије школске деце и табло првих матураната бачкопетровачке гимназије, су само неки од

предмета којима је приказан *Историјат словачких школа у Војводини*. Превасходно указујући на чињеницу да неговање језика једног народа представља његов идентитет, ауторка се осврнула и на захтеве у уговорима о насељавању, а тај је да се оснују цркве и школе. Ови захтеви са Патентом о толеранцији били су остварени, те су тако, у недостатку учених људи, први учитељи били свештеници, учене занатлије и касније студенти теологије. Такође, велику пажњу посвећује просветно-образовној сарадњи Словака и Срба, где посебно истиче постављање виђенијих Словака на места директора српских гимназија. *Хербаријум Андрија Волнија* и *књига са потписом Карла Румија* су неки од изложених предмета двојице директора Карловачке гимназије, у чему се између осталог огледала и културно-образовна сарадња између територија данашње Словачке и Србије.

Након приказаног развоја школства представљена је дубља, политичка и културна историја односа Словака и Срба на просторима Војводине, током 19. века, где се аутор осврнуо на политичке тековине тог времена на простору Европе (француска буржоаска револуција), као и идеологије (либерализам и национализам). Говори о првим сусретима српске интелигенције са словачком, које датира још из 18. века, као и каснијом сарадњом током 19. и 20. века, што аутор илуструје портретима знаменитих личности, попут Стефана Стратимировића, Ђорђа Стратимировића, Павела Јозефа Шафарика, Теодора Павловића, Сама Томашика, као и књижевним делима (*Кћи Славе* Јана Колара, *О народним песмама и приповешкама славенским* које је приредио Људевит Штур и сл.). Даље, приказује научни и политички рад Јозефа Шафарика, Јана Колара, Људевита Штура и других у борби за национални идентитет Словака у Угарској. Овај сегмент изложбе прати историју Словака на просторима Војводине, али и Хабзбуршке монархије до почетка I светског рата 1914. године.

Културни и друштвени живот Словака у Војводини илустрован је предметима попут новчаница из збирке Музеја и часописима и фотографијама из Музеја војвођанских Словака из Бачког Петровца. Ауторка истиче потребу досељених Словака да свој језик, традицију и културу сачувају и даље негују, као и жељу да у новој земљи створе боље услове за живот. Указала је на најзначајнија удружења и знамените личности које су одиграле важну улогу у оснивању истих, зарад пружања финансијске помоћи земљорадничком становништву (Друштва узајамне помоћи, Кредитно друштво). Даље прати развој банкарства и првих банака у Војводини, међу којима је најзначајнија била банка у Бачком Петровцу. Кустос је публици пружио прилику да се сретне са првим часописима који су се јавили са оснивањем првих школа и потребом за развојем издавачке делатности. Богат позивницама и фотографијама, овај изложбени

део посетиоца задивљује подацима о позоришном раду, књижевном стваралаштву, *Словачким народним свечаностима* (први пут одржаним 28. августа 1919. године) и посебно оснивању Матице Словачке у Југославији (1932).

Период између два светска рата, илустрован је фотографијама (Људевит Мичатека, Јан Буљика...) и архивском грађом у виду часописа (*Svit, Наш живот*). Аутор најпре скреће пажњу на учешће Словака у присаједињењу Војводине Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и илуструје фотографијама Људевита Мичатека, једног од учесника Велике народне скупштине одржане у Новом Саду 25. новембра 1918. године и предводником Словачке народне странке. У овом периоду словачка национална мањина се оријентише више ка културној делатности, док су у политичком погледу уживали привилегије, највише због одличних односа између Краљевине и новонастале Чехословачке, али и због осећаја блискости народа. У периоду пред Други светски рат, Словаци су у великом броју антифашистички расположени, у чему је највећег удела имао Јан Буљик, новосадски адвокат и члан Матице Словачке. Даље, изложба је посвећена 14. војвођанској ударној словачкој бригади и њеним учесницима који су поднели велике жртве у антифашистичкој борби у току II светског рата. Окупљени у организације широм Војводине, Словаци (најпре студенти београдског универзитета), на челу са истакнутим појединцима, ширили су идеју о ослобођењу.

Други сегмент изложбе посвећен је традиционалном животу Словака у Војводини. Посебно обрађене теме се односе на елементе архитектуре и привређивања, народне ношње, текстилних традиција и обичаја. Део изложбе, под називом *Елементи сеоске архитектуре и привређивања*, говори о досељењу колонизованог становништва у већ постојећа насеља или новоформирана – плански уређена, потом о коришћеним материјалима у изградњи, као и изгледу кућа и просторној организацији која се временом мењала. Овај део изложбе је илустрован најстаријим предметима из збирке Музеја, а чинили су га кућни инвентар – делови намештаја и керамичког посуђа. Намештај је, као што је то нпр. украшени девојачки сандук из Гложана (1880), репрезент етничког идентитета и статусног симбола младе Словакиње. Изложено керамичко посуђе, осим што потиче из словачких кућа, не може са сигурношћу осликати етнички идентитет, што свакако не умањује његов културни значај у презентовању приватног живота словачких породица. Посебан сегмент овог дела изложбе је посвећен традиционалним словачким занимањима – кудељарству и хмељарству, која су широј јавности приказана изложеним алаткама (сврдло из Бачког Петровца, 1783. и *Књига занатског друштва*, Бачки Петровац, 1843).

Надовезујући се на причу о гајењу и преради конопље и добијању кудељне нити, посетилац се среће са делом изложбе који је посвећен техникама украшавања одеће. Иложени узорци ткања, са геометријском или флоралном орнаментиком, као и узорци чипке и веза, демонстрирају умећа спретних Словакиња у украшавању одеће. Ауторка посебну пажњу посвећује техници познатој као штиковање која представља технику машинског украшавања одеће, својствену за ношње Словакиња у Војводини у периоду после I светског рата.

Две теме – *Обичаји везани за животни циклус појединца* и *Обичаји годишњег циклуса*, чине део изложбе који говори о традицији војвођанских Словака. Сегмент приче о традицији илустрован је одевним предметима попут дечије капе која је коришћена у обреду крштења, предметима коришћеним у свадбеним обичајима, какав је невестински венац из Гложана (1958) и фотографијама које представљају сведочанство забележене традиције. Пратећи живот појединца пажња посматрача се најпре усмерава на обичај крштења, свадбене и посмртне обичаје. Овде ауторка уводи иницијално сазнање животног тока у виду крштења, које представља ритуално укључивање детета као легитимног члана у живот заједнице, док свадбене и погребне обичаје карактерише учешће целе заједнице у свим обредима, са јасно одређеном друштвеном стратификацијом и додељеним улогама. У делу који се односи на обичаје годишњег циклуса, указује на значај колективних прослава, великих празника и начинима на који су се одвијали у заједници.

Централни део сале посвећен је *Одликама народне ношње војвођанских Словака.* Изложено је једанаест комплета традиционалне одеће, које припадају периоду од краја 19. и друге половине 20. века, чиме је посетилац био у прилици да стекне увид у промене у изгледу одеће, указујући и на то да је одевање детерминисано полом, статусом (бели кожух које су носиле старије жене) и вером. Словачка ношња се није битно разликовала од ношњи осталих етничких група на простору Војводине до почетка 20. века, када долази до стилских промена које ће представљати препознатљиве особености словачке етничке групе, што је илустровано типичном бачкопетровачком девојачком ношњом из првих деценија 20. века или свечаном ношњом из Арадца из 1930. године.

Трећи и физички одвојен сегмент изложбе посвећен је наивном сликарству. Под притисцима индустријализације и модернизацације, крај 19. века је обележила потреба да се народно стваралаштво забележи и сачува од заборава. У том жалу за прошлошћу, наива је препозната као својеврсно сведочанство живота и стваралачких умећа обичног неакадемског света. Изложбену целину чине сликарска дела признатих словачких уметника Ковачичке школе. Ауторка је у сарадњи са Галеријом наивне уметности из Ковачице одабрала репрезентативна уметничка дела, чијом је излагачком композицијом указала на наиву као светски признати феномен у сликарству по којем су словачки уметници препознати на међународној уметничкој сцени. Ауторка поред историјског осврта на развој и препознавање наиве као уметности, упућује на оснивање сликарских школа у Војводини, истичући као најзначајнију Ковачичку школу наивног сликарства и представља њене родоначелнике. Дела Мартина Јоноша, као што је *Повратак са сече*, Јана Књазовица *Игра уз контрабас* и његових, по ауторкиним речима „психоделичних тема“ веселих боја, те *Завршетак зиме* Зузане Халупове, само су нека од тридесет и два изложена дела која су била део изложбе, представљајући словачке уметнике који су стекли светску славу.

Мср Сташа Арсеновић-Копривица

ОД ЗЛАТА КОШНИЦА

У изложбеном простору Музеја Војводине у Новом Саду приређена је репрезентативна изложба *Благо из кошнице – Од Музеја Матице српске до Музеја Војводине 1847–1947–2017*, која је уз бројну знатижељну публику, свечаре-музејске делатнике Музеја Војводине и Матице српске, чланове Управног одбора, угледних званица из културног и политичког миљеа Покрајине 15. маја 2017. године, пригодним говором отворио лично председник Покрајинске владе г. Игор Мировић.

Када се дереглија „Напредак" натоварена сандуцима што су личили на некакве кутије колективног сећања, а представљале „огледало живота нашег народа крајевима у којима он живи" отиснуо са пристаништа у Пешти и кренуо низ Дунав ка Новом Саду, само је богојажљиви и честити трговац Јован Форовић знао цену карте у једном правцу, јер ју је платио из сопственог џепа. А затечен свет на пештанском кеју, добро је знао да зарад будућности своје деце испраћа део своје душе. Јер, давно беше када су Сентандреја и Пешта били седиште српског грађанства и културе. Са усахлим светом центар српске културе, образовања и духовности се пренео у Сремске Карловце и Нови Сад. А тај усахли свет, некада економски моћан и национално чврст, свестан своје ефермерности, је давне 1847. (14. октобра) донео одлуку о формирању *Српске народне збирке*, односно Музеума, који ће постати „огледало нашег народа". Први дародавци су били најугледнији међу њима и тако дали пример да и други то чине, те је почело и раздвајање на историјске, етнолошке и археолошке предмете. По пресељењу Матице српске у Нови Сад део збирке је био доступан јавности кроз матичина здања у Пешти и Новом Саду. Поред тога било је предлога, као на пример др Тихомира Остојића, да се оформи посебан музеј, али вихор Првог светког рата онемогућио је тај покушај.

Са пробојем Солунског фронта и успесима српске војске у ослобађању отаџбине, часници Матице српске обнављају њен рад, а у њеним просторијама се окупљају српски прваци који оснивају новосадски Српски народни одбор, као централни орган српског и словенског покрета за отцепљење Баната, Бачке, Барање и Срема, односно војвођанских области од Угарске и њихово прикључење Краљевини Србији. А када је на Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена из Баната, Бачке и Барање 25. новембра 1918. године у Новом Саду изгласано

отцепљење и прикључење Краљевини Србији и новој јужнословенској заједници Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (од 1929. Краљевини Југославији), у којој ће живети слободно и уједињено како Срби, тако и други јужнословенски народи, матичин *Летопис* је на својим страницама пренео комплетан записник са овог историјског и за Војвођане најзначајнијег догађаја у дотадашњој историји. Поред тога у својој архиви, односно Рукописном одељењу МС, чувају се веровнице, односно пуномоћја посланика који су присуствовали овој историјској Скупштини, а међу документима и записници појединих српских општина које су делегати носили у недрима у којима је била оверена одлука о прикључењу Србији.

У међуратном периоду било је низ предлога за унапређење рада Музеума: професора Станоја Станојевића (да се оснује Војвођански музеј), Јована Хаџића (да се оснује Природњачко одељење), археолога др Миодрага Грбића (да се примени нови концепт комплексног Војвођанског музеја), да би „благо из кошнице" постало доступно широј публици као Музеј Матице српске, када је уз пригодну свечаност 9. јула 1933. године, отворен за јавност. Пре тога Збирка је била преуређена по савременим музеолошким принципима. Потом су се збирке надопуњавале, богатиле предметима и даровима, а за грађанство приређивале изложбе.

Други светски рат и мађарска окупација Бачке 1941–1944. нису били наклоњени ни раду ни развоју музеја. Њен рад, уосталом као и већини српских друштава и установа, био је обустављен, а часници и чланови прогањани, одведени у логоре и ликвидирани. Намере окупатора у циљу институционалне денационализације Бачке, између осталог, ишле су у смеру да се Матица српска у Новом Саду расформира, а из Музеја Матице сви музејски предмети однесу у Будимпешту.

По ослобођењу обновљен је рад Матице српске, а 9. 9. 1945. године изабран је Музејски одбор за старање о Матичином музеју. Од 1. 10. исте године сликар Миленко Шербан постао је кустос. Одбор је одобрио нови концепт организације по којем се Матичин музеј претвара у општи Војвођански музеј, с тим да се од њега издвојила Галерија као посебна установа. Отворен је октобра 1946. године са називом *Прва изложба Војводине*. Следеће године, 30. маја, од музеалија музеја Матице српске основана је музејска установа са називом Војвођански музеј, а из његовог окриља створени су Музеј радничког покрета и народне револуције Војводине, Музеј града Новог Сада, Позоришни музеј Војводине, Завод за заштиту споменика кутуре и Завод за заштиту природе. Војвођански музеј имао је за циљ да чува културно-историјско наслеђе са подручја Војводине, а за првог управника постављен је био др Рајко Николић. После 45 година, спајањем Војвођанског музеја и Историјског музеја Војводине 30. маја 1992. године, настао је данашњи Музеј Војводине баштинећи 147

година сакупљања и обраде „музеалија“ које су изложбом *Благо из кошнице* понудили јавности своје предмете на увид.

У припремању овакве, несвакидашње репрезентативне изложбене поставке, сачињен је бројни одабрани тим музејских стручњака: мр Тијана Станковић-Пештерац, Сузана Миловановић, Љубица Отић, Веселинка Марковић, Милкица Поповић, Вукосава Пејин, Чарна Милинковић, Александра Стефанов, мр Катарина Радисављевић, Александар Петијевић, и Богдан Шекарић. У дизајну изложбе и техничком решењу уткали су се Јелена Добровић и мр Драган Радовановић. Сарадници на изложби су мр Драган Миличић, Душка Бајић, Александар Рамадановић, Драган Куруцић, Слободан Мисаиловић, Александар Медовић, Вера Војт, Маја Јокмановић и Тамина Кесић, дочим су конзерваторске радове на предметима извели Ана Олајош, Бојана Костић-Крчадинац, Зорана Ђорђевић, Сања Влаховић, Љиљана Ражнатовић, Соња Нонин, Драгана Живковић, Драган Благојевић, Љубица Папић-Ристановић и Миленко Дашић.

Изложба има три циља, стога су постављене и три целине: да се прикажу претече српске музеологије у Подунављу, односно Војводини. У вези са тим да се прикажу јавности највреднији и најзначајнији музејски предмети, и трећи да се потврди непрекидни низ делања музеологије који траје пуних 170 година. Већ из наведеног произилази и концепција пратећег каталога изложбе који садржи студију, коментар и грађу. Каталог је сачињен од уводне речи, в. д. директора Музеја Војводине др Драга Његована и три каталошка текста: *Археологија*, коју је написала мр Тијана Станковић-Пештерац (15–33), *Историја*, коју је написала Сузана Миловановић (35–121) и *Етнологија*, коју су написали Богдан Шекарић и Катарина Радисављевић (123–187). Сва три текста доносе у примереном обиму историјат одељења која представљају, број и опис збирки, као и њене репрезенте. Потом их у додатку прате пописи изложених музеалија са пуним описом као и избор фотографија изложених предмета. Одштампан, у стандарним графичким решењима, са фотографијама у боји и црнобелој техници, на квалитетном кунздрук папиру у тиражу од 500 примерака, који је такође као и изложба угледао светлост дана о трошку Покрајинског секретаријата за културу, јавно информисање и односе с верским заједницама.

Есклузивитет изложбене поставке *Благо из кошнице* је да се после 170 година брижљиво сачуване музеалије изнесу пред новосадску и војвођанску

јавност уопште, у јединственом споју традиционалног и савременог музејског израза на једном месту у репрезентативној поставци, коју су веома добро осмислили кустоси Музеја Војводине, а упаковали техничари са већ очекиваним добрим уметничко-дизајнерским изразом. Стога се, мишљења смо не без основа, од посетилаца очекује да ова изложбена поставка подстакне и побуди, не жал за прошлошћу и прошлим временима, већ понос, наду и веру у непролазне племените људске особине и универзалне естетске вредности.

Рецензију изложбе потписали су проф. др Драган Станић, председник Матице српске у Новом Саду и др Душица Бојић, који су на отварању изложбе своје импресије о теми и изложби исказали публици.

Зоран Вељановић

СРЕМ У СВЕТЛОСТИ ВАСЕЉЕНЕ

Фотографије Слободана Шушњевића у Музеју Војводине

Dicit picturae plus quam mille verba.
Слика говори више од хиљаду речи.

У Музеју Војводине 1. 6. 2017. године у 19 сати отворена је изложба под именом *Срем, ожиљак и лек*. Аутори изложбе били су мр Дарјуш Самии и Слободан Шушњевић. На отварању су говорили в. д. директора Музеја Војводине др Драго Његован, аутори изложбе мр Дарјуш Самии и Слободан Шушњевић, као и новинар Жељко Марковић. Догађај је увеличао џез трио који је предводио Владимир Секулић на бас гитари, у пратњи виолончелисте Ерне Жадањи и тромбонисте Владимира Орешковића. Коментари („легенде") испод сваке фотографије дати су у стиховима, које је веома оригинално написао Дарјуш Самии. Пред нама се ређају слике једног сасвим новог и до сада неоткривеног Срема.

Срем је област која се налази у Панонској равници између Дунава на северу и истоку и Саве до ушћа у Дунав, на југу. Име је добио по називу за антички град Sirmium (данас Сремска Митровица). Sirmium се на вулгарном латинском језику звао Sermi. Највећим делом Срем је равничарска низија која расте идући од Саве на југу, до Дунава на северу. У северном делу Срема налази се планина Фрушка гора, чији је највиши врх Црвени Чот са висином од 539 м. Првобитно је Сирмијум био илирски град, основан у 3. веку п. н. е. Римљани су га освојили у 1. веку п. н. е. Овај је град имао велику важност у Римском царству. Био је главни град римске покрајине Паноније и један од четири главна града Римског царства. Шест римских царева је рођено у њему или његовој околини.

У средњем веку Срем је најпре у поседу Византије, а затим је под влашћу Угарске све до 1521. године када пада под турску власт. Кратко време је био под влашћу разних номадских народа који су у великој сеоби народа, започетој у 4. веку продрли у Панонију. Једно је време Срем био у средњем веку и под влашћу Бугара. Брат српског краља Стефана Милутина, Стефан Драгутин, је владао Сремом у времену од 1282. до 1316. године, као зет угарске краљице Јелисавете.

У саставу Османског царства Срем је био све до Карловачког мира 1699, када улази у састав Хабзбуршке монархије. После Првог светског рата припао је Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, затим Краљевини Југославији, а од 1944. је у саставу ФНРЈ. Данас је део Аутономне покрајине Војводине у северном делу Републике Србије.

Слободан Шушњевић рођен је у Лазареву 1965. године. Педагошку академију је завршио у Новом Саду, а прва радна искуства је почео да стиче у Фото-студију и Колору 24, да би након мањих листова стигао у *Дневник*, у којем као фото репортер ради до данас. Свој уметнички израз усмерио је на мање перформансе и интервенције у простору. Обележава сваки 6. април, дан страдања Народне библиотеке у Београду 1941. године од немачких бомби, поклањајући књиге случајним пролазницима. Љубитељима природе дели саднице гинко дрвета, а бициклисте сваког последњег петка у месецу предводи у вожњи новосадским улицама. Његове досадашње изложбе су: *Омаж Ерику Сатију*, *Тишина школке* и *Људи, љубав*.

Фоторепортерско лутање Слободана Шушњевића крунисано је овом изложбом. Сам назив изложбе *Срем, ожиљак и лек* упућује на емотивни набој са којим је изложба рађена. Вођен жељом да објави репортажу о истинском човеку, а инспирисан давно прочитаним текстом о дрвосечи, који на Огњеној земљи проводи своје дане, кренуо је ка људима у Срему.

Прометејски дух и чиста мисао испуњавали су читав поход Слободана Шушњевића по тајновитом и мистериозном Срему. У околини манастира Бешеново приликом једног снимања, откривена је плоча са уклесаним натписом о оснивању ове фрушкогорске светиње. Са стрпљењем је саслушана свака прича сеоских пророка и сеоских луда. Деца су пред фотоапаратом позирала подједнако безазлено као и читаве фамилије Рома. Пастири, ковачи, винари и рибари нашега доба отргнути су од заборава.

Изложба је истовремено и рана и мелем. Сваки призор који у човеку изазива уздах над судбином ближњег надокнађен је рађањем нове наде. На изложеним фотографијама Срем је васкрснуо као врело слободе, љубави и живота. Срем је заблистао у неземаљској светлости васељене.

Дарјуш Самии се потрудио да сопственим стиховима, компонованим у дистисима и катренима са једноставном шемом рима, по први пут публикованим, а инспирисаним новооткривеним Сремом, протумачи сваку фотографију са ове изложбе. Да наведемо неке: *Кажу да је живот партија таблића, / а за нас они дани / кад на столу беше пића.* Или: *Има једно дрво на кривини, / Неће га ни гром ни дунђерини.* И једна религиозна минијатура: *Служио сам Господу / Из љубави, не из страха, / Као што се служи / Човеку од земаљског праха.*

Дарјуш Самии и Слободан Шушњевић показали су велику креативност и очаравајући полет у реализацији ове изложбе. Аутори изложбе *Срем, ожиљак и лек* су успели да нам прикажу један нови, непознати Срем, у маниру магијског реализма.

Душан Миљковић

НАШЕ ЖУТО ЗЛАТО

Изложба *Историјат гајења кукуруза* у Музејском комплексу Кулпин

Кукурузу, као најраширенијој и уједно најзначајнијој пољопривредној ратарској култури у Србији, која се узгаја како у равничарским подручјима (Војводина, Поморавље, Мачва, Стиг и Космет), тако и на брдско-планинским теренима до 700 м надморске висине (централни, источни и јужни брдски и претпланински део ужег подручја Србије), посвећена је нова тематска изложба из историје пољопривреде под називом *Историјат гајења кукуруза*. Свечано је отворена 17. 06. 2016. године у Павиљону 1 или бившем магацину за хмељ Музејског комплекса Кулпин.

На укупно 35 висећих паноа, по редоследу који хронолошки прати једну тему за другом, обрађен је кукуруз: упознајемо се са његовим пореклом, доласком у Европу и на Балкан, као и са најзначајнијим научним установама за кукуруз у Србији, те са богатом историјом и дугом традицијом у селекционом раду, на оплемењивању и производњи основног и комерцијалног семена, Институтом за кукуруз *Земун Поље*, Београд-Земун и Институтом за ратарство и повртарство, Нови Сад, Одељењем за кукуруз.

У наставку су дате ботаничке карактеристике кукуруза као једногодишње, једнодоме, монокотиледоне страноплодне културне биљке, где су детаљно описани корен, стабло, лист, цвет-цваст и плод-зрно. Поред тога, представљена је његова подела на типове, а од бројних класификација дате су две: Кернике-Вернерова, по којој је зрно узето као основа, а по другој боја зрна и облик клипа. И код једне и код друге је извршена подела у пет група.

Технологија гајења кукуруза је обрађена кроз механизацију за основну обраду земљишта, сетву и допунску обраду земљишта. Упознајемо се са овим агротехничким операцијама у производњи кукуруза, основним карактеристикама пољопривредних машина које се користе за њихово извођење (плугови, сејалице, међуредни култиватори и загртачи), са

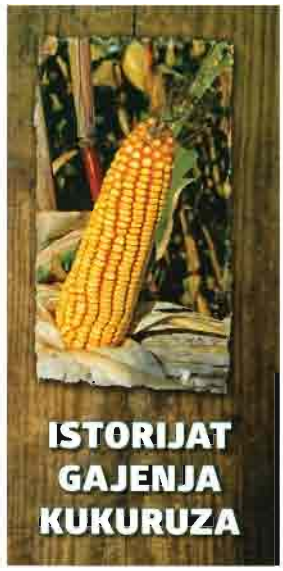

поделом на конструктивне типове, и са произвођачима, како домаћим тако и иностраним, представљеним преко историјата и рекламног материјала.

У наставку следе болести и штеточине кукуруза, где су од бројних описане најзначајније и најраширеније које се јављају у кукурузним пољима широм Србије чиме наносе немерљиву економску штету. Од болести, то су црвенило кукуруза, мехураста гар и космополитска гљива, а од штеточина жичари, грчице, подгризујуће совице, кукурузна златица, кукурузна пипа, кукурузни пламенац и памукова (кукурузна) совица.

Када је кукуруз сазрео и време му је за убирање, чини тему која је обрађена како кроз ручну сечу кукурузних стабљика ваговом или српом у мањој мери, тако и кроз пољопривредну механизацију за убирање (берачи, универзални комбајни и самоходни комбајни за кукуруз). Дата је хронологија развоја у производњи ових сложених машина у Србији, њихова подела према принципу рада и врсти продуката који се добијају, као и историјат произвођача, домаћих и иностраних.

Након убирања, представљено је комушање кукуруза, а потом складиштење у објектима који се међусобно разликују по конструкцији и врсти материјала од којег су изграђени (чардаци, кошеви, котобање и летвисани тавани шупа). Спремање кукуруза је приказано крљењем кукуруза и машинама за припрему сточне хране и то: за сецкање и за прекрупљивање. Упознајемо се са овом агротехничком операцијом, основним карактеристикама пољопривредних машина које се користе за његово извођење (крљачи, сечке и прекрупачи), са поделом на конструктивне типове као и са домаћим и иностраним произвођачима, представљеним преко историјата и рекламног материјала.

Изложба се затвара одељком под називом *Кукуруз и уметности*, с обзиром да он представља надахнуће и вечиту инспирацију бројним ликовним уметницима (Мартин Јонаш, Миливој Николајевић, Милан Коњовић, Стојан Трумић, Сава Стојков, Ксенија Илијевић и др.), књижевницима (Борислав Михајловић Михиз, Зоран Петровић, Богдан Чиплић и др.) и композиторима (Марко Нешић и др.), чиме је овековечен на сликарским платнима, описан у књижевним делима или опеван у песмама. Поред тога, његове љуштике служе бројним маштовитим стваралоцима за израду разних фигурица и луткица. Једна од њих је и Амалија Новаковић, која живи и ствара у Сремским Карловцима, а чији су радови такође били изложени.

На постаментима су, од предмета, изложени: за основну обраду земљишта (једнобраздни запрежни дрвено-метални плуг „Polich i Varga“, Кула); за допунску обраду земљишта (једноредни запрежни дрвено-метални међуредни култиватор, у народу зван шпартач, парач или, пак, копачица; једноредни запрежни дрвено-метални загртач и једнобраздни запрежни дрвено-метални плуг за заоравање кукурузних џомби, ковачница Johana Werlea из Буљкеса, сада Бачки Маглић); за сетву кукуруза (плуг – сејалица, где је плуг произвођача „Polich i Varga“, кула и дворедна запрежна сејалица); за крљење кукуруза („столица“ за крљење кукуруза, у народу звана

„мацко“, „магарац“ и др; дрвени крњач са хоризонтално назубљеним бубњем; крњач тзв. „сандучар“, „Zigmund & Comp.“, Нови Сад; крњачи „I-ső Magyar Gazdasági Gépgyár“ R. T, Будимпешта и „Plamen“, Славонска Пожега) и за припрему сточне хране (прекрупач за кукуруз „Hofherr-Schrantz-Clayton-Shuttleworth“, модел „HSM2“, Будимпешта; сечка за кукурузовину, са ножевима на бубњу, „OLT“, Осијек и жрвањ). На дрвеном сандуку су, пак, монтирани преносни ручни крњачи („ZŽ Vasad“ и без ознаке произвођача) и прекрупач (“Plamen“, Славонска Пожега).

Осим предмета на постаментима, у пулт-витринама изложене су разноврсне мотике, вагови, ручни крњачи за кукуруз (у народу звани „жуљара“, „дељара“, „рица“, „рицла́“ и др.) или пак, у облику помагала који изгледом подсећа на боксер, затим шила, односно прљци за парање комушине или љуштике (метални и дрвени). Поред њих, произвођачи пољопривредне механизације за кукуруз, како домаћи („Змај“, Земун; „Индустрија трактора и мотора“, скраћено „ИТМ“, Београд; „Пољострој“, Оџаци; „Лифам-М“, Стара Пазова; „Мајевица“, Бачка Паланка; „Берко“, Мол и „Универзал“, Нови Бечеј) тако и инострани („OLT“, Осијек; „Rud. Sack“, Лајпциг и „Hofherr-Schrantz-Clayton-Shuttleworth“, Будимпешта) су представљени проспектним материјалима, у виду каталога и техничких упутстава. Јединствена и богата, у светским размерама, Банка гена Института за кукуруз „Земун Поље“ је презентована клиповима кукуруза различитих популација (зубани, са осам, 10 и 22 реда, и тврдунци, који су уз то још и различитих боја, као и кокичар).

Поред тога, Институт за кукуруз „Земун Поље“ и Институт за ратарство и повртарство, Одељење за кукуруз, представљени су са по два џака семена кукуруза, таблама којима се означавају парцеле на којима су посејани њихови хибриди и каталозима сортимента за 2016. годину.

Мултидисциплинарни пројектни тим изложбе био је састављен од „Удружења за музејску аграрну баштину“, са седиштем у Кулпину, као носиоцем, заједно са Музејом Војводине (Иван Чакан, музејски саветник, етнолог и Филип Форкапић, виши кустос, дипл. инг. пољопривреде), Пољопривредним факултетом (Департман за ратарство и повртарство – проф. др Јан Бочански и Департман за фитомедицину и заштиту животне средине – проф. др Татјана Б. Кереши и проф. др Стеван Маширевић) и Природно-математичким факултетом (Департман за географију, туризам и хотелијерство – проф. др Лазар Лазић). Сарадници у реализацији су били: др Виолета Анђелковић, шеф Банке гена Института за кукуруз „Земун Поље“ и Јожеф Ердељи, музејски саветник Музеја Војводине конзерватор у пензији.

Аутор ликовног и техничког решења изложбе је проф. др Лазар Лазић, а фотографија проф. др Веселин Лазић, проф. др Лазар Лазић, Горан Мулић, Филип Форкапић и фототека Етнолошког одељења Музеја Војводине. Конзервацију предмета је извршио део Одељења конзервације и рестаурације Музеја Војводине (Ана Олајош, виши конзерватор за материјал од метала, Драган Огар, техничар, конзерватор за материјал од метала и Сања Влаховић, конзерватор за материјал од папира), док је изложбу технички реализовала служба Музејског комплекса Кулпин у саставу: Ђорђе Гајинов, Павел Јурик, Самуел Јурик и Славко Нешков. За илустрацију је издат флајер чији је прелом и графички дизајн урадио Студио за дизајн и графичку делатност „Лазарус“ из Каћа. Реализацију изложбе су омогућили Секретаријат за културу и јавно информисање АП Војводине, Институт за кукуруз „Земун Поље“ и Институт за ратарство и повртарство, Одељење за кукуруз.

Већи део изложених предмета као и сав проспектни материјал потичу из збирки Музејског комплекса Кулпин, док мањи део из збирке Традиционална пољопривреда Музеја Војводине.

Изложба *Историјат гајења кукуруза* је до сада прва и једина која је на ову тему постављена у неком од музеја у Србији. Она веома комплексно, студиозно и систематски обрађује кукуруз чиме је научној и стручној јавности као и широј публици представљено наше тзв. „жуто злато“. У музеолошком смислу представља пример савременог начина презентације у јединственом простору бившег магацина за хмељ, уз примену новог материјала за израду висећих паноа (форекс). На крају, речи похвале ауторима и сарадницима који су истрајним радом допринели да се овом изложбом презентује богато аграрно наслеђе Србије.

Др Милан Томић

СКАНДИНАВСКИ ДИЗАЈН СТАКЛА У 20. ВЕКУ

Изложба *Додир стакла* у Музеју Војводине, 21. март – 21. април 2017. године

У Музеју Војводине је 21. марта 2017. била отворена репрезентативна изложба савременог нордијског стакла. Изложбу су заједнички организовале амбасаде Норвешке, Данске, Шведске и Финске, у сарадњи с Музејом Мимара у Загребу, Музејом примењене уметности у Београду и Музејом Војводине у Новом Саду. Званичан назив изложбе био је *Додир стакла* и на њој је приказано укупно 80 експоната који су изашли из 13 познатих нордијских стакларских студија. Ауторка ове несвакидашње и атрактивне изложбе, као и уводног текста у каталогу, била је Лада Ратковић-Буковчан, музејска саветница Музеја Мимара у Загребу. Приказани предмети представљају уметничка дела различитих дизајнера и произвођача стакла из четири различите државе и нације, али, како је речено у Уводној речи у каталогу, „који истовремено зраче нордијском традицијом и иновативним духом“, уз додатно објашњење да се та опсежна сарадња у овим малим нордијским земљама протеже кроз све облике друштвеног живота, од политике, па све до културе и уметности. Та јака веза између ове четири нације заснована је на заједничким вредностима и размени различитих идеја, и то је та кохезиона стваралачка снага која овим малим нордијским нацијама даје могућност заједничког наступа на међународној сцени, јер се тако „њихов глас боље и јаче чује“. Циљ изложбе, који је и постигнут, био је да се на непосредан начин промовишу произвођачи и дизајнери стакла, и њихова достигнућа у његовој изради (и обради).

Захваљујући изложби сазнали смо да су у овим скандинавским земљама већ неколико векова уназад постојале фабрике стакла које су производиле стаклене предмете заступајући већ тада високе критеријуме обраде, постављене још у периоду барока и рококоа. У Шведској се, примера ради, оваквим радовима истиче стаклара „Коста“, основана 1742, док у Норвешкој постоји слична стаклара „Нестетенген“, основана 1741. Већ почетком 19. века, тачније 1807. године, у Норвешкој почиње да ради и стаклара „Јевик“, а знатно касније, пред сам крај века, 1896. године, отвара се фабрика „Магнур.“ У Данској прва фабрика стакла почиње да ради 1823. У Финској је 1881. отворена позната фабрика стакла „Итала“. Све оне настоје да задрже висок ниво естетске обраде и специфичност рада, као и да обогате разноврсност своје понуде.

Изложене предмете чини нарочито занимљивим и сазнање да се они, иако осмишљени још пре неколико деценија, и данас израђују, упоредо са другим радовима приказаним на изложби, који представљају аутентичне идеје млађих аутора. Тако се у приказаној колекцији могло видети и неколико дела која су 20-их и 30-их година 20. века осмислиле легенде нордијског дизајна као што су Алвар Алто, Тапио Виркала и Тимо Сарпанева, који су сарађивали са финском фабриком стакла „Итала.“ То је колекција уметнички обликованог савременог стакла чији аутори припадају не само различитим генерацијама већ и разнородним концепцијама и личним поетикама. У тражењу најлепших облика, скоро код свих аутора може јасно да се уочи нераздвојна веза са облицима из природе, као што су слапови воде, кора дрвећа, птице. Дакле, у основи, природа је извор свих

дизајнерских идеја и инспирација. У општено, то подразумева обједињавање и хармонизовање геометријских облика који су на многим предметима мање оштри, ниједног тренутка не занемарујући основне претпоставке модерног дизајна – функционалност и апстрактност.

За успешност финалне реализације у изради предмета од изузетног значаја била је непосредна сарадња између уметника, технолога и мајстора, дувача стакла, јер је од те сарадње у ствари зависио естетски квалитет предмета. У споју традиционалне и индустријске нордијске обраде стакла могуће је било доћи до модерних облика лишених било каквог кича, чије су форме дизајниране на високом естетском нивоу. Лепота ових предмета огледа се у савршеном споју естетских вредности и функционалности. Ове естетске вредности, оличене у једноставности облика, лако могу да се уоче, на пример, у делима Ингејерд Роман, насталим у шведској фабрици стакла „Скруфс“, а исто тако и у дизајну примењеном на чашама данског архитекте Јена Уцона, који је пројектовао и зграду Опере у Сиднеју. Кустоскиња Лада Ратковић-Буковчан је о вредностима и значају изложбе у тексту каталога рекла:

„Целине ове изложбе желела сам да публици буду сасвим јасне и очите управо наведене карактеристике – врхунског квалитета израде, једноставност облика, естетска беспрекорност, јасно ауторство. Такође сам желела приказати и историјски развој нордијског стакларства, тачније, приказати неке од најзначајнијих аутора и њихових остварења...“

Имајући у виду наведене разлоге и значај изложбе, треба овом приликом навести имена аутора који су се представили као изузетни мајстори дизајна: Пер Литке, Сесилија Манц, Марија Бернтсен, Јерн Уцон, Лене Бјере, Оива Тоика, Тапио Виркала, Тимо Сарпанева, Кај Франк, Хеики Орвола, Клаус Хапениеми, Марија Јутила, Капо Лахдесмаки, Тони Кокила, Марит Лахдесмаки, Вера Хелми Ремес, Кимо Реиника, Кари Алакоски, Марја Хепо-Ахо, Вили Јохансон, Мауд Ј. Буге, Касперт Кауфелт, Ан Виола Улвин, Каролина Улсон, Фин Шел Халвор Баке, Кристина Фиве Мелвер, Лин Фунемарк, Ингејерд Роман, Матилда Рингнер и Андеш Линдблум. Имена дизајнера су наведена без ознаке националне припадности, јер представљају јединствену уметничку сцену скандинавских земаља које прожима специфичан стваралачки дух.

Реализацијом ове изложбе Музеј Војводине је, пратећи савременост на међународној уметничкој сцени, потврдио да, поред постојеће комплексности своје музеолошке делатности, постаје референтна и арбитрарна културна институција, чији је задатак да вреднује, едукује и упознаје грађанство и млађе школске генерације с достигнућима савремене примењене уметности и дизајна.

Јелена Добровић-Бојановић

ЈЕДАН ПОГЛЕД НА ИЗЛОЖБУ МИЛАНА ПИВНИЧКОГ

Музеј Војводине, 7–17. март 2017.

Нови Сад, град са свим својим менама и ширењима кроз историју, вечно ослоњен на Петроварадин и Петроварадинску тврђаву, те на Дунав као неминовну природно-географску окосницу, не спада, ни у историјској перспективи нити данашњим изгледом, у оне срећне теме које су ушле у филозофске расправе о сретном граду, нити у утопијске визије ослоњене на трансценденталну светлост златног града на високој гори. Ипак, као и сви већи и велики градови, стекао је широку лепезу поштовалаца, хроничара и уметника који су у њему налазили неисцрпну инспирацију. Ако је и преживео у песмама непознатих аутора из 18. века или у онима које су написали Аница Савић-Ребац и Мирослав Антић, те у прози Бошка Петровића, Ота Толнаија, Ласла Вегела, Данила Киша и Александра Тишме, Нови Сад у књижевности савремених новосадских писаца некако остаје једва запажен, чак до оне мере, како каже Ласло Блашковић у *Забрањеном граду*, да му се једва и име спомиње. Некако се то не би могло рећи за ликовне уметнике који су га пропратили кроз историју, да се вратимо уназад све до цеховских писама, и поново направимо заокрет само ка 20. веку, који има перспективу једног суманутог калеидоскопа

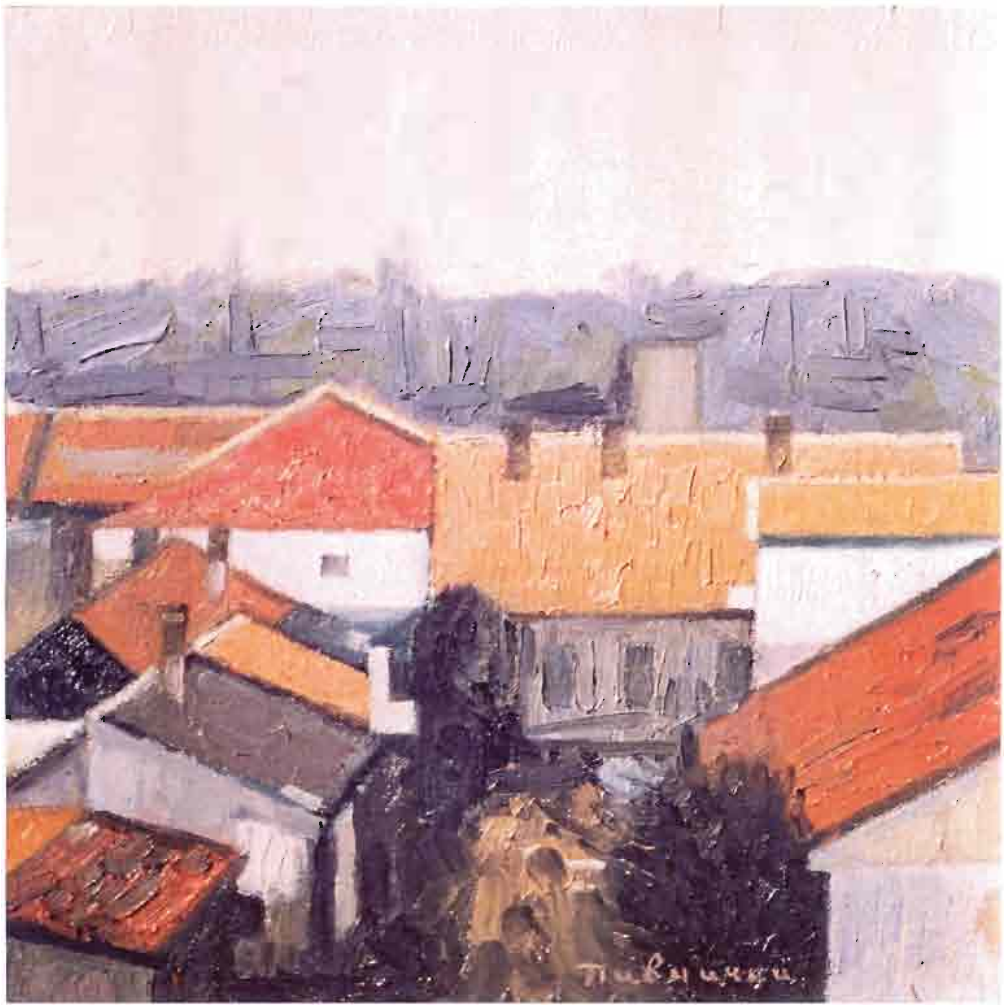

Кровови Грбавице

измена, не само нашег града, већ и целог света. У урбаној какофонији сликари, графичари и остали ликовни уметници, добијају ореол хроничара онога што једва назиремо као кроз сан, непрозирно сећање, сећање на сећање сећања. Нарочито дворишта из којег смо као деца истрчавали у неко златно заокружено време довољности, одакле је и писак локомотиве остао као меланхолична опомена на време које се тешко, али брзо ваља и односи са собом све. Када се из тог дворишта пробудимо видимо да смо у једном посебном делу града, где смо ишли на све оно прво што се у једном сазревању подразумева, а остали смо и много дуже од тога. У том смислу, у фокусу целе урбане приче, штрчи Грбавица, којој Милан Пивнички, као њен вишедеценијски житељ, остаје веран и лојалан, уносећи сопствени нерв у свој градски опус посвећен управо овом насељу.

Грбавица је један од старијих делова Новог Сада. У 19. веку је представљала градску периферију, на којој је 1800. године отворено Јеврејско, а 1860. године и Католичко гробље. Данашњи назив насеља настао је почетком 60-их година 20. века, када су на овом простору, у данашњим улицама Војвођанској, Владимира Николића и Вере Павловић, подизани нови стамбени објекти. Пошто је требало убрзано градити станове, тадашњи урбанистички инжењер Милан Цветков преузео је, у оквиру сарадње између Новог Сада и Сарајева, готове пројекте израђене за сарајевски кварт Грбавицу и тако је радни назив стамбених планова прихваћен међу грађанима као име за тај део града. Неке од значајнијих улица на Грбавици су: Браће Рибникар, Булевар ослобођења, Булевар цара Лазара, Војводе Книћанина, Гогољева, Данила Киша, Ласла Гала, Пушкинова и Футошка. Овде се, између осталих топонима, налазила и стара железничка станица, од које је преостала зграда са пероном где је данас смештена Пошта 2.

Грбавицу су карактерисала, као и Телеп, Клису и много старија насеља попут Роткварије и Салајке, велики број приземних кућа са двориштима у којима

се гајило поврће. Временом су приземне куће смениле, највише на преласку два века, вишеспратнице, а дворишта са баштама уступила су место аутомобилским паркинзима.

Милан Пивнички поступком старих мајстора, како кажу аутори монографије *Слика града* из 2009, исликава кровове кућа које још увек одолевају модерној урбанизацији. Геометризоване и сведене композиције представљају детаље унутрашњости појединих дворишта, зачеља једноспратних кућа, са тек ту и тамо појединoм препознатљивом грађевином у даљини. Двадесетовековни Нови Сад којег више нема налази се и на сликама Миленка Шербана, Петра Тијешића, Саве Ипића, Ивана Табаковића, Петра Ћурчића, Драгана Ивковића, те на графикама Душана Тодоровића. Милан Пивнички улази и у онај круг уметника који потичу са Грбавице, дајући овом крају још један препознатљив и аутентичан печат, а међу њима су Борислав Шупут, Маријана Гиле Прентовић, Душан Баша, Бане Петрић, Драгољуб Грковић, Миодраг Миљковић, Александар Чер, Ференц Ходи, Ђорђе Беара, Игор Антић, Драган Јанков и Видоје Туцовић. Ретки су ипак оставили дела на којима се види стара Грбавица, можда треба споменути још само Банета Петрића, те су нам тако слике са овим мотивом, нама, старим Грбавчанима, мада то можда гео-тополошки толико и нисмо, колико гео-поетички, још драже и милије, те сматрамо да им треба посветити посебну пажњу у односу на цео опус. Ако се оне и не налазе у толикој мери на изложби коју овога момента отварамо, пронаћи ћете их у или у монографији коју смо вам овом приликом представили, или у каталогу објављеном поводом ретроспективне изложбе нашег аутора у Музеју Војводине из 2006. године.

Мр Лидија Мустеданагић

МУЗЕЈ ВОЈВОДИНЕ НА ИЗЛОЖБИ МАЂАРСКОГ НАЦИОНАЛНОГ МУЗЕЈА

Као резултат међународног пројекта који повезује европске збирке раног средњег века (Connecting Early Medieval European Collections – CEMEC), 3. 3. 2017. године у Мађарском националном музеју у Будимпешти отворена је изложба под називом *Оживљени Авари* (*Avars Revived*) аутора Сенте Гергеља. Уз помоћ партнера из ИТ сектора који су обезбедили техничку подршку, имплементација високе технологије омогућила је *оживљавање* Авара кроз холо-пројекције, 3Д моделе и др.

Основан 1802. године, Мађарски национални музеј један је од најстаријих националних музеја у Европи. Колико је велико културно благо које се у њему чува и излаже најбоље показује археолошка збирка предмета из доба Сеобе народа са више од 100.000 артефаката, који су припадали људима различите етничке припадности – Хунима, Аварима, Гепидима, Лангобардима и др. Многи од ових предмета представљају налазе од великог научног значаја, попут хунске дијадеме из Чорне, златних предмета гепидског краљевског блага из Силађиламлоа, налаза принчевског гроба из Боче, итд. Ова изузетна збирка настала је на основу музејске збирке из 1927. године, од када се у Мађарској врше обимна археолошка истраживања на тему Велике сеобе народа и прикупљају разноврсни артефакти, који углавном потичу из некропола.

Кроз различите перспективе, на изложби *Оживљени Авари* испричане су две занимљиве приче. У једној од њих говори се о поштованом аварском поглавици – кагану, који је живео у златно доба аварске владавине и учествовао, како у дипломатским мисијама и војним подухватима, тако и пљачкашким походима. Као ратник, овај човек нашао се и пред неосвојивим зидинама престонице Византијског царства. Нема сумње да је пораз који су претрпели Авари опседајући Константинопољ 626. године био значајан ударац за њега и његову породицу. Можемо претпоставити да је након великих авантура које је доживео, уследио мирни период његовог живота који је означио прелазак на седентарнији начин живота у односу на номадски, какав су Авари водили у претходном периоду.

Његов гроб пронађен је у Кунаготи средином 19. века. Поглавица је сахрањен са својим богатством: изванредним комадима међу којима се налазе

артефакти са елементима азијских култура, али и драгоцени предмети импортовани са Медитерана. Сви ови налази говоре о доброј повезаности племена у доба Сеобе народа, а нарочито везама аварске елите која је тежила ка другим крајевима тадашње Европе. Прича о кагану представљена је кроз ефектну холо-пројекцију и почиње са фрагментима украшене златне оплате мача која је нађена у његовом гробу. Потом, текст који се налази око хологранске кутије и 3Д анимација наводе на закључак да је ова оплата скинута са једне византијске кутије и донета као ратни плен. Овом холо-пројекцијом маштовито је реконструисан живот једног аварског поглавице, што држи будност и пажњу посетиоца, лако га наводећи на путовање у ово далеко време. Лик аварског поглавице баца светло на друштвене и економске промене које су се дешавале у Аварском каганату током 7. века. Назире се ауторова свест о томе који је задатак археологије у музејима данас: да на основу материјалних доказа и теоријских принципа интерпретативне археологије, а користећи савремене технологије, омогући савременом човеку једно занимљиво путовање у прошлост.

У другој причи говори се о две жене страног, вероватно германског порекла које су живеле у првој половини 7. века у селу смештеном поред данашњег места Келкед. Њихов накит изванредне лепоте представља наговештај племенитог порекла и високог друштвеног статуса, али и одјек касноантичког света у новооформљеним приликама раног средњег века. Група људи која је тада живела у селу близу данашњег места Келкед вероватно је представљала неку значајну заједницу странаца, људи не-аварског порекла која је живела у Првом аварском каганату. И овде се као начин презентације користи холо-пројекција, у којој се налазе оригинални предмети, при чему се изнад њих пројектују различите 3Д анимације помоћу којих се истиче њихова лепота, изузетна вештина израде и наглашавају поједини детаљи. Могућности 3Д анимације одавно су препознате у археолошкој науци у склопу анализе и интерпретације артефаката. Често се користи у сврху препознавања детаља на артефактима који је немогуће видети голим оком.

На изложби *Оживљени Авари* презентован је и један предмет Музеја Војводине који припада Збрици раног средњег века. У питању је *шуба*, израђена од рога, из Мокрина, артефакт непознате намене, веома

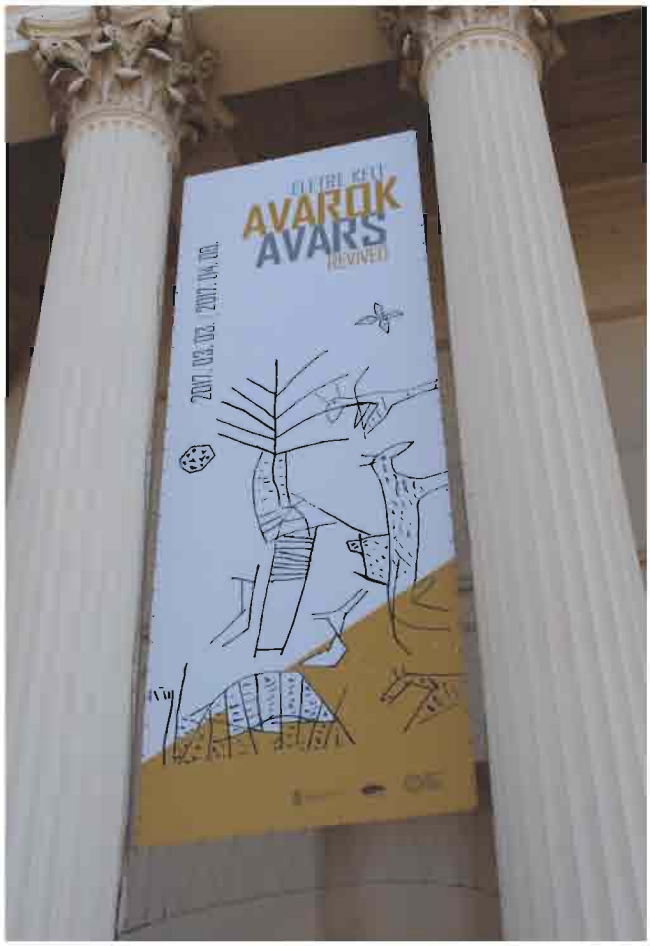

познат у научним круговима и значајан по урезима који се налазе на њему. Ови урези заправо су развијени цртеж дрвета и животиња, који је на изложби представљен као централни мотив и као знак визуелног препознавања изложбе, на плакату и другом пратећем материјалу. Сам предмет изложен је у посебној витрини, представљен и видео анимацијом којом се испоставља ново тумачење његових мотива. *Дрво са пуно животиња*, како је названо у легенди на изложби, „налази се на брду, у центру, можда је Дрво Света, чији корени досежу до доњег света, својим стаблом представља земаљски свет, док својим гранама досеже небеса. Судећи по седлу на леђима, највећа фигура је нека врста звери са теретом, премда њена врста не може бити утврђена. Од створења око дрвета препознају се: птица (вероватно гавран), зец, дугороги козорог и један предатор из мачје врсте. Последња два створења сугеришу да је порекло овакве пикторалности из централне Азије. Једна страна рога недостаје. Доњи део људског тела могао би бити изведен од урезаних линија близу сломљеног дела

код доње ивице. Недостајући део је понео са собом вероватно важне делове цртежа. Данас нема начина да кажемо да ли се ломљење десило случајно или је артефакт био намерно оштећен пре сахране."

Осим што је променило начин вођења документације и довело до стварања великих база података, увођење информационо-комуникационих технологија у музејску делатност променило је фокус и у излагачком сегменту, нарочито када су велики светски музеји у питању. Превазиђен је начин излагања археолошких предмета у којем се даје значај артефактима без приче која стоји иза њих или јасне визуелне интерпретације. Инсистира се на свеукупном доживљају посетилаца у којем се помоћу различитих достигнућа ИКТ (3Д модела, виртуелне реалности, холо-пројекција и сл.), они постављају у неко друго време, другачије од нашег у сваком погледу. Са друге стране, од њих се захтева активно учешће и стимулишу се на коришћење савремених уређаја који им се нуде на изложбама. Поред тога, кроз велике европске пројекте потенцира се оживљавање заједничке прошлости. Организовањем савремених транс-националних изложби, препуних технолошких достигнућа у служби реконструкције одређеног сегмента људске прошлости, врши се повезивање различитих европских музеја. Највише се вреднују проток и размена идеја, размена искустава, као и комуникација међу стручњацима.

Сведоци смо промена које се рапидно догађају у нашем свету услед примене информационо-комуникационих технологија. Имајући у виду да је дигитална револуција захватила све сфере живота, изложба *Оживљени Авари* у Мађарском националном музеју управо показује како се ове промене рефлектују на музејску делатност и на које све начине музеји треба да се укључе у токове савременог друштва информационог доба.

Тијана Станковић-Пештерац

САРАДЊА МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ НА ИЗЛОЖБИ „НОВО ДОБА: ЖИВОТ МАЈКЕ И БЕБЕ У НЕОЛИТУ БАЛКАНА"

У периоду од 2. марта до 2. априла 2017. године у амфитеатру Централне зграде Универзитета у Новом Саду, приређена је изложба под називом: *Ново доба: живот мајке и бебе у неолиту Балкана.* На реализацији изложбе је, поред тима пројекта BIRTH, учествовало 14 музеја и два института из Србије и Македоније, а међу њима и Музеј Војводине.

Изложба је организована поводом обележавања десетогодишњице оснивања Европског истраживачког савета (European Research Council – ERC), који је формирала Европска унија 2007. године. То је прва европска организација која финансира истраживања са специфичним приступом и потенцијалом да помере границе науке. До сада су финансирали скоро 7.000 врхунских истраживача и подржали више од 40.000 чланова њихових тимова, а важно је напоменути да је подршка овог савета наведена у скоро 100.000 радова у међународним научним часописима. На изложби је представљен први пројекат из Србије који је финансиран од стране овог савета, под називом *BIRTH: Births, mothers and babies: prehistoric fertility in the Balkans between 10.000-5.000 BC*, којим руководи проф. др Софија Стефановић са својим тимом и који се одвија на Институту БиоСенс у Новом Саду.

Изложба *Ново доба: живот мајке и бебе у неолиту Балкана* указује на промене у начину живота неолитских заједница које су допринеле значајном порасту људске популације, феномену који је у науци назван Неолитском демографском транзицијом. Наиме, пре 10.000 година човечанство је доживело значајне промене које су довеле до повећања фертилитета код жена и повећања укупног броја људи на Земљи. О каквим се променама ради? Пре свега мењају се климатски услови који постају слични данашњим што је погодовало развоју пољопривреде. Узгајају се житарице и припитомљавају животиње што доводи до стабилизације извора хране. За разлику од ловачко-сакупљачких заједница који су биле у сталној потрази за храном и чија је исхрана у великој мери зависила од смене годишњих доба, људи у неолиту по први пут производе храну. Захваљујући производњи храна постаје доступнија, а створени су услови и за њено дуже складиштење. Осим тога, у

неолиту се подижу куће у сталним, плански грађеним насељима, што је све заједно довело до побољшања услова живота, а тиме и до пораста фертилитета код жена и смањења смртности новорођенчади и деце. Који су то показатељи у археолошком запису који нам сведоче о променама у животу мајки и беба током неолита на Балкану? На првом месту то је нова храна за праисторијске бебе. Управо захваљујући пројекту Рађање, у фокусу су се нашле мале коштане кашике које се у великом броју појављују у овом периоду. Анализе трагова употребе, уз помоћ моћних микроскопа, показале су да су на њима сачувани трагови дечијих млечних зуба. Ово указује на промене у исхрани мале деце, која су у претходним периодима праисторије често у потпуности зависила од мајчиног млека. Увођењем у исхрану каша, за које се претпоставља да су справљане од млека припитомљених животиња и житарица које се у овом периоду по први пут узгајају, дошло је до значајног побољшања услова за исхрану беба. Захваљујући томе лако се могла направити кашица за дохрану, мајке су могле да скрате период дојења, а у бригу о потомству су много лакше били укључени и други чланови заједнице. Тачан састав самих каша биће установљен испитивањем зубног каменца код деце, који у себи садржи остатке древне хране.

На изложби су испред Музеја Војводине као аутори учествовали Лидија Бељ, археолог и Дарко Радмановић, археозоолог. Од експоната је изложена јединствена статуа Црвенокосе богиње са локалитета Доња Брањевина, која симболизује плодност целокупног живог света – како људи, тако и биљног и животињског света. Поред ње, изложене су и праисторијске дечије играчке са локалитета Гомолава, које на својеврсан начин сведоче о детињству у праисторији. Направљене од керамике, ове минијатуре својим обликом опонашају предмете који су коришћени у свакодневном животу. Међу њима је најбројније кухињско посуђе, али има и предмета који су употребљавани у посебним приликама као што су ритуални обреди и разне свечаности. Осим њих, међу играчкама се налазе и људске и животињске фигуре.

Требало би још напоменути да су изложбу *Ново доба: живот мајке и бебе у неолиту Балкана* отворили проф. др Софија Стефановић и генерални директор за истраживање и иновације Европске комисије Роберт-Јан Смитс, уз присуство амбасадора Европске уније у Србији Мајкла Девенпорта и највиших представника владе Републике Србије и владе Аутономне покрајине Војводине.

Мр Лидија Бељ

RISKANTAN NAZIV, ŠKAKLJIVA TEMA, UPEČATLJIVA GRAĐA

Stvoriti u nama sva ona divna i plemenita
osećanja ljubavi,
postaviti slavuja i sve nebeske sfere da pevaju, samo
da bi nas bacila u ovu grotesknu pozu,
da izvedemo ovaj
ponižavajući čin, je stvar vredna cinizma, ne samo
dobrog Tvorca, već i demona koji se ruga.

D. H. Lorens

Izložba sa nazivom *Seks u Beču – Požuda. Kontrola. Nepokornost* bila je postavljena u Muzeju Beča (Wien Museum) od 15. septembra 2016. do 22. januara 2017. kao pravi primer urbanog posmatranja fenomena koji ima svoju bogatu istorijsku genezu. Postavka je predstavljala pravi muzeološki doprinos jednoj tako „osetljivoj" temi, koja se u Austriji tretira kao neizostavni deo svakodnevnog života, kako u prošlosti, tako i danas. Većina izloženih muzealija potiče iz ustanova i institucija sa baštinskim karakterom, dok je manji broj iz privatnih kolekcija, što samo svedoči o serioznosti pristupa koji, uopšteno govoreći, karakteriše savremenu austrijsku muzeologiju. Izložba je izvedena zajedno sa Centrom za gej/lezbo kulturu i istoriju (QWIEN), a zbog svog specifičnog vizuelnog karaktera i sadržaja nije bila dozvoljena za posetioce mlađe od 18 godina.

Ono što izbija u prvi plan jeste isticanje slobode i potiskivanja seksualnosti u Beču, te istraživanje brojnih vrsta seksualnih želja koje se mogu otvoreno upražnjavati i onih, kao što su homoseksualni odnosi, koje su se oslobođale jedino u tajnosti. Na izložbi se mogu pratiti društveni okviri koji su menjali Beč od 19. veka, kada su pretnje i policijska kontrola bili u nemoći da regulišu

seksualne susrete koji su se odvijali u spavaćim i tajnim sobama ili u zamračenim tavankutima grada. Kako se Beč razvijao, obećavao je anonimnost, načine izbegavanja društvene kontrole i ispunjenje seksualnih fantazija. Zajedno sa tim simultano je stvarao nove mogućnosti za praćenje, disciplinovanje i kategorizaciju seksualnosti. Izložba opisuje i reperkusije nad ljudima, ukoliko su bili uhvaćeni tokom nedozvoljenih seksualnih susreta. U prologu kataloga se već jasno sagledava njen osnovni koncept:

„Jednoj izložbi o seksu uvek će biti pridružen određen oblik voajerizma. I privatne i komercijalne predstave seksa obično služe da stimulišu ili vizualizuju erotske želje – posebno kada one ne mogu biti upotpunjene. Suprotno tome, kada seksualni čin promišlja religiozna zajednica, zakon ili nauka, takva razmatranja uopšteno služe da regulišu vrstu seksualnih susreta koji su dozvoljeni i ohrabreni, za razliku od zabranjenih i isključenih. Ipak radoznalost i zabrana mogu funkcionisati simultano, kao što je demonstrirano u primerima prilično preciznih opisa seksualnih delikata u policijskim dosijeima.

Izložbeni objekti često dokumentuju neravnotežu moći. Istorijski gledano oni koji su uvek prikazivali i opisivali seks bili su isključivo muškarci; sa druge strane prikazane i opisane bile su uglavnom žene, a ponekad i deca. Ovaj obrazac primenjivao se posebno na proizvodnju erotskih i pornografskih slika. Vekovima su takve slike bile proizvođene od muškaraca za druge muškarce. Do današnjeg dana žene su ostale isključivi objekt muškog pogleda."

Izložba je podeljena u šest glavnih celina koje se odnose na faze ljudskih susreta pre seksa, tokom i posle njega: *Kontakt očima*, *Iniciranje kontakta*, *Fizički kontakt*, *Norme*, *Zabrane*, *Mesta za seks*, *Poze&opisi* i *Posle seksa*.

Na izložbi su se mogle videti razne kategorije predmeta, od razglednica, oglasa, postera i filmskih klipova, do brojnih predmeta kao što je vibrator iz perioda oko 1900. koji je konfiskovala policija ili kondom sačinjen od ovčijih creva. Za potonji manja tematska legenda daje objašnjenje: „Kondomi su prvobitno bili dizajnirani za zaštitu od sifilisa i drugih seksualno prenosivih bolesti. Prvi delotvorni kondomi bili su napravljeni od ribljeg mehura ili ovčijih creva i bili su veoma skupi – stoga su se prali da bi se ponovo koristili. S obzirom na to da tada nisu bili elastični koristila se poveznica kako ne bi spadali." Kada je kontracepcija u pitanju početkom treće decenije 20. veka zagovaralo se *Oštećenje putem prekida koitusa*, kako već glasi naslov izložene ilustracije iz knjige u kojoj su se 1931, između ostalog, plasirale ideje da prekidanje odnosa, u cilju sprečavanja ejakulacije, stvara oštećenja koja pogađaju srce, mozak, kičmu, nerve i testise. Ova

Katarina Šrat 1870.

Kondom iz Šafsdarma, 1800.

Razglednica Gruss aus Maxim, Wien

pretpostavka se producirala verovatno sa ciljem promocije upotrebe daleko efikasnijih metoda kontracepcije, o čemu u glavnom gradu Austrije postoji čak i muzej (MSUV ili Muzej kontracepcije i abortusa). Sa druge strane, u delu postavke koji govori o zabranama, štampale su se i knjige o štetnosti masturbacije, jer je po mišljenju švajcarskog doktora Samjuela A. D. Tisoa (Samuel A. D. Tissot) iz 1791. godine, izbacivanje sperme slabilo nervni sistem i izazivalo zdravstvene probleme, naročito kod adolescenata.

Prohibicije su se naročito odnosile na homoseksualce, pa je iz tog razloga izložen i materijal iz Bečkog gradskog i zemaljskog arhiva – policijski zapisnik o tome kako su dva policajca 1936. izvela raciju u jednom restoranu u delu grada poznatom kao Špitelberg. Njihovo „posmatranje ticalo se 'homoseksualne i nemoralne aktivnosti' dok su, prilično šokirani, ukratko opisivali relativno bezbrižnu homoseksualnu scenu, uprkos zabranama i društvenoj osudi". Takođe su nam bila upriličena i artefakta oca psihoanalize Sigmunda Frojda, koji je seksualnost izdigao u prvi plan sazrevanja čoveka. Između ostalih moglo se videti pismo koje je bilo neobjavljeno, iz privatne kolekcije, a koje svedoči o Frojdovom divljenju naučniku Magnusu Hiršfeldu (Magnus Hirschfeld), ne toliko u oblasti njegovih istraživanja koliko po pitanjima životnih borbi, odnosno aktivizma kao dela prvog svetskog homoseksualnog pokreta i njegove neumorne borbe protiv kriminalnih gonjenja homoseksualaca i transrodnih ljudi.

Promiskuitet je jedna od tema koja je posebno obeležena, iako se, legendom, naglašava istorijska nepravda prema polovima, jer su se žene drugačije posmatrale u odnosu na muškarce, kada je održavanje više seksualnih veza i menjanje partnera u pitanju. Ono se danas reaktualizuje novim odnosom prema polnoj ravnopravnosti, koji pokušava da izbalansira koncepte koje ni seksualna revolucija 60-ih i 70-ih godina prošlog veka, sa idejom slobodne ljubavi, nije uspela da izvede. Interesantna je muzička deonica iz Mocartovog *Don Đovanija* koja se mogla, putem slušalica, preslušati: reč je o ariji *Katalog* (*Madamina il catalogo é questo*) u kojoj sluga Leporelo nabraja dugačku listu Don Đovanijevih ljubavica. Iako je glavni junak konačno kažnjen za svoje grehove, arija je shvaćena kao omaž promiskuitetnom ljubavnom životu. Bolnička dijagnoza Franciske Nojmajer glasi *erotomanija*, a ona nije bila jedina žena koja je sa dijagnozom *erotska konfuzija* ili *nimfomanija* tražila svoj način osvešćivanja u bolnicama za umobolne. Zanimljiva je sudbina glumice Katarine Šrat (Katharina Schratt), koju je carica Elizabeta lično upoznala sa svojim suprugom Francom Jozefom i time inicirala vanbračnu vezu koja je trajala nekoliko decenija. Glumica nije uživala samo u

Laufhaus KONTAKTZONE, Raaber-Bahn-Gasse, 2016 Klaus Pichler, Wien Museum.

Reklama za kondome

vezi sa carem, već i u mnogim drugim vezama sa muškarcima njenog vremena, kao što je vojvoda Vilček, kralj Bugarske, ili Viktor Kučera, pozorišni i filmski glumac i pozorišni režiser. Još jedna ljubavnica Franca Jozefa – Ana Nahovski, je takođe prikazana na izložbi svojim portretom. Znalo se da joj je car kupio jednu vilu i preko 10 godina, koliko je veza trajala, posećivao ju je često, rano ujutru, između četiri i pet sati.

Dok vinovnici zloupotrebe dece, kakav je bio novinar Peter Altenberg, nisu bili pod udarom zakona, jednim delom i zbog niskog statusa zloupotrebljenih osoba, zaštita dece je ozbiljnije razmatrana tek nakon 1918, a kazna koja je bila izrečena njegovom prijatelju arhitekti Adolfu Losu 1923, bila je daleko blaža od one koju su pripadnici nacional-socijalističkog režima izricali tokom godina Drugog svetskog rata: smrtna kazna je, zbog pedofilije, bila izrečena izvesnom Johanu D., 47-godišnjem kovačkom šegrtu, o čemu je svedočio zapisnik iz DÖW-a (Dokumentacioni centar austrijskog otpora).

Deo pod nazivom *Mesta za seks* nudio je obilje mapa, karata, razglednica, časopisa, postera i drugog propagandnog materijala, koji je obilovao prizorima grada, gde su se nalazila opisana mesta pogodna naročito za prostituciju, ali i za različite vrte igre, striptiza po noćnim klubovima, kakav je bio Mulen Ruž. Bioskopi i *peepshows*, klubovi svingera, gej klubovi, javne kuće, hoteli, erotski studiji i slična mesta takođe su bili u fokusu razmatranja, kao i ulice i delovi grada, „ozloglašeni" po svemu onome što su zvanično i nezvanično nudili. *Opisi&poze* nudili su u većem broju filmski materijal, kao i fotografije koje su beležile događaje kao što je konceptulani „nastup" bivšeg vikara Hermesa Petberga (Phettberg) koji se publici izložio u galeriji WUK 1990. obnažen i okovan u lance i tako ostao 16 dana. „Borimo se za to da... izaberemo sopstvena seksualna ponašanja", pisao je umetnik u svom *Manifestu slobode* 1989. godine.

Trominutna filmska sekvenca pokazuje nam prvi ženski orgazam u istoriji filma, kada se Hedi Kisler (Hedy Kiesler) pojavila gola u ostvarenju pod nazivom *Ekstaza* iz 1933. i time započenje deo izložbe pod nazivom *Posle seksa*, u kojem su predstavljene sve do sada moguće posledice, do najnovijih bolesti 20. veka, često simbolizovane crvenom ukrštenom trakom, ali i one koje se tiču održavanja trudnoće i odgajanja dece.

Inventar predočenih tema nije iscrpljen, a samim tim i ponuđenih artefakata, ali je bilo izvesno da je pokrivena jedna široka lepeza muzeološkog pristupa onome što je bilo karakteristično za seksualno ponašanje u Beču i što su kustosi Muzeja Beča uspeli da predstave na jednoj prilično posećenoj izložbi. Tako je i „uspešno izveden seksualni čin", koji je za Džordža Orvela u *1984* predstavljao „pobunu", jer je i sama želja „bila zločin misli", a koji je u Hakslijevom *Vrlom novom svetu* mogao probuditi revolucionarna strujanja, prikazan između ostalog i kao sredstvo koje je unapredilo zaštitu, pravni sistem, legalizaciju odnosa i progres u medicinskom i, slobodno možemo reći, seksološkom arsenalu sredstava koji pre svega služe čovekovoj potrebi za uživanjem, čime se iz vida ne gubi granica iza koje se on preinačava u merkantilnu tvorevinu i prostor za dekadentne forme življenja.

Mr Lidija Mustedanagić

У СЛАВУ ОЦА СРБИЈЕ

Музеј града Новог Сада се током 2017. године афирмисао са још једном изложбом из богатог репертоара музејских делатности. Реч је о изложби *Кајекуде Карађорђе* Гордане Буловић и др Мирка Пековића, који су и аутори каталога под називом *Вожд Карађорђе оштац Србије*. На сцени је, заправо, производ сарадње, на првом месту између МГНС и Војног музеја из Београда, док су на реализацији оба дела овог културног догађаја учествовали сарадници из других бројних музејских установа и других институција. Изложба је постављена у депандансу Музеја – у Збирци стране уметности, 7. јула 2017.

Изложба је уприличена поводом 200-годишњице од смрти Ђорђа Петровића Карађорђа, заправо од, како аутори кажу, „два века ... свирепог убиства вожда", који је своје место нашао не само у историографији, већ и можда далеко више у усменом, те у епском предању српског народа, по којем се највише јунаци и памте, а на које се историја ослања, те који заједно настављају да живе у многим облицима културолошке провенијенције и комуникације. Један од циљева је да се укаже поштовање и очува сећање на важне догађаје и знамените личности које су обележиле највећу епопеју српске историје у новом веку.

Први српски устанак је 1804. године изазвао не само потрес у турској царевини и тако скренуо на себе пажњу готово целе Европе, већ је утро пут ка ка „националној слободи Срба у Хабзбуршкој монархији који ће довести до стварања крунске земље у Аустријској царевини назване Српско Војводство и Тамишки Банат (1849–1860), а век касније и припајање некадашњег Војводства матици Србији 1918. године“. Тековине модерне Србије већ су након устанка устоличене увођењем Народне скупштине, као и оснивањем Правитељствујушчег совјета српског 1805, стварајући тако основ за изградњу суверене националне државе.

Карађорђе је за живота, а тек након трагичне смрти, побуђивао пажњу народних певача, било је то време живе усмене традиције, „време гуслара и певача, али и време приповедања“. Наравно о њему се пуно и писало, а све што је у писану књижевност претекло добило је подстицај у лику који је Филип Вишњић опевао у народној епској песми *Почетак буне на дахије*. Доситеј Обрадовић устаничку химну *Востани Србије* (1804) посвећује Георгију Петровићу, док Петар II Петровић Његош свој спев *Горски вијенац* (1847) посвећује *Праху Оца Србије* („...Ал' херoју тополскоме, Карађорђу бесмртноме, / све препоне на пут бјеху, к циљу доспје великоме: / диже народ, крсти земљу, а варварске ланце сруши, / из мртвијех Срба дозва, дуну живот српској души). Он је главни јунак код Симе Милутиновића Сарајлије у *Сербианци* (1826) и *Трагедији сербскої господара и вожда Карађорђа* (1847). Инспирисан његовим ликом Пушкин је написао *Песму о Црном Ђорђу* (1830), а Васко Попа две песме у којима се поиграва са његовим именом – *Смрт Црної Борба* (На спавању му одсеку главу / Однели је у град цара пса / И бацили је пашчади...) и *Посвећивање Црної Борба*, њиме инспирисани стихове пишу и Милутин Бојић, Иван В. Лалић, Матија Бећковић. Бројни писци драмских дела осветљавају Вождову смрт и трагични крај у Радовањском лугу кроз историјско-поетски приказ, уздижући га „у личност која у свој својој драми и трагичности исказује поуку и усуд који прати српски род од издајства на Косову до данас. Карађорђе је јунак који се везује за косовски мит враћајући наду и борећи се за царство земаљско, али и јунак који продужава овај мит уздизањем међу небеска бића.“

На изложби су приказани многи чувени и ређи прикази Вождовог лика, као што је биста Јована Пешића из 1934, бронзана скулптура Ђорђа Јовановића

Ђорђе Лазић Ћапша, Вожд Карађорђе

под називом *Које куде – Карађорђе*, те скулптура Ђорђа Лазића Ћапше; од ликовних дела истичу се *Портрет Вожда Карађорђа* (1929) Уроша Предића, *Портрет Карађорђа* Јована Бјелића, те уља на платну Милића од Мачве – *Ратни савет Вожда уочи Мишарске битке* (1972) и *Вожд на Мишарском бедему* (1981). Налазе се овде и портрети других устаника и савременика Карађорђевог, од Васе Чарапића, Јакова Ненадовића и Илије Бирчанина, које је насликао Лукијан Бибић, преко *Проте Матије Ненадовића* Анастаса Јовановића, до портрета хајдук Вељка и Милисава Ресавца (непознатих аутора) и анонимних бораца на сликама Всеволда Константиновича Гуљевича, који су више били у функцији дочаравања историјског костима тога времена.

Један од доказа избора сјајних сарадника огледа се и у одабиру текстова који су постали саставни делови каталога *Вожд Карађорђе отац Србије*. Текст *Митски елементи у лику Карађорђа*, који потписује Драган Јацановић, даје нам преглед митских елемената који прате животну путању великог Вожда, од његовог рођења, преко устоличења и дизања устанка, са посебно исцрпном митолошко-етимолошком анализом његовог надимка Црни (турски *кара*, отуд Карађорђе), као и чина његовог жртвовања, односно

убиства. Други текст *Приказивање представе о српској револуцији – Првом српском устанку и Вожду карађорђу 12. септембра 1812. године* Алојза Ујеса, бави се историјским контекстом и рецепцијом, као и судбином једне представе у Мађарској, која се приказује за време Обновљене Србије и док јој је Вожд Карађорђе на челу, постајући тако прави пример политичког театра. Реч је о *Црном Ђорђу* Иштвана Балога, представи која је доживела велики успех и која је од самог почетка била на мети шпијуна, те након неколико приказивања у Пешти забрањена. Дело је извођено са много статиста, у раскошним српским костимима и уз пратњу оркестра Мађарског театра, било је проткано песмама и завршавало се ватрометом и сценом Београда у пламену, који гори након битке и где Турци предају кључеве од града Карађорђу, чиме је на један спектакуларан начин приближена његова „основна идеја у којој доминира мисао: СЛОБОДА СЕ СТИЧЕ ВЛАСТИТИМ СНАГАМА, ОТПОРОМ, ОРУЖЈЕМ, ВЕРОМ У ПОБЕДУ И ЈЕДИНСТВОМ ТЕЖЊИ УСТАНИКА И НАРОДА.“

Милић од Мачве, Ратни савет Вожда уочи Мишарске битке

Балог је са својом представом путовао по Мађарској и представу сасвим сигурно извео у педесетак провинција, градића и на дворцима великаша, од којих су неки били и српског порекла. Јоаким Вујић, *отац српског позоришта*, превео је Балогово дело, вероватно одмах после првих представа, али више власти нису дозволиле штампање ћирилицом, те га је Вулић, неколико година пре смрти штампао у Новом Саду код Каулиција 1843. године. Није одустао од стварања српског позоришта, те је свој превод и посрбу Балоговог *Црног Ђорђа* већ 17. августа 1815. приказао у Градском позоришту у Сегедину, иако се зна да је цар забранио приказивање Балоговог дела. „Он је већ 4. септ. 1815. у Новом Саду приказао своју верзију Балоговог дела *Црни Ђорђе или Отјатије Београда от Турака*. Тако је остварио свој сан, да српској публици на српском језику прикаже *Освајање Београда од Турака* у тренутку када су српске војводе са породицама још биле у Новом Саду, који је био пун избеглица. Аустријске војне власти су биле затечене и узнемирене, јер су на границама већ пристигле турске трупе које су могле свакога тренутка да крену у акцију. Покренута је велика војна и полицијска машинерија и након чешћег приказивања представе, тек 5. децембра 1813. представа је забрањена. Вујић је стражарски спроведен у своју Бају.“

Скоро ни један војсковођа у историји није добио тако значајно место у позоришној уметности као Карађорђе. Прва драма написана и изведена још док је трајала револуција је драма Фердинанда Кулмера *Храбри Срби* (1807), поменути комад Иштвана Балога *Црни Ђорђе или Освајање Београда од Турака* (1812) и његов посрбљени превод Јоакима Вујића, затим представа која се изводила у бечком Бургтеатру 1849. године *Црни Ђорђе* Антона Панаша, а Алојз Ујес на крају свог исцрпног текста наводи да је успео да сакупи преко 50 драмских дела на шест језика о Карађорђу и устанку, што тек треба да добије свој прави истраживачки оквир и објашњење таквог феномена.

Каталог завршава каталогизацијом свих музеалија, које поред уметничких дела чине заставе из времена устанка, затим кубуре, јатагани, пушке и пратећа бојна опрема, додатно појашњена и мањим речником на самом крају овог јединственог представљања једне знамените српске личности и трага који је она оставила иза себе.

Мр Лидија Мустеданагић

ПРЕДСТАВЉАЊЕ МОНОГРАФИЈЕ МИЛАНА ПИВНИЧКОГ „БЕЛЕЖЕЊЕ И ПРЕТВАРАЊЕ СТВАРНОГ ЖИВОТА У УМЕТНИЧКО ДЕЛО“

У Музеју Војводине је 10. марта 2017. одржана промоција монографије о уметничком деловању новосадског и војвођанског академског сликара Милана Пивничког. Истовремено је у холу музеја приређена и пригодна изложба његових слика, у врло редуцираном обиму, као илустрација његовог уметничког рада са којим је присутна публика могла и непосредно да се упозна. Тако приказани радови, као демонстрација тематске и технолошке разноврсности, поред уметничке биографије синхроно приказане на видео биму, представљали су, у основи, онај тематски оквир тридесетпетогодишњег уметничког рада, који је стручно анализиран и илустрован репродукцијама у монографији која је том приликом и промовисана. Монографија је штампана у 300 примерака и има укупно 204 стране.

Подељена је на два дела – текстуални, са преводом на енглески, и илустративни део; врло је прегледна, информативна и у естетско-визуелном смислу одаје утисак књиге која привлачи пажњу. Већ у самом наслову текстуалне студије *Бележење и претварање стварног живота у умерничко дело*, који се односи на приказану тематику војвођанских пејзажа са салашима и урбаних простора, могла је јасно да се уочи уметникова доследност у начину поетских казивања предела и времена, сликарски интерпретираних аутентичним језиком стваралаца који је своју енергију црпио из тла из којег је и сам поникао. Својим уметничким опусом, што је у аналитичкој студији у монографији добило стручну верификацију и недвосмислено потврђено, Милан Пивнички се представио као уметник који, поред стваралачког потенцијала, располаже високим степеном ликовне културе, будући добро упућен како у савремена дешавања на уметничкој сцени, у ширем смислу, тако и у доказане вредности класичног сликарства. На тај начин, сврстао се у ред оних уметника који су зналачки успели да споје прошлост и садашњост, односно савременост, остајући истовремено на сликарским постулатима реализма. У том контексту, и у прилог таквој констатацији, аутор стручне анализе у монографској студији Миле Игњатовић, написао је следеће:

„Реализам Милана Пивничког, посматран у контексту савремених уметничких пракси, није никаква анахрона појава, јер је констатована историјска чињеница да свако време има своје реализме настале у еволутивним и сликарски реафирмисним и редефинисаним програмским варијантама. Уосталом, није непознато да су сви уметнички правци произашли из реализма и може се приметити да је он једна константа и упоришна тачка стваралачког деловања у историјском развојном контексту.“

Дакле, ова програмска опредељеност Пивничког и доследност у начину интерпретације ликовног језика намерно је апострофирана, означавајући виталност овог историјског поетског концепта, временску димензију и комплексност изражајних могућности његовог стваралачког простора.

За његово дело сагледано у целини, може се рећи да представља јединствену и заокружену програмско-поетску целину, насталу у оквиру

постмодернистичких плуралних концепција и тенденција, у чијем процесу стварања је аутор тако мало, осим у нијансама, мењао тематску и пиктуралну основу. Пивнички никад није скривао, већ напротив, увек је истицао своје одушевљење за класичну естетику и уметност ренесансе, гледајући задивљено у дела старих мајстора. Зато је већ врло рано, усвајајући естетски контекст формалног класичног обрасца у програмској реализацији слике, одредио правац свог будућег уметничког деловања. У његовом начину обраћања уметничком делу и разумевања савременог света, није могло бити речи о епигонству, што је у студији изричито наглашено, већ о стваралачком концепту реафирмације класичне уметности, односно сликарском постмодернистичком обрасцу повратка у меморију редефинисане ренесансне естетике. У тексту је наглашена тематска и медијска разуђеност његовог укупног дела, при чему је констатовано да је превасходно заступљен пејзаж и фигурација – антропоморфна (портрет и акт), и анималистичка, а медијски – цртеж и уљана техника. У медију цртежа изразито је разноврстан и радио је у скоро свим цртачким техникама, као што су оловка, угаљ, туш, бајц, креда и комбинована техника. Као и код ренесансних мајстора и код Пивничког је цртеж представљао основни образац сликарског израза и постао основа у свим видовима ликовног обликовања. Рад на уљаној слици је занован превасходно на традиционалним принципима поштовања форме, линије и реалне перспективе. Он је своју стваралачку личност и аутентичну поетску мисао градио и изградио припајањем тих традиционалних вредносних начела, развијајући сопствену ликовну лексику која се темељи на једноставном идејном промишљању да је враћањем на старе узоре, у процесу осавремењене артикулације ликовног језика, могуће остварити све оне вредности наслеђене искуством, а бити притом истински окренут сопственом стваралачком бићу.

Суштински, сликарство Пивничког има дубоке корене у савременом свету реалног, као програмске константе, те се за читав његов опус може рећи да је остварен у поетском оквиру постимпресионистичког реализма. Тако сви ови радови, без обзира на време настанка, чине једну хомогену уметничку целину само нијансираних програмских разлика и колористичког интензитета, што је условљено, пре свега, тематским садржајем. Модификација поетских нијанси може да се види како у третману чврстине форме тако и у материјализацији самих предмета и начину наношења боје. На неким сликама форме су задржале чврстину контуре и волумена нијансирањем основних тонова, док је на другим експонирана текстура експресивне боје нанесене слободним широким намазима. У контексту сагледавања целокупног дела Милана Пивничког, потребно је посебно нагласити значај овог сликарства за развој савремене уметности у Војводини, као аутентичне и хуманизоване верзије модерног реализма.

На промоцији монографије било је неколико говорника који су, свако из свог угла гледања, дали допринос тумачењу стваралаштва Милана Пивничког: испред Музеја Војводине то су били др Драго Његован, директор музеја, који је дао поздравну реч, затим историчар уметности Александра Стефановић и Лидија Мустеданагић, помоћник директора музеја која је, у форми ликовно-критичког прилога, дала своје виђење те уметности. О сликарсту Пивничког говорио је и Павле Станојевић, историчар уметности и рецензент монографије и Миле Игњатовић, аутор монографске студије.

Миле Игњатовић

ФАЈДОНОВО ИЗДАЊЕ „МУЗЕЈА УМЕТНОСТИ“ ИЗ 2011. ГОДИНЕ НА СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Издавач Дата Статус, Београд 2017.

Монументално дело ауторског тима Фајдон преса *Музеј уметности* из 2011. године дочекало је и свој српски превод у издању Дата Статуса. Оно се сматра Фајдоновим *најамбициознијим пројектом* – толико амбициозним да су њиме напуштене традиције уобичајеног публиковања садржаја типичног за музеје и галерије. Акценат се ставља на визуелно (изванредне репродукције уметничких дела), које очигледно доминира у односу на текстуалне делове. У њему нема чак ни класичне пагинације, већ се уместо броја страна на доњим угловима налази број сале или галерије и њен назив (нпр. *Уметност каменог доба – Галерија 1*), а поглавља се наглашавају одређеном бојом. Са друге стране, дело је капитално и због своје величине: тешко чак 7 кг, са висином 42, ширином 32,5 и дебљином од 6 центиметара, на 978 страна. Због тога, књига је препоручљива пре свега за библиотеке, првенствено универзитетске или музејске, мада би било лепо поседовати је и у личној библиотеци, као заиста вредно енциклопедијско издање. Тиме се показује и разноврсност циљних група којима је намењена: од студената и стручњака, до љубитеља уметности и породица које воле да обилазе музеје и галерије.

Ова, у сваком смислу монументална књига, пружа изванредно музејско искуство. Замишљена је на веома оригиналан начин кроз који су стручњаци из домена историје уметности и археологије одабрали и представили највећа ремек-дела светске уметности од палеолита до средине 20. века, разврставши их тематски и у посебне сале и галерије. На њој је читаву деценију вредно радио тим од око стотину различитих кустоса, наставника, истраживача и уредника, осмишљавајући је и развијајући. С обзиром на то да се ова дела чувају у многим светским музејима, галеријама и приватним збиркама, можемо претпоставити колики је само изазов представљало њихово проналажење, што је био тек први корак у раду на публикацији.

Књига у свему подсећа на један велики замишљени музеј. У њој се налазе вредне и ретко квалитетне репродукције уметничких дела различитих врста – око 3.000 слика, скулптура, фресака, фотографија, таписерија, инсталација, различитих дела примењене уметности, итд. Текстови који прате предмете такође показују музеолошки приступ, често нас подсећајући на каталоге сталних поставки. Веома су информативни, и попут уводних – тематских, или ширих предметних легенди на изложбама, дају основне податке о артефактима, периоду из којег потичу или географским одредницама на које се односе. Поред тога, о сваком предмету постоје каталошки подаци који говоре о његовој величини, датовању, аутору (уколико је познат), као и материјалу од којег је направљен. Ово су подаци који се у музејима могу наћи на музејским витринама или поред изложених предмета.

У књизи се прати хронолошки след и посматра развој уметности од самих почетака – првих уметничких достигнућа палеолитског човека и ремек-дела пећинског сликарства, закључно са Цефом Кунсом и најопширнијим поглављем на 178 страна који презентује уметност прве половине 20. века. Поглавља у овој књизи такође су осмишљена на неконвенционалан начин. У оквиру њих налазе се тематске

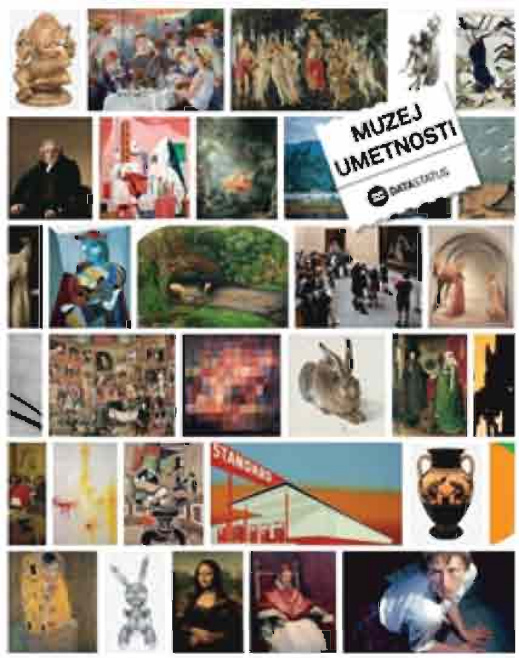

целине чији наслови подсећају на називе некаквих тематских изложби, што опет чини да књига оставља утисак једног великог музеја кроз чије се одаје читалац шета. Неке од њих експлицитно задржавају термин *изложба* у свом називу, попут једне праве римске теме – *Изложба: прилагођавања и имитације у римској уметности* која, овако формулисана и обрађена, пружа један потпуно другачији начин посматрања римске скулптуре, опет неуобичајен за публикације овог типа. Интригатно испричане приче изазивају потребу читаоца да настави своје истраживање и сазна што више о предметима и темама које се налазе пред њим.

Поред хронолошког следа као водиље, географске одреднице такође нису занемарене. Осим галерија које су посвећене европској и америчкој уметности, постоје и оне које се баве уметношћу Јапана, Кине, Кореје, Аустралије и Азије. Осим тога, на крају књиге, у одељку *Информације* налазе се укупно 22 карте које су по својим насловима у обојеним пољима повезане са одговарајућим поглављима. Тиме су задовољене обе смернице: временска и просторна, па читалац може лако да се снађе. Текст није оптерећен именима стварних музеја, галерија и збирки у којима се чувају и са поносом излажу ова ремек-дела светске уметности, већ се њихов попис налази на крају књиге, заједно са картама, глосаријем, садржајем галерија, као и индексом.

Изузетно је значајно што је ова публикација одштампана коначно и на српском језику. Прошло је више од четдрдесет година од када је Џенсенова *Историја уметности* преведена и то је до данас било једино капитално дело из ове области, на српском језику, које су студенти историје уметности и археологије могли користили приликом својих студија. У време пре интернета, у нашој земљи, често се учило из фотокопираних црно-белих књига, без доживљаја колорита различитих уметничких дела. Посматрајући са овог аспекта, можемо слободно рећи да је поменути део јавности са нестрпљењем чекао *Музеј уметности*. Квалитетне репродукције најважнијих светских уметничких дела не само да пружају естетски доживљај, већ дају и представу о варијететима креативног изражавања кроз милионе година људског постојања.

Попут издања на енглеском језику, српско издање представља својеврстан подухват читавог низа стручњака: од преводилаца до стручних консултаната, лектора и коректора, при чему не треба занемарити ни задовољавање услова да се српски превод савршено уклопи у оквир диктиран оригиналним делом. Стручни консултанти бирани су углавном из редова музеолога – историчара уметности и археологије, те је овај замашни посао разумно подељен.

Како су оценили критичари, *Музеј уметности* представља *најзначајнији до сада објављен преглед историје уметности од настанка човечанства до данашњих дана*, који се нама чини садржајнијим и од саме Џенсенове књиге. Стога, препоручујемо га свима: и зналцима из области уметности и археологије, и љубитељима уметности, али пре свега родитељима који желе да упознају своју децу са најлепшим достигнућима људске врсте.

Мр Тијана Станковић-Пештерац

Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини 1941–1944.
Четврта група масовних злочина (Срем)

ПОЛИТИЧКЕ ВЛАСТИ У „НДХ“, ЊИХОВ ПРЕДСТАВНИК У СРЕМУ ДР ЈАКОБ ЕЛИКЕР И ЊИХОВИ ЗЛОЧИНИ

Приређивач др Драго Његован, Нови Сад 2016.

Након обимног истраживачког рада, др Драго Његован приредио је публикацију *Злочини окупатора и њихових помача у Војводини 1941–1944.* и објавио у Новом Саду 2016. године. Издавачи су *Прометеј* и *Мало историјско друштво – Нови Сад*. Рецензенти књиге су проф. др Александар Касаш и проф. др Слободан Бјелица.

У десетој књизи едиције *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини* објављен је елаборат Покрајинске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, који је 1. јула 1946. године сачинила Анкетна комисија за Срем. Елаборату су придодата четири списка одговорних лица – ратних злочинаца: *Листа одговорних лица ратних злочинаца* (324 имена), *Листа народних непријатеља на основу пријава месних повереништава* (1.182), *Листа народних непријатеља на основу записника Анкетне комисије за Срем* (239) и *Списак одговорних лица која су пресуђена, погинула или умрла* (134). Поменуте спискове потписали су Душан Живковић, Богољуб Недељковић, Милорад Балаћ и Андрија Карделис. Примерак елабората чува се у Збирци историјских документа Музеја Војводине.

Књига др Драге Његована осветљава тешко и мучно доба непријатељске окупације Југославије, односно територије која је уз помоћ окупатора проглашена Независном Државом Хрватском – од 10. априла до маја 1945. године. О првом раздобљу владавине НДХ било је речи у шестој књизи исте едиције, а у овој је приказана организација целокупног државног апарата – од највиших до најнижих органа, усташког покрета, немачких организација и војних организација. Живот једне државе каква је била НДХ приказан је кроз све инструменте власти, почевши од поглавника, законодавства и целокупне државне усташке владе до усташког државног сабора уз највећу подршку усташког покрета и немачких организација. Усташка влада у Срему сматрала је да ће се, преко свог великог жупана, моћи одупрети народном отпору и остварити програм Рајха и циљеве НДХ.

Национоалсоцијалистичко решавање проблема расе огледало се у истицању аријевске расе изнад неаријевске. Највећи проблем усташка држава видела је у становништву српске православне вере. Покушај покрштавања Срба није успео, као и оснивање хрватско-православне цркве, што је изазвало терор над српским становништвом. Циљ свих акција у Срему био је уништење партизана, али је он проширен и на вршење притиска на људе по селима, застрашивање, терор, убијање, одвођење у логоре, силовање жена, пљачкање и уништавање имовине српског становништва.

Срем, данашњи део Војводине, од 26. јуна 1941. потпао је под управу НДХ и Велике жупе Вука, са седиштем у Вуковару, на челу са великим жупаном др Јакоб Еликером. У њему су живели владајући Хрвати, обесправљени Срби и привилеговани Немци.

Злочини који су вршени у Срему учињени су с предумишљајем и по плану. Статистички подаци говоре да је страдања више било у местима где су живели Срби јер је према Србима вођена политика истребљења. Иницијативе за разне акције у Срему увек су долазиле одозго, унапред детаљно организоване. Злочине су вршили сви они који су имали било какву власт, или су носили оружје. Усташка влада је свесно бирала људе са злочиначким потенцијалом, а на одговорне положаје постављала особе које су мрзеле све што је добро. Поступци органа безбедности били су брутални. Људи су мучени у затворима, батињани и једино спасење видели су у смрти. Поступци према затвореницима били су дивљачки. Злочинци су уживали у мучењима, што је било застрашујуће. Непријатељ је изгубио сваки осећај човекољубља, толеранције, правичности и законитости.

У посебном поглављу дата је биографија др Јакоба Еликера, адвоката из Бачке Паланке, који је био на положају великог жупана. Међутим, он није био само шеф административне јединице него је био прави извршилац националсоцијалистичких принципа, најбољи сарадник усташа и најбезобзирнији угњетавач. Преко њега је усташка државна влада обезбеђивала извршне органе у жупској редарственој области и заједно са немачком војском вршила злочине. Служба јавне безбедности у НДХ поверена је жандармерији, тзв. оружништву. Она је извршавала разна наређења и учествовала у многим почињеним злочинима.

У посебном делу публикације приказана је детаљна организација усташког покрета са његовим задацима и циљевима, као и дужностима чланова. Усташки покрет је, такође, био у функцији сузбијања НОП-а, па је самим тим учествовао у свим злочинима. Сарадња усташког покрета и Немаца била је присутна на сваком нивоу деловања. Посебна пажња у књизи поклоњена је усташкој надзорној служби, која се, у циљу добијања национално хомогене масе, као змија провачила и својим отровним загрљајем уништавала све.

Домаћи Немци су, заједно са Немцима из Рајха, представљали чврсту организацију, способну за спровођење окупационог програма. Мучења, убиства, покољи и системски терор над становништвом Срема били су свакодневна слика за време окупације. Због недовољног људства СС дивизију су чинили и добровољци – домаћи издајници. Поред наведених учесника у почињеним злочинима овај елаборат помиње и деловање белогардејаца под вођством издајника генерала Власова, али у кратком периоду – од два месеца током 1943. године.

Драгоцена књига др Драге Његована осветљава поменути део историје и детаљно приказује страхоту и наличје Другог светског рата. Као и читава едиција, ова књига може се читати на два начина: први се односи на препознавање карактера злочиначких идеологија, а други на уочавање улога појединаца који су чинили злочине у име тих идеологија. Њен циљ је препознавање злочинаца, идеологија и њихових заштитника – због старограчке изреке *Хе хисшориа дидаскеи* и због ревизије историје Другог светског рата.

Препознавши важност елабората као деликатног документа, приређивач га је објавио у овој публикацији и тако олакшао посао свим истраживачима. Објављивање архивске грађе је изузетно тежак посао, који олакшава даље проучавање. Ова публикација представља полазну тачку у изучавању наведеног историјског периода и долажења до историјске истине.

Милкица Поповић

„HRONIKA BELE CRKVE 1717–2017“ ŽIVANA IŠTVANIĆA

Ove 2017. godine štampana je *Hronika Bele Crkve 1717–2017*. autora Živana Ištvanića povodom proslave 300 godina od osnivanja Bele Crkve, barem kada je reč o toponimu koji je zabeležen na vojnoj karti carskog vojnog logora Ludviga Vilhelma fon Badenskog. Naime, 8. septembra 1690. godine kao „Bilo Scherqua“ (Bilo Cerkva), a na nemačkom „Orth Weisskirchen“ (naselje Bela Crkva) je ubeleženo 15. oktobra 1717. godine na Gruntovnom pismu opštinskog terena, čiji original još nije pronađen u fondovima Ratnog arhiva u Beču. Postoje sporenja oko tačnog datuma osnivanja naselja, naročito zbog arheoloških podataka koji svedoče da je atar grada Bele Crkve bio naseljen još u praistoriji. Primera radi, u Beloj Crkvi i okolini do danas su otkriveni lokaliteti sa nalazima mlađeg kamenog doba, bronzanog, rimskog i srednjovekovnog perioda. U Beloj Crkvi i okolini boravili su ili su bili u tranzitu: Kelti, Sarmati, Gepidi, Avari, Huni, Zapadni Goti...

Sledeći pisani tragovi podupiru tumačenje da je mesto Fehéregyház (Fejéreygyház) naseljeno mađarskim življem, preteča sadašnje Bele Crkve. Feliks Mileker tumači da je rana Bela Crkva 1449. godine mađarsko naselje Fehéregyház koja se nalazi na teritoriji Sokolara (Sokolovac – srpsko naselje u rumunskom Banatu).

U svetlu svih činjenica i spornih arheoloških i istorijskih tragova, autor se odlučio da 15. oktobar 1717. godine, kada je dodeljeno Gruntovno pismo opštinskog terena od strane Kameralne komisije, mestu Weisskirchen, od juga gde je reka Nere, do severa gde vodi put za Jam, sa potpisima Franca Paula grofa Wallisa, komandanta i Aleksandera Johana van Kalaneka, savetnika i komesara za uređenje Temišvarskog Banata, bude polazište za nastanak Bele Crkve.

Tim pre što se nakon Karlovačkog (1690) i Požarevačkog mira (1718), Austrija, umesto Turske, učvršćuje u ovom delu Evrope. Ustanovljava se nova provincija Temišvarski Banat u okviru koje su postojali distrikti. Novopalanački distrikt je 1716. godine obuhvatao sva pravoslavna naselja bivše Nahije palanačke, tako da je ubrzo u Beču usvojen i sproveden u delo projekat o kolonizaciji i naseljavenju u Banatu i Novopalanačkon distriktu (1721). Prvi nemački doseljenici stižu u Belu Crkvu početkom 18. veka, tačnije 1717. godine, zahvaljujući Klaudiju Mersiju, austrijskom vojskovođi i guverneru, koji je prvi uočio lepotu ove novoosvojene austrijske provincije. Zvanična hronika Bele Crkve, po autoru, upravo tada počinje...

Hronika Bele Crkve 1717–2017. Živana Ištvanića je sublimirano izdanje, pre toga objavljenih 30 knjiga, brošura i prigodnih izdanja koja oslikavaju istoriju Južnog Banata, a pre svega grada Bele Crkve. Na 200 stranica hronološki su predstavljeni najvažniji podaci, fotografije i dokumenti ukomponovani u sedam poglavlja: *Praistorija Bele Crkve*, *Bela Crkva 1355–1716*, *Bela Crkva u sastavu Austrije 1716–1872*, *Bela Crkva u sastavu Ugarske 1873–1918*, *Bela Crkva u sastavu Kraljevine SHS 1918–1941*, *Bela Crkva u Drugom svetskom ratu 1941–1945*, *Bela Crkva 1944–2017*. i poslednje poglavlje *Belocrkvanski slikari* koje potpisuje Igor Vokouna.

Ono što pleni u ovoj monografiji je obilje podataka, hronološki poređanih i potkrepljenih brojnim fotografijama i dokumentima. Autor ne objašnjava istoriju, ne komentariše, već plasira podatke i ostavlja čitaocu da formira svoj sud. Ti podaci su plod dugogodišnjeg intenzivnog istraživanja u crkvenim arhivima srpsko-pravoslavnih parohija u Beloj Crkvi i belocrkvanskoj opštini (Banatska Palanka, Vračev Gaj, Dupljaja, Jasenovo,

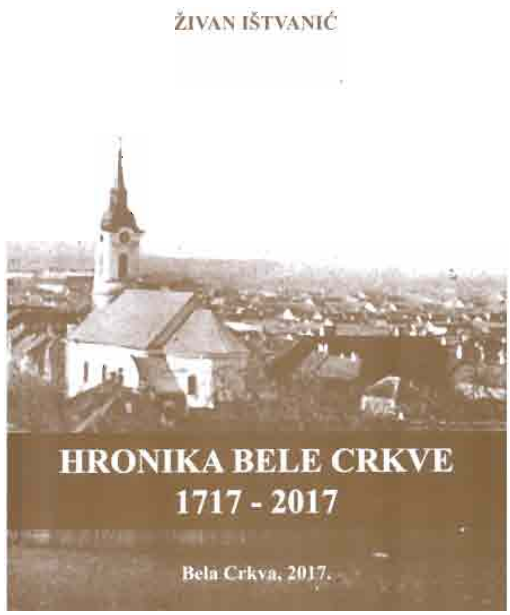

Kruščica) i arhivima rimokatoličkih župnih ureda u Beloj Crkvi i Vršcu. Takođe je objavljena i značajna arhivska građa iz istorijskih arhiva u Beloj Crkvi, Vršcu, Zrenjaninu i Pančevu. Pored spomenutih tridesetak knjiga Ištvanić je objavio preko 250 radova u stručnim časopisima i naučnim zbornicima u zemlji i inostranstvu, a takođe je autor oko hiljadu biografija najznačajnijih pojedinaca i aktera u društvenom i kulturnom životu u proteklih 300 godina postojanja grada Bele Crkve. Godine 2012. pokrenuo je nezavisni istorijski časopis *Belocrkvanika* (do sada objavljeno 10 brojeva), u kojem je glavni i odgovorni urednik. Saradnik je većeg broja arhiva i muzeja u zemlji i inostranstvu.

Jovan Paunović

РЕЧ ПОВОДОМ ЗБОРНИКА РАДОВА „ЗМАЈ – ДРУШТВО СРПСКИХ КЊИЖЕВНИКА, НОВИНАРА И УМЕТНИКА 1904–2014“

Зборник је плод истоименог научног скупа одржаног крајем 2014, који су приредили Мало историјско друштво и Друштво новинара Војводине. У зборнику су се нашли радови не само многих наших истакнутих научника који се на неки начин баве Јованом Јовановићем Змајем и његовим плодоносним и надасве веома разноликим радом, него и свих оних који су били и јесу истраживачи различитих новинарских жанрова као и историописци новинарства и медија уопште.

Данас сви повезујемо Јована Јовановића Змаја са дечијим песништвом веома често заборављајући његова различита интересовања и песничке и прозне жанрове, који су проносили један веома велики и цењени глас у сваколиком Српству, више него његово дечије песништво. Змај је сарађивао у небројено много српских календара и алманаха. Припадајући нараштају који је сав био у јавном раду, Змај је био песник акције, националне и политичке, био је главни народни песник 60-их и 70-их година, Херолд Уједињене омладине српске. За неких тридесет година он је био одјек душе целога српскога народа, песнички заставник неколико нараштаја, морални историчар целог једног великог и значајног периода нашег народног живота. Његова поезија садржи сав духовни и душевни живот српског народа у другој половини 19. века, у њој су кондензована сва осећања и све идеје српске тога времена. Он је певао духовну клонулост после 1848, велике наде, ишчекивање „извесног часа“ 60-их година, „либералне надежде“ и слободњачке снове Омладине, нове политичке и социјалне идеје 70-их година. Био је песник дубоких мржњи и освета српског народа, а у исти мах и песник снова о човечанском братству, о миру међу људима, о бољем и лепшем човечанству. Све што је српски народ у току целе једне половине века осећао, волео, мрзео, желео, сањао, све је то нашло одјека у његовој души и силног израза у његовој поезији.

Осим родољубивих Змајевих песама у календарима почетком 70-их година 19. века су се, сходно програму Уједињене омладине српске, пласирале и Змајеве поучне песме за децу. Змај је још као веома млад, 1858. године почео писати своје прве дечије песме, да би нарочито од 70-их година ревносно и озбиљно почео да се бави дечијом поезијом. Неких двадесет година, од 1880, уређивао је и *Невен*, по много чему најбољи српски дечији лист до данас, за који је рекао да му је „мезимче идеалног живота на земљишту практичнога искуства“. У *Невену* је изишао највећи број његових дечјих песама.

Средином 70-их година 19. века настаје у српском народу велики национални и родољубиви занос изазван Босанско-херцеговачким устанком и жељом за уједињење свих Срба у једну државу. Из овог периода издвајамо алманах *Панчевац*, који је излазио од 1872. до 1885. године. Уређивали су га Панта Поповић, Јован Јовановић Змај и Ђорђе Поповић Даничар. У време уредниковања Змаја у највећем степену је укључена поезија, а преовладава и политички хумор, по коме се Змај већ увелико прославио и по Монархији и по Кнежевини Србији. *Панчевац*, такође у време Змаја, се у великом стилу укључује у национални занос изазван невесињским устанком и ратовима за ослобођење Србије и Црне Горе против Турске. Змај је тим поводом објавио уводник начињен у програмском тону – Србин се подигао, који је завршио бојним покличем – Србин ће морати победити. У истом тону Змај је обележио и 1878. годину,

када је у *Панчевцу* нагласио да је Српство постало она снага која је замахнула бритким мачем да први ударац зада чвору, познатом под називом Источно питање. О националном заносу говори и Змајева песма из 1878. такође штампана у *Панчевцу*, под називом *Лука Филипов*, која је својеврсни панегирик једном од вођа устанка Луки Вукаловићу.

Осим што је писао за поједине алманахе Змај је и сам био издавач и уредник неких, од којих издвајамо алманах и календар *Полаженик* у периоду од 1872. до 1876. године. У *Полаженику* Змај је објављивао не само своју прозу, него и читав низ шаљивих анегдота, загонетки и народних умотворина, чиме је чврсто стајао на становишту Уједињене омладине српске да се преко шале, али и народних умотворина најбоље може спознати биће једног народа. Змај је својим песмама био весник слободе, либерализма, што му је врло често стварало проблеме како у Хабзбуршкој монархији, тако и у Србији. Краљевина Србија коју је толико волео, о чијој је борби и слободи писао, није му дала држављанство 20-их година 19. века, а он резигниран потом пише да у тој слободарској Србији само још батине цветају. Ипак, примљен је уз дужне почасти у Краљевску академију 1896. године.

Јован Јовановић Змај је схватао на прави начин ширину и утицај медија, јер је свесно преко њих, пре свега преко алманаха и календара, ширио своје политичке, сатиричне и хумористичке поезије и прозе, а као доказани Милетићевац, ширио је политичке и просветитељске идеје Уједињене омладине српске. Колико су песме и проза Јована Јовановића Змаја утицале на слободоумне идеје у српском народу, довољно је нагласити да су се још дуго после његове смрти читаоци различитих алманаха и календара сусретали са његовим песмама, а неке од њих се прештампавају и данас.

Зато и не чуди што је непосредно после песникове смрти 1904. године основано Друштво српских књижевника, новинара и уметника „Змај“, у почаст великом песнику, родољубу, новинару, шаљивџији и сатиричару Јовану Јовановићу Змају. Друштво је трајало до Првог светског рата када је, као и све српске политичке и културне организације, било забрањено од стране аустријских власти. Од активности Друштва у том периоду издвајамо подизање надгробног споменика великом песнику у Каменици 1907. године. Исте године издало је збирку Змајевих песама. Друштво је највероватније као и друге српске културне и политичке организације било забрањено избијањем Првог светског рата, а његови чланови истакнути српски родољуби и патриоте били праћени, па и затварани и хапшени. У новој заједничкој домовини Друштво је поново покренуто тек 1932–33, на иницијативу нашег великог хисторика Васе Стајића, а највећи успех је постигло отварањем Змајевог музеја у песниковој кући у Сремској Каменици 1933. године. Наравно да се Друштво угасило за време Другог светског рата, а после његовог завршетка није обнављан његов рад. Музеј је, ипак, после Другог светског рата обновљен, али тек 1957. када је поново отворен, а у песникову част покренута дечија манифестација „Змајеве дечије игре“, која и данас траје. У новим временима демократије и вишестраначја новембра 2013. оформљен је Актив новинара, књижевника и уметника „Змај“ у оквиру Друштва новинара Војводине и тако учињен први корак ка реактивирању славног Друштва. Овај зборник посвећен је не само Јовану Јовановићу Змају него и српској штампи и новинарству крајем 19. и током 20. века, са циљем да се пропагира српска проза, поезија, новинарство, као националне и културне творевине, чији је најбољи представник био Јован Јовановић Змај.

Осим радова посвећених Змају као песнику, новинару и лекару (Миодраг Матицки, *Јован Јовановић Змај, сарадник и уредник српских алманаха и*

календара; Владимир Баровић, *Новинарски Змај;* Владимир Јокановић, *Јован Јовановић Змај-лекар, песник и новинар;* Стеван Бугарски, *Листови за децу и Змајев „Невен“;* Јелена Допуђ, *Родослов и хронологија Змајевог живота и рада*), у Зборнику су своје место нашли и изузетно запажени радови о новинарству и историји српске штампе (Драго Његован, *Српска штампа и законско регулисање слободе штампе у Српској Војводини 1848–1849;* Младен Булут, *О месту и улози првих овдашњих новинарских удружења;* Жарко Димић, *Штампарије у Сремским Карловцима и три издања Друштва „Змај“ у Сремским Карловцима;* Биљана Ратковић-Његован, *Значај и карактеристике српске штампе у Сремским Карловцима 1827–2014;* Ана Стамболић, *Историја штампе и опрашавање у старој српској штампи;* Слободан Бјелица, *Национално-политичка мисија новосадске српске штампе између два светска рата;* Зоран Вељановић, *Суботичка штампа и суботичка новинарска удружења* (*пре и после Првог светског рата*); Горан Маравић, *Периодика у основном образовању у Сремским Карловцима од 1713. до 2014.* и Бранислав Санчанин, *Карловачки лист једини изданак*). Рад о настанку Друштва „Змај“, под насловом *Оснивање и рад Друштва српских књижевника, новинара и уметника „Змај“ у Сремским Карловцима,* изнео је Дарко Париповић.

Овако небројени изнети наслови радова сведоче не само о плодоносном раду Јована Јовановића Змаја, него и његовом свеопштем значају који је он имао за српски народ, не само у Монархији, већ и у Кнежевини/Краљевини Србији, док су одјеци његовог новинарског рада били видљиви готово у сваком листу покренутом у српском народу у 20. веку.

Због тога треба поздравити иницијативу за поновно оснивање Друштва „Змај“ и у свему подржати њене чланове и њихове напоре за ширење српске културе, образовања, науке, у које убрајамо и издавање овог изузетно важног и корисног зборника радова.

Проф. др Владан Гавриловић

МЕЂУНАРОДНО УЧЕШЋЕ МУЗЕЈА ВОЈВОДИНЕ НА МУЗЕОЛОШКОМ СКУПУ У БЕОГРАДУ – КОНФЕРЕНЦИЈА ЗАЈЕДНИЦЕ СРЕДЊОЕВРОПСКИХ ТЕХНИЧКИХ МУЗЕЈА

Музеј науке и технике из Београда је од 22. до 24. августа 2016. године био домаћин XXVI Годишње конференције средњоевропских техничких музеја. На овом значајном међународном скупу одржаном у Србији, учешће су узели музеји и збирке науке и технике из Аустрије (Technisches Museum Wien / Бечки Технички музеј), Пољске (Muzeum Inżynierii Miejskiej w Krakowie / Музеј градског инжењерства у Кракову), Словачке (Slovenské múzeum ochrany prírody a jaskyniarstva, Liptovsky Mikulaš / Словачки музеј заштите природе и спелеологије, Липтовски Микулаш), Словеније (Tehniški muzej Slovenije, Ljubljana / Технички музеј Словеније, Љубљана), Хрватске (Tehnički muzej „Nikola Tesla", Zagreb) и Србије (Београд – Музеј науке и технике, Музеј „Николе Тесле", ЈП „Пошта Србије" – ПТТ музеј, Музеј града Београда, Универзитет у Београду – Фармацеутски факултет, Југословенска филмска архива, Републички хидрометеоролошки институт – Метеоролошка опсерваторија; Музеј Војводине – Музејски комплекс Кулпин, Кулпин; ЈПВ „Воде Војводине" – Музеј вода „Никола Мирков", Сремска Каменица и „Музеј Жеравица", Ново Милошево).

Ова заједница техничких музеја средњоевропских држава (Mitteleuropäische Union Technischer Museen, краће MUT), са седиштем у Бечу, је основана 1991. Годину дана раније, идеја је почетно изнета на симпозијуму под називом *Продор – нови правци у музејској политици у Средњој Европи*, који је одржан у Будимпешти, у Мађарском музеју науке, технологије и транспорта, а на иницијативу аустријског савезног министра др Бусека. Она окупља сродне музеје из Аустрије, Пољске, Мађарске, Чешке, Словачке, Словеније, Хрватске и Србије, а председник је Соња Зимонић, директорица Музеја науке и технике из Београда.

Скуп се одвијао по двема темама: национални контекст артефаката прикупљених у колекцијама научно-техничких музеја и концепт нове музеологије у научно-техничким музејима. На задате теме је саопштено 13 радова, на три заседања, која су презентовали музејски стручњаци из Аустрије (Мартина

Грисер-Стермшег), Пољске (Ева Вика и Ангелика Волчик), Словачке (Данка Шубова и Петер Холубек), Хрватске (Кристина Калањ) и Србије (Слободанка Шибалић, Музеј науке и технике; Наталија Јанц, Републички хидрометеоролошки институт – Метеоролошка обсерваторија; Уна Чолић, Југословенска филмска архива; Филип Форкапић, Музеј Војводине – Музејски комплекс Кулпин и Марко Вуксановић, ЈВП „Воде Војводине“ – Музеј вода „Никола Мирков“). Као гости конференције, предавање по позиву су одржали Кале Калио, директор Финског музеја рада из Тампереа (Työväenmuseo Werstas, Tampere) и Јите Торндал, управница и помоћница директора Данског музеја енергије из Бјерингброа (Energimuseet, Bjerringbro).

Програм конференције је био подељен у три дана. Првог дана су презентовани радови, уз дискусију, да би се завршило са пројекцијом документарног филма о Музеју Жеравица, којег ће учесници посетити наредног дана на стручној екскурзији. Након тога, уз стручно вођење и тумачење посећене су сталне поставке Музеја Српског лекарског друштва које чини Одељење Музеја науке и технике и Музеја Николе Тесле. Поред тога, у Музеју Николе Тесле је приказан још и документарни филм о животном путу нашег истакнутог научника, уз демонстрацију огледа Теслиног трансформатора и Теслиног јајета.

Техничко наслеђе Србије је представљено наредног дана на стручном путовању у Бечеј и Ново Милошево. Прво је у Бечеју разгледана стара преводница на реци Тиси и у непосредној близини турбинско постројење преводнице, са машинско-погонским механизмом и изложбом техничких цртежа и нацрта преводнице из 1888. године. Испред ЈВП „Воде Војводине“ – Музеј вода „Никола Мирков“, Илија М. Галоња, самостални стручни сарадник, је учеснике упознао са историјатом њене изградње као и Великог бачког канала, претече данашњег хидросистема Дунав–Тиса–Дунав. Нагласио је да се она погрешно назива „Ајфелова“ због велике сличности гвоздене конструкције на преводници са конструкцијом чувеног торња Густава Ајфела који је подигнут за светску изложбу у Паризу, чиме је постао његов препознатљив симбол.

Након тога, посетили смо Ново Милошево и Музеј Жеравица, место које чува јединствену колекцију трактора, парних машина, стационарних мотора, пољопривредних машина, алата и опреме, возила (бициклови, мотори и аутомобили), електронских уређаја, старих заната и осталог (амбалажа, мерни инструменти, радиоапарати, музички инструменти и опрема, униформе, ваге, школски инвентар и др.), коју је оформио Чедомир Жеравица. Централно место, на поставци, заузима трактор америчког произвођача Hart Parr, модел 30A, из 1920. године, као најстарији сачуван, не само у Србији него и у широј регији.

Као добродошлица, демонстрирано је паљење трактора Hofherr-Schranz-Clayton-Shuttleworth, модел G, са тзв. ужареном главом. Приликом стручног вођења кроз сталну поставку је покренута вршалица Hofherr-Schranz-Clayton-Shuttleworth, која је радила на погон парног локомобила немачког произвођача Epple und Buxbaum из Аугсбурга. Целодневни програм се завршио у Старом Сланкамену, у породичној Винској кући „Мануфактура Спасић“, обиласком погона винарије и дестилерије, уз упознавање са историјатом овог реномираног произвођача на винској мапи Србије.

Последњег дана је одржана годишња Скупштина Заједнице средњоевропских техничких музеја на којој је одређен домаћин наредног скупа. Он ће се организовати на јесен 2017. године у Загребу, у Техничком музеју „Никола Тесла“. У уводном делу је Јулија Пагел, генерални секретар организације NEMO (The Network of European Museum Organisations), учесницима представила ову организацију, основану 1992. године, као мрежу у чијем саставу се налази преко 30.000 музеја широм Европе.

Филип Форкапић

ПОВОДОМ ДРУГЕ РУСКО-СРПСКЕ АРХЕОЛОШКЕ КОНФЕРЕНЦИЈЕ „СЛОВЕНИ У СВЕТУ БАЛКАНА И ИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ: ИСТОРИЈСКО-АРХЕОЛОШКА ПАНОРАМА“

Музеј Војводине од 2009. године развија званичну и непосредну сарадњу у области археологије са више институција из Русије. Званичној сарадњи је претходило учешће колеге Станка Трифуновића на међународној конференцији у Тули 2008. године, као и посета Николаја Андрејевича Макарова, директора Института археологије руске Академије наука из Москве Музеју Војводине 2009. године. Непосредно после те посете наше две институције потписале су Уговор о сарадњи, који је продужен 2014. године. Следећи овај пример, Музеј Војводине је сличне уговоре потписао са Институтом материјалне културе РАН, 2014. године и музејем Ермитаж из Санкт Петербурга 2014. године.

Како друге институције из Србије немају овакве уговоре са руском страном, Музеј Војводине је практично носилац сарадње у области археологије, свеукупно са српске стране. С обзиром на то да је сарадња изворно настала на основу изучавања култура римског и раносредњовековног доба, територија Војводине се показала посебно значајном у тој сарадњи. Сеобе које су се дешавале у римско време и Велике сеобе народа, непосредно повезују Подунавље и источну Европу. Изучавање тих процеса, без међусобног поређења култура и археолошких истраживања са обе стране, била је велика мањкавост у историјској и археолошкој науци претходних деценија. Оваквом сарадњом чини се историјски корак напред у разумевању историје тих епоха, на много квалитетнијој основи. Наравно, биће потребно велико време и много стрпљивог рада да би се надокнадио вишедеценијски недостатак.

Први облици сарадње биле су међусобне стручно-научне посете, чији садржај су чинила предавања из разних археолошких тема, увид и поређење археолошких налаза из Србије и са простора источне Европе, као и заједничка обрада неких археолошких налаза, пре свега у Војводини. Овим је постигнут нови квалитет у археологији у Војводини, с обзиром на то да за поједине врсте археолошког материјала немамо специјалисте. Као најбољи пример треба истаћи обраду свих стаклених перли римског времена са простора Баната и Бачке. Заједничка обрада довела је и до првих чланака који су плод те сарадње.

Нови, виши ниво сарадње било је одржавање прве руско-српске археолошке конференције, од 20.

Учесници прве руско-српске археолошке конференције, са амбасадором Русије у Србији Александром Васиљевичем Чепурином, на њеном затварању у Народном музеју у Београду, маја 2014. године (лево).

Учесници руске делегације, са делом српске делегације прве руско-српске археолошке конференције на екскурзији, код манастира Жича, маја 2014.

до 26. маја 2014. године у Србији, под називом *Судбине народа источне и јужне Европе, поглед кроз векове*. Домаћин конференције је био Музеј Војводине, а суорганизатор је био Институт археологије РАН из Москве. Конференција се одржавала у Новом Саду, где је свечано отворена, и у Београду, где ју је свечано затворио амбасадор Русије у Србији Александар Васиљевич Чепурин. Учесници са српске стране биле су колеге из више институција. Осим Музеја Војводине, то су Покрајински завод за заштиту споменика културе, Народни музеј Панчево, Музеј града Новог Сада, Народни музеј Београд, Одељење за археологију и Одељење за класичне науке Филозофског факултета у Београду и Градски музеј Суботица. Са руске стране, осим колега из ИА РАН, учествовале су колеге из музеја Ермитаж из Санкт Петербурга и Музејског комплекса „Куликово поље“ из Туле. Прочитано је укупно 18 реферата који су се односили на римску епоху и Велику сеобу народа. У Руском дому у Београду колеге из Музејског комплекса „Куликово поље“, представиле су замисао нове музејске поставке на Куликовом пољу, чији би део чинила и музејска презентација Косовске битке. За учеснике су организоване две екскурзије. Прва, једнодневна, на Фрушкој Гори, уз посету археолошком налазишту Градина у Раковцу и манастирима Раковац и Крушедол. Друга, дводневна, од Београда, дуж Ибарске магистрале, уз посету Народном музеју у Краљеву и Музеју Рас у Новом Пазару, средњовековном граду Магличу, цркви Св. Петра и Павла код Новог Пазара и манастирима Жича, Градац, Студеница, Сопоћани и Стара и Нова Павлица. Закључак конференције је био да она постане редовна, а да се одржава једном у две године, наизменично у Русији и Србији.

Друга конференција није одржана 2016. године како је планирано, већ од 14. до 21. маја 2017. године, у Москви, под називом *Словени у свету Балкана и источне Европе: историјско-археолошка панорама*. Разлози за померање термина су финансијско-организационе природе. Уз домаћина ИА РАН из Москве организатори су били Музеј Војводине из Новог Сада и Музејски комплекс „Куликово поље“ из Туле. Са српске стране било је 11 учесника из више институција: Музеј Војводине, Покрајински завод за заштиту споменика културе, Народни музеј Панчево, Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду, Народни музеј у Београду, Археолошки институт у Београду, Лабораторија за антропологију Медицинског факултета у Београду, Историјски институт Београд, Астрономска опсерваторија у Београду и Музеј Републике Српске у Бањалуци. Са српске стране учествовао је и колега из Музеја византијске културе у Солуну, као ђак српске археолошке школе (Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду). Са руске стране, учествовале су колеге из ИА РАН из Москве, Института историје материјалне културе РАН и музеја Ермитаж из Санкт

Учесници дела српске и руске делегације друге руско-српске археолошке конференције, у Москви, маја 2017. (лево).

Учесници српске делегације друге руско-српске археолошке конференције, у Музејском комплексу „Куликово поље“, маја 2017.

Петербурга, Музејског комплекса „Куликово поље“ из Туле, Државно-историјски музеј из Москве, Институт археологије „А. Х. Халиков“ Академије наука Републике Татарстан из Казања и Центра историје и цивилизације Византије ЦНРС из Париза.

Прочитано је укупно 37 реферата, са тематиком везаном за римску епоху, Велику сеобу народа и средњи век. Било је приметно да је неколико руских аутора обрадило теме везане за археолошке и архитектонске налазе са простора Србије, а највећим делом из Војводине. Као и на првој конференцији, размењене су археолошке публикације из више институција са обе стране, а вођени су и разговори о наставку и о новим облицима сарадње руских и српских археолога и других стручњака који се баве изучавањем археолошких налаза. Колеге из Русије је потписник текста позвао, у име Музеја Војводине, као домаћина треће конференције, да 2019. године учествују на њој са својим рефератима. Осим за одржавање треће конференције, 2019. година је и време за обнављање уговора о сарадњи између Музеја Војводине и руских институција, као и за обележавање десетогодишњице успешне сарадње.

Домаћин је српској делегацији, осим посете московском Кремљу, организовао дводневну екскурзију, са посетом граду Тули и Музејском комплексу „Куликово поље“. Нашој делегацији је приказан нови музејски комплекс, отворен новембра 2016. године, посвећен Куликовској бици. Посету археолога из Србије забележио је 1. канал Телевизије Русија. Ова музејска поставка је урађена уз примену најмодернијих техничких средстава, а сама Куликовска битка представљена је слојевито, мултимедијално и садржајно, уз приказивање историјске, археолошке и природњачке грађе из времена пре одигравања битке, кроз поимање и рефлексију овог светог догађаја за руски народ, током различитих епоха, до савременог доба. Један део поставке односи се на Косовску битку, која је заједно са битком код Гринвалда у Пољској и битком за Орлеан у Француској, приказана као пандан Куликовској бици, по значају за српски народ.

У паузама конференције учесници са српске стране обишли су неколико најзначајних московских музеја, попут Државног историјског музеја, Пушкиновог музеја, Музеја Бородинске битке и Музеја Великог отаџбинског рата. Један део наше делегације био је на балетској представи у Историјском здању Бољшог театра.

Учешће колега из Русије на Првој конференцији, као и целу Другу конференцију, са комплетно плаћеним учешћем српске делегације, финансирао је фонд Руски свет. Овај фонд је финансирао и међусобне стручно-научне посете са руске и српске стране, које су се одвијале од 2011. до 2013. године. Може се слободно рећи да је ова фондација из Русије пружила помоћ без које обим и садржај руско-српске археолошке сарадње сигурно не би био овакав, а питање је да ли би сарадња опстала протеклих осам година. Са српске стране, финансијску помоћ пружило је Министарство културе Републике Србије, финансирањем зборника радова са прве руско-српске археолошке конференције.

Станко Трифуновић

JOŽEF ERDELJI
(1934–2017)

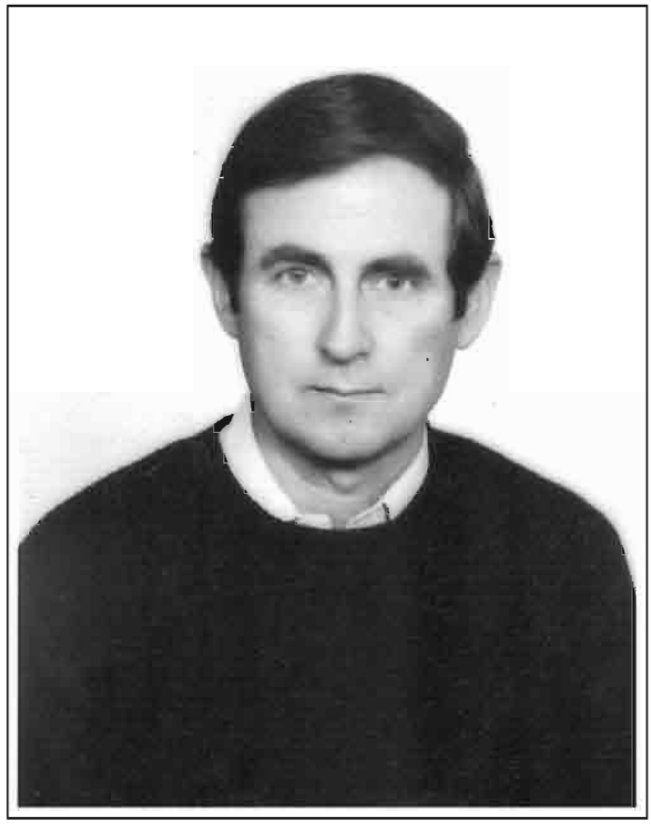

Kao što dobro iskorišćen dan daruje ugodan san,
tako i dobro
proživljen život daruje smirenu smrt.

Leonardo da Vinči

Sve nas je iznenadila neočekivana vest da nas je napustio naš dugogodišnji kolega kojeg mnoge generacije muzealaca u zemlji i u inostranstvu pamte kao vrsnog stručnjaka i muzejskog pregaoca. U Muzeju Vojvodine proveo je 45 godina.

Jožef Erdelji rođen je 30. septembra 1934. godine u Novom Bečeju u zanatlijskoj porodici. Od oca limara učio je zanat od malih nogu. Dok su zajedno „popravljali" crkvene krovove, nije ni slutio da će mu ti dečački dani predodrediti životni poziv. Srednju hemijsko-tehnološku školu je završio u Subotici.

U Vojvođanskom muzeju se zaposlio 1956. godine kao konzervator-tehničar. I već te prve godine stavljen je pred veliki izazov – konzervaciju i restauraciju dva kasnoantička šlema iz Berkasova. Izveo je konzervatorski tretman koji i danas predstavlja posebnu enigmu za sve kolege. U vremenu oskudice mnogih hemikalija, naročito sintetičkih materijala, lepkova – kada se rastvarala celuloidna traka da bi se dobila lepljiva masa – uspešno je izvršio zadatak.

Godine 1958. postavljen je za rukovodioca konzervatorskog odeljenja Vojvođanskog Muzeja. Savremenu konzervatorsku službu, sa odgovarajućim specijalističkim laboratorijama istog Muzeja, organizuje i vodi od 1970. do 1999. godine.

Visokoškolsku diplomu stekao je uz rad, 1978. godine. Završio je fakultet u Budimpešti pri Akademiji umetnosti, odsek Konzervacija pokretnih kulturnih dobara, smer – arheološki neorganski materijal. Pripadao je prvoj generaciji konzervatora-restauratora pri toj akademiji. Bilo ih je 12 na početku studija te 1974. godine i odmah ih je neko od profesora nazvao apostolima zaštite kulturnih dobara. Zvanje konzervatora savetnika stekao je 1980. godine.

U svom radnom veku uglavnom bavio se konzervacijom i restauracijom predmeta neorganskog porekla (metal, keramika, kamen, staklo itd.) u okviru redovne delatnosti Muzeja, kao i na raznim projektima u zemlji i inostranstvu. Tokom radnog veka, osim na radovima na spašavanju, konzervaciji i restauraciji predmeta kulturne baštine, radio je i na metodologiji i tehnici spašavanja kulturnih dobara izmeštanjem sa mesta nalaza *in situ*.

Zbog nedostatka osnovnog, srednjeg i visokoškolskog obrazovanja konzervatorsko-restauratorskog kadra, u Muzeju Vojvodine od 1960. godine počeo je organizovano obučavanje srednjoškolskog konzervatorskog kadra, putem kraćih ili dužih stručnih seminara. Organizovao je i održao mnoga predavanja o konzervaciji tokom 25 godina. Na seminarima su obrađivane veoma različite teme, problemi i aktuelna rešenja kao i upotrebljivi materijali. Predavači su bili eminentni stručnjaci iz zemlje, a veoma često i iz inostranstva.

Među prvima je organizovao timske konzervatorsko-restauratorske radove prilikom arheoloških iskopavanja na samom terenu, kao što su: višeslojni lokaliteti Gomolava kod Hrtkovaca, Gradina na Bosutu kod Vašica, Feudvar kod Mošorina, Boljetin na Đerdapu, Autoput – Temerinska petlja kod Novog Sada.

Izradio je Projekat i učestvovao u realizaciji o osposobljavanju, kao i opremanju svih muzeja u Vojvodini sa tzv. „ambulantnim" konzervatorsko-restauratorskim radionicama (sa tendencijom da se svaka radionica snabde

sa elementarnom opremom za konzervaciju i restauraciju muzejskih predmeta), uz to da se zaposli bar po jedan konzervator-restaurator ili preparator.

Ne mogu se nabrojati sve izložbe na kojima je sarađivao kao konzervator, organizator, realizator tehničke izvebde – jednom rečju – izvrstan muzeolog. Samo bih nekoliko značajnih izložbi izdvojila. Međunarodne izložbe: *Ženska oglavlja kod Rumuna u Banatu* (Temišvar); *Ženska oglavlja kod rumuna u Banatu* (Bukurešt); *Kulturna baština Vojvodine* (Beč); *Kulturna baština Vojvodine* (Klagenfurt); *Zbirka ikona na staklu u Vojvođanskom muzeju* (Segedin), *Zbirka ikona na staklu u Vojvođanskom muzeju* (Temišvar), *Zbirka satova u Vojvođanskom muzeju* (Segedin). Brojne izložbe, organizovane i realizovane u bivšim republikama SFRJ, kao plod saradnje više muzejskih ustanova, bile su uglavnom arheološkog i etnološkog sadržaja, a mesta su Skoplje, Sarajevo, Zagreb, Ljubljana, Osijek.

Bio je šef stručnog muzeološkog odeljenja 1989–90. godine, u vreme kada je realizovana Stalna postavka Vojvođanskog muzeja. Od 1991. do 1999. obavljao je funkciju pomoćnika direktora naše ustanove.

Ostavio je za sobom 20 objavljenih naučnih tekstova u *Radu vojvođanskih muzeja*, odnosno *Radu Muzeja Vojvodine*, u *Godišnjaku MGNS*, *Sponi*, *Glasniku društva konzervatora Srbije*, te časopisima *Múzeumi műtárgyvédelem* i *Varstvo spomenikov*.

Život je posvetio muzeologiji i porodici, u mladosti je bio aktivan sportista – košarkaš (plejmejker) u novosadskom KK „Eđšeg“. Verno je pratio sve sportske događaje. Omiljeni hobi mu je bilo pecanje.

Početak novog milenijuma je dočekao kao penzioner. Ispratili smo ga sa novom pecaroškom opremom. Odlazio je naš Joška na obalu kanala DTD – u retkim trenucima odmora – ali konzervaciju kulturnih dobara nije napuštao. Bio je izuzetno aktivan penzioner – za 17 penzionerskih godina nastavio je saradnju sa mnogim kulturnim institucijama u zemlji, a posebno Zavodima za zaštitu spomenika kulture.

Dana 10. januara 2017. godine je naš dragi kolega Jožef Erdelji završio sve svoje ovozemaljske poslove i prekoračio životnu crtu. Slava mu, jer je proživeo uzoran i častan život i ispunio ga i krunisao značajnim delom. Hvala mu, jer nas je dobrim zadužio – naš muzej i sve nas. Sa Joškom Erdeljijem družićemo se ubuduće u našim lepim i nostalgičnim sećanjima na prohujalo vreme, gledajući njegova konzervatorska dela na mnogim muzejskim izložbama.

Nek mu je hvala i večiti spomen!

Ana Olajoš

АКАДЕМИК НИКОЛА ТАСИЋ (1932–2017)

Дана 15. марта 2017. године преминуо је академик Никола Тасић, велики заљубљеник у археологију и њен поуздани тумач. Дубоко нас је дирнула ова тужна вест, јер смо имали ту срећу да деценијама сарађујемо са њим, са човеком који је пленио својим знањем, животним и радним искуством и својом племенитошћу. Био је диван човек и велики господин, код којег је импоновало то што је увек у послу исказивао поштовање, људско разумевање и љубав за све младе људе, нарочито оне који су 70-их година прошлог века изучавали археологију. Заљубљеник у струку, радо нас је окупљао и водио у истраживачке подухвате по „Панонском мору", али и широм Србије.

Академик Никола Тасић рођен је у Београду 19. јануара 1932. године. Детињство је провео у Прилепу и Књажевцу где је завршио основну школу. Гимназију је похађао у Крагујевцу где је матурирао 1950. године. Исте године уписао је чисту математику на Природно-математичком факултету у Београду, али након првог семестра и неколико испита прешао је на археологију, коју је завршио са одличним успехом. Са дипломом у руци већ 1954. године обрео се у Крагујевцу, граду своје младости, где започиње каријеру као кустос Народног музеја. Након одслужења војног рока, запослио се у Народном музеју у Земуну (касније Завичајном музеју) и овде је радио неколико година, на споредним пословима књиговође. Тек 1959. године Никола Тасић добио је место кустоса. У једном разговору он је то овако објаснио:

„Када сам те године у Народном музеју у Земуну почео званично да радим на археологији југоисточног Срема имао сам већ објављених девет радова. Капитал са којим сам могао да остварујем и одређена права и добијам бенефиције: да добијам средства и водим археолошка истраживања, што је сан сваког почетника у овој области".

У Народном музеју у Земуну остао је све до његовог припајања Музеју града Београда, до 1965. године. У периоду од 1959. до 1965. године Тасић је реализовао низ истраживачких пројеката који су касније преточени у књиге, каталоге и стручне радове. Године 1965. на Филозофском факултету у Београду стекао је звање доктора историјских наука са темом *Баденски и вучедолски културни комплекс у Југославији*. Потом је у Музеју града Београда добио место научног сарадника у Праисторијском одељењу.

Захваљујући богатом истраживачком опусу изабран је 1986. године за редовног професора на групи за историју Филозофског факултета у Новом Саду. Када је 1968. године основан Балканолошки институт САНУ, настаје прекретница у научном раду Николе Тасића. Те године на позив професора Васе Чубриловића прелази у тек основани Институт, где ради на његовом конституисању као научни секретар и руководилац секције за археологију. Никола Тасић својим ентузијазмом и са тадашњим колегама поставља темеље Балканолошког института, који временом израста у једну од најзначајних иституција ове врсте у југоисточној Европи. У Балканолошком институту је радио у периоду од 1968. до 2001. године. У њему је прешао пут од научног сарадника до научног саветника и професора универзитета, али и пут од научног секретара до директора Института.

На дужност директора Народног музеја у Београду ступио је 2001. године. Ту је, међутим, остао тек краће време, око годину и по дана, будући да је већ 2003. године прешао на рад у Српску академију наука

и уметности, најпре на дужност генералног секретара. За потпредседника САНУ изабран је 2007. године и на тој функцији је остао до 2015.

Иза колеге Николе Тасића остао је богат научни опус који обухвата радове из скоро свих епоха праисторијске археологије у којима је обухваћен простор између Карпата и Егејског мора. Његова библиографија са преко 200 научних радова сажета је у монографијама, студијама, расправама и извештајима са археолошких истраживања која је реализовао током своје богате научничке каријере.

Тасићев истраживачки опус обухвата неколико тематских целина: радове на изучавању неолита у Србији у којем доминирају истраживања на Косову и Поморављу; затим оне везане за истраживање енеолита у Подунављу; радове у вези са истраживањем бронзаног доба у Подунављу и Карпатском басену и радове на истраживању култура старијег гвозденог доба на чијим су се основама конституисала и развијала палеобалканска племена. Последња област којом се успешно бавио био је педагошки рад на Филозофском факултету у Новом Саду и на бројним археолошким локалитетима у Србији.

Публикација *Неолитска пластика* изашла је из штампе 1973. године. Затим, године 1974. појавила се монографија *Праисторија Војводине*, коју је приредио са Богданом Брукнером и Бориславом Јовановићем. Исте године су аутори за ту публикацију добили Октобарску награду града Новог Сада.

У публикацији *Праисторија југословенских земаља*, у 3. тому (1979) који је посвећен променама насталим у 4. миленијуму старе ере, Никола Тасић објавио је серију текстова који се односе на подручја Војводине и југоисточне Европе, где су издвојене бројне енеолитске културе: *Тисаполгар* (*Tiszapolgar*) *и Бодрогкересту*р (*Bodrogkeresztur*), *Бубањ – Салкуца* (*Salcuta*) – *Криводол комплекс, Коцофени* (*Cotofeni*) *култура и Вајска-Хуњадихалом култура, Костолачка култура*, настале као последица великих етничких покрета, од Алпа до медитеранског света на југу. Затим следи приручник *Методологија истраживања у праисторијској археологији* (са Б. Јовановићем), објављен 1979. године, као и монографија *Праисторија и антика – Косовска Митровица и околина.* Следећа монографија – *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита* изашла је из штампе 1983. године. Већ 1984. године објављена је публикација *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans* (кооуторски рад са колегама из Мађарске, Чехословачке и Пољске).

За свој успешан рад и изузетан допринос развоју праисторијске археологије и науке у нашој земљи изабран је за дописног члана Одељења историјских наука САНУ 1988. године, а за редовног члана 2000. године. Поред признања у земљи Никола Тасић је стекао и вредна признања у свету. Године 1992. Academia scientiarum et artum Evropaea (Европска академија наука и уметности) изабрала га је у Салцбургу за свог редовног члана.

Академик Никола Тасић био је председник Одбора за археологију САНУ, члан Одбора за археолошка истраживања у Винчи, члан Центра за балканолошка истраживања АНУ БиХ, члан Матице српске и њеног Управног одбора, затим стални сарадник Института за историју Војводине, члан Националног комитета за балканологију, Међународног и међуакадемијског одбора за праисторију Балкана (Хајделберг) као представник САНУ, члан Националног комитета за праисторију и протоисторију (UISPP), члан Националног комитета за словенске културе (MAIRSK) као представник из Србије.

Надаље, био је управник Центра за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу од јануара 1997, затим председник Управног одбора Балканолошког института САНУ, члан Програмског одбора Етнографског института САНУ, члан Националне комисије за сарадњу са UNESCO-ом, члан Комисије Републичког завода за заштиту споменика културе Србије на организовању и праћењу археолошких истраживања на траси аутопута Коридор 10 и члан Управног одбора Фонда краљевског дома Карађорђевића.

Никола Тасић је дугогодишњу сарадњу са Војвођанским музејом започео 1965. године. Тада је почела друга етапа истраживања на праисторијском локалитету Гомолава код Хртковаца. У периоду од 1965. до 1985. године био је један од четири руководиоца истраживања на пројекту Гомолава. Са Војвођанским музејом остао је свих протеклих деценија у блиским односима. Своје радове публиковао је у *Раду војвођанских музеја / Раду Музеја Војводине*, а често је био и сарадник на каталозима и консултант на изложбама.

Имала сам част и задовољство да се прикључим његовој екипи у трећој етапи истраживања

вишеслојног праисторијског и историјског локалитета Гомолава, као апсолвент археологије. Упознала сам га 1973. године, у време када је Гомолава формирана као велика школа археологије. Са њим сам на Гомолави провела пуних 13 година. Његов ентузијазам са којим нас је уводио у свет археологије и науке био је и остао јединствен. У тиму којим је руководио истраживањима на Гомолави (Б. Брукнер, Б. Јовановић, Ј. Петровић и Н. Тасић), на броду који је био усидрен на левој обали Саве, у сремском селу Хртковци, радо смо се окупљали сваке године почетком августа месеца. Његов домаћин, „капетан" Никола Тасић, дочекивао нас је са осмехом на лицу, са жељом да свака нова кампања буде успешна. Радо смо се одазивали тој „панонској" пловидби. Са њим смо путовали кроз све епохе, од неолита до касног средњег века. Било је то занимљиво путовање, трајало је две деценије, а ми смо се, жељни знања, радо пели на тај брод, вођени сигурном руком нашег домаћина.

На Гомолави је Никола Тасић, уз помоћ својих сарадника, осмислио прву школу археологије у којој је поставио координате и темеље за сва будућа истраживања на пољу праисторијске археологије. Међу првима је приступио интердисциплинарним истраживањима која су касније прихваћена и на другим локалитетима у Србији.

Наш драги колега поседовао је особине врсног интелектуалца, па је нама млађима била част и задовољство сарађивати са њим. На посредан или непосредан начин био је део наших живота. Уливао нам је огромну енергију и налазио пуно разумевања за млађе колеге, који су покушавали да га прате. Увек је имао времена за колеге – археологе, који су често, вођени жељом за новим информацијама, радо свраћали до њега. Радо нас је прихватао, стрпљиво нас је слушао и вешто уводио у свет археологије. Својим педагошким приступом пуно нам је помагао, па смо ми, захваљујући њему, лакше корачали кроз археолошке лавиринте.

Са поносом могу да кажем да је Никола Тасић својим истраживачким радом и великим ентузијазмом обележио другу половину 20. века у српској археологији. Својим радовима отворио је многа поља на којима ће будуће генерације ломити копља. Био је и остаће бард српске археологије.

Била ми је част и задовољство познавати га и бити део његовог света. Ми, који смо имали среће да са њим сарађујемо, да од њега учимо и да се са њим дружимо, остајемо му вечито захвални за све што је учинио за нас, за археологију и за нашу културу.

Марија Јовановић

БЕРНХАРД ХЕНЗЕЛ
BERNHARD HÄNSEL
(1937–2017)

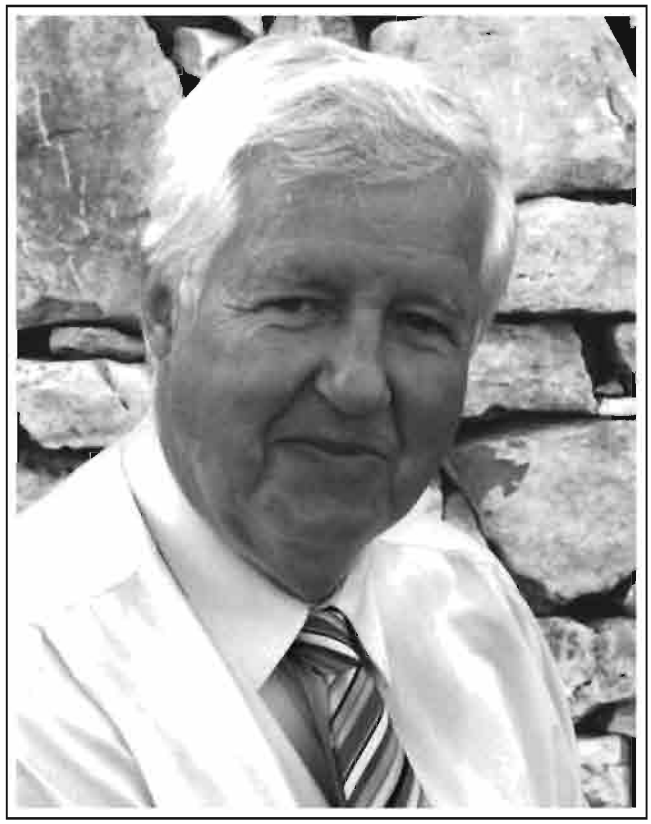

После краће и тешке болести 1. априла 2017. године преминуо је професор др Бернхард Хензел, један од највећих и најпризнатијих немачких и европских археолога, дугогодишњи сарадник Војвођанског музеја, односно Музеја Војводине. О животу и раду овог изванредног педагога, истраживача и аутора великог броја књига и научних радова из протоисторије југоисточне Европе, није потребно на овом месту посебно говорити, пошто је то већ добро познато научној јавности. Оно што се довољно не зна, а тиче се наше непосредне сарадње, покушаћемо да мало боље осветлимо и нагласимо тај део његове делатности. Као његов најближи сарадник и учесник у реализацији нашег заједничког пројекта, желим да укажем на најзначајнији допринос археолошкој науци, Војвођанском музеју и популаризацији Тителског платоа.

Први сустрет са Б. Хензелом догодио се на Међународоном симпозијуму у Новом Саду 1979. године. Повод овог научног скупа били су резултати истраживања насеља старијег гвозденог доба на Калакачи код Бешке. Овом приликом нисмо дошли до сагласности, али нам то није сметало да даље сарађујемо. Већ други сусрет је био плодотворнији и догодио се у Јагодини 1985. године, на међународном симпозијуму са проблематиком везаном за крај бронзаног и почетак гвозденог доба. Тада смо се договорили да покренемо сарадњу тако што ће његов стручњак–остеолог следеће године радити на истраживању насеља Градина на Босуту, а ја ћу за узврат одржати предавање његовим студентима у Берлину: „Утврђена праисторијска насеља у Војводини“. Договор је реализован, па је на предавању почетком 1986. године авиоснимак Феудвара просто узнемирио искусног истраживача и за кратко време стигла је понуда из Берлина: „Желим да заједнички и равноправно истражујемо Феудвар“. После извршене законске процедуре, склопљен је уговор између Семинара за праисторију и протоисторију Слободног универзитета у Берлину, чији је директор тада био Б. Хензел и Војвођанског музеја, кога је представљао Мирко Далмација. На обострано задовољство, потписан је уговор о сарадњи на пројекту: *Феудвар – Тителски плато*.

Истраживања су почела почетком августа 1986. године и трајала су до краја септембра исте године, настављена у истим месецима сваке године, све до 1990. Сва средства за ова истраживања је обезбедио Б. Хензел. Истражена је површина од око 1.900 м^2. Музеј је добио око 1.000 прворазредних целих или рестаурираних предмета за витрину, преко 1.000.000 идентификованих угљенисаних плодова житарица и других биљака, преко 100.000 целих или делова скелета домаћих и дивљих животиња, као и богату студијску збирку археолошког материјала. Тако је пројекат превазишао сва очекивања.

Током истраживања написали смо заједнички и објавили у земљи и иностранству више научних радова о резултатима истраживања на Феудвару, међу којима и први том *Феудвара* са сарадницима. О археолошкој слици на Тителском платоу штампан је други том *Феудвара*. Опширан извештај о свим стручним аспектима истраживања на Феудвару је објављен у Bericht RGK 1991. у Франкфурту, на преко 200 страна са прилозима.

На општем плану истраживања Феудвара су донела значајне резултате за целу југоисточну Европу и наше Подунавље. Поменућемо само најзначајније помаке и сазнања. Пре свега, сазнали смо да је насеље Феудвар било утврђено великим одбрамбеним бедемом са очуваном једном капијом. Око бедема су ископана два дубока рова, као додатно обезбеђење утврђења. Сазнали смо да је највеће, али не и најстарије насеље, изграђено у раном бронзаном добу за време ватинске културе и да је у континуитету насељено место коришћено до краја старијег гвозденог доба. У складу са тим, први пут је сагледана прва културна и стратиграфска слика ватинске групе, чији је развој до тог времена био непотпуно и погрешно интерпретиран. Утврђена је технологија градње и величина кућа у густом и зракастом поретку, са уским пролазима. Посебно значајан налаз представља начин украшавања фасада кућа, преузет из Микенске културе. Овде на Феудвару су копирани микенски украсни мотиви, а посебно имитирана камена пластика у добро обрађеној и аплицираној глини. Први пут смо на овим просторима срели полустубове и капителе на фасадама кућа. Значи, имамо непобитне доказе уских веза и сарадње становника Феудвара са Микеном и микенским трговцима који су пловили Тисом према источној Европи, уз помоћ становника Феудвара, који су добро познавали меандре, рукавце и тршћаке ове равничарске реке.

Геолошким и археолошким истраживањима недвосмислено је утврђено када је Тиса почела да тече и северно од Тителског платоа, па је Плато у време живота на Феудвару био велико острво у разливеним водама ушћа Тисе у Дунав, што је и био главни мотив Б. Хензелу да се докопа овог стратегијски важног места које је у исто време било капија на улазу у Панонску низију и Средњу Европу. Као опредељени истраживач југосточне Европе, пре Феудвара је истраживао значајна насеља у Грчкој, Бугарској и Румунији, како би на најбољи начин пратио ток догађања великог утицаја развијенијег источног Медитерана на европски континент. Наравно, Дунав је ту био и остао кичма Европе којим се то све углавном и одвијало. Због тога му се ова прилика није пропуштала, па смо и ми имали срећу да је са њим поделимо и афирмишемо један наш цео микриорегион.

И на крају, после свих успеха дошло је до застоја. Покушај да се истраживања наставе 1997. године није успео, због тешке економске ситуације која је у то време владала у свим сегментима друштва.

Није само Музеј имао велику срећу и добит. Село Мошорин, где је екипа била смештена, је просто препорођено за време од пет година трајања ових истраживања. Економски се опоравило скоро свако домаћинство на разне начине. Добили су асфалтни пут дуг пет километара, од села до Феудвара и Тисе. Мошоринци су веома срдачно примили целу археолошку екипу, посебно Б. Хензела и његову породицу која је овде редовно боравила. Општина Тител је добила једну нову и садржајнију слику Тителског платоа, чијом лепотом и несвакидашњом појавом се поноси и са оптимизмом прави неке планове за будућност.

Можда ће се неком учинити овај текст неприкладним за један некролог заслужном човеку. Ја то гледам на Бернхардов начин. Славопојке је већ добио и сада их добија по целој Европи и оне су нормална појава. Ми смо имали специфичне и директне односе и корист од сарадње са овим врсним научником. Због тога желим да га представим онако како смо га доживели и какав јесте у целом свом бићу: вредан, неуморан, рационалан, одлучан, праведан и добронамеран. Реч је о човеку који није мешао добре колегијалне и пријатељске односе са научним ставовима и принципима. То су за њега била увек два света. Познате су његове жестоке научне расправе са најприснијим колегама и пријатељима. То је био и остао Бернхард Хензел, мој искрени пријатељ и колега са којим сам провео доста времена, урадио много корисних послова за археологију и успоставио врло чврсте колегијалне, пријатељске и породничне односе. Хвала Бернхарду Хензелу за све што је учинио за Војвођански музеј и српску археологију.

Др Предраг Медовић